

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖЕРЕВАЦ

Година X, број 10 ПОЖЕРЕВАЦ, 2021.

Пожаревац
2021.

ЗАПИСИ

**ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ**

Година X, број 10
ПОЖАРЕВАЦ, 2021.

ZAPISI

**THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC
YEARBOOK**

Year X, No 10
POŽAREVAC, 2021.

ЗАПИСИ
Годишњак Историјског архива Пожаревац
М 51 – врхунски часопис националног значаја
ИЗДАВАЧ: Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА: Др Јасмина Николић, директорка
ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

УРЕДНИК: Др Јасмина Николић
РЕДАКЦИЈА: Др Јасмина Николић
Проф. др Александар Растовић
Проф. др Радован Радовановић
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Др Момчило Исић
Др Маријана Мраовић
Др Драгомир Бондзић
Др Драгана Милорадовић
Др Јасмина Живковић
Наташа Милошевић Дулић
Слободанка Цветковић

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Проф. др Петер Павел Класинц (Словенија)
Др Грасиа Тато (Италија)
Др Димитар Атанасов (Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Хрватска)
Др Јасна Пожган (Хрватска)
Др Бојан Цвелфар (Словенија)
Мр Бојан Стојнић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Мр Дмитар Богески (Северна Македонија)
Светлана Успрцова (Северна Македонија)

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК:
Наташа Милошевић Дулић
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:
Наташа Милошевић Дулић

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон/факс +381 12 223 082
E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Петер Павел Класинц
Др Маријана Мраовић
Др Миле Бакић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ: Јелена Чкоњевић
УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ШТАМПА: ЈП „Службени гласник“ Београд
ТИРАЖ: 350
ISSN 2334-7082

2021. © Историјски архив Пожаревац
Није дозвољено дељење, умножавање и дистрибуција садржаја без изричитог
пристанка Историјског архива Пожаревац. Доступне садржаје корисници могу
користити искључиво уз поштовање ауторских права и навођење извора података.

Штампање Часописа омогућило је Град Пожаревац
Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљења аутора
текстова.

Сви чланци објављени у часопису „Записи“ су рецензирани.
Прихваћено за штампу на седници Редакције одржаној у Пожаревцу,
17. септембра 2021.

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
M 51 – a top journal of national importance
PUBLISHER: Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER: Ph.D. Jasmina Nikolic, director
EDITOR-IN-CHIEF: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITOR: Ph.D. Jasmina Nikolic
EDITORIAL BOARD: Ph.D. Jasmina Nikolic
Ph.D. Aleksandar Rastovic, prof.
Ph.D. Radovan Radovanovic, prof.
Ph.D. Ivana Krstic Mistrizdelovic, prof.
Ph.D. Momcilo Isic
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Dragomir Bondzic
Ph.D. Dragana Miloradovic
Ph.D. Jasmina Zivkovic
Natasa Milosevic Dulic
Slobodanka Cvetkovic

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Peter Pavel Klasinc, prof. (Slovenia)
Ph.D. Grazia Tato (Italy)
Ph.D. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
Ph.D. Zivana Hedjbeli (Croatia)
Ph.D. Jasna Pozgan (Croatia)
Ph.D. Bojan Cvelfar (Slovenia)
MSc. Bojan Stojnic (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
MSc. Dmitar Bogeski (Northern Macedonia)
Svetlana Usprova (Northern Macedonia)

TECHNICAL EDITOR:
Natasa Milosevic Dulic
SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:
Natasa Milosevic Dulic

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
Dr Voje Dulic 10, Pozarevac, 12000, Republic of Serbia
Fone/fax +381 12 223 082
E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

REVIEWERS:
Ph.D. Ivana Krstic Mistrizdelovic, prof.
Ph.D. Peter Pavel Klasinc, prof.
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Mile Bakic

TRANSLATION INTO ENGLISH: Jelena Ckonjevic
UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND PRESS: „Sluzbeni glasnik“ Beograd
CIRCULATION: 350
ISSN 2334-7082

2021. © HistoricalArchivePozarevac
It is not allowed to share, reproduce and distribute the content without the express
consent of the Historical Archive of Pozarevac. Users may use the available content
only with respect to copyright and indication of data sources.

The printing of the Journal was made possible by the City of Požarevac
The editorial office is not accountable for the views and opinions of the authors of
the texts.

All the articles published in “Zapisi” annual journal are reviewed.
Accepted for the press at the session of the Editorial Board held in Požarevac on
September 17, 2021

САДРЖАЈ

CONTENTS

др Јасмина Николић, главни и одговорни уредник
ДЕСЕТ ГОДИНА ПРЕД ВАМА

9

Ph.D. Jasmina Nikolic, EDITOR-IN-CHIEF
TEN YEARS TOGETHER

АРХИВИСТИКА ARCHIVAL

Др Филип КРЧМАР
ПОЖАРЕВАЦ И ПОЖАРЕВАЧКИ МИР
У ФОНДОВИМА И ЗБИРКАМА АУСТРИЈСКОГ
ДРЖАВНОГ АРХИВА

21

Ph.D. Filip KRČMAR
PASSAROWITZ AND PEACE TREATY OF
PASSAROWITZ IN THE ARCHIVAL HOLDINGS
OF THE AUSTRIAN STATE ARCHIVES

Dr Mile БАКИЋ
PRILOG PROUČAVANJU PITANJA
ISTRAŽIVANJA ARHIVSKE GRADJE
U STRANIM ARHIVIMA

34

Ph.D. Mile BAKIĆ
THE ADDENDUM TO THE QUESTION
OF THE ARCHIVE MATERIAL RESEARCH
IN THE INTERNATIONAL ARCHIVES

Жељко МАРКОВИЋ
СУСРЕТАЊА НА РАСКРШЋИМА СВЕТА
„Сећања на Милену Павловић кроз рукописну
заоставштину Момчила Вуковића Бирчанина“

39

Zeljko MARKOVIĆ
THE ENCOUNTERS AT THE CROSSROADS OF THE
WORLD - The reminiscences of Milena Pavlović in the
written legacy of Momčilo Vuković Birčanin

Dr Vlatka ЛЕМИЋ
CREARCH ПРОЈЕКТ – КРЕАТИВНИ АРХИВИ
И РАЗВОЈ ПУБЛИКЕ

57

Ph.D. Vlatka LEMIC
CREARCH PROJECT – THE CREATIVE ARCHIVES
AND THE AUDIENCE DEVELOPMENT

Др Јасмина ЖИВКОВИЋ
Милан СТАНКОВИЋ, мср.
Мирјана СТЕПАНОВИЋ
АРХИВСКИ ФОНД „ПАРНИ МЛИН ИГЊАТ БАЈЛОНИ
И СИНОВИ МАЛО ЦРНИЋЕ, 1861-1943. - ПРИЛОГ ЗА
ИСТОРИЈСКУ БЕЛЕШКУ

66

Ph.D. Jasmina ŽIVKOVIĆ
Milan STANKOVIĆ MA
Mirjana STEPANOVIĆ
THE ARCHIVAL FUND “ STEAM MILL IGNJAT
BAJLONI AND SONS, MALO CRNIĆE 1861-1943“ (THE
ADDENDUM TO HISTORICAL NOTES)

Мр Мирјана БОГОСАВЉЕВИЋ
РАСПИС МИНИСТАРСТВА УНУТРАШЊИХ ДЕЛА
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ О ПРОМЕНИ ПРЕЗИМЕНА ОД
6. АВГУСТА 1918. ГОДИНЕ

79

MSc. Mirjana BOGOSAVLJEVIĆ
THE BILL OF THE MINISTRY OF THE INTERNAL
AFFAIRS OF KINGDOM OF SERBIA ON THE CHANGE
OF SURNAME, FROM AUGUST 6TH, 1918.

<p>Слободанка ЦВЕТКОВИЋ АРХИВСКА ГРАЂА ФОНДА ТРГОВАЧКИ ОБАВЕШТАЈНИ И ИНКАСО ЗАВОД „КРЕДИТ-ИНФОРМ“ БЕОГРАД У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ПОЖАРЕВАЦ</p>	<p>84</p>	<p>Slobodanka CVETKOVIC THE ARCHIVAL DATA OF THE „TRADE INFORMATION AND INKASO BUREAU: KREDIT-INFORM, BELGRADE“ IN THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC - THE ADDENDUM TO THE MICROECONOMIC HISTORY OF POŽAREVAC BETWEEN TWO WORLD WARS</p>
<p>Срђан СИВЧЕВ АНАЛИТИЧКИ ИНВЕНТАРИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА КИКИНДА: НАУЧНО-ИНФОРМАТИВНА СРЕДСТВА ОД ВЕЛИКОГ ЗНАЧАЈА ЗА БРЗУ РУЧНУ И ЕЛЕКТРОНСКУ ПРЕТРАГУ</p>	<p>95</p>	<p>Srdjan SIVCEV THE ANALYTICAL INVENTORIES OF THE HISTORICAL ARCHIVE KIKINDA: SCIENTIFIC AND INFORMATIONAL AIDS WITH GREAT IMPORTANCE FOR MANUAL AND ELECTRONIC DATA SEARCH</p>
<p>Оливер СТОКИЋ Драгана ГЛИШИЋ ЖИВАНОВИЋ Јасмина СТЕПАНОВИЋ ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И ДИГИТАЛНЕ КОЛЕКЦИЈЕ У БИБЛИОТЕКАМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ</p>	<p>99</p>	<p>Oliver STOKIC Dragana GLISIC ZIVANOVIC Jasmina STEPANOVIC DIGITIZATION AND DIGITAL COLLECTIONS IN LIBRARIES IN THE REPUBLIC OF SERBIA</p>
<p>ИСТОРИОГРАФИЈА ISTORIOGRAPHY</p>		
<p>Проф. др Радован РАДОВАНОВИЋ Мр Небојша ЂОКИЋ БОРБЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1689-1690 – ОГЛЕД ИЗ СРПСКЕ ВОЈНЕ ИСТОРИЈЕ</p>	<p>113</p>	<p>Ph.D. Radovan RADOVANOVIC, prof. MSc. Nebojsa Djokic WAR OPERATIONS IN KOSOVO AND METOHIJA AND SOUTHERN SERBIA 1689 – 1690 - Review of Serbian military history –</p>
<p>Др Момчило ИСИЋ ПОЉОПРИВРЕДА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА</p>	<p>130</p>	<p>Ph.D. Momcilo ISIC THE AGRICULTURE IN POŽAREVAC DISTRICT BETWEEN TWO WORLD WARS</p>
<p>Проф. др Ивана КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ КУЋНИ РЕД ЗА КАЗНЕНЕ ЗАВОДЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ</p>	<p>145</p>	<p>Ph.D. Ivana KRSTIC MISTRIDZELOVIC, prof. HOUSE RULES IN PENITENTIARIES IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA</p>
<p>Др Драгана МИЛОРАДОВИЋ АНТРОПОЛОШКО ВИЂЕЊЕ ПРОБЛЕМА ОСУЂЕНИЦА КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ДОМА ЗАБЕЛА У ПОЖАРЕВЦУ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА</p>	<p>155</p>	<p>Ph. D. Dragana MILORADOVIC THE ANTHROPOLOGICAL VIEW OF THE FEMALE CONVICTS IN POŽAREVAC FEMALE PRISON IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS</p>
<p>Драгана ЈОВАНОВИЋ Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ РУСКИ ЕМИГРАНТИ У ПОЖАРЕВЦУ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА</p>	<p>171</p>	<p>Dragana JOVANOVIC Natasa MILOSEVIC DULIC RUSSIAN EMIGRANTS IN POŽAREVAC BETWEEN THE TWO WORLD WARS</p>

Др Маријана МРАОВИЋ ОРГАНИЗАЦИЈА ПОЗОРИШНОГ ЖИВОТА У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ У ДУХУ ПРОГРАМА НАЦИОНАЛНЕ ОБНОВЕ И ДУХОВНОГ ПРЕПОРОДА 1941-1944. ГОДИНЕ	201	Ph.D. Marijana MRAOVIC THE ORGANIZATION OF THEATRICAL LIFE IN WAR OCCUPIED BELGRADE, YEARS 1941-1944, IN THE ATMOSPHERE OF THE NATIONAL RECONSTRUCTION AND SPIRITUAL REVIVAL
Др Невенка КНЕЖЕВИЋ ЛУКИЋ Др Нена ВАСОЈЕВИЋ КРУНА АЋИМОВИЋ – ПРВА ЖЕНА ПРОФЕСОР У СРБИЈИ	216	Ph.D. Nevenka KNEZEVIC LUKIC Ph.D. Nena VASOJEVIC KRUNA ACIMOVIC - THE FIRST WOMAN PROFESSOR IN SERBIA
Мр Маја НИКОЛОВА СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА ДЕЦЕ – ДЕЧЈИ ДОМОВИ ЗА ДЕЦУ ПОГИНУЛИХ БОРАЦА	226	MSc. Maja NIKOLOVA CHILDREN SOCIAL CARE- CHILDREN'S HOMES IN SERBIA IN THE AFTERWAR PERIOD
Бранислава СТОЈКОВИЋ БОРБЕНИ ПУТ 8. СРПСКЕ БРИГАДЕ – ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗЕМЉЕ ОД СЕПТЕМБРА 1944. ДО АПРИЛА 1945.	234	Branislava STOJKOVIC SERBIAN 8TH BRIGADE AND ITS BATTLING COURSE-OPERATION FOR LIBERATING THE COUNTRY, FROM SEPTEMBER 1944 TILL APRIL 1945
Урош МИКЕТИЋ, мср. АЛБАНСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О СРБИМА КАО ОКУПАТОРИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА: ПРИШТИНСКА БИБЛИОТЕКА „ПЕТАР БОГДАНИ“	245	Uros MIKETIC MA PRISTINA LIBRARY “PETAR BOGDANI” AS AN EXAMPLE OF THE ATTITUDE OF ALBANIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT SERBS AS OCCUPIERS IN KOSOVO AND METOHIJA
Др Јасмина НИКОЛИЋ ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ АРХИВСКИХ ИЗДАЊА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ 2017-2021.	253	Ph.D. Jasmina NIKOLIC THE ADDENDUM TO THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC PUBLICATION BIBLIOGRAPHY 2017-2021
Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА У ЧАСОПИСУ „ЗАПИСИ – ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ“ 2017-2020.	257	Natasa MILOSEVIC DULIC THE ADDENDUM OF THE BIBLIOGRAPHY TO WORKS PUBLISHED IN THE MAGAZINE ZAPISI-THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC YEARBOOK 2017-2020.

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Др Јасмина НИКОЛИЋ
„РАТНА СЛИКА СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ
1941-1945“, ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ,
ВОЈНИ АРХИВ, ВОЈНИ МУЗЕЈ И МЕДИЈА ЦЕНТАР
„ОДБРАНА“ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ
СРБИЈЕ, 2020 - ИЗЛОЖБА АРХИВСКИХ
ДОКУМЕНАТА И ФОТОГРАФИЈА, МУЗЕЈСКИХ И
УМЕТНИЧКИХ ПРЕДМЕТА, КАТАЛОГ ИЗЛОЖБЕ И
ВИРТУЕЛНА ИЗЛОЖБА

277

Ph.D. Jasmina Nikolic
“WAR PHOTOGRAPHY IN SERBIA DURING THE
WORLD WAR 2, 1941-1945“ HISTORICAL ARCHIVE
OF POŽAREVAC, MILITARY ARCHIVE, MILITARY
MUSEUM AND MEDIA CENTRE “ODBRANA”-
MINISTRY OF DEFENCE REPUBLIC OF SERBIA, 2020
- THE EXHIBITION OF ARCHIVE DOCUMENTS AND
PHOTOGRAPHS, MUSEUM AND ART ARTIFACTS, THE
EXHIBITION CATALOGUE AND VIRTUAL EXHIBITION

Проф. др Александар РАСТОВИЋ
РЕЧ НА ПРЕДСТАВЉАЊУ КЊИГЕ КАЗНЕНО-
ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ – ПРИМЕР
КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА ПОЖАРЕВАЦ
– ЗАБЕЛА 1918-1945 – КЊИГА ДРУГА“,
Криминалистичко-полицијски универзитет,
Београд, 8. јули 2021.

286

Ph.D. Aleksandar RASTOVIC, prof.
A WORD ON BOOK PROMOTION
“THE DEPARTMENT OF CORRECTION,
POŽAREVAC, ZABELA 1918-1945, VOL. 2“
University of Criminal Investigation
and Police studies, Belgrade, July 8th 2021

Рената МИНИЋ
БИБЛИОТЕКА У КОСТОЛЦУ, ОГОНАК НАРОДНЕ
БИБЛИОТЕКЕ „ИЛИЈА М. ПЕТРОВИЋ“ ПОЖАРЕВАЦ
– МЕСТО ДРУШТВЕНОГ И ЛИЧНОГ РАЗВОЈА

290

Renata MINIC
LIBRARY IN KOSTOLAC, BRANCH OF THE NATIONAL
LIBRARY “ILIJA M. PETROVIĆ” POŽAREVAC-THE
PLACE OF SOCIAL AND PERSONAL DEVELOPMENT

Невена ВУКСАНОВИЋ
СИСТЕМ КВАЛИТЕТА РАДА БИБЛИОТЕКЕ

302

Nevena VUKSANOVIC
THE QUALITY OF LIBRARY WORK SYSTEM

МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА И КУЛТУРНА САРАДЊА INTERNATIONAL ARCHIVAL AND CULTURAL COOPERATION

Др Александар СТОЈАНОВИЋ
НАУЧНИ СКУП: 80 ГОДИНА ОД ИЗБИЈАЊА ДРУГОГ
СВЕТског РАТА НА ПРОСТОРУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И
СТРАДАЊА ГРАДА КРАГУЈЕВЦА: НОВИ ПОМАЦИ
ИЛИ РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ? КРАГУЈЕВАЦ,
25. МАЈ 2021. ГОДИНЕ

309

Ph.D. Aleksandar STOJANOVIC
SCIENTIFIC CONFERENCE: 80TH ANNIVERSARY
OF THE WORLD WAR 2 IN YUGOSLAVIA AND THE
PLIGHT OF KRAGUJEVAC TOWN: THE PROGRESS
OR THE REVISION OF THE HISTORY? KRAGUJEVAC,
25TH MAY 2021

Др Миле БАКИЋ
О СТВАРАЛАЧКОЈ ЛИЧНОСТИ И ДЈЕЛУ
ПРОФ. ДР.СЦ. ЈОСИПА КОЛАНОВИЋА

311

Ph.D. Mile BAKIC
CREATIVE LIFE AND WORK
OF DR.SC. JOSIPA KOLANOVIĆA

ПРИКАЗИ REVIEWS

Вук ОБРАДОВИЋ
ПРИКАЗ ИЗЛОЖБЕ „АПРИЛ 41 – 80 ГОДИНА
ОД АПРИЛСКОГ РАТА“

317

Vuk OBRADOVIC
THE EXHIBITION DISPLAY APRIL 1941-80TH
THE APRIL WAR (THE INVASION
OF YUGOSLAVIA) ANNIVERSARY

Милан ВУКОВИЋ, мср.
ПРИКАЗ ИЗЛОЖБЕ
„ФОРЕНЗИКА ВИШЕ ОД ВЕКА“

319

Milan VUKOVIC MA
THE EXHIBITION DISPLAY
“CENTURIES-OLD FORENSICS“

Проф. др Александар РАСТОВИЋ
МОНОГРАФИЈА „ПРОФЕСОРИ
И УЧЕНИЦИ ГИМНАЗИЈЕ У ПОЖАРЕВЦУ
PRIMUS INTER PARES“, 2021.

321

Ph.D. Aleksandar Rastovic, prof.
Monograph "Teachers and students
of the Gymnasium in Pozarevac
cPRIMUS INTER PARES ", 2021

Пуковник др Миљан МИЛКИЋ
ЗБОРНИК ОДАБРАНИХ ДОКУМЕНАТА „ЗЛОЧИНИ
НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941-1942.
ГОДИНЕ“, КЊИГА 1 (1941-1942), приредили др
Маријана Мраовић и мр Петар Ђурђевић, Историјски
архив града Новог Сада, Војни архив, Нови Сад, 2020,
449 страна

324

Ph.D. Miljan MILKIC, colonel
THE COLLECTION OF SELECTED DOCUMENTS
“THE WAR CRIMES OF THE INDEPENDENT STATE
OF CROATIA (NDH) 1941-1942 “BOOK I (1941-1942),
editors Dr Marijana Mraović and Petar Đur ev, M.A. the
Historical Archive of Novi Sad, Military archive, Novi
Sad, 2020, page 449

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ
САША ИЛИЋ, СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ“.
СТРАНА СТРУЧНА РАДНА СНАГА
У ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ,
1945-1950, БЕОГРАД 2020, 611.

327

Slobodanka CVETKOVIC
SA A ILIĆ, FOREIGNER WORKERS IN GERMANY
(STRANCI „GASTARBAJTERI“) FOREIGN
PROFESSIONAL WORKERS IN YUGOSLAVIA'S TRADE
1945-1950, BELGRADE 2020, PAGE 611

Марија ЗАПУТИЛ, мср.
ПРИКАЗ ФОТО-МОНОГРАФИЈЕ ПОЖАРЕВАЧКЕ
МУЗИЧКЕ ШКОЛЕ (Зоран Марић, Ана Гајић (2019)).
Фото-монографија Школе за основно и средње
музичко образовање „Стеван Мокрањац“ Пожаревац
– Поводом 70 година Музичке школе Пожаревац:
ШОСМО „Стеван Мокрањац“, 239 страна

330

Marija ZAPUTIL MA
THE PHOTO-MONOGRAPH BOOK OF THE MUSIC
SCHOOL IN POŽAREVAC (Zoran Maric, Ana Gajic
(2019)). Photo-monograph School for primary and
secondary school music education "Stevan Mokranjac"
Pozarevac - On the occasion of the 70th anniversary
of the Požarevac Music School: SHOSMO "Stevan
Mokranjac", Page 239)

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА INSTRUCTIONS TO AUTHORS

УПУТСТВА САРАДНИЦИМА
И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

337

INSTRUCTIONS TO THE CO-AUTHORS AND
CITATION RULES

ДЕСЕТ ГОДИНА ПРЕД ВАМА

Поштовани читаоци, драги сарадници и колеге,

Десет година редовног излажења нашег истакнутог националног часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ и успешног промовисања архивистичке теорије и праксе и постулата друштвених и хуманистичких наука је леп континуитет и чињеница која потврђује наш изузетно значајан допринос очувању националног културног наслеђа и идентитета, као и истинског очувања и промовисања европских културних и духовних вредности, идеја и тековина.

Окупљајући велики број сарадника током десет година – 150 из Србије, Руске Федерације, Италије, Грчке, Бугарске, Словеније, Хрватске, Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске, Црне Горе и Северне Македоније – до сада је широј стручној и научној, домаћој и иностраној јавности, представио 327 чланака из различитих научних области, на више од 3.300 страна текста, доступних како у штампаном тако и у електронском облику.

У време када је основан 2012. године, часопис је био јединствен и у погледу концепције и у погледу дизајна. Од првог броја био је и остао отворен према стваралачким идејама присутним код нас и у свету, о чему сведоче текстови значајних иностраних аутора, прилози аутора из некадашње Југославије и аутора из Републике Србије, који се појављују са новим идејама и приступима архивистичкој теорији и пракси и различитим научним дисциплинама. Препознатљиво ликовно решење логотипа часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ и нацрт корица су већ за потребе првог броја осмислили мр Јасмина Николић, идејни творац, покретач, оснивач и први

главни и одговорни уредник часописа и Александар Арсић, графички дизајнер.

Састав прве редакције часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ од тринаест чланова из земље и иностранства, предвођене главним и одговорним уредником и идејним покретачем часописа мр Јасмином Николић, директорком Историјског архива Пожаревац, наговештавао је нову орјентацију на интелектуалном пољу. Редакцију су чинили следећи чланови: проф. др Петер Павел Класинц (Словенија), доц. др Изет Шаботић (Федерација Босна и Херцеговина), др Грасија Тато (Италија), др Димитар Атанасов (Бугарска), мр Весна Башић (Србија), мр Бојан Цвелфар (Словенија), Јасмина Живковић, мр. (Србија), Драгана Милорадовић Николић (Србија), Наташа Милошевић Дулић (Србија), Слободанка Цветковић (Србија), Душан Поповић (Република Српска) и Дмитар Богески (Македонија).

Током десетогодишњег периода излажења нашег часописа, домаћој и иностраној редакцији часописа приступали су нови чланови из света науке који су несебично уграђивали свој ауторитет у углед часописа, настојећи да осигурају његов високи научни ранг и континуитет његовог утицаја на научни и културни живот у земљи и ван ње – тако да у години обележавања десетогодишњице постојања и редовног излажења нашег часописа, редакцију од двадесет чланова, предвођену главним и одговорним уредником и идејним покретачем часописа др Јасмином Николић, директорком Историјског архива Пожаревац, чине: проф. др Александар Радовић (Историјски институт САНУ Београд), проф. др Радован Радовановић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд), проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић (Криминалистичко-полицијски универзитет Београд),

др Момчило Исић (Институт за новију историју Србије, Београд), др Драгомир Бонцић (Институт за савремену историју Београд), др Маријана Мраовић (Војни архив Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије), др Драгана Милорадовић, др Јасмина Живковић и Слободанка Цветковић (Историјски архив Пожаревац), Наташа Милошевић Дулић, технички уредник и секретар редакције (Историјски архив Пожаревац), проф. др Петер Павел Класинц (Словенија), др Грасиа Тато (Италија), др Димитар Атанасов (Бугарска), др Живана Хеђбели (Хрватска), др Јасна Пожган (Хрватска), др Бојан Цвелфар (Словенија), мр Бојан Стојнић (БиХ/Република Српска), Димитар Богески (Северна Македонија) и Светлана Успрцова (Северна Македонија).

Часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ излази годишње, а његово штампање од оснивања до данашњих дана омогућава Град Пожаревац. Такође, од оснивања часопис излази на ћириличном писму, са важном напоменом да на латиничном писму објављује текстове аутора из региона који пишу на том писму. Заступљени су и текстови на више светских језика: енглеском, руском, италијанском, словеначком, и др. Радови су рецензирани. Сви објављени бројеви часописа налазе се и у електронском облику на веб-страни Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi, чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима широм света. Часопис се редовно полаже у Репозиторијум Народне библиотеке Србије. У *Регистру научних часописа* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у групи часописа за историју, етнологију и археологију, часопис *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* регистрован је под ознаком М53 у 2015. години. Одлуком надлежних органа Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, часопису је током 2019. године додељена категорија М52 – истакнути национални часопис. У 2021. години часопису је додељена категорија М 51 – врхунски часопис националног значаја.

Можемо констатовати да је наш часопис за десет година наишао на одличан пријем код стручне, научне и шире јавности, што његовом уредништву чини изузетну част и велико задовољство и даје мотива за даљи рад. Сви

досадашњи бројеви часописа налазе се, путем размене, у бројним библиотекама, архивима, музејима, институтима, факултетима, у земљи и иностранству.

Последњи десети број који је пред Вама, уважени читаоци и сарадници, окупио је 36 аутора из 22 институције из Републике Србије, Републике Хрватске и Републике Црне Горе и доноси тридесет три (33) прилога. Од тог броја, девет прилога обрађује теме из архивистике, дванаест из историографије, четири прилога обрађује реализоване програмске активности установа културе, док осам прилога доноси приказе две изложбе, четири новообјављене публикације, једног међународног научног скупа и једне стваралачке личности и њеног дела из области архивистике.

Поред уводника главног и одговорног уредника и упутстава за будуће сараднике на ћирилици, латиници и енглеском језику, и овај број часописа (као и претходних девет) садржи пет тематских целина. Прва целина „Архивистика“ доноси три прегледна научна рада и шест стручних радова из архивске теорије и праксе. Посебно препоручујемо пажњи читалаца прегледни научни рад *„Пожаревац и Пожаревачки мир у фондовима и збиркама Аустријског државног архива“*, у коме су представљене архивалије Аустријског државног архива које се односе на Град Пожаревац, а за које се зна на основу онлајн претраживања урађене веб-странице наведеног архива. Прецизном претрагом аутор је дошао до података о тридесетак архивских јединица које се односе на два међдржавна уговора (мировном и трговинском) закљученим у Пожаревцу 1718. године између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Драгоцени подаци о Аустријском државном архиву и богат критички апарат, уз прецизно приказан начин претраге путем интернет странице, су показни пример презентовања садржаја значајне архивске грађе која се чува ван граница Републике Србије.

Друга целина „Историографија“ заступљена је са десет оригиналних погледа на теме из овог домена научно истраживања – она садржи шест изворних научних радова: 1. *Борбе на Косову и Метихији и Јужној Србији 1689–1690 – Оглед из српске војне историје*, 2. *Пољопривреда у Пожаревачком окрућу између два светска рата*, 3. *Кућни ред за казнене заводе у Краљевини Југославији*, 4. *Антрополошко виђење проблема осуђеница Казнено-поправног дома Збела у Пожаревцу у периоду између два*

свештска раџа, 5. *Руски емигранти у Пожаревацу у периоду између два свештска раџа*, 6. *Организација позоришног живота у окупираном Београду у духу програма националне обнове и духовног преродња 1941-1944. године*; затим, два прегледна рада: 7. *Круна Аћимовић – прва жена професор у Србији* и 8. *Социјална заштитна деце – деџи домови за децу пошинулих бораца*; као и два претходна саопштења: 9. *Борбени пут 8. српске бригаде – операције за ослобођење земље од септембра 1944. до априла 1945. године* и 10. *Албанска историографија о Србима као окупирацима на Косову и Метохији – студија случаја: Приштинска библиотека „Петар Бођани“*.

Друга целина, поред радова из историографије, доноси и две библиографије: *Прилог за библиографију архивских издања Историјског архива Пожаревац за период од 2017. до 2021. године* и *Прилог за библиографију објављених радова у часопису „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ за период од 2016. до 2020.*

Сви радови из ових тематских целина одговорили су методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, као и захтевима архивистичке теорије, писани су на основу необјављене и објављене архивске грађе и релевантне литературе, што их чини кохерентним и иновативним, како је истакнуто и у рецензијама проф. др Иване Крстић Мистрицеловић, ванредног професора на Криминалистичко-полицијском универзитету у Београду и др Маријане Мраовић, научног сарадника и архивског саветника, начелника у Војном архиву Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије.

Трећа тематска целина „Из рада архива“ доноси четири чланка који текстом и фотографијама на атрактиван начин представљају реализоване програмске активности две установе у култури током 2020. и 2021. године. Посебно препоручујемо пажњи читалаца рад о изложби архивских докумената, фотографија, музејских и уметничких предмета и студијском каталогу *Раџна слика Србије у Другом свештском раџу 1941-1945*, групе аутора из Историјског архива Пожаревац, Војног архива, Војног музеја и Медија центра „Одбрана“ Министарства одбране Републике Србије, настале поводом обележавања 75 година од победе над фашизмом и нацизмом у Другом светском рату, са намером

да се историчарима који се боре против ревизије историје Другог светског рата понуде докази који могу допринети заустављању кривотворења чињеница.

У складу са принципом промовисања струке и науке, и овај број часописа, у тематској целини „Међународна архивска и културна сарадња“ доноси приказ међународног научног скупа *80 година од избијања Другог свештског раџа на простору Југославије и страдања људа Краљевца: Нови љомаци или ревизија историје?*, одржаног у Крагујевцу (Република Србија) у мају 2021. године, на ком су активно учествовали представници српске историографије и архивистике. Такође, садржи и прилог о стваралачкој личности и делу проф. др Јосипа Колановића, хрватског архивисте и професора архивистике на Филозофском факултету на загребачком Свеучилишту, директора Хрватског државног архива, аутора бројних архивских публикација, студија, зборника докумената, архивских чланака и прилога у периодичности.

Тематска целина „Прикази“ доноси прилоге о реализованом изложбама Војног музеја, Музеја Ваздухопловства и Војног архива Министарства одбране Републике Србије (*Април 41 – 80 година од Априлског раџа*) и Музеја науке и технике (*Форензика више од два века*), у Београду током 2021. године. Заинтересованом читаоцу биће занимљиви и прикази нове литературе из области историје, архивистике и културе.

Уређивачки одбор овог часописа позива потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за једанаести број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs или natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2022. године. Молимо ауторе чланака да, пре него што нам пошаљу свој прилог, обавезно консултују веб страну Историјског архива Пожаревац на www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi, где ће моћи да пронађу смернице за писање радова, као и електронске верзије претходних бројева часописа.

Уређивачки одбор овог часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су издвојили своје драгоцене време за писање

стручних радова, научних чланака и приказа, као и на поверењу које су нам поклонили. Без њиховог доприноса часопис данас не би био пред уваженим читаоцима. Надамо се да ћемо оправдати и поверење 36 аутора прилога у овом броју часописа и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности.

Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ били још разноврснији и занимљивији.

На крају, захваљујемо се Граду Пожаревцу који, препознавши суштину наше жеље, од оснивања часописа 2012. године до данашњих дана, пружа материјалну подршку чиме омогућава публикавање часописа и његово редовно излажење.

Сасвим на крају, изражавамо захвалност сарадницима, члановима редакције, рецензентима, преводиоцима, који су ту од самог почетка и првог броја, несебично уграђујући свој ауторитет у углед часописа.

У Пожаревцу, децембра 2021. године

DESET GODINA PRED VAMA

Poštovani čitaoci, dragi saradnici i kolege,

Deset godina redovnog izlaženja našeg istaknutog nacionalnog časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ i uspešnog promovisanja arhivističke teorije i prakse i postulata društvenih i humanističkih nauka je lep kontinuitet i činjenica koja potvrđuje naš izuzetno značajan doprinos očuvanju nacionalnog kulturnog nasleđa i identiteta, kao i istinskog očuvanja i promovisanja evropskih kulturnih i duhovnih vrednosti, ideja i tekovina.

Okupljajući veliki broj saradnika tokom deset godina - 150 iz Srbije, Ruske Federacije, Italije, Grčke, Bugarske, Slovenije, Hrvatske, Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske, Crne Gore i Severne Makedonije - do sada je široj stručnoj i naučnoj, domaćoj i inostranoj javnosti, predstavio 327 članaka iz različitih naučnih oblasti, na više od 3.300 strana teksta, dostupnih kako u štampanom tako i u elektronskom obliku.

U vreme kada je osnovan 2012. godine, časopis je bio jedinstven i u pogledu koncepcije i u pogledu dizajna. Od prvog broja bio je i ostao otvoren prema stvaralačkim idejama prisutnim kod nas i u svetu, o čemu svedoče tekstovi značajnih inostranih autora, prilozi autora iz nekadašnje Jugoslavije i autora iz Republike Srbije, koji se pojavljuju sa novim idejama i pristupima arhivističkoj teoriji i praksi i različitim naučnim disciplinama. Prepoznatljivo likovno rešenje logotipa časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ i nacrt korica su već za potrebe prvog broja osmislili mr Jasmina Nikolić, idejni tvorac, pokretač, osnivač i prvi glavni i odgovorni urednik časopisa i Aleksandar Arsić, grafički dizajner.

Sastav prve redakcije časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ od trinaest članova iz zemlje i

inostranstva, predvodene glavnim i odgovornim urednikom i idejnim pokretačem časopisa mr Jasminom Nikolić, direktorkom Istorijskog arhiva Požarevac, nagoveštavao je novu orijentaciju na intelektualnom polju. Redakciju su činili sledeći članovi: prof. dr Peter Pavel Klasinc (Slovenija), doc. dr Izet Šabotić (Federacija Bosna i Hercegovina), dr Grasia Tato (Italija), dr Dimitar Atanasov (Bugarska), mr Vesna Bašić (Srbija), mr Bojan Cvelfar (Slovenija), Jasmina Živković, msr. (Srbija), Dragana Miloradović Nikolić (Srbija), Nataša Milošević Dulić (Srbija), Slobodanka Cvetković (Srbija), Dušan Popović (Republika Srpska) i DIMITAR BOGESKI (Makedonija).

Tokom desetogodišnjeg perioda izlaženja našeg časopisa, domaćoj i inostranoj redakciji časopisa pristupali su novi članovi iz sveta nauke koji su nesebično ugrađivali svoj autoritet u ugled časopisa, nastojeći da osiguraju njegov visoki naučni rang i kontinuitet njegovog uticaja na naučni i kulturni život u zemlji i van nje – tako da u godini obeležavanja desetogodišnjice postojanja i redovnog izlaženja našeg časopisa, redakciju od dvadeset članova, predvodenu glavnim i odgovornim urednikom i idejnim pokretačem časopisa dr Jasminom Nikolić, direktorkom Istorijskog arhiva Požarevac, čine: prof. dr Aleksandar Rastović (Istorijski institut SANU Beograd), prof. dr Radovan Radovanović (Kriminalističko-policijski univerzitet Beograd), prof. dr Ivana Krstić Mistrizdelović (Kriminalističko-policijski univerzitet Beograd), dr Momčilo Isić (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd), dr Dragomir Bondžić (Institut za savremenu istoriju Beograd), dr Marijana Mraović (Vojni arhiv Instituta za strategijska istraživanja Univeziteta odbrane Ministarstva odbrane Republike Srbije), dr Dragana Miloradović, dr Jasmina Živković i Slobodanka Cvetković (Istorijski arhiv Požarevac), Nataša Milošević Dulić, tehnički urednik i sekretar redakcije (Istorijski arhiv Požarevac), prof. dr Peter Pavel Klasinc

(Slovenija), dr Grasia Tato (Italija), dr Dimitar Atanasov (Bugarska), dr Živana Hedbeli (Hrvatska), dr Jasna Požgan (Hrvatska), dr Bojan Cvelfar (Slovenija), mr Bojan Stojnić (BiH/ Republika Srpska), Dmtar Bogeski (Severna Makedonija) i Svetlana Usprcova (Severna Makedonija).

Časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ izlazi godišnje, a njegovo štampanje od osnivanja do današnjih dana omogućava Grad Požarevac. Takođe, od osnivanja časopis izlazi na ćirilicnom pismu, sa važnom napomenom da na latinicnom pismu objavljuje tekstove autora iz regiona koji pišu na tom pismu. Zastupljeni su i tekstovi na više svetskih jezika: engleskom, ruskom, italijanskom, slovenaćkom, i dr. Radovi su recenzirani. Svi objavljeni brojevi časopisa nalaze se i u elektronskom obliku na web-strani Istorijskog arhiva Požarevac www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima širom sveta. Časopis se redovno polaže u Repoziotorijum Narodne biblioteke Srbije. U Registru naućnih časopisa Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, u grupi časopisa za istoriju, etnologiju i arheologiju, časopis *Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac* registrovan je pod oznakom M53 u 2015. godini. Odlukom nadležnih organa Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, časopisu je tokom 2019. godine dodeljena kategorija M52 – istaknuti nacionalni časopis. U 2021. godini časopisu je dodeljena kategorija M 51 – vrhunski časopis nacionalnog znaćaja.

Možemo konstatovati da je naš časopis za deset godina naišao na odličan prijem kod stručne, naućne i šire javnosti, što njegovom uredništvu ćini izuzetnu ćast i veliko zadovoljstvo i daje motiva za dalji rad. Svi dosadašnji brojevi časopisa nalaze se, putem razmene, u brojnim bibliotekama, arhivima, muzejima, institutima, fakultetima, u zemlji i inostranstvu.

Poslednji deseti broj koji je pred Vama, uvaćeni ćitaoci i saradnici, okupio je 36 autora iz 22 institucije iz Republike Srbije, Republike Hrvatske i Republike Crne Gore i donosi trideset tri (33) priloga. Od tog broja, devet priloga obraćuje teme iz arhivistike, dvanaest iz istoriografije, ćetiri priloga obraćuje realizovane programske aktivnosti ustanova kulture, dok osam priloga donosi prikaze dve izloćbe, ćetiri novoobjavljene publikacije, jednog mećunarodnog naućnog skupa i jedne stvaralaćke lićnosti i njenog dela iz oblasti arhivistike.

Pored uvodnika glavnog i odgovornog urednika i uputstava za buduće saradnike na ćirilici, latinici i engleskom jeziku, i ovaj broj časopisa (kao i prethodnih devet) sadrći pet tematskih celina. Prva celina „Arhivistika“ donosi tri pregledna naućna rada i šest stručnih radova iz arhivske teorije i prakse. Posebno preporućujemo paćnji ćitalaca pregledni naućni rad „*Požarevac i Požarevaćki mir u fondovima i zbirkama Austrijskog drćavnog arhiva*“, u kome su predstavljene arhivalije Austrijskog drćavnog arhiva koje se odnose na Grad Požarevac, a za koje se zna na osnovu on-line pretraćivanja uraćene veb-stranice navedenog arhiva. Preciznom pretragom autor je došao do podataka o tridesetak arhivskih jedinica koje se odnose na dva mećudrćavna ugovora (mirovnom i trgovinskom) zakljućenim u Požarevcu 1718. godine izmeću Habzburške monarhije i Osmanskog carstva. Dragoceni podaci o Austrijskom drćavnom arhivu i bogat kritićki aparat, uz precizno prikazan naćin pretrage putem internet stranice, su pokazni primer prezentovanja sadrćaja znaćajne arhivske grade koja se ćuva van granica Republike Srbije.

Druga celina „Istoriografija“ zastupljena je sa deset originalnih pogleda na teme iz ovog domena naućnog istraćivanja – ona sadrći šest izvornih naućnih radova: 1. *Borbeno na Kosovu i Metohiji i Jućnoj Srbiji 1689-1690 – Ogleđ iz srpske vojne istorije*, 2. *Poljoprivreda u Požarevaćkom okrugu izmeću dva svetska rata*, 3. *Kućni red za kaznene zavode u Kraljevini Jugoslaviji*, 4. *Antropološko vićenje problema osućenica Kazneno-popravnog doma Zabela u Požarevcu u periodu izmeću dva svetska rata*, 5. *Ruski emigranti u Požarevcu u periodu izmeću dva svetska rata*, 6. *Organizacija pozorišnog žvota u okupiranom Beogradu u duhu programa nacionalne obnove i duhovnog preporoda 1941-1944. godine*; zatim, dva pregledna rada: 7. *Kruna Aćimović – prva žena profesor u Srbiji* i 8. *Socijalna zašćita dece – dećji domovi za decu poginulih boraca*; kao i dva prethodna saopšćenja: 9. *Borbeni put 8. srpske brigade – operacije za osloboćenje zemlje od septembra 1944. do aprila 1945. godine* i 10. *Albanska istoriografija o Srbima kao okupatorima na Kosovu i Metohiji – studija slućaja: Prišćinska biblioteka „Petar Bogđani“*.

Druga celina, pored radova iz istoriografije, donosi i dve bibliografije: *Prilog za bibliografiju arhivskih izdanja Istorijskog arhiva Požarevac za period od 2017. do 2021. godine* i *Prilog za bibliografiju objavljenih radova u časopisu „Zapisi*

– *Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac*“ za period od 2016. do 2020.

Svi radovi iz ovih tematskih celina odgovorili su metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, kao i zahtevima arhivističke teorije, pisani su na osnovu neobjavljene i objavljene arhivske građe i relevantne literature, što ih čini koherentnim i inovativnim, kako je istaknuto i u recenzijama prof. dr Ivane Krstić Mistrizdelović, vanrednog profesora na Kriminalističko-policijskom univerzitetu u Beogradu i dr Marijane Mraović, naučnog saradnika i arhivskog savetnika, načelnika u Vojnom arhivu Instituta za strategijska istraživanja Univerziteta odbrane Ministarstva odbrane Republike Srbije.

Treća tematska celina „Iz rada arhiva“ donosi četiri članka koji tekstem i fotografijama na atraktivan način predstavljaju realizovane programske aktivnosti dve ustanove u kulturi tokom 2020. i 2021. godine. Posebno preporučujemo pažnji čitalaca rad o izložbi arhivskih dokumenata, fotografija, muzejskih i umetničkih predmeta i studijskom katalogu *Ratna slika Srbije u Drugom svetskom ratu 1941-1945*, grupe autora iz Istorijskog arhiva Požarevac, Vojnog arhiva, Vojnog muzeja i Medija centra „Odbrana“ Ministarstva odbrane Republike Srbije, nastale povodom obeležavanja 75 godina od pobeđe nad fašizmom i nacizmom u Drugom svetskom ratu, sa namerom da se istoričarima koji se bore protiv revizije istorije Drugog svetskog rata ponude dokazi koji mogu doprineti za ustavljanju krivotvorenja činjenica.

U skladu sa principom promovisanja struke i nauke, i ovaj broj časopisa, u tematskoj celini „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja“ donosi prikaz međunarodnog naučnog skupa *“80 godina od izbijanja Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije i stradanja grada Kragujevca: Novi pomaci ili revizija istorije?”* održanog u Kragujevcu (Republika Srbija) u maju 2021. godine, na kom su aktivno učestvovali predstavnici srpske historiografije i arhivistike. Takođe, sadrži i prilog o stvaralačkoj ličnosti i delu prof. dr Josipa Kolanovića, hrvatskog arhiviste i profesora arhivistike na Filozofskom fakultetu na zagrebačkom Sveučilištu, direktora Hrvatskog državnog arhiva, autora brojnih arhivskih publikacija, studija, zbornika dokumenata, arhivskih članaka i priloga u periodici.

Tematska celina „Prikazi“ donosi priloge o realizovanim izložbama Vojnog muzeja, Muzeja Vazduhoplovstva i Vojnog arhiva Ministarstva odbrane Republike Srbije (*April 41 – 80 godina od Aprilskog rata*) i Muzeja nauke i tehnike (*Forenzika više od dva veka*), u Beogradu tokom 2021. godine. Zainteresovanom čitaocu biće zanimljivi i prikazi nove literature iz oblasti istorije, arhivistike i kulture.

Uređivački odbor ovog časopisa poziva potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za jedanaesti broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs ili natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs a prilozi se mogu slati do 1. juna 2022. godine. Molimo autore članaka da, pre nego što nam pošalju svoj prilog, obavezno konsultuju web stranu Istorijskog arhiva Požarevac na www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi gde će moći da pronađu smernice za pisanje radova, kao i elektronske verzije prethodnih brojeva časopisa.

Uređivački odbor ovog časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su izdvojili svoje dragoceno vreme za pisanje stručnih radova, naučnih članaka i prikaza, kao i na poverenju koje su nam poklonili. Bez njihovog doprinosa časopis danas ne bi bio pred uvaženim čitaocima. Nadamo se da ćemo opravdati i poverenje 36 autora priloga u ovom broju časopisa i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti.

Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

Na kraju, zahvaljujemo se Gradu Požarevcu koji, prepoznajući suštinu naše želje, od osnivanja časopisa 2012. godine do današnjih dana, pruža materijalnu podršku čime omogućava publikovanje časopisa i njegovo redovno izlaženje.

Sasvim na kraju, izražavamo zahvalnost saradnicima, članovima redakcije, recenzentima, prevodiocima, koji su tu od samog početka i prvog broja, nesebično ugrađujući svoj autoritet u ugled časopisa.

U Požarevcu, decembra 2021. godine

Editor-in-Chief
Jasmina Nikolić PhD,
 the director of the Historical Archive of Požarevac

TEN YEARS TOGETHER

Dear readers, associates and colleagues,

Our national magazine “Zapisi”- the Historical Archive of Požarevac Annual magazine, celebrates its tenth anniversary and the successful promotion of archival theory and practice as well as social and human science postulates. The fact that “Zapisi” has had this fine continuous publication confirms our contribution to preserve national cultural heritage and identity along with the preservation and promotion of European cultural and spiritual values, ideas and legacies.

These ten years have brought us many associates:150 from Serbia, Russian Federation, Italy, Greece, Bulgaria, Slovenia, Croatia, Bosnia and Hercegovina, Republic of Srpska, Montenegro and North Macedonia. The magazine has presented 327 articles from various scientific fields to scientific, domestic and international audience, on more than 3,300 pages, print and digital.

When founded in 2012, the magazine was unique in its concept and design. It has remained open towards creative ideas in the country and in the world. Numerous articles from foreign authors and authors' contributions from former Yugoslavia and Republic of Serbia confirm that. These authors bring new ideas and approaches to the Archival theory and practice and different scientific disciplines. The distinctive visual concept of the magazine “Zapisi” logo (The Historical Archive of Požarevac Yearbook), and the cover design were created by the founder and first editor Jasmina Nikolić, MA, and Aleksandar Arsić, graphic designer.

The first “Zapisi” impressum had 13 members (domestic and foreign), with the editor in chief and creator Jasmina Nikolić MA, director of the Historical Archive of Požarevac, was heading to a new intellectual orientation. Professor

Peter Pavel Klasinc, Ph.D (Slovenia), Izet Šabotić PhD (Bosnia and Hercegovina), Gracia Tato PhD (Italy), Dmtar Atanasov PhD (Bulgaria), Vesna Bašić MA, (Serbia), Bojan Cvelfar MA (Slovenia), Jasmina Živković, MA(Serbia), Dragana Miloradović Nikolić (Serbia), Nataša Milošević Dulić (Serbia), Slobodanka Cvetković (Serbia), Dušan Popović (Republic of Srpska) and Dmtar Bogeski (Macedonia) were in the editorial team of “Zapisi”.

During the period of ten years, our magazine has received new members, domestic and foreign, who kindly integrated their credibility in the magazine reputation. Their credibility has risen magazine “Zapisi” to a high scientific rank and influenced the scientific and cultural life in the country and abroad. Therefore, in this tenth jubilee of publishing, we have twenty people in the team: the editor in chief and creator Jasmina Nikolić Ph.D, director of the Historical Archive of Požarevac, Aleksandar Rastović Ph.D (Historical institute of SASA, Belgrade), Radovan Radovanović Ph.D (The Academy of Criminalistic and Police Studies, University of Belgrade), Ivana Krstić Mistrizdelović, Ph.D (The Academy of Criminalistic and Police Studies, University of Belgrade), Momčilo Isić Ph.D (The new Serbian history-Belgrade) Dragomir Bondžić. Ph.D (The institute for Contemporary History), Mirjana Mraović Ph.D (Military Archives, Institute for strategic research, University of Ministry of Defense of Republic of Serbia), Dragana Miloradović Ph.D, Jasmina Živković Ph.D and Slobodanka Cvetković (Historical Archive of Požarevac), Nataša Milošević Dulić, technical editor and editorial secretary (Historical Archive of Požarevac), prof Peter Pavel Klasinc PhD (Slovenia), Gracia Tato, PhD (Italy), Dmtar Atanasov ,PhD (Bulgaria), Živana Hedbeli PhD (Croatia), Jasna Požgan, PhD (Croatia), Bojan Cvelfar, PhD(Slovenia), Bojan Stojnić ,MA (Bosnia and Hercegovina/ Republic of

Srpska), D Mitar Bogeski (North Macedonia) and Svetlana Uspreova (North Macedonia).

The printing of the annual magazine of Historical Archive of Požarevac "Zapisi", since the first publishing, has been made possible by the City of Požarevac. Also, it is in cirilic alphabet, with the exception of the articles written by regional authors who use latin alphabet. There are articles in several world languages: English, Russian, Italian, Slovenian and others. The articles are reviewed. All magazine issues are digitally archived on the web page of the Historical Archive of Požarevac, www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi. Therefore, the magazine is available to digital users all over the world. The magazine is regularly sent to Repository of the National Library of Serbia. The magazine "Zapisi"- the yearbook of the Historical Archive of Požarevac can be found in the Registry of scientific magazines, group for history, ethnology and archaeology, under the mark M53, year 2015. In 2019, Ministry of Education, Science and Technological development decided to give the magazine the category M52- the outstanding National magazine. In 2021, the magazine was awarded a category M51 – a top journal of national importance.

We are proud to say that "Zapisi" has been widely accepted both by the scientific and other audiences, which gives the editors great pleasure, honour and motivation to continue the good work. The existing issues of "Zapisi" can be found in numerous libraries, archives, museums, institutions, faculties here and abroad.

It is our pleasure to inform our readers and associates that the last 10th issue assembled 36 authors and 22 institutions from Republic of Serbia, Croatia, and Montenegro and has 33 enclosures. The topics are: nine enclosures are archival, twelve historiographic, four enclosures are on cultural institutions -realized program activities, eight are reviewing 2 exhibitions, four new publications, one during the international science conference and a creative personality and its part in the archival field.

Apart from the editor-in-chief's introduction and the instructions for future associates, in cirilic, latin and English alphabet, this issue (as the previous nine) has five theme entities. The first entity „Archivistics“ has three scientific articles

and six scientific articles from archival theory and practice. We warmly recommend the scientific work „*Požarevac and Požarevac peace in Austrian State Archives' funds and collections*“, which present archivalia of the Austrian State Archives on the City of Požarevac. These archivalia can be found online: on the webpage of the archive mentioned above. The author has obtained the precise data on the thirty archival units which refer to the interstate treaties (peace and trade) signed in Požarevac, in 1718 between Habsburg monarchy and the Ottoman empire. In addition to this precious data on the Austrian Archives and rich critical apparatus, with the precisely shown internet page research- are the example of presenting the content of significant archival material preserved abroad.

The second entity- Historiography has ten original views on the topics from this scientific domain. This entity consists of six original scientific works **1** *Battle on Kosovo in South Serbia 1689-1690- A reflection on Serbian military history* **2** *Agriculture in Požarevac county between two World Wars* **3** *House rules in penitentiaries in the Kingdom of Yugoslavia* **4** *The anthropological review on the problem of female convicts in Požarevac penitentiary Zabela* **5** *Russian emigrants in Požarevac between two World Wars* **6** *The organization of theatrical life in war occupied Belgrade, years 1941-1944, in the atmosphere of the National reconstruction and spiritual revival* **7** *Kruna Aćimović-first female teacher in Serbia* **8** *Children social care- children's homes in Serbia in the afterwar period* **9** *Serbian 8th Brigade and its battling course-operation for liberating the country, from September 1944 till April 1945* **10** *Albanian historiography on Serbs as occupiers in Kosovo and Metohija-a case study: Library in Priština "Petar Bogdani"*

The second entity, apart from historiography articles, also has two bibliographies: *The addendum to The Historical Archive of Požarevac publication bibliography 2017-2021* and *The addendum of the bibliography to works published in the magazine Zapisi-the Historical Archive of Požarevac Yearbook 2016-2020*.

All the articles from these theme entities fulfill methodological, heuristic and hermeneutic standards of historical science, as well as the archive theory standards. They have been written according to the unpublished and published archival material and relevant literature, which makes those

articles coherent and innovative, which was stated in the review articles by professor Ivana Krstić Mistrizdelović, a scientific associate and archival advisor, chairman in the Military Archive -institute for Strategic research at the University of Defence of the Republic of Serbia.

The third theme entity “From the Archive work“ has four interesting articles with photographs which present realized program activities in two cultural institutions during 2020 and 2021. We specially draw our attention to the article on the exhibition of the archival documents, photographs, museum and art artefacts and the inquisition catalogue “*War photography in Serbia during the World War 2, 1941-1945*“ by group of authors from the Historical Archive of Požarevac, Military Archive, Military museum and Media centre „Odbrana“ Ministry of Defence Republic of Serbia, to honour 75th year of victory over fascism in World War 2. The intension was to offer the evidences, which can stop forging the facts, to the historians who are against World War 2 history revision.

In accordance with the archival and scientific promoting principle, there is a theme entity on the international science conference *80th Anniversary of the World war 2 in Yugoslavia and the plight of Kragujevac town: The progress or the revision of the history?* held in May 2021, in Kragujevac, Republic of Serbia. The representatives of Serbian historiography and archivistics (Archival Science). Furthermore, the addendum on the creative personality and work of professor doctor Josip Kolanović, Croatian archivist and professor of Archivistics on the Faculty of Philosophy in Sveučilište in Zagreb, the director of Croatian State Archives, the author of numerous archival publications, studies, document collections, archival articles and periodical articles.

The theme entity “Prikazi“ introduces articles on the Military Museum, Museum of Aviation and Military Archive Ministry of defence Republic of Serbia held exhibitions (*April 1941; 80 years from April War- Invasion of Yugoslavia*) and

the Museum of Science and Technology (*over two centuries of Forensics*), in Belgrade during 2021. The articles on new literature in history, archivistics and culture may be interesting to our readers.

The editorial board of this magazine welcomes prospective authors. The email for articles (11th magazine issue) is info@arhivpozarevac.org.rs or natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs. The articles can be sent till June 1st, 2022. We kindly ask the authors to visit the Historical Archive of Požarevac webpage before sending us their articles www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zapisi. The page offers guidelines for writing the articles, as well as the e-versions of previous magazine’s issues.

“Zapisi” editorial board is grateful and appreciative to everyone who has contributed to the creation of this issue, both with their commitment and advices and comments. Our special thanks goes to ones who devoted their time in writing scientific studies and articles and addendums. We are thankful for the trust. Without their contribution this magazine would not have reached its respective audience. We hope we will be able to justify the trust of 36 authors in this issue and that they will continue to be our associates in the future.

Naturally, our wish is to increase the number of associates in order to make the future issues of magazine “Zapisi,” (Yearbook of the Historical Archive of Požarevac) more interesting and versatile.

Finally, we are grateful to the City of Požarevac, who has recognized the essence of our needs, since the founding of the magazine in 2012 and supports us financially for continuous publishing. The gratitude goes to associates, members of the impressum, consulting editors, translators, who are with us from the very beginning, all generously contributing to the magazines’ prominence.

Požarevac, Decembar 2021

архивистика
archiva
arhivistika

archival
архивистика
archivistika

Прегледни рад.

ПОЖАРЕВАЦ И ПОЖАРЕВАЧКИ МИР У ФОНДОВИМА И ЗБИРКАМА АУСТРИЈСКОГ ДРЖАВНОГ АРХИВА

Сажетак: *Аустријски државни архив* (нем. *Österreichisches Staatsarchiv*) је централна архивска установа Републике Аустрије, у чијим се фондовима и збиркама чува богата грађа од значаја за српску националну историју и културу. У раду су представљене његове архивалије које се односе на Град Пожаревац, а за које се зна на основу онлајн претраживања узорно урађене веб-странице овог архива (www.oesta.gv.at). Реч је о тридесетак архивских јединица – докумената, предмета, кутија итд. – које су претежно у вези са два међудржавна уговора (мировним и трговинским) склопљена у Пожаревцу 1718. године између Хабзбуршке монархије и Османског царства. У прилогу је у најкраћим могућим цртама објашњен и начин онлајн претраживања путем ког се и дошло до представљених налаза.

Кључне речи: Аустријски државни архив, Пожаревац, Пожаревачки мир, архивска грађа.

Увод: Аустријски државни архив и његова одељења

Будући да су се у Бечу вековима доносиле одлуке од судбоносног значаја и са далекосежним последицама по српски народ, не чуди околност што се у том граду временом прикупила и до данашњих дана очувала богата архивска грађа која се односи на српску националну историју и културу, односно историјске личности, догађаје и места у данашњој Србији. Настала радом различитих органа и грана

власти Хабзбуршке монархије, односно Аустријског царства (од 1806) и Аустроугарске (од 1867), ова грађа је првобитно била раздвојена између неколико различитих архива, чији је рад у послератном периоду обједињен у оквиру *Аустријског државног архива* (нем. *Österreichisches Staatsarchiv*), крвине архивске установе у Републици Аустрији².

Прва у низу тих некада самосталних архива, који данас чине *архивска одељења* (нем. *Archivsabteilungen*) је **Општи управни архив** (нем. *Allgemeines Verwaltungsarchiv*). Он чува 12.700 дужних метара архивске грађе настале радом централних органа власти надлежних за унутрашњу политику Хабзбуршке монархије од 16. века, којом је обухваћена значајна збирка карата и планова, као и око 5.000 повеља. Корени овог архива, тј. одељења сежу до 1749. године, када је Марија Терезија основала *Управу за административне и финансијске послове* (*Directorium in publicis et cameralibus*) у првом таласу својих реформи након Рата за аустријско наслеђе³.

¹ Аутор је доктор историјских наука и виши архивист у Историјском архиву Зрењанин; поседује и звање кустоса Народног музеја Зрењанин; члан је *Друштва за проучавање Југоисточне Европе у 18. веку* из Граца и *Комисије за историју и културу Немаца Југоисточне Европе* из Тибингена;

² О формирању и устројству Аустријског државног архива у почетним годинама његовог постојања види: Igor Karaman, „Posleratni razvitak i sadašnja organizacija austrijskog Državnog arhiva u Beču”, *Arhivski vjesnik* 1, Zagreb 1958 615–622.

³ Ова канцеларија формирана је на иницијативу аустријског државника **Фридриха Вилхелма Хаутвица** (1702–1765) који је њоме и председавао, а постојала је до 1761, када је замењена заједничком Чешко-аустријском канцеларијом (за више детаља види: Pieter M. Judson, *Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918*, München 2017, 48–49; Barbara Stollberg-Rillinger, *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*, München 2017, 193–212; нарочито в. стр. 206–207, које говоре управо о архиву). Језгро овог архивског одељења чине архиви министарства унуташњих послова и правде, а касније и министарства просвете, потом, део архиве министарства саобраћаја, више породичних архива, велики број легата и збирки, као и аудио-визуелна збирка. („Geschichte: Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofarchiv”, www.oesta.gv.at).

Грађа настала радом хабзбуршке Дворске коморе⁴ и њеног правног наследника – Министарства финансија – чува се у оквиру **Финансијског и архива Дворске коморе** (нем. *Finanz- und Hofkammerarchiv*)⁵.

За грађу насталу радом хабзбуршке дипломатије на- длежан је **Кућни, дворски и државни архив** (нем. *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*)⁶, док се у **Ратном архиву** (нем.

oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/allgemeines-verwaltungs-finanz-und-hofkammerarchiv.html. Приступљено: 28. маја 2021).

4 Дворска комора (нем. Hofkammer) Хабзбуршке монархије (од 1806. Аустријског царства) је била централни орган финансијске управе; у питању је била нека врста „суперминистарства“ чије су ингеренције обухватале финансије, привреду, саобраћај, трговину, индустрију и занатство. Комора је постојала од 1527. године све до Револуције 1848/49, да би је након тога наследило Министарство финансија („Geschichte: Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofarchiv“, <https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/allgemeines-verwaltungs-finanz-und-hofkammerarchiv.html>). Приступљено: 28. маја 2021).

5 У почетку се архивска грађа настала радом Дворске коморе чувала засебно од оне настале радом Министарства финансија. Отуда је постојао и посебан, **Коморски архив** (нем. Hofkammerarchiv), који је најстарија архивска установа у Аустрији. Он се тек касније, у оквиру интеграционих процеса у аустријској архивској мрежи, организационо спојио са архивом Министарства финансија. Резултат ове интеграције је већ поменути Финансијски и архив Дворске коморе. Од 2006. године говори се о његовој „фузији“ са Општим управним архивом, чиме би се под окриљем једног архивског одељења нашла целокупна грађа политичке, финансијске и привредне провенијенције („Geschichte: Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv“, [oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/allgemeines-verwaltungs-finanz-und-hofkammerarchiv.html](https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/allgemeines-verwaltungs-finanz-und-hofkammerarchiv.html), приступљено: 28. маја 2021).

6 Кућни, дворски и државни архив је основала Марија Терезија 1749. године као главни и централни породични (династички) архив. Његовим формирањем – којим су на једном месту (у Бечу) обједињени владарски и државни документи који су дотле били расути на разним странама – она је настојала да акта која говоре о правима владара и династије буду лако доступна, у случају да се за њима јави потреба. Оснивање Архива јавило се као последица искуства у Рату за аустријско наслеђе, у ком је озбиљно угрожено не само право Хабзбурговаца на титулу царева Светог римског царства немачке народности, већ и сам опстанак Монархије. Историјски документи и архивска грађа представљали су важан инструмент у борби Хабзбурговаца за престо Светог римског царства. У лето 1868, две године након чувене битке код Кенигграца, чувени историчар Леополд Ранке је писао Алфреду фон Арнету, који је у то време постављен за управника Кућног, дворског и државног архива у Бечу, да је та установа *несумњиво најважнији архив за немачку историју*. Ова оцена је и данас на снази. Чак, могло би се додати и да је бечки архив један од најважнијих за историју Европе, будући да су географски положај и важност немачког народа у Европи залог да *најважнији архив за немачку историју* мора бити од прворазредног значаја за историју Европе. Он је много више од архива Светог римског царства, цара

Kriegsarchiv) налази грађа (хабзбуршке) војне провенијенције⁷.

Онлајн-претраживање грађе *Аустријској државној архива*: www.oesta.gv.at

Побројана четири архива: Општи управни; Финансијски и архив Дворске коморе; Кућни, дворски и државни те Ратни архив – заједно са Архивом Републике⁸ – чине већ поменути архивска одељења Аустријског државног архива. Захваљујући високом степену сређености грађе, поодмаклом процесу дигитализације и узорно уређеној званичној веб-презентацији ове установе (www.oesta.gv.at), данас је могуће лако претраживати њихове садржаје пу-

и главних царских служби и звања, такође, више од архива државе која је од аустријских (над)војводства напредовала развијајући се преко Аустријског царства и Аустроугарске монархије до Аустријске републике. И док је све то заједно и одједном, он је на првом месту, како се то и очитава из његовог назива, *кућни* [тј. домовни – прим. Ф. К.] архив, архив владајуће династије. Према плану свог уређења који је одобрила Марија Терезија 13. септембра 1749, он садржи *привилегије узвишеној дома, генеалогичке документе, породичне споразуме, уговорне поделе наслеђства и нагодбе, брачне уговоре, формална огрицања од наслеђства, шестаменише, постојављења законских стипендија и група акција Династије. А та је династија скоро шестсто његесет година, од 13. до 20. века, била једна од водећих, а углавном и водећа династија у Европи* (Adam Wandruszka, *The House of Habsburg. Six Hundred Years of a European Dynasty*, New York 1964, 1–2).

7 Почети Ратног архива везују се за 1711. годину, када је цар Јосиф I наложио да се отвори место архивара при Дворском ратном већу (нем. Hofkriegsrath), највишој војној институцији у Хабзбуршкој монархији у том тренутку. Садржи око 50 дужних километара грађе, од тога 180.000 аката, 60.000 деловодника и преко 600.000 карата и планова. Ово је најзначајнији војни архив у Централној Европи, а збирка карата је највећа у Аустрији. Библиотека Ратног архива убраја се у најобимније збирке старије стручне војне и историјске литературе („Geschichte: Kriegsarchiv“, [oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/kriegsarchiv2.html](https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/kriegsarchiv2.html), приступљено: 28. маја 2021).

8 Архив Републике је формиран 1983. године и представља најмлађе архивско одељење, које чува писану грађу насталу радом органа централне управе Републике Аустрије од њеног настанка 1918. године па до почетка 21. века. Оснивање овог одељења уско је повезано са изградњом нове, централне архивске зграде које је трајало од 1981. до 1986. године. За непуних 40 година постојања, Архив Републике је скоро упетостручно број својих фондова: у просеку годишње преузме 1500 дужних метара грађе; укупна количина грађе тренутно (новембар 2020) износи око 430.000 архивских кутија или 100.000 дужних метара са збиркама повеља, плаката итд. („Geschichte: Archiv der Republik“, [oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/archiv-der-republik2.html](https://www.oesta.gv.at/ueber-uns/geschichte/archiv-der-republik2.html), приступљено: 9. новембра 2020).

тем онлајн-претраживача. Доступна у немачкој и енглеској верзији, официјелна веб-страница Аустријског државног архива представља веома исцрпно и пре свега квалитетно урађено научно-информативно средство, у ком је могуће пронаћи обиље мало познатих (и још мање коришћених) извора за српску националну историју и културу. Тако је нпр. могуће наћи акта о Светозару Милетићу, Сими Матавуљу, Лази Костићу, Вуку Караџићу, војводи Стевану Шупљикцу, патријарху Јосифу Рајачићу, али и о кнежевима Милошу и Михајлу Обреновићу, кнезу и краљу Милану Обреновићу, краљу Петру I Карађорђевићу итд. Доступни су и предмети који се односе на Мајски преврат и убиство краља Александра Обреновића и краљице Драге Машин, српско (из аустријског угла: великосрпско) питање у Босни и Херцеговини итд. У Кућном, дворском и државном архиву сачувана је комплетна преписка аустроугарског посланства у Београду са Министарством иностраних послова за период од 1878. до 1914. године, а посебан фонд Ратног архива садржи близу 3500 фотографија насталих у периоду 1915–1918. године, за време аустроугарске окупације Србије.

Уз све наведено, у фондовима и збиркама Аустријског државног архива могуће је лоцирати и грађу која се односи на насељена места на подручју данашње Србије. Ово се односи не само на места на подручју данашње Војводине која су до 1918. године била под аустроугарском влашћу (попут Новог Сада, Сомбора, Суботице, Сремске Митровице, Кикинде, Зрењанина, Панчева, Вршца итд.), већ и на друге градове у централној Србији над којима су Хабзбурзи у одређеном тренутку држали власт и/или за њих показивали интересовање. Поред Београда (чије је име садржано у називима преко 1500 архивских јединица), овде спадају и Шабац, Смедерево, Ниш, Крагујевац, Лозница, Аранђеловац, Крушевац итд.

Појам *Пожаревац* се у претраживачу архивске грађе (*Archivinformationssystem*) на вебсајту Аустријског државног архива може тражити на више начина, већ у зависности од променљивости начина на који се ово име писало. Оно се тако јавља у српској латиничној варијанти *Požarevac*, немачким облицима *Passarowitz* и *Possarowitz*, па чак и у нешто помађареној верзији – *Vocsarovac*. У продуктивној линији преглед онлајн пронађених архивских јединица, са доступним подацима о свакој, према гореобјашњеним појмовима за претраживање који су јасно назначени у називу сваке архивске јединице понаособ.

Појам за претраживање 1: *Požarevac* / *Pozarevac*

Претрага појма *Požarevac* резултира следећим налазима:

1. Назив архивске јединице: Аранђеловић, социјалиста из Пожаревца (нем. *Aranzelovic, Sozialist aus Pozarevac*)⁹
Сигнатура: AT-OeStA/HHStA MdÄ IB Akten 114-2515
Време / датум настанка: 1879.
Ниво описа: предмет
Адм. бр. предмета: 2515
Сродне јединице описа: нема
Да ли је потребна [посебна] дозвола за коришћење грађе: не
Физичка доступност грађе: неограничена
Доступност: грађа је доступна за јавност
УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4205074>

2. Назив архивске јединице: Извештај о рекогносцирању терена од Пожаревца преко Мајданпечких планина до Тимока (нем. *Relation über die Rekognoszierung von Požarevac über das Maydenbeker Gebirge an den Timok*)
Сигнатура: AT-OeStA/KA KPS LB K I f, 4 F
Време / датум настанка: 1737.
Ниво описа: документ
Обим грађе: 5 (страница?)
Творац грађе: млађи квартирмајстор Грамлих¹⁰
Провенијенција: Прот[окол?]. 16/504, арх. бр. 4
Подаци о садржају: упитници – обрасци.
Сродне јединице описа: нема
Да ли је потребна [посебна] дозвола за коришћење грађе: не
Физичка доступност грађе: неограничена
Доступност: грађа је доступна за јавност

9 Највероватније је реч о Сретену Аранђеловићу (1847–1889), новинском уреднику, масону, народном посланику и политичару социјалистичке оријентације. Сретеновић је био следбеник Светозара Марковића, настављач његовог листа *Ослобођење*, а у Пожаревцу је робијао од 1875. до 1877. године због изазивања немира у Јагодини током скупштинских избора. Вероватно отуда и опис архивске јединице „из Пожаревца”. О Аранђеловићу види: Т. Пивнички-Дринић, „Анђелковић, Сретен”, у: Чедомир Попов (ур.), *Српски биографски речник* 1 (А–Б), Нови Сад 2004, 203.

10 Квартирмајстор (нем. *Quartiermeister*) – коначар, лице задужено за осигурање преноћишта у хабзбуршкој војсци (прим. Ф. К.).

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2477504>

3. Назив архивске јединице: Опис путева и друмова Краљевине Србије (нем. *Beschreibung von Wegen und Straßen des Königreiches Serbien*)¹¹

Сигнатура: АТ-ОеStA / КА KPS LB KI f, 6 F

Време / датум настанка: 1783

Ниво описа: документ

Обим грађе: 4 (листа?)

Творац грађе: потпуковник Туратј¹²

Провенијенција: прот. 16/508, арх. бр. 11

Подаци о садржају грађе: свеска

Додатне напомене: 1. Седерево–Оршава–Видин–Ниш. 2. Гроцка–Поповац–Свилајнац–**Пожаревац**–Ниш. 3. Седерево–Рудник–Београд. 4. Путеви које је аутор истражио

Сродне јединице описа: нема

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Доступност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2477507>

Појам за претраживање 2: Possarowitz

Након уноса појма *Possarowitz* у онлајн претраживач, претрага резултира са следећим налазима:

1. Назив архивске јединице: Мировни споразум, склопљен између блажене Републике Венеције и Отоманске порте, потписан у Пожаревцу, у Краљевини Србији. 21. јул 1718. године (лат. *Instrumentum pacis, Inter Serenissimam Rempublicam Venetam & Portam Ottomanicam Compositae, signatae ad Possarowitz, in Regno Serviae. Anno MDCCXVIII. XXI. Jul*)

Сигнатура: АТ-ОеStA / HHStA Urkundenreihen Staatsverträge Drucke 2–17

Време / датум настанка: 21. јул 1718.

Ниво описа: документ

¹¹ Одредница „Роџаревац“ садржана је у додатним напоменама (в. доле).

¹² У немачком оригиналу: „Oberstleutnant Turatj“ (прим. Ф. К.).

Врста грађе: штампат

Подаци о садржају грађе: Пожаревачки мировни уговор

Штампар: Јохан Баптист Шенветер¹³

Место: Беч

Језик: латински

Подлога: папир

Подаци о обиму: 12 листова

Услови коришћења

Доступне репродукције: нема

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1748.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3100075>

2. Назив архивске јединице: Споразум о трговини и пловидби између најпреузвишенијег и највеличанственијег кнеза и господина Карла Шестог, изабраног римског краља, увек множитеља Царства, краља у Немачкој, Шпанији, Индији, као и Мађарској, Чешкој итд. итд. са једне, и најпреузвишенијег и највеличанственијег кнеза и господара султана Ахмед хана, отоманског, као и Азије и Грчке цара с друге стране. Примљен и потписан у Пожаревцу 27. јула 1718. године (нем. *Handlungs und Schiffahrts Tractat / So zwischen Dem Allerduchleuchtigst- und Großmächtigsten / Wie auch Unüberwindlichsten Fürsten und Herrn / Herrn Carl dem Sechsten / Erwählt-Römischen Kaiser / Zu allen Zeiten Mehrern des Reichs / in Germanien / Hispanien / Indien / wie auch hungarn Böhheim etc. etc. König / Einer: Und Dem Durchleuchtigst- und Großmächtigsten Fürsten und Herrn /*

¹³ Јохан Баптист Шенветер (нем. Johann Baptist Schönwetter, 1642–1741) је био бечки књиџар и штампар. Око 1700. године је из Франкфурта дошао у Беч, где се обогатио као дворски и универзитетски књиџар и званични штампар царског двора. Као привилеговани царски „печаторезац“, обогатио се издајући дворски и празнични календар, као и *Бечки дневник* (лат. *Wienerische Diarium*), који је 1780. променио назив у *Бечке новине* (*Wiener Zeitung*), нем. *Wiener Zeitung*). Данас је то најстарији дневни лист на свету. Умро је у беди 1741. године (digitalwienbibliothek.at/nidn/1013724860, приступљено: 22. марта 2021).

Herrn Sultan Ahmed Han / Ottomanischen / wie auch in Asien und Griechenland Kaiser / Ander Seits / Den 27. July / 1718. bei Possarowitz eingangen und unterzeichnet worden).

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA Urkundenreihen Staatsverträge Drucke 2–19

Време / датум настанка: 27. јул 1718.

Ниво описа: документ.

Врста грађе: штампана архивска грађа

Подаци о садржају грађе

Садржај: Пожаревачки трговински споразум између Карла VI и султана Ахмеда

Штампар: Јохан Баптист Шенветер

Град: Беч

Језик: немачки

Подлога: папир

Обим грађе: 8 листова

Доступне репродукције: нема

Подаци о сродној грађи

Вебсајт: <https://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10512281.html>¹⁴

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1748.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: да

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3100077>

Појам за претраживање 3: Passarowitz

Највише налаза који се односе на Пожаревац добија се уносом у претраживач појма *Passarowitz*:

1. **Назив архивске јединице:** Пожаревачки трговински споразум – ратификација султана Ахмеда (нем. *Handelsvertrag von Passarowitz – Ratifikation Sultan Achmeds III*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA UR Türkische Urkunden 12
Време / датум настанка: август 1718.

¹⁴ Линк води до сајта Минхенског центра за дигитализацију (Münchener Digitalisierungszentrum), на ком је могуће прегледати дигитализовану верзију оригиналног издања трговинског споразума из Пожаревца из 1718. године.

Примедба о времену настанка: с. 29. јул – 7. август 1718.

Ниво описа: документ

Врста грађе: повеља – исправа

Творац грађе / Адресант: султан Ахмед III

Адресат / уговорна страна: цар Карло VI

Место настанка: Једрене (Адријанопољ)

Обим / формат: свитак, 250 x 74 cm

Језик: Османски турски

Тип подлоге: папир

Доступне репродукције: дигитални снимак

Услови за репродукцију: дозвољено прављење копија дигиталног снимка

Сродне јединице описа: нема

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4092717>

2. **Назив архивске јединице:** Збирка варија: Пожаревачки мир 1 (*Varia und Collectanea: Friede v. Passarowitz 1*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA StAbt Türkei V 1

Време / датум настанка: 1718

Ниво описа: кутија (фасцикла)

Подаци о садржају: Пожаревачки мир, 1. том

Сродне јединице описа: нема

Подаци о коришћењу

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1748.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=991540>

3. **Назив архивске јединице:** Збирка варија: Пожаревачки мир 2 (*Varia und Collectanea: Friede v. Passarowitz 2*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA StAbt Türkei V 2

Време / датум настанка: 1718

Ниво описа: кутија

Подаци о садржају: Пожаревачки мир, 2. том

Насловна страна споразума о трговини и слободној пловидби склопљеној 1718. године у Пожаревцу

Илистрална верзија документа доступна је на сајту Минзенског центра за дигитализацију:

<https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10512281?page=1>
Аустријски државни архив, сајтапура: AT-OeStA / HHStA
Urkundenreihen Staatsverträge Drucke 2–19

Сродне јединице описа: нема

Подаци о коришћењу

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1748.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=991541>

4. Назив архивске јединице: Збирка варија: Пожаревачки мир 3 (*Varia und Collectanea: Friede v. Passarowitz 3*)
Сигнатура: AT-OeStA / HHStA StAbt Türkei V 3, 4

Време / датум настанка: 1717–1719

Ниво описа: кутија

Подаци о садржају: Пожаревачки мир, 3. том, „Преговори о склапању Пожаревачког мира“, 1. том („Negociatio Pacis Posarovicensis“ 1. Band)

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1749.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=991542>

5. Назив архивске јединице: Граница између Србије и Босне, онако како су је премерили барон Фон Најперг¹⁵ и генералмајор Петраш¹⁶ 1718. године – Пожаревачки мир (нем. *Grenze zwischen Serbien und Bosnien, wie sie von Freiherrn von Neuberg und Generalwachtmeister Petrasch 1718 vermessen wurden – Friede von Passarowitz*)

¹⁵ Гроф Вилхелм Рајнхард фон Најперг – Нојперг (нем. Wilhelm Reinhard Graf von Neipperg-Neuperger, 1684–1774), истакнута аустријски генерал и војсковођа, учесник аустро-турских ратова и Рата за аустријско наслеђе, намесник Тамишког Баната у периоду 1738–1739, потписник Београдског мира. За комплетну биографију види: Филип Крчмар, „Гувернери Банатске земаљске администрације: биографски прилози за историју Темишварског Баната (1718–1778)“, *Археол. Годишњак Архива Војводине* 3, Нови Сад 2020, 198–200; Anton Peter Petri, *Die Präsidenten und Räte der Temeschburger Landesadministration (1718–1779)*, Mühldorf/Inn 1982, 1, 3.

¹⁶ Ернест Антон фон Петраш (око 1680–1768), истакнута аустријски војсковођа. Учествовао је у завршним фазама Великог бечког рата и Рату за шпанско наслеђе, а посебно се истакао у аустро-турском рату 1716–1718, у ком се борио под командом принца Еугена Савојског и грофа Мерсија. Након битке код Петроварадина био је заробљен од Турака, али је касније ослобођен. Даље је учествовао и у Рату за пољско наслеђе у ком се 1734. поново помиње као саборац Савојског, овога пута у борбама против Француза код Мајнца. Након тога му се губи траг, све до 1752, када се јавља као господар села Пелина у Шарошкој жупанији. У *Биографском лексикону Аустријске царевине* К. фон Вурцбах наводи се да је умро 1768. године (Види: „Petrasch, Ernst Anton Freiherr von“, у: Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 22, Wien 1870, S. 101).

Сигнатура: AT–OeStA / HHStA SB Kartensammlung M, KS 223

Време / датум настанка: 1718–1719

Ниво описа: документ

Аутор / фотограф / уметник: Николаус Фабер, кандидат Војне академије 1719

Подаци о садржају: колорисано, цртано руком; свитак;

Врста грађе: карта

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1749.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4221071>

6. Назив архивске јединице: Наређење чешке Зе-мањске губерније на основу дворског указа од 17. августа 1787, да се одредбе утврђене мировним и трговинским уговором из Пожареваца односе само на аустријску и турску робу, а никако за робу трећих држава (нем. *Verordnung des böhmischen Landesguberniums aufgrund des Hofdekrets vom 17. August 1787, dass die im Frieden und im Handelsvertrag von Passarowitz vereinbarten Bestimmungen nur für österreichische und türkische Waren gelten, keinesfalls für solche von Drittstaaten*)

Сигнатура: AT–OeStA / FHKA SUS Patente 331.02

Време / датум настанка: 1. октобар 1787

Ниво описа: документ

Подаци о обиму грађе: 1 фолија, шест штампаних примерака

Језик: немачки, чешки

Географски подаци: Праг

Доступне репродукције: нема

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1817.

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4221106>

7. Назив архивске јединице: Преписка – Вирмонт¹⁷, Талман¹⁸, Тајлс¹⁹, Флајшман²⁰ и упутства за Пожаревац (нем. *Korrespondenzen: Virmont, Talmann, Theyls, Fleischmann, und Weisungen nach Passarowitz*).

Сигнатура: AT–OeStA / HHStA StAbt Türkei I 182–3

Ранија сигнатура: Turcica 87 b

Време / датум настанка: јун 1718.

Ниво описа: предмет

Количина / обим грађе: фол. 1–246

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1817.

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3667728>

8. Назив архивске јединице: Преписке: Пожаревачки мировни, односно трговачки уговор, разграничење (нем. *Korrespondenzen: Friedens- bzw. Handelsvertrag von Passarowitz, Grenzziehung*)

Сигнатура: AT–OeStA / HHStA StAbt Türkei I 183-1

Ранија сигнатура: Turcica 87 b

Време / датум настанка грађе: јул–децембар 1718.

¹⁷ Дамјан Хуго Франц Адријан Антон фон Вирмонт (нем. Damian Hugo Franz Adrian Anton von Viermund, 1666–1722), истакнути царски генерал и дипломата, активан приликом склапања Пожаревачког мира. За своје заслуге у мировним преговорима уздигнут је у статус царског грофа и постављен за аустријског амбасадора у Цариграду. За његову биографију види: *Allgemeine Deutsche Biographien* Bd. 55, такође види: Hartald Heppner, *Wir und Passarowitz, 300 Jahre Auswirkungen auf Europa*, Graz 2018, 118–119; Бранко Бешлин, *Евеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2016, 515 (нап. 509), 516, 518.

¹⁸ Михаел фон Талман (нем. Michael von Thalman), члан Дворског ратног савета, од 1703. до 1713. био хабзбуршки велепосланик у Цариграду (Н. Heppner, *нав. дело*, 32, 118).

¹⁹ Вилем Тајлс (хол. Willem Theyls), холандски посланик при отоманској Порти у периоду 1714–1718.

²⁰ Анселм Франц фон Флајшман (нем. Anselm Franz von Fleischmann), члан Дворског ратног већа, царски опуномоћеник при Порти у периоду од 1711. до 1716. године. За своје заслуге приликом склапања Пожаревачког мира уздигнут је у ранг мађарског барона 7. јула 1720.

Ниво описа: предмет
Количина / обим грађе: фол. 1–329
Сродне јединице описа: нема
Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1817.
Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не
Физичка доступност: неограничена
Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност
УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3667731>

9. Назив архивске јединице: Штампани примерак Пожаревачког трговинског уговора (нем. *Publikation des Handelsvertrags von Passarowitz – Drucke*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA StAbt Türkei I 183–2–1
Ранија сигнатура: Turcica 88a
Време / датум настанка грађе: март 1719.
Ниво описа: предмет
Количина / обим грађе: фол. 26–44
Сродне јединице описа: нема
Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1749.
Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не
Физичка доступност: неограничена
Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност
УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3667733>

10. Назив архивске јединице: Маршрута и распоред пута до Земуна и Пожареваца (нем. *Marcheroute und Disposition nach Semlin und Passarowitz*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA SB Csaky 192–70
Време / датум настанка: недатирано
Ниво описа: предмет
Језик: немачки
Сродне јединице описа: нема
Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не
Физичка доступност: неограничена
Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност
УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3413324>

11. Назив архивске јединице: *Извод из Пожаревачког мировног уговора* (нем. *Auszug aus dem Friedenstraktat von Passarowitz*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA SB Csaky 189-9
Ранија сигнатура: фасц. 141, бр. 9
Време / датум настанка грађе: 1718.
Ниво описа: предмет
Језик: немачки
Сродне јединице описа: нема
Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1748.
Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не
Физичка доступност: неограничена
Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност
УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3410305>

12. Назив архивске јединице: *Петти члан Пожаревачког трговинског уговора* (нем. *Handelsvertrag von Passarowitz, 5. Artikel*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA Urkundenreihen Staatsverträge Drucke 2–20
Време / датум настанка: нема података
Ниво описа: документ
Врста грађе: штампана грађа
Језик: латински
Тип подлоге: папир
Количина / обим грађе: 2 листа
Доступне репродукције: нема
Напомена: 20 примерака (литографије)
Сродне јединице описа: нема
Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не
Физичка доступност: неограничена
Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност
УРЛ: <https://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3100078>

13. Назив архивске јединице: Парово²¹ писмо Дворском ратном савету у вези са попустљивошћу око смештаја

²¹ Гроф Карл Јозеф Пар (нем. Karl Joseph Graf Paar, 1654–1725), управник царске поште, витез Реда златног руна, страствени нумизматичар и колекционар старог новца. За више детаља види: „Paar, Karl Koseph

царске делегације у Пожаревцу (нем. *Schreiben Paars an die Hofkammer betreffend Anstand wegen der Lagationpost zu Passarowitz*)²²

Сигнатура: АТ-ОеСтА / АВА FA Paar Akten 55.56

Време / датум настанка грађе: 28. јул 1719.

Ниво описа: предмет

Раније сигнатуре: 735, 740

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1749.

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2983733>

14. Назив архивске јединице: План разграничења утврђеног 1739. године мировним уговором између Надвојводства Аустрије и отоманске Порте у Краљевини Србији у Пожаревачком миру (нем. *Plan der im Frieden anno 1739 zwischen dem Erzhause Österreich und der ottomanischen Pforte in dem Königreich Serbien in dem Bocsarowaczer (Passarowitz) Frieden festgesetzten Grenzscheidungen*)

Сигнатура: АТ-ОеСтА / КА KPS KS B III c, 37

Време / датум настанка: 1739

Ниво описа: документ

Количина / обим грађе: 1 примерак

Graf, Constantin von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* Bd. 21, Wien 1870, S. 148.

- 22 Уочи почетка преговора у Пожаревцу, питање смештаја делегација учесника, односно локација њихових логора у једном тренутку се нашло у првом плану и претило да угрози одржавање мировне конференције. Наиме, представницима поморских сила – Венеције, Велике Британије и Холандије, као ни изасланицима Порте нису се допале локације њихових логора. *Османској делегацији било је, наиме, намењено место недалеко од Лучице, царској и млетачкој у самом Пожаревцу, а Енглезима и Холанђанима у близини шайора за преговоре. Ови последњи су задовољили своју сужењу тако што су се незнатно померили, али Турци се нису дали убедити него су се укочачили ближе Дунаву, према Косиоци. Вирмонти је узвратио равном мером. Његова флотила се усиграла а он одбио да се искрца све док друпа, поражена сирани не оде тамо где јој је раније одређено. Ипак, од краја је морао да попусти и остави Турке тамо где јесу па је шайор за преговоре подишао северно од Пожаревца на узвишењу изнад села Бириковац на средокраћу пута између савезничкој и османској логора (Б. Бешлин, нав. дело, 516).*

Творац грађе: Франц гр. Кински (нем. Franz Gr. Kinsky)²³

Размера: 1:485.000

Сродне јединице описа: нема

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2139449>

15. Назив архивске јединице: Оснивачки патент Оријенталне трговачке компаније на основу Пожаревачког мировног уговора (нем. *Gründungspatent einer Orientalischen Handelsgesellschaft auf Grund des Friedens von Passarowitz*)

Сигнатура: АТ-ОеСтА / FHKA SUS Patente 50.21

Ниво описа: документ

Ранија сигнатура: Patente 16/89ab

Подаци о садржају: 5 примерака

Доступне репродукције: нема

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1749.

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2097677>

16. Назив архивске јединице: Оснивачки патент Оријенталне трговачке компаније на основу Пожаревачког мировног уговора (нем. *Gründungspatent einer Orientalischen Handelsgesellschaft auf Grund des Friedens von Passarowitz*)

Сигнатура: АТ-ОеСтА / FHKA SUS Patente 50.22

Ранија сигнатура: Patente 16/90

Време / датум настанка грађе: 3. јул 1719.

Подаци о садржају: 1 примерак

Доступне репродукције: нема

- 23 По свему судећи, творац грађе, тј. аутор Плана био је гроф Франц Фердинанд Кински (1678–1741), чешки дипломата и државник у служби Хабзбурговаца (прим. Ф. К.).

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1749.

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=2097678>

17. Назив архивске јединице: Збирка отоманско-аустријских уговора: 1) Пожаревачки трговински споразум од 28. августа 1718. 2) Београдски мировни уговор од 18. септембра 1739. 3) Цариградски уговор о уступању Буковине 7. маја 1775. 4) Споразум о заштити аустријских поданика од 8. августа 1783. 5) Споразум о трговини аустријских поданика од 24. фебруара 1784. 6) Свиштовски мировни уговор од 4. августа 1791 (нем. *Sammlung osmanisch-österreichischer Verträge: 1. Handelsvertrag von Passarowitz 1718 VIII 28 2. Friedensvertrag von Belgrad 1739 IX 18 3. Vertrag von Konstantinopel über die Abtretung der Bukowina 1775 V 7 4. Sened über den Schutz österreichischer Untertanen 1783 VIII 8 5. Sened über den Handel österreichischer Untertanen 1784 II 24 6. Friedensvertrag von Sistova 1791 VIII 4*)

Ранија сигнатура: G 44

Врста грађе: књига

Језик: турски

Сродне јединице описа: нема

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4425819>

18. Назив архивске јединице: Збирка уговора између Аустрије и Османског царства од 1606 до 1792: Мировни уговори из 1606, 1615, 1627, 1664 (Вашвар), 1699 (Сремски Карловци), 1718 (Пожаревац), 1718 (Трговински споразум), 1739 (Београд), 1746 (Трговачки споразум са ратификацијом 1747), 1746 (Цариград). Уговори из 1775. и 1776. у вези са уступањем Буковине, Споразум из 1783. о Берберима, Споразум из 1784. у вези са трговином, 1790 (примирје),

1791 (Свиштов), Споразум из 1792. о повраћају Хотина. Додатак: повреде хрватске границе (нем. *Sammlung von Verträgen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich von 1606 bis 1792: Friedensverträge von 1606, 1615, 1627, 1664 Vasvar, 1699 Karlowitz, 1718 Passarowitz, 1718 Handelsvertrag, 1739 Belgrad, 1746 Handelsvertrag samt Ratifikation 1747, 1746 Konstantinopel, Verträge von 1775 und 1776 betreffend die Abtretung der Bukowina, Sened 1783 betreffend Barbaresken, Sened 1784 betreffend Handel, 1790 Waffenstillstand, 1791 Sistowa, Sened 1792 betreffend Rückgabe von Chotim. Appendix: Verletzungen der kroatischen Grenze*).

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA Or HS 584

Ранија сигнатура: G 89

Време / датум настанка: после 1792. године

Ниво описа: књига

Језик: османски турски

Сродне јединице описа: нема

Подаци о коришћењу

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4425886>

19. Назив архивске јединице: Збирка уговора између Аустрије и Османског царства од 1576. до 1792. године: мировни уговори из 1576 (Цариград, фол. 21 в), 1699 (Сремски Карловци, фол. 20), 1718 (Пожаревац, фол. 16 в–20), 1739 (Београд, фол. 8–10 в), 1746 (Цариград, фол. 11), 1747 (Цариград, фол. 25 ф), 1775 (фол. 22 в) и 1776 (фол. 13, 23 в у вези са Буковином), 1783 (споразум, фол. 10 в), 1784 (споразум у вези са трговином, фол. 23в–24), 1790 (примирје, фол. 3), 1791 (Свиштов, фол. 4–8), 1792 (споразум о Хотину, фол. 12 ф). (нем. *Sammlung von Verträgen zwischen Österreich und dem Osmanischen Reich von 1576 bis 1792: Friedensverträge von 1576 Konstantinopel, fol. 21v; 1699 Karlowitz, fol. 20; 1718 Passarowitz, fol. 16v–20; 1739 Belgrad, fol. 8–10v, 14; 1746 Konstantinopel, fol. 11; 1747 Konstantinopel, fol. 25f; 1775, fol. 22v und 1776, fol. 13, 23v betreffend Bukowina; 1783 Sened, fol. 10v; 1784 Sened betreffend Handel, fol. 23v–24; Waffenstillstand 1790, fol. 3; 1791 Sistowa, fol. 4–8; Sened 1792 betreffend Chotim, fol. 12f*).

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA Or HS 586

Ранија сигнатура: MB 2753a

Ниво описа: књига

Језик: турски

Сродне јединице описа: нема

Да ли је за коришћење потребна (посебна) дозвола: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4425888>

20. Назив архивске јединице: Збирка мировних уговора: Карловачки (1699), Пожаревачки (1718), Београдски (1739), Свиштовски (1791) + посебна конвенција; персијско-руски мировни уговор од 21. фебруара 1828 (нем. *Sammlung von Friedensverträgen: 1699 Karlowitz, 1718 Passarowitz, 1739 Belgrad, 1791 Sistowa + Separat-Convention; 1828 II 21 Persisch-russischer Friedensvertrag*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA Or HS 587

Време / датум настанка: 19. век

Ранија сигнатура: MB 2761a

Ниво описа: књига

Језик: турски

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1930.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност.

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4425889>

21. Назив архивске јединице: Саопштење доњаоустријске Земаљске губерније упућено Дворској и доњаоустријској коморској прокуратури на основу једне преузвишене (царске) потврде једне представке са највишег правног места због спора између Дворске коморске прокуратуре и турског поданика Димитрија Мамаре због казне за робу коју није пријавио у царинској декларацији. У мировном и трговачком споразуму из Пожаревца договорене одредбе важе само за аустријске и турске поданике, никако за поданике трећих држава (нем. *Mitteilung*

des niederösterreichischen Landesguberniums an die Hof- und niederösterreichische Kammerprokurator auf Grund einer a. h. Bestätigung eines Vortrages der Obersten Justizstelle wegen der Streitsache zwischen Hofkammerprokurator und dem türkischen Untertan Demeter Mamara wegen der Strafe für in der Zolldeklaration verschwiegene Waren. Die im Frieden und im Handelsvertrag von Passarowitz vereinbarten Bestimmungen, felten nur für österreichische und türkische Untertanen, keinesfalls für solche von Drittstaaten).

Сигнатура: AT-OeStA / FHKA SUS Patente 329.41

Време / датум настанка: 11. август 1787.

Подаци о обиму грађе: 1 фолија, руком писани примерак

Језик: немачки

Место: Беч

Доступне репродукције: нема

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1817.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=4215805>

22. Назив архивске јединице: Мировни уговор између блажене Млетачке републике и Отоманске порте, склопљен и потписан у Пожаревцу, у Краљевини Србији. 21. јул 1718. године (лат. *Instrumentum pacis, inter Serenissimam Rempubicam Venetam & Portam Ottomannicam, Compositae, signatae ad Passarovitz, in Regno Serviae. Anno MDCCXVIII, XXI. Jul*)

Сигнатура: AT-OeStA / HHStA Urkundenreihen Staatsverträge Drucke 2–17

Ниво описа: документ

Врста грађе: штампана грађа

Подаци о садржају грађе: Пожаревачки мировни уговор

Штампар: Јохан Баптист Шенветер

Место: Беч

Језик: латински

Врста подлоге: папир

Обим грађе: 12 листова

Доступне репродукције: нема

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1748.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3100075>

23. Назив архивске јединице: Споразум о трговини и пловидби између најпреузвишенијег и највеличанственијег као и најнепобедивијег кнеза и господина Карла Шестог, изабраног римскога цара, увек множитеља Царства, краља у Немачкој, Шпанији, Индији, као и Угарској, Чешкој итд. итд. и Пресветлог и највеличанственијег Кнеза и господина султана Ахмеда хана, отоманског, као и Азије и Грчке цара са друге стране, склопљеног и потписаног 27. јула 1718. године (нем. *Handlungs und Schifffahrts Tractat / So zwischen Dem Allerdurchleuchtigst- und Großmächtigsten / Wie auch Unüberwindlichsten Fürsten und Herrn / Herrn Carl dem Sechsten / Erwählt-Römischen Kaiser / Zu allen Zeiten Mehrern des Reichs / in Germanien / Hispanien / Indien / wie auch Hungarn Böhheim etc. etc. König / Einer: Und Dem Durchleuchtigst- und Großmächtigsten Fürsten und Herrn / Herrn Sultan Ahmed Han / Ottomanischen / wie auch in Asien und Griechenland Kaiser / Ander Seits / Den 27. July / 1718. bei Possarowitz eingangen und unterzeichnet worden*)

Сигнатура: At-OeStA / HHStA Urkundenreihen Staatsverträge Drucke 2–19

Време / датум настанка: 27. јул 1718.

Ниво описа: документ

Врста грађе: штампана грађа

Подаци о садржају: Трговачки споразум између Карла VI и султана Ахмеда

Штампар: Јохан Баптист Шенветер

Место: Беч

Језик: немачки

Врста подлоге: папир

Подаци о обиму грађе: 8 листова

Доступне репродукције: нема

Сродна грађа: делимично дигитализована књига на сајту баварске Земаљске библиотеке (Bayerische Staatsbi-

liothek), доступна на линку: <http://www.mdz-nbn-resolving.de/urn/resolver.pl?urn=urn:nbn:de:bvb:12-bsb10512281-6>

Сродне јединице описа: нема

Датум истека рока чувања након ког је грађа доступна за јавност: 31. децембар 1748.

Да ли је потребна (посебна) дозвола за коришћење грађе: не

Физичка доступност грађе: неограничена

Да ли је грађа доступна за јавност: грађа је доступна за јавност

УРЛ: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3100077>

Закључак

Онлајн претрага фондова и збирки Аустријског државног архива резултира проналажењем тридесетак архивских јединица које у свом називу садрже реч „Пожаревац” у различитим правописним варијантама, већ у зависности од језика у ком се појављују (*Požarevac*, *Possarowitz*, *Passarowitz*). Већина њих садржи грађу која се односи на или је у некој вези са Пожаревачким миром склопљеним 1718. године и која се, следствено својој дипломатској провенијенцији, чува у оквиру Кућног, дворског и државног архива – раније самосталне архивске установе, данас у статусу архивског одељења Аустријског државног архива. По узору на Пожаревац могуће је спровести једноставна и слична онлајн претраживања за остала насељена места у Србији, која би несумњиво дала занимљиве резултате, корисне домаћим истраживачима.

Цитирани извори и литература

Allgemeine Deutsche Biographien, Bd. 55 (Wandersleb–Zwirner), Verlag von Duncker & Humblot, Leipzig 1910.

Бешлин, Бранко. *Евеније Савојски и његово доба*, Нови Сад 2016.

Heppner, Harrald. *Wir und Passarowitz, 300 Jahre Auswirkungen auf Europa*, Graz 2018.

Judson, Pieter M. *Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918*, München 2017.

Karaman, Igor. „Posleratni razvitak i sadašnja organizacija austrijskog Državnog arhiva u Beču”, *Arhivski vjesnik* 1, Zagreb 1958 615–622.

Пивнички-Дринић, Татјана. „Анђелковић, Сретен”, у: Чедомир Попов (ур.), *Српски биографски речник 1 (А–Б)*, Нови Сад 2004 (стр. 203).

Stollberg-Rillinger, Barbara. *Maria Theresia. Die Kaiserin in ihrer Zeit. Eine Biographie*, München 2017.

Wandruszka, Adam. *The House of Habsburg. Six Hundred Years of a European Dynasty*, New York 1964.

Wurzbach, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* Bd. 21, Wien 1870 („Paar, Karl Koseph Graf”, S. 148).

Wurzbach, Constantin von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Bd. 22, Wien 1870 („Petrasch, Ernst Anton Freiherr von”, S. 101).

www.oesta.gv.at (званична веб-страница Аустријског државног архива)

PASSAROWITZ AND PEACE TREATY OF PASSAROWITZ IN THE ARCHIVAL HOLDINGS OF THE AUSTRIAN STATE ARCHIVES

Summary: In the aftermath of the Second World War, The National Archives of Austria (germ. Österreichisches Staatsarchiv) was established in 1945 as the central archival institution of the newly restored Austrian Republic. Through its formation, several already existing archives were gradually, if not instantly, unified, such as The Military Archive (germ. Kriegsarchiv), the Archive of the Court Chamber and Ministry of Finance (germ. Finanz- und Hofkammerarchiv), The Home, Court and State Archives (germ. Haus-, Hof- und Staatsarchiv), as well as the General Archives of the Administrative Affairs (germ. Allgemeines Verwaltungsarchiv). In addition to that, the Archive of the [Austrian] Republic (germ. Archiv der Republik) was formed in 1983, with goal of preserving documents made after 1918.

Being one of the most important political centers throughout the history where essential decisions have been made with long-lasting effects for Serbian people as a whole, Vienna and its main Archives is the right place to look for valuable, yet little known and only partially researched historical documents concerning Serbian national history and culture. These documents include variety of archival holdings in regard to the prominent figures in Serbian history, important historical events, as well as to numerous places in present-day Serbia.

Undoubtedly, one of these places is Passarowitz (serb. Пожаревац / Požarevac), where the famous Peace treaty was signed in July 1718, ending the very first 18th century Austrian-Ottoman war. It included two agreements signed between the Habsburg and Ottoman representatives, namely the agreement of ending the hostilities between two war parties and trading agreement signed on July 21st and 27th, respectively.

Thanks to the exemplary arranged official web-page of the Austrian State Archives (www.oesta.gv.at), it is now possible to perform an online-search of the archival holdings concerning Passarowitz. While doing it, one has to bare in mind potential spelling varieties in which the name of this city used to occur in documents in course of time. These varieties include Serbian ortographic version of *Požarevac*, germanized versions *Passarowitz* and *Possarowitz*, as well as somewhat hungarized form of *Bocsarovac*. Inclusion of all these variants into research engine gives better chances of finding the desired archival holdings. Search term *Požarevac* results with total of 3 findings, *Possarowitz* with 2, whereas *Passarowitz* gets 23 hits. Most of these results are somehow related to the peace treaty of 1718 and its original or later made versions, incorporated into various diplomatic codices. Great deal of others however only contains a loose reference to the Treaty, without any real connection to it nor to the city where it was signed. Nevertheless, online quest for Passarowitz-related documents shows that there indeed are archival holdings that, although perhaps unaccessible online are worthy of further research pursuits. Same goes for other places in Serbia beside Passarowitz.

Pregledni rad.

PRILOG PROUČAVANJU PITANJA ISTRAŽIVANJA ARHIVSKE GRAĐE U STRANIM ARHIVIMA

1 Istraživanje arhivske građe u stranim arhivima je važan zadatak arhiva u okviru njihove profesionalne nadležnosti. Bez obzira kako se ona nazivala: prava i dužnosti, obaveze, poslovi arhiva i dr. uvijek u njenom sastavu su poslovi istraživanja arhivske građe u stranim arhivima. Time su postali organski, neizostavan dio arhivske djelatnosti, čime su arhivi značajno dobijali na rejtingu u naučnom, kulturnom, društvenom pogledu, da ne govorimo koliki je pomak državi, njenoj nauci, kulturi i dr. Ne treba posebno podsjećati koliko su kod nas arhivi sporo i mukotrpno sticali društvenu, posebno naučnu prohodnost, koja je mnogo kasnije i teže došla. Odnos arhiv i nauka kod nas je i sada problematičan i nezadovoljavajući, arhiv i danas prolazi kroz velike porođajne muke u svojoj naučnosti i njenom iskazivanju u široj, pa ako hoćete i u naučnoj javnosti.

Podsjetio bih na dosta podmakli podatak da u Francuskoj oko 40 procenata naučnih projekata se temelji na arhivima i arhivskoj građi, o tome nemamo zvaničnih podataka i u svakom slučaju smo daleko od toga. Moramo nevoljno priznati da je veliko u arhivskom razvoju i ovo što smo dosada postigli, čemu trebamo dalje težiti podsjetio bih na riječi Bernarda Stullia: „Arhiv ni u kom slučaju ne smije biti zatvorena ustanova, izvan suvremenih znanstvenih, kulturnih, društvenih tokova u kojoj se nalaze mrtvi dokumenti koji gotovo nikome nisu potrebni, osim arhivskim radnicima i užem krugu istraživača i koja slažu, pohranjuju neka davna, prošla i prohujala vremena, koja nemaju ničeg zajedničkog sa ovim i budućim vremenima. U arhivima se nalazi kulturno i bogato nasljeđe i

duhovno blago, i bila bi više nego velika šteta, kada bi poznata fascinantna snaga kojom djeluju originalni dokumenti ostala neiskorišćena i u ovoj sferi kulturnog života.“² U prilog naprijed navedenog stanovišta da navedem dosta teška i negativna iskustva Istorijskog arhiva Kotor, najstariji arhiv u Crnoj Gori (1949), vrlo renomiran i reprezentativan arhiv i u širim jugoslovenskim razmjerama (najstariji dokument 1309.godine). „Ne zadržavajući se na pojedinostima, treba svakako spomenuti ono što je na početku silno otežavalo da se svim snagama prione pravom arhivističkom radu. Tu je prva mučna faza dizanja velikog sudskog fonda sa maskama iz prašine, cementa i krša. Zatim su bila veoma mučna seljenja: palata Bizanti, palata Pima-Lazarević, zgrada Simović-Peručić u Dobroti i adaptacija i dogradnja depoa do ranijeg Komiteta (Njegoševa 203). No, zaista nije potrebno ni podsjećati na mučne sukobe sa raznim forumima i utrošene goleme energije, sada kada je Arhiv dobio svoju pravu valorizaciju kao istorijsko jezgro starog grada i smjestio se i u reprezentativno središte grada“.³

Prva naučna misao što se kod nas iznjedrila, iz nje je proistekla arhivska nauka (arhivistika) je sa svoje strane zdušno poduprla utemeljenje istraživanja arhivske građe u stranim arhivima. Prije njegovom utemeljenju kao arhivske prakse, njeni teorijski postulati, stavovi i dr. bili su od velike pomoći arhivima i istraživačima. Od ovog jezgra, sadržajnim širenjem i upotpunjavanjem nastaje odgovarajuća naučna, poddisciplina, čiji predmet izučavanja su postupak, metodološki principi i druga najvažnija pitanja u oblasti istraživanja arhivske građe u stranim arhivima, o kojoj kod nas i šire postoje određene

1 Autor je dipl. politikolog, magistar i doktor informacijskih znanosti – smer arhivistika; bio je direktor Državnog arhiva Crne Gore (1991-1996.godine); glavni i odgovorni urednik časopisa "Arhivski zapisi" (1994-1996. godine); od 1997. godine u JU Službeni list Crne Gore odgovorni urednik izdavačke djelatnosti i izdanja "Službeni list Crne Gore-Međunarodni ugovori";

2 Bernard Stull, *Kulturno-prosvjetna djelatnost arhiva, Priručnik iz arhivistike*, Zagreb, 1977, 259; Mile Bakić, *Arhivistika*, Podgorica, 2007, 211, 212 (citirano).

3 Miloš Milošević, *40 godina Istorijskog arhiva u Kotoru*, Arhivski zapisi, br.3, 1990, 15; Mile Bakić, *Arhivistika*, Podgorica, 2007, 246 (citirano).

rasprave i neslaganja, koja i danas traju. Da se nadovežem na našu arhivsku realnost, ovo je posve nepotrebno i dodatno je problematizuje i usložnjava: kasno smo pošli, manjkaju rezultati, još ova „teorijska“ manjkavost. To sve vodilo je određenom arhivskom „ćorsokaku“, a ključnu ulogu u izlasku iz njega je imalo arhivsko zakonodavstvo, važeća arhivska normativa koja reguliše ova pitanja. Postrani što je ona dosta ekstenzivna, nepotpuna i dr., ostala su neregulisana brojna značajna pitanja: stručni postupak, metodologija rada, evidencija i dr. Ovo upućuje na zaključak da bi trebalo u ovoj oblasti donijeti stručno upustvo u vidu podzakonskog arhivskog propisa, koji će se najvećim dijelom temeljiti na inostranim teorijskim i iskustvenim dostignućima.

Treba bitno istaći da je na utemeljenje istraživanja arhivske građe u stranim arhivima doktrinarno, mnogo više u domenu arhivske prakse značajno uticalo i arhivsko zakonodavstvo. Ono je pored arhivske teorije, arhivske prakse, arhivske tehnike, arhivske istorije predmetom izučavanja arhivistike i veoma važno za djelatnost arhiva. Kod nas je ono postupno nastajalo donošenjem prvih propisa kojim su se normativno regulisala pojedina važna pitanja koja je nametala arhivska praksa, kasnije kroz arhivske zakone, mada je određena arhivske normative bilo i u statutima u srednjovjekovnim primorskim komunama u Crnoj Gori. Što se tiče pojmovnog određenja ne bi trebalo biti dvojbe da se pod arhivskim zakonodavstvom podrazumijeva „skup arhivskih zakona i drugih arhivskih propisa kojima se normiraju i pravno uređuju najvažnija pitanja arhivske djelatnosti i organizacije i rada arhivske službe, odnosno arhiva“. ⁴ Ono je višestruko značajno za arhivsku djelatnost i arhive. „Važno je za arhivsku istoriju, jer se preko arhivskog zakonodavstva može pratiti istorijat i razvoj arhivske djelatnosti u jednoj zemlji. Arhivsko zakonodavstvo je jako značajno i za arhivistiku, i njen je važan dio, jer pravno obrađuje, definiše i pravno reguliše najvažnija, odnosno gotovo sva važna stručna pitanja i procese, koja su nezaobilazna u teorijskim razmatranjima i uopštavanjima arhivistike“. ⁵ Saobrazno tome arhivsko zakonodavstvo je imalo upliv i na utemeljenje istraživanja arhivske građe u stranim arhivima, jer je bilo oficijelno, obavezujuće i za arhive i istraživače, ali nikako ne smijemo smetnuti da je ono na određen način dalo i odgovarajuću pravnu misao, koja je bila u funkciji praktičnog bavljenja ovim pitanjima,

ali i dopunjujuća arhivistici, znači i u ovom dijelu. Gledajući retrospektivno arhivsko zakonodavstvo u Crnoj Gori posve stoji da ono površno i više fragmentarno reguliše ova pitanja, te da je izostao cjelovit normativni sistem. Kada je riječ o arhivskim zakonima Crna Gora u kontekstu republika bivšeg SFRJ dosta prednjači, prvi arhivski zakon je donijela 1951. godine – Zakon o državnim arhivama. ⁶ Zakon o arhivima i zaštiti arhivske građe ⁷ iz 1965. godine odredbom člana 9 reguliše da Arhiv SR Crne Gore se stara o pronalaženju i mikrofilmovanju arhivske građe koja se odnosi na Crnu Goru, a nalazi se u zemlji i inostranstvu i dalje odredbom istog člana ovom Arhivu se nalaže da vodi evidenciju mikrofilmovane arhivske građe koju su pojedini arhivi pribavili u inostranstvu. U istom zakonu u odredbi člana 41 je utvrđeno: „Arhivsku građu koju su naučni radnici stekli putem mikrofilmovanja za vrijeme dok su boravili u inostranstvu na račun društvene zajednice dužni su da je predaju dotičnom arhivu.“ Zakon o arhivskoj djelatnosti iz 1978. godine odredbom člana 25 utvrđuje da nacionalni arhiv u okviru svoje matične funkcije „vodi evidenciju mikrofilmovane arhivske građe pribavljene iz inostranstva“, „stara se o pronalaženju i mikrofilmovanju arhivske građe koja se odnosi na Crnu Goru, a nalazi se u arhivima, bilo u zemlji ili inostranstvu.“ Zakon o arhivskoj djelatnosti ⁸ iz 1992. godine u odredbi člana 17, koja reguliše prava i dužnosti arhiva utvrđuje da „arhiv istražuje i snima arhivsku građu u zemlji i inostranstvu radi njenog kompletiranja“ i „vodi evidenciju o snimljenoj i prikupljenoj arhivskoj građi iz stranih arhiva“. Najnoviji arhivski zakon u Crnoj Gori iz 1992. godine, Zakon o arhivskoj djelatnosti nema nijedan član posvećen ovoj problematici. Međutim, u podzakonskom arhivskom propisu donesenim na osnovu njega, Pravilniku o evidencijama u arhivima ⁹ u odredbi člana 17 utvrđen je tipski obrazac evidencije o arhivskoj građi od značaja za Crnu Goru koja se nalazi u inostranstvu. U odredbi istog člana, takode, je utvrđeno „Arhivi i druga pravna ili fizička lica koja su evidentirala arhivsku građu od značaja za Crnu Goru u inostranstvu uz posjedovanje ili pomoć Državnog arhiva ili sredstvima dobijenim iz državnog budžeta, dužna su da nakon završetka evidentiranja Državnom arhivu dostave kopije popisa evidentirane arhivske građe, kopije popisa kopirane arhivske građe

6 Službeni list NR Crne Gore, br.12/1951.

7 Službeni list SR Crne Gore, br. 12/1965.

8 Službeni list Crne Gore, br.25/1992.

9 Službeni list Crne Gore, br.41/2011

4 Mile Bakić, *Arhivistika*, Podgorica, 2007, 257.

5 Isto, 257.

i obavještajnih sredstava izrađenih tokom kopiranja. Državni arhiv je dužan da omogući pristup evidentiranim podacima i drugim istraživačima – korisnicima uz saglasnost arhiva ili drugog pravnog lica koje je obavilo evidentiranje. Državni arhiv svake godine objavljuje popis dokumentacije o arhivskoj građi evidentiranoj u inostranstvu u prethodnoj godini.“

2. U razmatranju ove problematike neminovno se moramo dotaći i pitanja terminologije i pojmovne definicije istraživanja arhivske građe u stranim arhivima. Prije toga da ukažemo da ono pripada arhivskoj oblasti istraživanja arhivske građe, koja je naučna arhivska oblast po svojoj prirodi i da su istraživači naučni radnici, osobe koje istražuju arhivsku građu za potrebe nauke. Nema nikakve dvojbe da su istraživanje arhivske građe u drugima arhivima u zemlji i inostranim arhivima jedna jedinstvena istraživačka, naučna cjelina i istog naučnog, kulturnog, društvenog značaja. I u jednom i drugom istraživanju su isti, jedinstveni metodološki principi i istraživački postupak. Prioritet jednog ili drugog istraživanja arhivske građe doktrinarno nije činjen, ipak ova istraživanja u drugim arhivima u zemlji u faktičkom smislu su intenzivnija, prije se realizuju, jer su jeftinija i dr.

Istraživanje arhivske građe u stranim arhivima vremenom je različito terminološki označavano: izučavanje arhivske građe u inostranstvu, proučavanje inostrane arhivske građe, pronalažanje arhivske građe u inostranstvu, prikupljanje inostrane arhivske građe i dr. Najprikladniji je i najviše je ušao u upotrebu naziv istraživanje arhivske građe u stranim arhivima i doktrinarno i iskustveno arhivski.

Koja je autorova definicija istraživanja arhivske građe u stranim arhivima? Šta u sadržinskom pogledu podrazumijeva pod pojmom istraživanje arhivske građe i stranim arhivima? Po mom mišljenju pod istraživanjem arhivske građe u stranim arhivima podrazumijeva se istraživanje arhivskih fondova i zbirki u arhivima u inostranstvu po odgovarajućim metodološkim principima u stručnom postupku u svrhu kompletiranja arhivskih fondova i zbirki u vlastitim arhivima i dopunskog izvora za izučavanje istorije svoje zemlje. Pojmovno i terminološki slijedi pojašnjenje: istraživanje arhivske građe u inostranstvu obuhvata pored arhiva i njeno istraživanje u inostranim muzejima, bibliotekama, istorijskim institutima i dr. Težište je na najviši njihov nacionalni nivo, ne smiju se u tome nikako zaobići ni pojedini specijalni arhivi zavisno od toga koliko su oni za ove potrebe otvoreni i relevantni.

Ovom definicijom se kazuje da se istraživanje arhivske građe u stranim arhivima provodi po arhivski utvrđenom stručnom postupku uz poštovanje odgovarajućih metodoloških principa i da je njihova svrha da se sa mikrofilmovanom ovom arhivskom građom kompletiraju arhivski fondovi i zbirke u svojim arhivima, te da kao novi dopunski arhivski izvor posluži za dalje proučavanje i upotpunjavanje svoje nacionalne istorije.

Poslije pada „berlinskog zida“ i urušavanja socijalizma na veliki značaj u ovom pogledu su naišli arhivi bivših socijalističkih zemalja, naročito SSSR-a: Arhiv KPSS, Marksa, Lenjina i dr. Ovi arhivi su bili izuzetno posjećeni od istraživača: SAD, Njemačke, Engleske, Francuske i dr. vodećih kapitalističkih, ali i bivših socijalističkih zemalja zbog svjetske vodeće uloge SSSR-a u svjetskim odnosima i njegovog uticaja na politiku, pojedine istorijske događaje i zbivanja u ovim zemljama. U Crnoj Gori, računam i kod većine bivših jugoslovenskih zemalja izostala su ova istraživanja, što je velika manjkavost njihovih arhiva, a pomanjkanje ove arhivske građe će se dosta nepovoljno odraziti i na njihovu istoriju iz socijalističkog perioda.

3. Šta je suština istraživanja arhivske građe u stranim arhivima? Pored svog velikog značaja za arhivsku teoriju i praksu njihovo ključno obilježje je da su jednim od ključnih arhivskih poslova. Arhiv vremenom postaje sve više arhivska ustanova, značajan dio njihovih poslova su naučne prirode: valorizacija, kategorizacija arhivske građe, odabiranje, objavljivanje arhivske građe i dr., među njima su i ovi arhivski poslovi. Arhiv ima više funkcija: državnu, kulturnu, informativnu i dr., a jedna od njih je i naučna funkcija, koja se stalno širi i dobija na značaju. Zbog toga arhivski razvijene zemlje, kao i zemlje sa dužom arhivskom tradicijom istraživanju arhivske građe u stranim arhivima posvećuju veliku pažnju na državnom i arhivskom nivou. One su prije vijek donijele nacionalne programe ovih istraživanja, koji i danas traju. Ove zemlje su, takođe, donijele nacionalne državne projekte objavljivanja, izdavanja svojih kapitalnih arhivskih dokumenata, izvora. Kako se dio njih nalazio po različitim osnovama u stranim arhivima, ona su se morala vratiti zemljama kojima po porijeklu pripadaju, i iz razloga upotpunjavanja arhivskih dokumenata ovih izdavačkih edicija. Podjsetio bih: Italija je izdala 28.tomova arhivske građe iz 18. vijeka, Njemačka 115.tomova arhivske građe

iz 19. vijeka, Engleska 251. tom arhivske građe iz 19. vijeka.¹⁰ Upućenost na istraživanje arhivske građe u stranim arhivima uslovlila je i naša prošlost čiji dio smo bili pod vlašću drugih država: Turska, Venecija, Austrija i dr. Neke od zemalja bivšeg SFRJ već duže vrijeme prilježno istražuju arhivsku građu u arhivima ovih i drugih zemalja, a Crna Gora u tome dosta kasni i zadnjih godina je posve prestala zbog nerazumijevanja značaja ovih arhivskih poslova, nedostatka novca i dr.

Iako je ovo veoma težak i iscrpljujući arhivski rad koji može trajati godinama, on često za državu, njenu nauku, istoriju, kulturu i dr. može imati koristi od neprocjenljivog značaja, kada recimo u inostranim arhivskim dokumentima pronademo, naidemo na istorijske pojave, događaje, značajne ličnosti i dr. koji su nam do tada bili nepoznati. U Crnoj Gori nijesmo znali za Kotorski pontifikat iz 11. vijeka dok nije pronaden u biblioteci Saltikova Šćedrin iz Lenjingrada. Kao što poznata arhivska maksima kaže da nema zlatnih poluga koje mogu nadomjestiti vrijednost izgubljenih arhivskih dokumenata, isto tako se može reći da zlatnim polugama ne može se mjeriti vrijednost ovih novopronađenih arhivskih dokumenata, odnosno od neprocjenljive su vrijednosti i značaja.

4. Istraživanje arhivske građe u stranim arhivima, kao naučni posao pripada arhivistici, dok u nekim zemljama ono potpada pod filologiju za što ima dosta naučnih argumenata: ova arhivska dokumenta su na stranim jezicima, njihovi istraživači, pored arhivističke, istorije moraju imati lingvističku naobrazbu, tj. vladati jezikom na kojem su arhivski dokumenti. Šta ako su arhivski dokumenti na starogrčkom, starolatinском, staroturkom jeziku i dr. za koje istraživačkog kadra nemamo, nego ga moramo školovati. Pored toga ove arhivske poslove trebaju raditi istraživači sa arhivističkom i jezičkom naobrazbom, vrlo bitan preduslov za kvalitetno obavljanje ovih poslova je da oni moraju primjereno poznavati i istorijsku stvarnost na koju se arhivski dokumenti odnose, bez čega se ne može obavljati njihova valorizacija i odabir.

Kako će se provesti istraživanje arhivske građe u inostranstvu uveliko zavisi od njegovog pravovremenog i kvalitetnog planiranja. Dugoročni plan istraživanja arhivske građe u stranim arhivima treba se donijeti, po pravilu, od strane nacionalnog arhiva uz obavezno konsultovanje drugih arhiva u zemlji. Plan mora biti podijeljen po vremenskim periodima, najčešće

četvorogodišnjim, a oni po jednogodišnjim periodima. On mora obuhvatiti zemlje relevantne za provođenje arhivske građe, arhive, arhivske fondove i zbirke u njima pojedinačno sa podacima o rasponu godina i količini arhivske građe, čiji spisak treba dati vremenskim slijedom. Slijede podaci o istraživačima za obavljanje ovih poslova sa iskazom finansijskih stavki. Finansijsku stranu treba detaljno iskazati po svim finansijskim stavkama, obuhvatajući i planirane finansijske utroške za mikrofilmovanje arhivske građe. Praksa je stranih arhiva da oni mikrofilmuju arhivsku građu za strane istraživače uz odgovarajuću materijalnu nadoknadu, dok dio njih su znatno liberalniji i dozvoljavaju istraživačima da koriste svoju mikrofilmsku opremu. Obavezna je i naznaka kada se provode sistematska, a kada tematska istraživanja strane arhivske građe, sa naučnog stanovišta opravdana su jedna i druga, s tim što su sistematska istraživanja šira, potpunija, ali zato sporija i skuplja.

Veliki problem je evidencija u oblasti istraživanja arhivske građe u stranim arhivima. Nju treba voditi nacionalni arhiv u okviru matičnih poslova, što je u Crnoj Gori izostalo, kao što je izostala u njoj neophodna arhivska normativa. Manje više ovladala je praksa da istraživači što su istraživali arhivsku građu u stranim arhivima o državnom trošku nijesu nacionalnom arhivu podnosili izvještaj o svom radu, niti su mu davali mikrofilmovanu arhivsku građu, koju su kod sebe najčešće zadržavali. Ona je vrlo često završavala u njihovim ostavštinama i dr. koja se za određene novce arhivima ponekad i prodavala. Arhiv nije imao nikakvu evidenciju da li je izvršeno određeno strano istraživanje arhivske građe, u kojem arhivu i koja je mikrofilmovana arhivska građa. Takođe, nedostaju i podaci ove vrste o individualnim i kolektivnim osobama, koji su istraživali arhivsku građu u stranim arhivima o vlastitom trošku, što bi u matičnom arhivu trebali postojati. Nacionalni, kao matični arhiv je izopšten iz ovih poslova, govorim o sadašnjem faktičkom stanju. On mora imati ključnu ulogu i biti noseći faktor ovih poslova, preko njega se oni moraju osmišljavati i realizovati, jednom riječi arhivskom normativom se mora o njima uspostaviti pravni i stručni režim. U tome treba pored ostalih važnih pitanja obuhvatiti i pitanje evidencije koja je višedjelna: dio njen je evidencija arhivskih fondova i zbirki u stranim arhivima koji se odnosi na Crnu Goru, važan njen dio je evidencija mikrofilmovane arhivske građe u arhivima stranih zemalja, i na kraju njen završni dio su o njoj naučno informativna sredstva arhiva, kao naučna informacija namijenjena istraživačima.

¹⁰ Miloš Milošević, *Objavljivane arhivske građe, Priručnik iz arhivistike*, 1977., Zagreb, 242.

Zaključak

Istraživanje arhivske građe u stranim arhivima su značajan arhivski naučni zadatak, koji u osmišljavanju, planiranju i realizaciji, po pravilu, pripada nacionalnom arhivu u okviru njihove matične funkcije.

Značaj ovih arhivskih poslova je veliki za razvoj nauke, kulture i dr. zemlje, podizanje naučne uloge arhiva, posebno kompletiranje arhivskih fondova i zbirki u vlastitim arhivima i upotpunjavanje i razvoj svoje istorije.

Istraživanje i mikrofilmovanje arhivske građe u stranim arhivima treba se dugoročno planirati i realizovati sistematski i tematski i kontinuirano.

Za njihovo realizovanje potrebna su odgovarajuća finansijska sredstva i stručni kadar, koji ima temeljna znanja o istorijskoj stvarnosti koja se u stranim arhivima istražuje i mikrofilmuje i poznavanja jezika na kojima je ova arhivska građa.

Neophodno je ovoj važnoj arhivskoj oblasti ustanoviti arhivske propise, koji će regulisati najvažnija pitanja: stručni postupak, metodološki principi, evidencije, naučoinformativna sredstva i dr.

THE ADDENDUM TO THE QUESTION OF THE ARCHIVE MATERIAL RESEARCH IN THE INTERNATIONAL ARCHIVES

The research of the archive material in the international archives represents the important archive scientific assignment. According to its methods of planning and realization, this is a task for the national archive and it represents one of its basic functions. The significance of the archive activities contributes the scientific, cultural and social developments, especially the completion of the archival funds contributes the growth of the archive historical development. The research and the microfilming of the archive material should be planned in the long term and carried out systematically, thematically and continuously. The accomplishing of the above mentioned requires certain financial means and skills (human resources) with meticulous knowledge of the historical reality which is researched and microfilmed in the international archives. The adequate language skills are also required, in order to understand the archival foreign material. Finally, it is necessary to establish archival laws/regulations for the most important questions: professional procedures, methodology, records, scientific and information means and so on.

Прегледни рад.

СУСРЕТАЊА НА РАСКРШЋИМА СВЕТА „Сећања на Милену Павловић кроз рукописну заоставштину Момчила Вуковића Бирчанина“²

Сажетак: У наручју архивалија поч. Момчила Вуковића Бирчанина, краљевог гардисте, ваздухопловног капетана, приватног секретара краља Петра II, оснивача и доживотног уредника часописа „Бели орао“, плодног публицисте, налази се и рукопис о Милени Павловић Барили. Чувена сликарка била је у роду са Момчилом Вуковићем. У раду писац износи сећања на заједнички живот са Миленом, као и причу о томе како је дознао за њен трагични крај.

Кључне речи: Милена Павловић, Астор, сликарство, Београд, Србија, Пожаревац, Италија, Њујорк.

Реч приређивача³

По извршеном Мајском атентату на краља Александра Обреновића и његову супругу Драгу Машин, тела су им

пренета у болницу на обдукцију, а затим је Гардијски потпоручник Драгољуб Вуковић⁴ добио наређење да их у највећој тајности по ноћи сахрани. Исте ноћи Драгољуб Вуковић је добио обавештење да је наредбом новопостављеног министра војног генерала Јована Атанацковића, постављен за водника Петог пешадијског пука у Ваљеву.

Три године, након досељења у Ваљево, Драгољуб је оженио Катарину Бирчанин, чукунунуку Илије Бирчанина, „оборкнеза“ испод Медведника. У предвечерје балканског сукоба рађала су се Вуковића деца: кћери Бранислава и Јелисавета и синови Момчило и Милан, који је преминуо недуго по рођењу.

Момчило Вуковић, рођен 24. септембра 1911. године у Београду, умро је у Минхену 26. априла 1984. године, где је и сахрањен на гробљу Нордфридхоф, у северном делу града. Отац генерал Драгољуб Т. Вуковић, мајка Катарина, рођена Бирчанин. Основну и средњу школу завршио је у Ваљеву. На Војну академију у Београду уписао се 1. октобра 1929. и завршио је 1932. године.

До 1935. године служио је у Коњици Краљеве гарде. У чин капетана је унапређен 1935. године и постављен за старшину прве и једине падобранске јединице Ратног ваздухопловства у војсци Краљевине Југославије. Почетком рата га заробљавају Италијани и до капитулације Италије, 1943. године, налази се у италијанском заробљеничком кампу. Затим је спроведен кроз више немачких заробљеничких логора. Ослобођен је 1945. године, мршав и изнурен, правдајући тиме надимак Мумија, који је добио још раније од класних другова.

1 Аутор је дипломирани правник и архивски саветник, директор Историјског архива Ужице; zeljkom@arhivue.org.rs и zeljko.markovic@arhivue.org.rs

2 Рукопис који објављујемо у изворнику је на немачком језику, под називом *Begegnungen an den Kreuzwegen der welt* и поднасловом *Das tragische schicksal der malerin Milena Pavlović Barili – verh. Astor-Goseline*. Наслов из оригинала смо искористили за наслов овог приређивачког рада, а сам поднаслов из изворника за наслов рада који смо приредили. Рад је Вуковић написао у Минхену 1982. године.

3 Приређивач овог рада је приредио за публикавање у Србији Вуковићеве књиге: „Како да добри бог“ (Историјски архив Ужице; Ужице 2018); „Петар II Петровић Његош 1813-1851“ (Историјски архив Ужице, Архив Републике Српске Бањалука, Архив српске православне цркве Београд; Ужице 2020); „Краљ Петар II Карађорђевић 1923-1970“ (књига у припреми за штампу). Такође приредио је из Вуковићеве збирке изложбу под називом „Мумија“. Изложба је премијерно отворена у Ужицу за Дан града, 2019. године (изложбу отворио господин Драгомир Ацовић). Потом је изложба постављена у градској кући у Краљеву, где ју је отворио престолонаследник Александар Карађорђевић.

4 Драгољуб Т. Вуковић рођен је 7. децембра 1880. године у Београду. Његов отац звао се Теофило Вуковић, а мајка Јелисавета Вуковић, рођена Јанковић.

По завршетку рата, Момчило је најпре био официр за везу при британском Војном гувернману у Бременфердеу. Затим је постављен за официра за везу при Тридесетом британском корпусу у ХанOVERу, при југословенској Краљевској војној мисији.

Крајем 1945. Момчило успева да се пребаци у Париз. Почиње да ради као дописник „Америчког Србобрана“ и сарадник је у париском недељнику „Тел Кел“. Краљ је у то време био још у Лондону. Припремао се за прелазак у Француску, али је имао потешкоћа са добијањем дозволе за улазак. Транзитном визом кроз Швајцарску, преко Монте Карла, на врло кратко стиже у Париз. Момчило Вуковић постаје приватни секретар Петра II. По краљевом преласку у Сједињене Државе Америке, 1948. године, Момчило се враћа у Немачку. Запошљава се код америчке армије у Европи, као цивилни чиновник.

У Минхену упознаје Петронелу Нели Фром и она му ускоро постаје супруга и сапутник до краја живота. У Минхену, Момчило покреће издавање часописа „Бели орао“, орган Српске народне одбране у СР Немачкој и постаје његов доживотни уредник.

Написао је следеће књиге: „Краљ Александар I Карађорђевић (1888-1934)“, „Краљ Петар II Карађорђевић (1923-1970)“, „Генерал Драгољуб Дража Михајловић (1893-1946)“, „Никола Пашић (1845-1926)“, „Голгота и васкрс Србије – очев дневник Првог светског рата“, „Вук СТ. Караџић (1787-1864)“, „Династија Немањића, жене владара, задужбине и црква (1168-1371)“, „Петар II Петровић Његош (1813-1851)“.

Законом о одузимању држављанства официрима и подофицирима бивше Југословенске војске, који неће да се врате у отаџбину, припадницима војних формација који су служили окупатору и одбегли у иностранство, као и лицима одбеглим после ослобођења⁵ одузето му је југословенско држављанство. Немачко није никада прихватило.

У заоставштини Момчила Вуковића налазе се збирка фотографија и других архивалија. Из Минхена ју је на Тенерифе, донела удова Хер, потоња Фром, поћерка покојног господина Момчила Вуковића. Њена мати, Нели Вуковић, чувала ју је након смрти супруга Момчила.

Након смрти мајке, госпођа Хер, ставила ју је у торбу, и скупа са кофером препуним рукописа и фотографија, села на авион и допремила на Тенерифе. Тамо су се

⁵ (Сл. Лист ДФЈ, бр 64/45 и Сл. Лист ФНРЈ бр. 86/46)

фотографије и рукописи мумифицирали на сувом канарском ваздуху.

У децембру 2017. године писац ових редова, вратио је архивалије у Србију.⁶

Момчило Вуковић Бирчанин: „Трагична судбина сликарке Милене Павловић Барили удате Астор Госелине“

Париз, новембар 1947.....

У штампи се могло прочитати да је венчање принцезе Елизабете⁷, кћерке енглеског краља Џорџа VI са грчким принцом Филипом Маунтбатеном, сином грчког кнеза Андреаса и нећаком врховног адмирала ерла⁸ Маунтбатена од Бурме, по коме је ово име и добио, заказано за 20. новембар.

Већ недељама је овај догађај био главна тема европске штампе јер је принцеза Елизабета била претендент на Британску круну као припадница најстарије династије у Европи која је уз то родбинским везама била повезана са свим осталим европским династијама. Краљ Петар II и краљица Александра су били позвани на ове свечаности јер је краљ Џорџ, који је тренутно владао Енглеском, Петру II био крсни и венчани кум.⁹

⁶ Више о томе у роману: Жељко В. Марковић, *Ајлаишида Ајло*, Библиотека „Љубиша Р. Ђенић“, Чајетина, 2013.

⁷ Елизабета II Лондон, Уједињено Краљевство, 21. април 1926), монарх је 16 краљевских земаља Комонвелта и врховни поглавар Цркве Енглеске. Након наслеђивања престола 6. фебруара 1952, Елизабета је постала поглавар Комонвелта и краљица седам независних држава Комонвелта: Уједињеног Краљевства, Канаде, Аустралије, Новог Зеланда, Пакистана и Цејлона. Њено крунисање одржано следеће године је било прво које је преношено на телевизији. Од 1956. до 1992. број њених краљевстава се мењао како су неке територије добијале независност, а нека краљевства су постале републике. Елизабета је рођена у Лондону и најстарија је кћерка војводе и војвођиње од Јорка, касније краља Џорџа VI и краљице Елизабете. Елизабета се 1947. удала за Филипа, војводу од Единбурга, са ким има четворо деце: Чарлса, Ану, Ендруа и Едварда.

⁸ Ерл је племићки наслов. Настао је у Енглеској након освајања данског краља Кнута Великог, према традиционалном скандинавском јарлу. Еквивалент је наслову грофа, а долази након наслова маркиза. Наслов је означавао гувернере грофовија. Од 19. века тај је наслов искључиво почасни и не носи никаку дужност

⁹ По повратку у Лондон из Каира, краљ се одлучио на женидбу и она је одржана 20. марта 1944. у југословенској амбасади. Међу званицама

Краљ Петар II је у то време живео у Паризу у изгнанству и становао је у једном апартману хотела „Цорц V“. У Лондон је био отпутовао нешто раније јер се тамо налазила службена краљевска канцеларија коју је водио генерал Душан Радовић, а ја сам био његов приватни секретар у Паризу¹⁰. У Лондону су се тада налазила још и два председника наше владе из времена рата: Слободан Јовановић и Божидар Пурић, као и више некадашњих министара и других личности из политике и дипломатије.

По жељи краља, премда је и за мене била извађена виза, остао сам у Паризу како би у апартману био неко ко ће обављати телефонске разговоре, примати пошту итд, или примати евентуалне посетиоце. Био сам смештен у приватном стану (гарсоњери) у близини хотела на другој обали Сене поред моста Алма Марсо у улици Коњак Жуа, пар минута пешице од хотела тако да сам сваког дана брзо мога стићи до мог радног места.

И управо дан по краљевом одласку, док сам се налазио у радној соби апартмана заузет неким пословима, назваше ме са рецепције рекавши ми да са мном жели разговарати неки Енглец. Сишао сам у хол, а господин који је са мном желео разговарати био је дописник лондонског „Дејли меила“. Овај је хтео да са краљем Петром, још пре његовог одласка на венчање, направи интервију. Протоколарно му рекох: „I am sorry sir, his majesty је јуче отпутовало“. Затим га „по свом протоколу“ позвах да седнемо за оближњу клупску гарнитуру да бисмо попили кафу и неко пиће и ту почесмо разговор.

Он ме замоли да му кажем како би се ситуација у Југославији могла описати сликовито и на најбољи начин. Пре него што ћу одговорити на постављено питање, испричах му да сам у току рата две године био у италијанском и две године у немачком заробљеништву а онда му рекох да се садашња ситуација у Југославији може описати отприлике на следећи начин: „Комунистичка Југославија је један велики заробљенички логор који се састоји од шест блокова који се зову Федеративне Републике“.

било је само 19 Југословена. Краљев кум био је британски краљ Цорц VI. Од британске дипломатије присуствовао је само министар спољних послова Ентони Идн, док Черчил није дошао иако је био позван. Краљево венчање је рђаво одјекнуло у југословенској и светској јавности.

10 О Момчилу Вуковић погледај: „Момчило Вуковић Бирчанин (1911–1984) – приватни краљев секретар. Гласник, Историјски архив Ваљево, бр. 46 (2012): 153–162.

Мој драстични опис је на њега оставио дубок утисак јер ми, када смо разговор завршили, рече да је водио многе занимљиве разговоре али ниједан тако занимљив и са тако јасним и драстичним одговорима. Овде смо разговор завршили и растали се.

Следећег јутра сам у хотел отишао нешто раније него обично, преузео сам краљеву пошту и друге ствари и све заједно однео у апартман. Његову личну пошту сам увек одмах стављао у сеф, а онда бих прелистао новине и штампане ствари и оно што би њега могло интересовати подвлачио црвеном оловком како би он по повратку све то лакше могао наћи и прочитати. Краљ је још у току рата свакодневно читао „Тајмс“, „Дејли меил“, а овде у Паризу „Ле Монд“ и „Ле Фигаро“ и још смо сваки дан узимали „Коријере дела сера“ јер је тада тршћанска криза била дневна тема и нама је било дажно да знамо шта о томе пише италијанска штампа.

Када сам отворио „Дејли меил“ прочитах: „Интервију са приватним секретаром краља Петра II од Југославије“. Пошто је наш положај у емиграцији у то време био веома деликатан, договорили смо се били да нико од нас не сме давати никакве интервијуре и изјаве осим што би сам краљ с времена на време јавно исказивао наш став. Помислих какво ће то „пријатно изненађење“ за њега бити када јутрос у Лондону прочита ове новине.

Док сам размишљао о томе да ли је било исправно оно што сам урадио, зазвони телефон и јави ми се шеф рецепције. Рече ми да неки Американац жели са мном разговарати. Узвратих питањем: „Је ли новинар?“ Одговори: „Не, он станује код нас у хотелу... Астор!“ ... и, као да је хтео да ми име учини приснијим, додаде тишим гласом: „Астор цигарете!... Астор хотели!“... Помислих да би то могао бити неки лични краљев пријатељ те одмах сиђох у хол.

На лицу сваког Американца готово увек почива „смиле“ – осмех, но младић преда мном деловаше озбиљно, а очи су му одавале дубоку тугу када ми тихо рече своје име које уопште нисам разумео. Према мом „протоколу“ позвах га да седнемо у неки закутак хотела и понудих га да попијемо кафу или нешто друго, но он покретом руке одби моју понуду за пићем. Седећи на својој столици са главом зароњеном у шаке, поче своју тужну причу:

- Треба да обавим једну тешку мисију али су ми се на том путу појавиле велике сметње и не видим никакву могућност како да их савладам и мисију приведем крају... Моја супруга је Милена Павловић-Барили... Српкиња!...

Осетих као да ме нешто убоде у срце и запрепашћено као за себе рекох:

- Милена... мртва...

Био је изненађен и упита ме:

- Јесте ли познавали моју супругу?...

На то му полако реч по реч пригушеним гласом одговори:

- Једна сестра мог преминулог оца, генерала Драгољуба Вуковића¹¹ била је удата за једног брата Миленине мајке Данице. Овај брат је био пуковник у српској војсци и погинуо је 1916¹². на Солунском фронту. Били смо рођаци и још од детињства смо са Миленом били у присном пријатељству.”

Обема шакама се ухвати за главу и изненађено рече:

- Боже мој! – Миленин рођак! Како је овај свет мали!

Позва ме да са њим одем до његовог апартмана да би смо насамом и у миру могли наставити разговор, што ја и прихватих. Одох још само до рецепционара и рекох му да ћу, ако ме неко буде тражио, бити у просторијама Мр. Астора.

11 Драгољуб Т. Вуковић рођен је 7. децембра 1880. године у Београду. Његов отац звао се Теофило Вуковић, а мајка Јелисавета Вуковић, рођена Јанковић. Завршио је четири разреда основне школе (1887–1890), а затим шест разреда гимназије (1891–1897), а потом је примљен на Војну академију у XXX класу.

Класни друг Драгољуба Вуковића, тада коњички потпоручник краљеве гарде Петар Живковић, покушава да заврбује Вуковића у заверу против краља Александра Обреновића, чему се он успротивио, но није могао ни заобићи овај крвави чин. По извршеном атентату добио је наређење као пешадијски потпоручник у краљевој гарди да изврши сахрану убијених краља и краљице у највећој тајности. Исте ноћи добио је наређење новопостављеног министра војног генерала Јована Атанацковића, о постављењу за водника 5. пешадијског пука у Ваљево. У Ваљеву упознаје Катарину Бирчанин, ћерку трговца Маријана Бирчанина, праунука Илије Бирчанина. Венчали су се 1906. године у Ваљеву и живели су у Улици Милоша Великог бр. 70, у делу града Брђани. У браку су имали четворо деце: кћер Браниславу (рођену 1907), кћер Јелисавету (рођену 1909), сина Момчила (рођеног 1911) и сина Милана (рођен 1912. на Божић и умро на Ускрс 1913. године). Када је 13. јула 1914. године (по старом календару) оглашена мобилизација војске, имао је 34 године. Указом краља од 22. априла 1929. године постављен је за команданта Шумадијске пешадијске бригаде. На краљев рођендан, 16. децембра 1929. године, унапређен је у чин пешадијског бригадног генерала. Од последица контузије на Грацу 3. августа 1914. године (по старом календару), поред тешке контузије главе, задобио је и повреду десне ноге. Као последица тога, оболео је и преминуо, услед тровања крви, 29. септембра 1930. године у гардијским становима, где га је из болнице пренео класни друг генерал Петар Живковић.

12 Реч је о пуковнику Воји Павловићу, мужу Драгољубове сестре Љубице. Ближе: Момчило Вуковић Бирчанин: „Како да добри бог“; Историјски архив Ужице; Ужице, 2018. година.

Његов апартман је био исти као и краљев. Када смо се сместили у дневној соби његов собни послужитељ нам донесе кафу и пиће и Астор ми оде причати своју повест са Миленом:

- Упознали су се 1943. на једној великој изложби Милениних слика у њујоршкој галерији „Коркоран“¹³.

Он се управо био вратио са Италијанског фронта где је у својству резервног официра служио у ваздушним снагама. Обоје су једно другом на први поглед били симпатични и међу њима се развила велика љубав. Милена је у Америци већ била позната као велика сликарка. Била је лепа, природна, интелигентна и помало ексцентрична. Говорила је различите стране језике и High Society¹⁴ је њоме било одушевљено.

Убрзо након тога се венчавају и Милена која је обожававала природу и коње све своје слободно време проводи на његовој фарми у близини Њујорка где је овај поседовао велику ергелу јахаћих коња. Једног дана док су заједно јахали ухвати их јака киша и они похиташе да се са коњима врате на фарму. Миленин коњ се, док су прелазили преко асфалтне стазе мокре од кише, поклизла и она с коња наглавачке паде и повреди кичму. Пет месеци је непокретна лежала у гипсаном кориту, опоравила се, могла трчати и сликати, а онда је једног јутра – 6. марта 1945. – нађоше је мртву у кревету. Према налазима лекарâ смрт је наступила изненада услед померања једног леђног пршљена.

Док је још била жива и лежала у гипсаном кориту Милена је од свог мужа тражила и добила обећање да, ако би умрла, њену урну однесе у Србију и положи је на гробљу у њеном родном Пожаревцу. Он је био приправан да испуни њену последњу вољу, али су му власти у Југославији одбиле издати дозволу за то. Стога је урну однео њеном оцу композитору и писцу Бруну Барилију и закопао је на римском гробљу Тостачио (Tostacio) на коме се такође налази једно енглеско и америчко гробље.

Астор је и даље покушавао све да би Миленину последњу вољу испунио и њену урну допремио у Пожаревац. Када је сазнао да краљ Петар II од Југославије станује у истом хотелу као и он, пало му је на памет да с њим поразговара о свом случају те да га замоли да овај потегне све

13 Corcoran Gallery of Art био је музеј уметности у Вашингтону, ДЦ, Сједињене Државе, на којем се сада налази школа за уметност и дизајн Corcoran.

14 High Society; енг. Високо друштво, елита.

своје везе и пронађе могућност да се Миленина последња воља испуни.

Након што је Астор своју тужну повест испречао до краја и након што сам на његовом лицу видео сенку олакшања, узех да му након кратког премишљања полако објасним следеће:

- Миленина мајка је била праунука Карађорђу, вођи Првог српског устанка 1804. против Турака и родоначелнику династије Карађорђевић. Након што се краљ Петар I попео на српски престо, омогућио је својој рођаци, Милениној мајци Даници, школовање на Конзерваторијуму у Минхену, јер је ова била веома талентована. Ту је упознала младог италијанског композитора Бруна Барилија. Узели су се и из овог брака се родила Милена. Након I светског рата Миленина мајка је две године била управитељица двора на двору краља Александра I у Београду, чији отац је краљ Петар I а син краљ Петар II. Након II светског рата, када су у Југославији уз помоћ Црвене армије дошли на власт, комунисти су донели закон по коме се краљу и свим Карађорђевићима забрањује повратак у земљу.¹⁵ Исто то важи и за нас који смо остали у иностранству јер нам је овим законом одузето југословенско држављанство. У овоме треба тражити разлог због кога садашње југословенске власти не дозвољавају да се Миленина урна донесе у домовину и у њеном родном Пожаревцу положи у породичну гробницу.

Ово што је чуо на Астора је оставило утисак, али је тешко прихватио разлог који је лежао у основи његовог проблема и више за себе потиштено рече:

- То што живима није дозвољено да се врате у своју домовину, разумем, али зашто не и мртвима?! Мртви имају право на то да у миру почивају у својој родној грудни!

Милена, која је на врхунцу стваралачке моћи изненада умрла у 36. години живота, у то време је била један од најбољих сликара Европе и Америке. Од мог сусрета са Астором прикупио сам сваки детаљ у вези са Милениним животом и њеним делом. Ако се споје заједно, то су онда делићи једне велике разбијене фреске који су расути од малог Пожаревца преко Београда, Минхена, Париза, Лондона, Рима до Њујорка. Године су морале протећи пре него што сам од свих ових фрагмената успео створити слику њеног живота и њеног уметничког рада.

¹⁵ Законом о одузимању држављанства официрима и подофицирима бивше Југословенске војске, који неће да се врате у отаџбину, припадницима војних формација који су служили окупатору и одбегли у иностранство, као и лицима одбеглим после ослобођења (Сл. Лист ДФЈ, бр 64/45 и Сл. Лист ФНРЈ бр. 86/46)

Пуно име Милениног мужа је било Роберт Томас Астор-Госелајн и он је био потомак чувене америчке породице Астор чији је родоначелник Јохан Јакоб Астор (1763-1848), Немац рођен у Валдорфу код Хајделберга¹⁶, преко Енглеске емигрирао у Америку. Био је вешт пословни човек који је тргујући крзном и некретнинама стекао велики иметак који су његови потомци још и увећали.

Од новца из њихових прилога у Валдорфу код Хајделберга подигнут је дом за сиромашну децу и старе, „Астор-Хаус“. За децу радника у њиховим фабрикама цигарета изграђене су школе које су у Америци по месту рођења оснивача назване „Валдорфшулен“.

У историји Америке стоји да град Асторија у држави Орегон треба да за своје име захвали истом оснивачу, а у Њујорку је из овог фонда подигнута „Астор-библиотека“.

Пошто је у Немачкој након I светског рата наступила велика криза, породица Астор се поново ангажовала на пословима помоћи и то на пољу културе и одгоја. Па је тако на иницијативу Емила Молта у Штутгарту 1919. подигнута прва Валдорф-школа под педагошким вођством Рудолфа Штајнера¹⁷.

Томас, Миленин муж, је породично име Астор-Госелине носио по свом оцу Астору и по својој мајци, рођеној Госелине која је потицала од истоименог француског племићког рода чији су потомци у XIX столећу емигрирали у Америку.

Томас ми је у сећању остао по својој дубокој жалости за својом преминулом супругом, јер је својом великом моралном и етичком обавезом сматрао то да испуни њену последњу вољу.

Миленино детињство и почетак њеног уметничког рада

Миленина мајка Даница је у свом родном Пожаревцу и околини била позната по својој лепоти и музичком таленту. Још као сасвим млада умела је да свира на клавиру, што је у малим местима била реткост, а у Пожаревцу је вероватно била једина. Њен рођак, краљ Петар I, јој је омогућио да оде у Минхен и да тамо похађа конзерваторијум

¹⁶ У немачкој савезној држави Баден-Виртемберг.

¹⁷ Рудолф Штајнер Доњи Краљевоц, 25. фебруар 1861-30. март 1925) је био аустријски филозоф, предавач, уметник, драматург, мислилац и езотерист.

на коме је Даница своје музичке студије са успехом и завршила. Приликом једне посете музичким свечаностима у Бајерутху упознаје младог италијанског композитора, песника и музичког критичара Бруна Барилија. О њиховој романтичној љубави Бруно је касније написао: „Наша љубав ће најживети нашу смрт“.

Он долази у Пожаревац где се венчавају, а одатле на свадбено путовање одлазе у Венецију па онда у Парму где Брунов отац, познати сликар и племић, у околини града поседује лепу кућу у којој одседају. Пре рођења њиховог првог детета, Даница одлази код своје мајке Босе у Пожаревац у коме Милена долази на свет 5. новембра 1909. Била је то радост за целу породицу и Бруно пише: „Данице, врати се што пре, без тебе не могу живети!“

Даница са девојчицом одлази у Парму у лепу стару кућу чији зидови су били покривени мозаицима и живописима. Кућа је имала врт окружен високим зидом и ту су они савили своје породично гнездо.

У то време је Балкан стајао пред ослободилачким ратовима, јер су Турци још увек држали неке његове делове. Када је рат избио Бруно са супругом и дететом одлази у Србију где као дописник ради за више италијанских новина, пре свега за „Кориера дела сера“.

Одмах по завршетку Балканских радова долази напад Аустрије на Србију. Избија I светски рат и Бруно наставља да ради као дописник. Када је 1915. почела немачко-аустријска и бугарска офанзива под командом фелдмаршала Макенсена и када се српска војска морала повући у албанске планине да би се на острву Крфу прегруписала и од стране Савезника била пребачена на Солунски фронт, Бруно са супругом и дететом напушта Србију и враћа се у Италију, која је сада у рату учествовала на страни сила Антанте.

Даница извесно време са Миленом живи у Бергаму па онда у Ници, у Француској. Из тог периода постоји један документ, један Миленин цртеж са датумом „3. јануар 1918. – кад сам у Ници боловала од бронхитиса“.

Након рата се Даница са кћерком враћа мајци у Пожаревац, а Бруно остаје у Италији. Тако почиње њихова раздвојеност али се не растају. Милена је са својим оцем остала у духовној вези, често му је писала, али су живели раздвојено.

Петорица Даницине браће су отишла у рат али су се само четворица из њега вратила. Воја, пуковник у српској војсци, погинуо је 1. новембра 1916. као командант пука

који је учествовао у ослобађању Битоља. У ратном дневнику мога оца¹⁸ који се састоји од више малих бележница пронашао сам запис који гласи: „3. новембар 1916. – Око 7.00 сати увече стигоше новине у којима прочитах да је наш јадни Воја погинуо 1. новембра 1916. у борби са Бугарима приликом ослобађања Битоља.“

Након I светског рата у породичној кући Павловић у Пожаревацу становале су баба Боса, њена кћи Даница са Миленом и моја тетка Љубица, удова погинулог пуковника Воје Павловића. Милена је похађала тамошњу школу и једна њена другарица, Десанка Глишић, рекла је сећајући се Милене из тог времена: „Када је једно дете погледало Милену и рекло: Стварно си лепа!, Милена је одговорила: Ја нисам лепа, ја сам добра! Баба Боса ми је рекла да тако треба да одговорим!“

Милена је била велики сликарски таленат. Иза ње је остало око 2 000 експоната, премда је њен кратки живот трајао само 36 година. Њени први цртежи са три- четири године су мрави, пчеле и бубе свих врста а нешто касније зечеви и патке. Увек је сликала живу природу, никад мртву. Међу овим цртежима налази се и „Дама с наочарима“ коју је насликала када је имала пет година.

Моја мајка Катарина, рођена Бирчанин, је са нас троје деце за време трогодишње аустријске окупације у I светском рату била сама. Побољевала је али ју је нека унутрашња снага у временима окупације одржала живом. Свако вече нас је одводила у гостинску собу где су на зиду висиле икона нашег кућног свеца светог Николе и једна велика очева слика у српској униформи. Молили смо се и на крају је увек долазило: „Молимо ти се Госпде Боже да нам се отац из рата врати жив!“ И, једног дана, отац се вратио. Истог тог дана смо као и увек отишли у гостинску собу и помолили се, но сада, у његовом присуству, завршили смо другачије: „Хвала ти Госпде Боже, што си нам оца вратио живог из рата.“

Касније, када сам одрастао, прочитао сам „Нови завет“ који је на српски превео Вук Ст. Караџић и у Посланици св. Павла Римљанима нашао место које каже: „Онај који верује пронаћиће Бога у себи!“¹⁹

Свест о својој вери сам открио уз молитву оне ноћи када се отац вратио и кроз цели свој живот је више нисам

18 Дневнике је у Србији објавио Историјски архив Ужице под називом: „Како да добри бог“; приређивач Жељко В. Марковић; Ужице, 2018.

19 „Све је могуће оном који верује“ је позната Исусова изрека.

изгубио, јер сам себе терао да се увек сећам свести коју сам онда стекао.

Наша мајка је умрла 12. септембра 1919. по новом, одн. 25 септембра по старом календару, дан након мог рођендана, а онда је следећег лета дошла моја тетка Љубица и нас децу одвела у Пожаревац.

Путовати кроз Србију након I светског рата није било лако, јер су Аустријанци приликом повлачења из Србије били испрекидали већину комуникација. Наше путовање се одвијало овако: Првог дана смо возом путовали од Ваљева до Обреновца, а онда лађом Савом до Београда. Другог дана лађом Дунавом од Београда до Дубровице, а одатле уз пуно тешкоћа до Пожареваца јер железничка пруга још није била поправљена.

Пожаревац је у то време био познат као место за претовар кукуруза. Налази се између Мораве и Млаве у северној Србији близу Дунава и тада је имао око 10 000 становника. Но овај мали Пожаревац у историји Европе није био непознат, јер је у њему након дуготрајних ратних спорења између Аустрије и Турске уз посредовање Холандије и Енглеске закључен Пожаревачки мир. Годину дана пре тога је принц Еуген од Савоје, аустријски војсковођа, био освојио Београд и Пожаревац је тако постао погранично место између ондашње две велике силе. Овде су се сусрели опуномоћеници, турске аге Ибрахим и Ахмед и аустријски грофови Вирмонт и Талман, а присутни су били у својству посредника Енглез Роберт Сатон и Холанђанин Ј. Ц. Колиер.

Тог лета сам напунио 9 година. Моје сестре Бранка (13), Селе-Јелисавета (11) и Милена (11) већ су похађале лицеје. Стара дугачка кућа на Табачкој Чаршији је имала шест соба које су се надовезивале једна на другу и припадала је Даничином оцу, трговцу, и Босином супругу Стојану Павловићу који би сваки пут када би се родило ново дете дозиђивао по једну собу и тако их је до своје смрти био сазидао шест, за свако дете по једну. Кућу су са свих страна окруживали башта и виногради што је за нас децу била права атракција. Цело имање је било ограђено и на среди ни је била гвоздена капија.

Било је то незаборавно лето, најлепше лето нашег детињства. По цели дан смо се играли у башти и у виноградима. Само је поподне Милена имала час немачког или италијанског језика, а повремено би долазио и учитељ цртања из лицеја, Јосип Вукотић, и Милени држао час цртања. Пошто је и моја сестра Бранка била обдарена, то

их је зближило. За лепих дана сви бисмо поседали око баке Босе испод једног старог дрвета. Она је била кћи једне Карађорђево кћерке и приповедала нам је о борби хришћанских Срба са мухамеданским Турцима. О Првом српском устанку који је предводио њен деда Карађорђе, о времену када се моћно Турско царство пружало од обала Дунава до Ганга у Индији и када је мали Пожаревац био погранични градић.

Причала нам је приче кроз stoleћа, почев од Косовског боја 1389. па до Првог српског устанака и то тако сликовито као што се то могло једино усменим преношењем с колена на колени и као што се у школама никад не може научити. Покадшто бисмо зачули клавирску свирку тетке Данице и њено лепо певање. Своје добро образовање дуговала је минхенској музичкој школи. Била је веома креативна. За нас децу је написала један кратак позоришни комад са три улоге за девојчице и једном за дечака које смо научили напамет. Комад смо извели једне недеље на отвореном. Деца и одрасли из суседства били су публика и били су одушевљени.

Једне друге недеље одвела нас је тетка Даница у посебну салу једне гостионице у којој је владао потпуни мрак. Био је то „биоскоп“! Први пут у животу гледао сам филмску представу. Сви смо поседали на клупе постављене у низ а испред нас је стајао неки висок крупан човек са штапом у руци. Када се на бини угасила једна мала лампа, угледали смо велико платно по коме су се кретале слике. Онај високи човек је слике почео гласно објашњавати:

- Мах узима крчаг са водом. Иза врата чека провалника који хоће да уђе у собу. Сада му Мах неочекивано излива воду на главу. Провалник се толико уплаши да га Мах без проблема савлада.

У публици одушевљење и аплауз. Човек са великим штапом виче:

- Мир, децо! Мир! - и наставља своју причу о Маху и провалнику. На великом платну иде нова сцена са живим сликама.

Био је то мој први одлазак у биоскоп. Годину дана касније и у Ваљеву је отворен „биоскоп“ и то у великој сали кафана Тиосава Благојевића чији је син Бора био мој школски друг који би ме унутра увек „прокриумчарио“ бесплатно, јер су мој и његов отац заједно били на Солунском фронту. У то време је владало неписано правило да се деци ратних другова ништа не наплаћује, јер је

један отац другом дуговао живот! Овај Бора, кога смо по Чарли Чаплину звали Чарли, четрдесетих година је постао ректор Београдског универзитета, доктор права и оснивач Београдског библиографског института. Али смо се, када смо одрасли, идеолошки разишли. Он је био марксиста који је временом постао комуниста а ја сам остао идеалиста са својим патријархалним српским традицијама и вером.

Миленин пут од Краљевог двора у Београду до Минхена и Париза

Стари Краљев Двор у Београду био је у I светском рату тешко оштећен од стране аустријске артиљерије. Стога је регент Александар становао у једној кући преко пута која је по имену власника била названа „Крсмановић“. Стари краљ Петар I је становао у једној вили на Топчидеру, где је 13. августа 1921. и умро. Годину дана пре тога били смо се доселили код моје тетке Зорке Гођевац у Београду. Од њене куће се могло посматрати како регент Александар сваког дана од „Крсмановића“ преко Теразија зарад шетње, у пратњи само једног ађутанта, пешице иде до Калемегдана. При томе су га поздрављали пролазници са обе стране улице.

Једне недеље је тетка Зорка нас децу трамвајем одвела до Топчидера, а онда смо наставили пешице те смо могли видети како пролазници, када би наишли поред једног малог врта, скидају шешире и наклањају се с великим поштовањем. Сељаци су своје шајкаче и шубаре носили у рукама и поред врта марширали као војници. У врту је на једној клупи седео неки старац беле браде. Тетка нам рече:

- Децо! наклоните се с поштовањем. Онај стари господин тамо на клупи је краљ Петар I од Србије. Донео нам је слободу, али је сада слеп!

С поштовањем се наклонимо пред старим господином и приметисмо да главу држи окренуту према Сави и то као да поглед усмерава ка другој обали, ка Бежанијској коси одакле су 1914. Аустријанци из тешке артиљерије бомбардовали Београд. Овај тренутак историје никад нисмо заборавили, историје Србије под њеним краљем Петром I. Није то био краљ из бајке који на свом престолу седи у сјају и слави са ордењем на грудима и окружен помпом, већ један старац обичан као и милиони његових грађана и кога поштују прости људи који га носе у свом срцу.

Након посете његовог сина Александра, у то време већ краља, Румунији, објављено је да се овај тамо верио са

кћерком румунског краља, принцезом Маријом. Венчање је обављено 8. јуна 1922. у Београду по православном ритуалу. Венчању су присуствовали представници свих европских краљевских кућа и било је веома свечано. Краљев двор је био реновиран и у њему се почиње одвијати живот краљевске породице. На дан 6. септембра 1923. топовским пуцњима са калемегданске тврђаве објављено је срећно рођење престолонаследника који је на крштењу добио име Петар.

Краљ Александар је своју рођаку, Миленину мајку, питао да ли би хтела да преузме вођење дворске управе, што је ова и прихватила и тако је дошло до тога да се са Миленом пресели у Београд и да се обе настане у Краљевом двору. Вођење дворске управе уопште није било једноставно, ствар јако поверљива а покадшто и деликатна, јер сада су постојала два двора, стари и нови, у којима се свакодневно одвијао буран живот, а то је захтевало бројно особље.

Милена је у то време похађала уметничко-занатску школу у Београду у којој су је открили као „чудо од детета“. Њена наставница Бета Вукановић је о Милени у једном интервијуу рекла: „Остали Миленини наставници у Уметничкој школи били су Љуба Ивановић и Драгослав Стојановић. Као и сви остали ученици Милена је најпре учила сликање природе и гипсаних модела па се тек касније окушала у сликању портрета. Но када сам учила њен несвакидашњи таленат, дозволила сам јој да слика према сопственој фантазији. Понекад би радила и карикатуре у чему можда треба тражити мој утицај. Пошто је њена мајка радила у Краљевом двору, Милена је оданде доносила веома занимљиве карикатуре. У нашој школи је била веома успешна, од отпадака штофа је израђивала различите лутке: балерине, харлекине итд. Лутку, коју овде видите, окачила сам поред врата и то је „Сликарево самоубиство“. Када ми ју је Милена поклонила, рекла ми је: - Знате, тетка Бетта, ово је један талентовани сликар који на једној изложби није успео да прода ниједну слику и онда се из очаја убио.“

Миленина наставница Бета Вукановић је била немачког порекла и рођена је у Бамбергу. Године 1890. похађала је приватну уметничку школу Карла Мара и Антона Абела у Минхену у којој је упознала младог талентованог сликара Ристу Вукановића који се њоме 1898. оженио, па су онда заједно отишли у Београд, где је овај отворио приватну уметничку школу. Вукановић је 1918. умро у Паризу где је био у току I светског рата.

Бета је након рата радила у Београду у уметничкој школи. Била је сликарка „жанра“ – слике и призори из свакодневног живота, али је сликала и портрете, аквареле и пејзаже. У савременом сликарству је оставила утицај на карикатуру. Њене слике су излагане на многим изложбама у Београду, Паризу, Минхену, Риму и другде. Била је осим тога оснивач сликарског удружења „Лада“²⁰.

Лада је код старих Словена била богиња пролећа. Многи београдски уметници су били чланови овог удружења, а међу њима и моја сестра Бранка која је била приватна ученица Бете Вукановић, са којом сам се сусретао у различитим приликама. Била је то фина, инелигентна дама која је у Београду била омиљена и цењена.

У галерији „Милена Павловић-Барили“ у Пожаревцу налази се велика збирка под насловом „Карикатуре из Краљевог двора“, које је Милена урадила у оно време када је њена мајка на Двору била запослена и када су ту становале. Три између осталих су постале прилично познате: „Среда и петак у управљању Двором“. Ово су били дани када су примане молбе и жалбе грађана. На првој скици се види канцеларија управе, два писаћа стола и клупе на којима седе особе које желе предати своје жалбе и молбе. На другој скици види се канцеларијски службеник који седи за писаћим столом и који држи раширене руке док разговара са особом која испред њега стоји. А онда је ту још и трећа карикатура на којој се види предсобље у коме свој ред чека још само једна жена. А онда су ту још и официри који се греју крај камина. Овде не недостаје ни послани који жени отвара врата како би ова коначно могла предати своју молбу или жалбу.

Једна друга посебно лепа скица приказује ново-рођеног престолонаследника са његовом гувернантом Енглескињом, г-ђицом Бет, која се брижно нагиње изнад малих дечијих колица. Ту је још и скица госпође Хартвиг чији је муж пре I светског рата био руски посланик у Београду, и ту нетом пред избијање рата изненада умро.

20 Лада, прво уметничко удружење основано у Београду 1904. године, у част стогодишњице Првог српског устанка. Друштво је основано 4. септембра 1904. уочи Прве југословенске уметничке изложбе у Београду, то је најстарије друштво уметника у Србији, а према неким проценама и у Европи. Оснивачи друштва, које је названо по словенској богињи пролећа, јесу Петар Убавкић, Урош Предић, Ђорђе Јовановић, Марко Мурат, Бета Вукановић, Риста Вукановић, Симеон Роксандић, а као оснивач се помиње и Надежда Петровић која је две године након оснивања иступила из овог удружења.

Сахрањен је у Београду. Она је на Краљевом двору као емигранткиња увек била радо виђен гост. Па онда још једна карикатура под насловом: „У дворском биоскопу“. На овом веома прецизном цртежу препознаје се силуэта краљице Марије као и остали присутни у полумраку по својим одорама те официр на дужности Алија Капетановић, српски муслиман.

На карикатури „Стуб нове трпезарије“ откривамо дворског маршала и команданта гарде генерала Петра Живковића²¹ који јаше на дрвеном коњићу. Ту је још и једна скица краља Александра у раскошној униформи са великим еполетама и краљице Марије са њеним лепим очима и смарагдним накитом.

Милена је све ове карикатуре израдила у тајности и показала их је само својој „тетка Бети“ како је иначе звала своју наставницу. Милена је уметничку школу и течај за наставнике након четири године успешно завршила, а на крају те школске године су радови ученика приказани на једној изложби. Дневни лист „Политика“ је о овој изложби донео велику репортажу у којој се износи и ова напомена: „Слике господина Драбека и госпођице Милене Павловић-Барили су посебно лепе јер неке од њих карактеришу изузетно нежни пастелни тонови.“

Након ове изложбе Милена је ради даљег школовања отишла у Минхен где се најпре у приватној школи „Блачер“ код професора Франца вон Штука још једну годину припремала за пријемни испит на Уметничку академију. Овај познати уметник оног времена, алегоријски симболичар, препоручује Милену сликару Хугу вон Хаберману писмено му скрећући пажњу на једну од приложених слика: „Овом таленту треба поклонити нарочиту пажњу!“ У Милениним „отвореним“ писмима о њеном времену проведеном у Минхену, могу се наћи и следеће критичке примедбе о Минхенској академији као и о професорима: „Професор

21 Петар Живковић (Неготин, 1. јануар 1879 – Лондон, 3. фебруар 1947) био је српски високи официр, југословенски генерал, политичар и фигура краљевске диктатуре. Учествовао је у обарању династије Обреновића. Организовао је дворску официрску клику „Бела рука“, на чијем ће челу, као један од инспиратора Солунског процеса, ликвидирати Драгутина Димитријевића Аписа. Као одани присталица краља Александра био је председник владе, министарунутрашњих послова, војске и морнарице током Шестојануарске диктатуре. Од априла 1941. био је у емиграцији, као помоћник министра војске у емигрантским владама. После рата остао је у емиграцији, где је и умро. Осуђен је на смрт с групом Драгољуба Михаиловића. Живковић је био венчани кум Момчиловом оцу ђенералу Драгољубу Т. Вуковићу.

Хаберман ми је са својим чувеним „методама конструкције“ утеривао велики страх. Још увек га видим испред себе, високог, са белом брадом, у елегантном кожном прслуку, окруженог целим разредом, док звиждућући баца поглед на слике. Био је веома духовит и говорио је добро италијански. Сећам се да сам била прва и последња девојка која је на Академији примљена на његову класу. Хаберман није волео да подучава жене. Што се мене тиче чинила сам све да променим његов став према женама. Господин професор вон Штук је у то време већ био напустио посао наставника јер је оболео од глухоће и артритиса. Живео је потпуно повучено у својој минхенској вили коју је саградио поред позоришта „Вагнер“. Знам само то да је до краја живота морао радити да би је отплатио јер то је била луксузна кућа која је у оно време коштала милион марака у злату.”

По завршетку студија сликарства у Минхену, Милена се враћа у Београд и ту почиње период рада, као што ће касније у уском кругу људи и рећи: „Да истражи интимну сферу своје уметности како би се ослободила конвенционалних форми.“ Њене слике су се тада могле видети на многим изложбама. Укратко, хронолошки гледано на следећим

- Јесења изложба у Уметничком павиљону у Београду, заједно са другим уметницима;

- У Дому новинара у Београду, изложба коју је организовао Женски покрет и на којој су биле изложене махом слике које је насликала за време свог боравка у Минхену;

- Изложба у Пожаревцу 1929. у школи коју је Милена похађала као дете. Изложбу је организовао њен ранији наставник, професор Јосип Вучетић, који је њен таленат и открио;

- Пролећна изложба у Павиљону „Цвета Зузорић“ у Београду на којој је Милена своје слике изложила заједно са другим уметницима;

- Изложба уметничке групе удружења „Лада“ на којој је и Милена показала своје радове.

О Милени су написане репортаже и критички чланци у многим новинама и часописима, као што се из следећег кратког прегледа може и видети:

„Време“, дневне новине са великим тиражом, о Милени између осталог кажу: „Она има живу фантазију са смислом за гротеску, полетне линије и и призоре из свакодневног живота.“ Особе кроз које њена фантазија живи су: Јосепхина Бакер, Арапи, Мексиканци, Шпанци, Персијанци, Киргизи, Јапанци, гротескне фигуре из 1001 ноћи, рококо, париски

жиголи, професори, фаталне жене, плесачи, аргентински бармен, улични типови прикупљени са свих страна.“

„Политика“, београдски дневни лист, доноси чланак уметничког критичара Сретена Стојановића у коме овај каже: „Декоративна страна ове изложбе била би једна нова снага на коју већ данас можемо рачунати. Помена вредне су чисте линије и извесна доза мекоће.“

„Српски књижевни гласник“ каже: „Карактеристично за ову нову уметничку групу је то да показује велику хетерогеност, што се данас иначе може наћи код свих наших уметничких праваца, и пошто је њихова разноврсност веома велика, то онда обogaћује наш уметнички живот.“

„Београдске новине“ су донеле чланак др. Марије Илић у коме ова каже: „Поред десних врата висе два портрета госпођице Павловић-Барили, српске сликарке којој њени другови из удружења проричу велику будућност. Пре него што сам ове слике боље погледала, пред очима ми је била слика ове младе уметнице: лепа, витка, дугих нежних прстију који као да су створени да држе и воде сликарску четкицу. У њеним очима почива дискретна светлост која говори о богатом унутрашњем животу који нервозно тражи свој правац и пут.“

Милена је имала тек двадесет година а већ је као уметница нове српске сликарске генерације била призната од стране критичара уметности. Песник Густав Крклец је једном приликом рекао: „То је први крик, прво испољавање ове младе уметнице.“

Ту се завршава прва фаза њеног развоја, напушта Београд и одаје се путовањима по великом свету. Прва етапа њеног путовања била је Шпанија и као што се из њених писама може видети, задржава се на бројним местима: Барселона, Мадрид, Гранада, Севиља, а онда даље широм Шпаније. Након кратког задржавања у Паризу одлази у Лондон где се припрема изложба њених слика.

У то време је у Лондону са својом супругом Енглескињом живео стари ондашњи министар председник Чеда Мијатовић²², дипломата, писац и преводилац дела класичне

²² Чедомил Мијатовић, српски политичар, економиста, дипломата, историчар и писац, члан Српске краљевске академије, утемељивач Народне банке Србије, професор економије на Великој школи у Београду, рођен је 1842. После завршеног Лицеја у Београду, студирао је политичко-економске науке у Минхену, Лајпцигу, Цириху и Бечу. Између 1873. и 1889. био је више пута министар иностраних послова и министар финансија. Као шеф српске дипломатије, потписао је с Аустро-Угарском 1881. Тајну конвенцију, а као министар финансија

енглеске књижевности на српски језик. Иако је био јако стар био је познат и прихваћен у енглеском хај соцајети, јер је крајем XIX столећа превео „Историју цивилизације“ и на енглеском језику написао „Мемоаре једног балканског дипломате“²³. Породица Мијатовић је Милену топло прихватила. Он ју је звао „моја пасторка“ и увео ју је у лондонске уметничке кругове.

За Милену је 27. фебруар 1931. био велики дан јер је у галерији „Блумсбери“ у Лондону тог дана отворена изложба њених декоративних радова и портрета. Лондонски дневник „Дејли експрес“ је на првој страни донео Миленину слику, а у рубрици „Толк ов Лондон“²⁴ један репортер је овај догађај исцрпно описао. Изложбу је свечано, у присуству деведесетогодишњег државника и дипломате Чедде Мијатовића, отворио краљевски југословенски изасланик др. Ђорђе Ђурић. Целокупна лондонска штампа и часописи за уметност известили су о овој изложби чиме је Милена сврстана у јато младих европских уметника. И у нашој штампи се пуно писало о Миленином успеху и ја сам с поносом и великом радошћу прикупио различите чланке.

Необичном игром судбине сам се десет година касније након окупације Југославије у II светском рату, као официр ратног ваздухопловства, нашао у „Кампо коћентраменто“²⁵ у Аверсу код Напуља у подножју планине Везув. Једног дана је у овај логор допремљен и др. Ђорђе Ђурић као резервни официр а сада ратни заробљеник. У многим разговорима које смо водили причао ми је о Милениној изложби која је онда отворена у присуству многих еминентних личности из лондонског културног и уметничког живота. Рекао ми је између осталог: „Милена је својом младошћу, својим темпераментом и талентом, својим познавањем језика и својом интелигенцијом одмах освојила лондонске

уметничке кругове, што је код Енглеза иначе веома тешко постићи јер су они по својој природи резервисани.“

Из Лондона се Милена враћа у Париз где поново слушајно среће своју бившу наставницу „тетка Бету“ како ју је звала. Извесно време су заједно становале на Монмартру и у својим сећањима на то време Бета пише: „Често смо бивале у кафеу “Dan” где смо пиле пиво. Око 10 сати ја бих пошла на спавање, а Милена би почињала сликати. Она је била у стању да ради само мноћу. За време овог свог ноћног рада увек би пила кафеу и пушила толико да су јој прсти били потпуно жути.“

А онда је дошла Миленина прва изложба у Паризу у чувеној галерији „Жен Еуроп“²⁶ чији је директор у то време био писац Антонио Амјанте. Изложба је била отворена од 10. априла до 10. маја, дакле цео један месец и о њој су писале целокупна француска и италијанска штампа.

Бруно Барили, Миленин отац, је био одушевљен успехом своје кћерке у Лондону и Паризу и позива је „да неизоставно дође у Рим“ где је Милена затим имала једну изложбу у „Галерија д’ Арте ди Рома“, у вези са чим је својој мајци у Пожаревац написала: „На почетку нисмо продали ништа, а онда шест слика. Једну од њих је узео књижевник Малапарте, уље на платну, веома модерно а једну другу је купио Питигрили („Индијанци у Лондону“), а онда један мој портрет неки кубански пијаниста; „Циркус“, једна кубанска госпођа, „Брод“ нека госпођа из Лондона, итд. Надам се да ћемо продати још нешто, јер трошкови још нису покривени. Мени лично није преостала ниједна лира али ја сам „велика сликарка“ и успех је био нечувен. Јуче су ме из „Чикаго трибјун“ замолили за интервију.“

Писац Курцио Малапарте (1898-1957) је у то време био директор дневних новина „Ла Stampa“ у којима је о Милени много писано. Миленин успех и јесте био велики јер јој је те исте године у Риму организована још једна изложба. О њој Милена својој мајци пише: „Пишем ти о изложби. Дошло је пуно посетилаца, али до сада ипак ништа нисмо продали. У новинама је о њој много писано и толико посетилаца као на овој није било ни на једној другој. Заиста је лепа и зрела. Још увек се пуно пише, али то је све што смо успели да урадимо. Тешко је ишта продати. И знам да ће моје слике једном, када више не будем жива, достизати високу цену.“

Било је то време велике економске кризе у Америци и Европи која је почела 14. октобра 1929. и тај дан је назван „Црни петак“, премда је био четвртак када се са крахом

је увео динар као новчану јединицу Србије и метарски систем мера. Одлучујуће је допринео изградњи железница у Србији и њеном укључивању у светске финансијске токове. Први је у Србији почео систематски да изучава привредну историју. Много је преводио с енглеског, укључујући „Историју цивилизације у Енглеској“ Хенрија Томаса Бакла. После пада династије Обреновић 1903, напустио је Србију и отишао у Лондон, где је живео до смрти 1932. Дела: „Извод из политичке економије“, „Наука о државном газдинству или наука о финансији“, „Историја трговине“, „Финанције српског краљевства“, „Иконија, везирова мајка“, „Рајко од Расине“, „Кнез Градоје од Орлова града“, „Ђурађ Бранковић“, „Успомене балканског дипломате“.

23 „Успомене балканског дипломате“, у преводу Слободана Г. Марковића, објавила је у Србији ЈМУ Радио-телевизија Србије.

24 Talk of London – говор Лондона; лондонска причања.

25 Campo Concentramento – италијански. Концентрациони логор.

26 Jeune Europe – франц. Млада Европа.

Њујоршке берзе од 30 милиона долара у једном дану ова криза брзо проширила и на Европу. У Немачкој је било 7 до 8 милиона незапослених и дошло је до немира, посебно у Италији и Немачкој. У Паризу је затворена „Банк национал де кредит“.

Економски живот се почео опорављати тек 1933, захваљујући Рузвелтовом „Њу дилу“²⁷, а као што се из Милениних писама може видети, била су то тешка времена. Купаца је било мало, иако је изложба била велики успех. Но њено унутрашње биће, онаквом каква јесте, испуњава велика љубав према родној груд, јер она пише: „У мојој души гори један пламичак који се никад не гаси - моје Српство! Свет и све земље света су предивни, али Београд остаје мој највољенији град, јер нигде небо није тако лепо као тамо изнад мог врта.“

Увек изнова се враћала у своју домају. Након кратког боравка у Пожаревацу, провела је неколико дана у Београду. Ја сам тада био гардијски официр у коњици²⁸. Милена је волела коње још од детињства и када смо једном били изјавили, уместо да ми прича о својим успесима, говорила ми је о томе како је лепо јахати по Булоњској шуми. На Топчидерском брду, са погледом на Дедиње, тамо где стоје нова касарна гарде и нови Двор, причала ми је о времену када је у њему становала са својом мајком описујући ми породични живот краља Александра и краљице Марије које је кришом скицирала.

Нова етапа у Миленином даљем уметничком развоју била је година 1937. Након великих изложби у Риму у „Галерија дела комета“ у априлу 1937. и у галерији „Квартнер Шемин“ у Паризу у фебруару 1938, њене слике су у штампи оцењене као „класични поетски израз Ренесансе“.

Београдски дневник „Време“ доноси велику репортажу о овој изложби и развија се велика полемика између париског писца Пола Валерија који је био рекао да су Миленини радови „чиста поезија“ и Жана Коктауа, сликара и филмског редитеља, који је рекао да су ближи „идеологији надреализма“. Ово се дешавало у оно време

када се у Паризу јавља група сликара „Нове Генерације“ („Nouvelle Generation“) који су своје слике излагали у галерији „Билие“ („Billiet“) и који су били објавили манифест који је осим Милене потписало још тридесет шест сликара. Милена је у уметничком животу Париза била чланица ове групе. Заједно са њима излагала је своје слике у галерији „Жан Берхајм“, а и на једној изложби у Хагу.

У међувремену је посетила Венецију где су између осталих биле изложене и њене чувене слике „Минерва са светиљком“, „Анђео“ и њен „Аутопортрет“. Ту је доживела нешто необично. Наиме, италијански министар спољних послова, гроф Галеацо Тано, је пожелео да га Милена портретише, но при томе је поставио пар услова. Она би пре тога морала прихватити италијанско држављанство и ту слику би смела потписати само презименом Барили, а не и са Павловић, што је Милена одбила. Остала је верна свом унутрашњем осећању, свом пламичку који се никад не гаси, свом Српству.

Одлазак у Америку и Миленина трагична смрт

Како је Милена дошла на идеју да отпутује у Америку објашњава писац и есеиста Миодраг Протић: „Будући да је у себи увек осећала нешто номадско, напречац је одлучила да отпутује у Америку да би тамо посетила једну изложбу. Њена мајка је причала како је, да би платила пут, једну своју слику продала Сиби Миличићу. Купила је карту за једно место на малом француском пароброду и у августу 1939. отпутовала у Америку са намером да тамо остане три месеца. У повратку би преко Рима била дошла у Пожаревац да са собом поведе мајку како би заједно живеле у Паризу; али избио је рат и она се није могла вратити.“

Пре него што ће отпутовати мајци шаље следећу адресу: Paul Valeri, 40 rue de Villjust, Paris XVI^{em}.

У животу овог познатог француског писца постоје два значајна момента који су га са Миленом повезали у пријатељство, иако је од ње био старији тридесет година. Први од њих је његов став према поезији; њени производи, песме, за њега нису биле циљ његовог рада, циљ му је било оно што је својим поетским речима хтео изразити. У томе се, по њему, крио „raison d' être“²⁹ поезије, а то је снага изражавања духовног доживљаја који песму уздиже до праве уметности.

27 Њу дил (енгл. New Deal - срп. досл. „нови договор“), познат и као Ново пословање или Договор о новом пословању, био је амерички национални програм председника Френклина Рузвелта спровођен у раздобљу од 1933. до 1938. године. Циљ је било доношење економског олакшања због тешких последица Велике депресије. Програм је подразумевао извођење јавних радова о трошку државе, давање повољних кредита фармерима и банкарима, као и државну контролу привреде, нарочито контролу цена.

28 Момчило Вуковић је до 1935. године служио у Коњици Краљеве гарде.

29 сврха

Други момент је био више душевне природе и његов корен је био много дубљи. Валери је у свом животу био прошао кроз две тешке кризе које скоро да су га биле довеле до самоубиства. Једном је, у Италији, био у тако тешкој депресији да је дошао до спознаје да ништа нема сврхе и да води ка ничему. Други пут 1896. у Лондону, када је, као намештеник у једној фирми, одлучио да свом животу учини крај. Већ је био обавио све припреме када му поглед падне на једну књигу која је лежала на софи. Узео ју је, прочитао пар редова и морао се насмејати. Било је то неко комично штиво, но његова депресија је нестала као дланом однесена а са њом и помисао на самоубиство.

Миленине слике су на њега остављале дубок утисак, биле су његов еликсир и то је чинило да целог живота остану пријатељи. Зачуђујуће је и то да су обоје умрли 1945. Је ли то била случајност или судбина? Милена је умрла 6. марта 1945, а Пол Валери 20. јула те исте године – надживео је Милену за само три месеца.

Пред Миленин одлазак у Америку Европа се налазила у тешкој кризи. Дилема је била: Хоће ли Хитлер изазвати рат или не? У вези са тим Милена мајци пише: „Данас сам срела Касоа. Рекао ми је да до рата апсолутно неће доћи. Ово ме је умирило јер он познаје свет. Пожурила сам да Ти ово одмах јавим.“

16. августа је написала: „Драга мајко, душо моја, шаљем Ти овај телеграм како би могла видети да се све одвија по плану; крећем, акобогда, прекосутра раном зором“.

Милена је у петак 18. августа малим француским бродом отпутовала за Америку. Док се брод приближавао Њујорку, још увек на палуби, пише мајци: „Добро смо допутовали; у овом тренутку брод упловљава у луку, а ја већ одавно, стојећи на палуби, посматрам игру светлости у даљини; исто је као у Венецији, само шире у свим правцима. Месец сија и небом се провлаче бели облачићи, светлости се огледају у води. Сада су машине стале и рано ујутру се искрцавамо и све је као у сну. Не знам да ли смем да се радујем – јако сам депримирана због избијања рата.“

Пошто је нашла смештај, Милена мајци шаље своју нову адресу: Maison Jerard, 311-319 West, 33th Street, New York City.

Пансион у коме је Милена у Њујорку становала састојао се од три мале куће и једне мале гостионице са баштом у којој је она често седела. Власник је био неки Србин из Новог Пазара, келнерица једна Италијанка из Пијемонта

а власникова супруга Францускиња. Милена је много радила, и као што је написала мајци, на једном свом портрету је радила две седмице, свакодневно по десет сати. На основу препоруке постала је сарадник „Вога“, познатог модног часописа, радећи на пословима рекламе. Ово је било решило њен проблем егзистенције али је сâм посао био исцрпљујући, па пише мајци: „Пре три недеље ми је „Вогуе“ наручио насловну страну за март 1940. (без модних предмета). Толико сам на њој радила да су ме очи заболеле. Рад су ми платили али га нису штампали јер ова врста уметности овде још није модерна. Онда сам добила унутрашњу страну: ципеле, рукавице, шешири, блузе са шалом. Данас сам им је послала и сви ми кажу: предивно!“

У то време десет хиљада најбогатијих Њујорчана организује добротворну приредбу са плесом и жребањем за помоћ Француској која је у рату. Милена је приложила своју слику „Византијски анђеол“. Када је слика показана публици, њен прилог је пропраћен великим аплаузом и на лицитацији је постигла високу цену. На овој приредби је Милена упознала чувеног менаџера Жулијана Левија који је за њу приредио њену прву самосталну изложбу са композицијама у „ренесансно-надреалистичком стилу“ као што је о томе известио часопис за уметност „Арт џуз“ који је донео и репродукцију њене слике „Анђеол у праскосорје“.

Леви је у исто то време био менаџер чувеног надреалисте, шпанског сликара Салвадора Далија и италијанског сликара Ђорџија Кирикоа са којим је Милену везивало присно пријатељство. Мало након тога Леви је за Милену организовао и другу изложбу која се завршила великим успехом. Затим упознаје и композитора Жан-Карла Менотија који је управо тада био познат и популаран по својим ефектним пародијама на опере које су се увек завршавале великим овацијама. Са Миленом је направио уговор за израду сценографије и скица за његову нову оперу „Свети Себастијан“. Премијерно извођење ове опере је побрало велике аплаузе, а и за Милену је ово прво извођење било велики успех јер је одмах након тога од стране Њујоршког Шекспировског Театра била ангажована да изради кореографију за Шекспиров „Сан летње ноћи“.

И овај комад је побрао велике аплаузе и тако је Милена преко дневне штампе и часописа постала позната и популарна. Али морала је много радити и у вези са тим пише мајци: „Јуче сам била позвана на ручак код Хелен Рубемштак. Ту није било занимљивих мушкараца, сви

су били веома прости и ожењени. То је Америка! Немој обраћати пажњу на то када људи око Тебе говоре, Милена је богата и сигурно ће се удати за неког милионера. То су снови или се догађа само на филму.“

6. априла 1941. године војне снаге Осовине су нападе Југославију. Београд – за Милену најлепши град на свету – претрпео је тешко бомбардовање, земља је окупирана и од тада се и у Америци осећа криза и психоза рата. Милена пише: „Борим се колико могу против притиска комерцијалног утицаја. У том смислу имам потешкоћа са „Вогом“, но не правим уступке јер би ме то могло уништити. Због тога су сви уметници овде постали некако тупи. Најбољи пример за то је случај Ђорђо Кирико. Изабрао је исправан пут. Овде се човек брзо изгуби, јер публика слабо схвата. Прихвата се до одређене тачке, а даље од тога се нити разуме нити види. На оно вредно у уметности се мало полаже. Шта је добро, боље или најбоље, мало их зна. Они за то немају око и немају времена да о томе размишљају. Овде не причам само о мојим сликама. Са књижевношћу је још и горе, само се у музици отишло донекле напред.“

Догађаји који су дошли у следу били су: Напад сила Осовина на Совјетски Савез, јапански напад на Пеарл Харбор, улазак Америке у рат који се тиме претвара у светски. Живот се испунио свакодневном бригом и суморним мислима. Но зрак среће је погодио Милену када се упознала са младим симпатичним Американцем који се управо био вратио са Италијанског фронта и који је тамо служио као резервни официр Ратног ваздухопловства.

Његово име је Роберт Томас Астор-Госелајн и долазио је из чувене америчке породице Астор која је многим својим задужбинама била дубоко уткана у културни живот Америке и Европе. Посебно преко „Валдорф“ школа у Америци, а које су касније осниване и у Европи.

Миленине слике су младом Американцу у временима рата поново удахнуле радост живота. Привукли су га њен темперамент и њена интелигенција. За њега је ту био настао један потпуно нови свет кога је испунио потпуно нови живот, и ова „љубав на први поглед“ буде крунисана њиховим браком.

Миленин сан је био да са својим Робертом, када се рат заврши, посете њену мајку у Пожаревцу, као и за њу најлепши град на свету – Београд. И без обзира на то што је био разорен бомбама и био у рушевинама, за њу је небо тамо и даље било најлепше.

Победа Савезника се већ назирала и управо у том тренутку њу је задесила њена трагична судбина. 6. марта 1945. је пала са коња на једној асфалтираној стази мокрој од кише. Повредила је кичму и пет месеци провела у гипсаном кориту. Када је све то пребродила, поново је могла ходати и сликати. И једног раног јутра изненада је наступила смрт.

Пре него што сам се са Робертом Томасом Астор-Госелајном сусрео у Паризу у хотелу „Цорц V“, овај је већ био код Милениног оца Бруна. Био му је донео урну са Милениним пепелом јер није добио дозволу да је однесе у Пожаревац њеној мајци.

Бруно сав очајан пише супризи Даници: „Пре четири-пет дана сам Те дописницом обавестио шта се десило нашој кћерци. Не знам да ли си ме добро разумела, вероватно у то не можеш поверовати. Данице, душо моја, наша Милена је овде са мном, баш поред мене. Роберт ју је донео. Желео бих да Ти је донесем у Пожаревац – али нисам у стању да путујем. Стога сам је задржао овде поред себе. Све бих ти био усмено испричао, мојим гласом, полако да бих те што више поштедео, онако као што је то Томас испричао мени. Извини, молим Те, што Ти у мојој тешкој пометености не могу испричати ништа друго: Милена и њен муж су били изјакхали, почела је падати киша, улица (у близини Њујорка) је била асфалтирана и њен коњ се поклизгао јер му се сломила узенгија. Наша кћерка је с коња пала наглавце. Роберт ју је онесвешћену однео у болницу. Тамо је у гипсаном кориту непокретно лежала пет месеци. Касније је морала носити челични корсет али је болницу могла напустити па су се настанили у једном летњиковцу и она је поново могла седети и радити. Милена је са коња пала у марту. Касније када се већ могла облачити и ходати, преселили су се у Њујорк где су имали кућу. Изгледало је да се опоравила, а шта се затим десило о томе ћу касније. Наша Милена је била срећна, чак је једном, кад су у хотелу „Плаза“ били на вечери, и заплесала. Онда су отишли на спавање. Наредног дана у саму зору, њено срце је заувек престало да куца.“

„Њујорк тајмс“ је донео чланак са сликом а и многе друге новине су известиле о Милениној изненадној смрти. Француски дневни лист „Прескјур“ је донео комеморативни чланак са једном Миленином песмом илустрованом једном Миленином сликом.

Идеју да се у Пожаревцу оснује галерија са Милениним радовима Бруно Барили је својој супрузи предложио у једном писму из 1952. Десет година је њена мајка улагала напоре да се ова идеја и оствари и галерија је свечано

отворена 24. јуна 1962. Даница је своју кућу, своју башту и винограде поклонила општини као уосталом и све Миленине радове и личне ствари. Основан је комитет, а прилози из земље и иностранства су помогли да се све то реализује и у Пожаревцу је коначно отворена „Галерија Милена Павловић-Барили“. Кућа је реновирана и у башти је постављена меморијална плоча на којој пише: „У спомен на Миленин талент, марљивост и младост – мајка“.

Комитет који је цео овај посао обавио, одлучио је да се сваке друге године приреди по једна изложба под називом „Сан и фантазија“. Дневни лист „Политика“ је о овом значајном догађају донео велики чланак у коме се, између осталог, каже и ово: „Галерија „Милена Павловић-Барили“ је сада уређена у њеној родној кући чиме је остварена једна давнашња жеља да се њена дела нађу на сталном месту које задовољава урбанистичке и естетске критеријуме. У галерији се налазе радови ове уметнице који се могу поделити у три периода стварања међу њима се, према подацима једног америчког критичара, налази и период њеног „ренесансног надреализма“. То је уметничка форма коју је развила она лично и која представља потпуно нову синтезу садашњости. Поред осамсто тридесет радова ове уметнице, у посебној Сали која је некад била њен атеље, изложено је још тридесет осам слика као и њени лични предмети.“

Годину дана по отварању, галерију „Милена Павловић-Барили“ у Пожаревцу са групом уметника посетио је Жан Коктау, директор Музеја савремене уметности у Паризу. Коктау, познати француски критичар уметности и романописијер, је у току II светског рата у једном немачком концентрационом логору 1944. написао „33 sonnets composés au secret“ - („33 сонета компонована у тајности“). Након своје посете Пожаревцу написао је следећи чланак који су објавиле француска и југословенска штампа:

СЕЋАЊЕ НА МИЛЕНУ

Жан Коктау,
директор Музеја савремене уметности у Паризу:

„Када бих био онај романтични путник који своје доживљаје чува у бележници, онда бих дану проведену у Пожаревцу био посветио посебно место. Написао бих како смо моји сапутници и ја прешли преко Млаве која се била излила и како смо тамо стигли по ружном времену и како

су нас срдечно примили. Чаробни стари градић са кућама из последњих година XIX столећа; вртови који сањају своју зимски сан. Мала насеобина пуна поносне младости и несвакидашње виталности; богата школама и музејима, међу њима и један археолошки који ће ускоро бити премали да прими сва сведочанства различитих периода славне прошлости из праисторијске и римске епохе, а која се ископавају у околини. Све ове драгоцености сведоче о енергији која се у Југославију улаже и доказ су њеног претходног постојања и сталног обнављања.

Узбуђење путника не би било потпуно да многим изузетним, привлачним и раритетима из давнине није било придодато и једно посебно изненађење. Оно ме је усхитило када сам ступио у музеј „Милена Павловић-Барили“. И то у облику једне личне успомене која је годинама била похрањена у овом малом месту, а коју бих сада желео представити на један несвакидашњи начин. Изненада сам се присетио многих сусрета са писцем Бруном Барилијем од пре много година. Са Бруном који је био толико сличан једном другом бићу.

Његову кћерку Милену сам упознао када је на Монтпарнасу у Паризу сликала у надреалистичком стилу, стилу оног времена, онда када сам уочио оне њене одважне линије и њен фасцинирајући шарм. Ту је било исто оно лице, оно њено лице. Светло, овално лице, мирног донекле тајанственог израза. Милена је била лепа и њене слике су личиле на њу, или боље речено, она је личила на своје слике. Одакле је ова магија долазила, не умем рећи; из саме њене личности или из уметничког набоја?

Али је то нешто постојало и још га је подвлачила она отмена уздржаност и фини осећај такта ове gentilissima donna (веома племените жене). Но нажалост, и она је, као и толики чудесни ликови италијанских песника, морала од нас отићи пре времена. Њена мајка, та достојанствена племенита госпођа од старог српског рода, била је посебно погођена прераним губитком своје кћерке; али се помирила са својом судбином и пред собом је имала само један циљ – да сачува и негује ову драгоцену успомену. Остала је да живи у једноставној кући рустикалне лепоте у којој је Милена присутна кроз своје слике које су јој биле толико сличне.

Кад сам ове слике поново видео, присетио сам се да сам пре много година поводом једне њене изложбе био написао: Како бих могао да не волим ове лепе цртеже који су тако љупки, тако набијени емоцијама. Пуни неке чудесне сете, а ипак су чиста поезија.

Данас, Миленине слике воле пожаревачки ученици. Музеј се налази сасвим близу школе. Они ту долазе да би видели чаробну сликарку која их учи да верују у благонаклоност добрих вила. Лепа, млада жена, која је ове слике насликала, била им је слична; и за њих ће она увек остати једна од ових добрих вила; света заштитница њихове домаје, анђео-чувар њиховог детињства.“

Епилог

Епилог је грчка реч која је раније долазила као закључак драма и трагедија, а у средњем веку епилог је у себи садржавао и моралистичку поуку, па је то тако и са епилогом Миленине мајке: „Милена, душо моја, Твоја мајка је свој завет испунила!“

Када је у 83. години осетила да се њен живот приводи крају, села је на авион и одлетела у Италију, са само једном жељом у срцу, да тамо умре и буде сахрањена на енглеском гробљу поред Милене. Градоначелник Парме, Елсо Бадера, стари пријатељ породице Барили, испунио је њену жељу.

Кратко по њеном доласку у Италију могло се, у делу италијанских новина посвећеном локалним темама, прочитати: „Даница Барили, која је недавно преминула, положена је поред свог мужа Бруна и своје кћерке Милене“. И тако се десило да ово Троје, који су у животу били раздвојени, сада на гробљу Тестачио поново буду сједињени.

Да ли је узрок Миленине раздвојености од родитеља и њихове сопствене раздвојености случајни след догађаја или је то била њихова својевољна одлука? Ако пођемо од филозофије детерминизма, требало би имати у виду и то да су се сво Троје на крају свог физичког живота, после смрти, поново сјединили у вечном миру.

Шта је то „случај“, следећим речима је описао филозоф и енциклопедиста Холбах (Heinrich Holbach, 1723-1789): „То је нешто што не знамо“. У томе се крије нерешива тајна нашег живота. Једино што можемо рећи о ономе што не знамо јесте: „Судбина“ – „кисмет“ и слично. Но сви се ови различити привидно неповезани догађаји на крају живота покажу као хармонична целина. Милена је, одвојивши се од себи драгих људи, доспела на ону уметничку раван која ју је довела до „ренесансног надреализма“. До ових висина је могла узлетети само зато што је њен живот био онакав какав је био. И у томе се крије темељ детерминистичке филозофије.

На наше животе утичу унутрашњи и спољни узроци и тек на крају живота препознамо међузависности које све повезују у хармоничну целину. По овим принципима би требало анализирати и Миленино унутрашње уметничко биће и његов развој!

Ренесанса значи поновно буђење и хуманизацију европске културе на подлози старе културе класичне Атине чије ново доба почиње у XIII столећу. Надреализам се јавља у Француској у XX столећу и предводи га песник Андре Бретон (1896 – 1966). У свом часопису „Ла револушн сурелист“³⁰ усвојио је манифест који је себи за циљ био поставио: да осветли функцију мишљења и физичког у човеку на основу онога што се доживљава у сновима.

Веровало се да се из тога временом може развити систем кроз који ће човек бити преодгојен, а друштво преиначено. У књижевности и сликарству надреализам се развио у уметнички правац који треба да прикаже надискуствено (трансцендентално). Милена је оваквом једном надреализму додала компоненту ренесансе и хуманизма, што је одговарало њеној јакој индивидуалности и њеној сопственој форми изражавања. И није да је она била против овог правца, само га је на свој начин идеализовала и хуманизовала, посебно у Америци пред крај живота.

Многи критичари настоје да у Милениним радовима открију мистицизам, али њега ту нема, нити у стилу нити у форми. Жан Кесу је ово у једном свом есеју приказао на веома леп и сликовит начин: „Данас ученице пожаревачких школа одлазе у Миленину кућу да би виделе ову очаравајућу сликарку која их учи да осете склоност ка нимфама, тим лепим младим људским бићима. Она, која је ове нимфе портретисала, била им је слична. За ову децу она је једна од тих нимфи, света заштитница њихове домаје, анђео-чувар њиховог детињства“.

Реч „стил“ која долази од старогрчке речи *στυλος* у класичној литератури означава стуб који је у архитектури важио за највећи украс. Тек касније се ова реч почиње користити и у сликарству и стоји у вези са карактеристиком неког сликара или неке епохе. Миленин стил је стога неповљив, јер је она у својим радовима спојила старо класично време са савременошћу, баш као што је својим животом спајала оца и мајку који су живели раздвојено али се нису разишли. Она је својом уметничком формом повезивала стару епоху са садашњошћу.

30 La Revolution Surrealist – франц. Надреалистичка револуција

У Миленином уметничком раду преовладавају портрети кроз које је она хтела истаћи њихове исконске карактеристике. Њени портрети нису од оне врсте идеализованих слика са раскошним одежама и накитом, већ су то једноставне фигуре које се истичу својим унутрашњим осећањима.

Милена је била религиозна на начин својих предака; но она је своју веру носила у себи, у интимном делу своје душе, као што је пре свог одласка у Нови свет и написала мајци: „Акобогда“, и све што јој се дешавало за њу је била божја воља.

Од тренутка када сам у хотелу „Дорц V“ у Паризу упознао њеног мужа Томаса Роберта Астора, почео сам о њему прикупљати све доступне податке и тако сам већ онда сазнао понешто о прецима ове породице. И то да је Јохан Јакоб Астор у XVIII столећу из Немачке преко Енглеске емигрирао у Америку у којој су касније из фонда његових задужбина осниване школе које су, по његовом родном месту Валдорф у Бадену код Хеиделберга, назване школе „Валдорф“.

Захваљујући једној приватној вези случајно сам се упознао са једном од ових „Валдорф-школа“ које су се након I светског рата рашириле и по Европи, посебно у Немачкој у којој је Јохан Јакоб Астор и рођен. На први поглед све ово изгледа као „случајност“. Но ако се Миленин живот и живот њеног мужа посматрају као случајеви који стоје у вези један са другим, то она из тога, свеукупно посматрано, произилази једна хармонична веза.

Године и деценије су прошле. Мени је 68. година а мојој супрузи Нели, са којом сам провео више од 30 година и која ми је у мом публицистичком раду најближа сарадница, налази се пред својим 65. рођенданом. Рођендан, 29. септембар 1979, јубилеј који нам је у мом турбулентном животу омогућила само божја воља. Њена кћи из првог брака, моја пасторка коју смо сви звали Анамари, као и њен муж, дипл. инг. архитектуре Волфганг Хеер, били су нас позвали да овај дан прославимо скупа са њима и нашим унуцима.

Волфганг, познати архитекта и градитељ у Фрајбургу и околини, који је дао нацрте и према свом стилу изградио многе стамбене куће и виле. Они лично станују у једној лепој кући коју је Волфганг сâм саградио у Цартену код Фрајбурга³¹. Кућа има велики врт који он негује својим рукама јер је познат као љубитељ и заштитник природе. Кроз врт протиче један мали поток а једну страну парцеле

уоквирује речица Драјсам на којој се налази мали водопад. У врту се чују жубор и гргољење и све је омеђено живом оградом коју чине стабла и грмље. Ту је и једна клупа у шварцвалдском стилу, пањ са одозго постављеном даском – моје омиљено место где седим и читам књиге из Волфгангове богате и занимљиве библиотеке.

Је ли био „случај“ то да је 29. септембра 1979, једне суботе, у Свеновој и Ивовој³² школи организована приредба која је била најављена под називом „Циркус“, тачно на Нелин 65. рођендан, рођендан њихове бабе. Име школе је „Слободна школа Валдорф Фрајбург у Брејсгау“ – јединствена дванаестогодишња основна и виша школа. Боже мој, „школа Валдорф“ – па зар њени оснивачи пре више од сто година нису били преци Милениног мужа?!

У дворишту школе је било велико вашариште са киосцима за ученике, разне игре, слаткиши, балони и конфете; весела атмосфера и прави метеж тесно сабијених група родитеља, ученика, мале деце и осталих посетилаца. Све ово је било приређено заједничким напорима наставника и ученика.

Пре него што ћемо поћи у фискултурну салу преуређену у дворану са бином, малим оркестром и клупама за седење, Волфганг и Анамари су нас увели у унутрашњост лепе, савремене школске зграде са светлим и беспрекорно чистим учионицама у којима су сада за време трајања приредбе биле постављене кафецинице и дугачки бифеи са колачима. Ходници високи и светли, на зидовима слике са призорима из историје, велики прозори и колонаде.

Волфганг је кренуо са својом причом:

–Још увек се сећамо како је наша школа изгледала после рата; а данас!

Затим нам је објаснио различите појединости које су се тицале облика наставе:

–Ово је јединствена основна и виша школа у којој се предаје по педагошким методама Рудолфа Штајнера који је 1919. године покренуо прву „школу Валдорф“ у Немачкој у Штутгарту. Овде нема сведочанста и понављања разреда. Све до 12-ог разреда ученици добјају заједничко образовање, а онда похађају разред за припрему матуре. Струке везане за уметност и уметничке занате заузимају велики простор.

На моје питање

31 Кућа на Тенерифама, у планинском селу Чирче, такође је пројектована од стране арх. Волфганга Хеера. У тој кући је приређивач овог рада дошао у сусрет са архивалијама Момчила Вуковића Бирчанина.

32 Свен и Иво су синови супружника Волфганга и Анамари Хер.

-Како се зове садашњи директор? - насмејао се и рекао да школа нема директора и да је воде сами наставници.

Након краћег задржавања пред улазним вратима физкультурне сале због поништавања улазница, пуштени смо унутра. На средини сале био је импровизовани „менаџ“ на чијој средини је стајао директор циркуса, један маскирани наставник у фраку, са цилиндром и белим рукавицама. У руци је држао дугачки бич и театрално је подвикнуо: „Менаџ, напред!“

И тада је у „галопу“ ујახала колона „понија“ – маскиране ученице на дрвеним коњићима и баш као у правом циркусу, извела фигуре на вртешци. Аплауз и смех са свих страна.

Најбољи део је био онај са традиционалним клоновима са великим носевима, две наставнице – као и нешто касније велика група клонова међу којима је био и наш Иво³³.

Закључак

Приређен рукопис који смо објавили у изворнику је писан, односно куцан на писаћој машини, на немачком језику, под називом *Begegnungen an den kreuzwegen der welt* и поднасловом *Das tragische schicksal der malerin Milena Pavlović Barili – verh. Astor-Goseline*. Момчило Вуковић Бирчанин је написао сећања на своју рођаку

³³ Син госпође Анемери Хер Абунде, поћерке Момчила Вуковића Бирчанина. Име је добио по Иву Мажуранићу, српском песнику из Дубровника.

Милену Павловић у Минхену 1982. године. Тиме је обогатио свој књижевно-публицистички опус, а нама ставио у могућност да из још једне перспективе сагледамо живот и судбину наше трагичне сликарке. Слава која је прати није заслужена само ликовним стваралаштвом, колико и неговањем идеје српства и ширења културне мисије свог народа. Како је то учинила сликарка Павловић, тако је то урадио и њен рођак, публициста Вуковић, овим радом. На дар граду Пожаревацу и српском роду.

THE ENCOUNTERS AT THE CROSSROADS OF THE WORLD - The reminiscences of Milena Pavlović in the written legacy of Momčilo Vuković Birčanin.

The late Momčilo Vuković Birčanin, the royal guard, an aviation captain, the private secretary of King Peter II, the founder and life long editor of the magazine “Beli orao” (White Eagle), a fruitful publicist, holds in his hands the manuscript archivalia about Milena Pavlović Barili. This famous painter was Momčilo Vuković’s relative. The manuscript reveals author’s memories on the moments spent with Milena, as well as the story how he found out about her tragic end.

Key words: Milena Pavlović, Astor, painting, Belgrade, Serbia, Požarevac, Italy, New York

Stručni rad.

CREARCH PROJEKT – KREATIVNI ARHIVI I RAZVOJ PUBLIKE

Sažetak: ICARUS Hrvatska partner je u projektu Kreativne Europe CREARCH - CReative European ARCHives as innovative cultural hubs (2018. – 2021.) posvećenom promociji i kreativnom predstavljanju arhiva i arhivskih izvora u javnosti te razvoju nove publike. Ideja CREARCH-a je upoznati što više ljudi s arhivima i značajem gradiva koje čuvaju, tj. povećavati broj i proširiti strukturu arhivske publike (korisnika i posjetitelja arhiva). U okviru projekta organizirani su različiti edukacijski programi za arhiviste i baštinske stručnjake, kreativne i multimedijске aktivnosti koje uključuju interakciju s publikom i brojna druga događanja usmjerena na otvaranje arhiva javnosti, koja će se predstaviti u radu.

Ključne riječi: razvoj publike, otvoreni arhivi, baštinski projekti, kreativna interpretacija, digitalizacija i multimedija

Arhivi u projektima Kreativne Europe

Arhivska je djelatnost sastavni dio različitih programa i strategija – informacijskih, znanstvenih, obrazovnih, kulturnih upravnih i brojnih drugih, pa je tako, zajedno s muzejima, knjižnicama i baštinom, uključena i u sektor kulturnih i kreativnih industrija, koji još čine i lijepe umjetnosti, glazba i izvedbene umjetnosti, dizajn, film, fotografija, zanati (umjetnički obrti), arhitektura, računalni programi, igre i novi mediji, elektronički mediji, izdavaštvo te oglašavanje i tržišno komuniciranje.² Kulturne i kreativne industrije, uz brojna druge strateški važne djelatnosti, desetljećima se ubrajaju u

prioritetna područja koja EU financira kroz različite programe i aktivnosti radi promocije kulturnih raznolikosti i međukulturnog dijaloga, poticanja kreativnog i kulturnog stvaralaštva u svrhu podizanja gospodarskog rasta i zapošljavanja te kulture kao vitalnog elementa međunarodnih odnosa u Europi.

Europskom agendom za kulturu iz 2007. postavljena su tri cilja kulturne strategije za europske institucije, države članice EU i kulturni i kreativni sektor: promicanje kulturne raznolikosti i međukulturnog dijaloga; promicanje kulture kao katalizatora kreativnosti u okviru Lisabonske strategije za rast i zapošljavanje i povećanje kompetitivnosti te promicanje kulture kao vitalnog elementa u međunarodnim odnosima EU. Aktivnosti kojima se potiče ostvarenje ovih ciljeva uključuju promicanje pristupa kulturi kroz promociju kulturne baštine i digitalizacije te razvijanje podataka, statistika i metodologija u kulturnom sektoru radi poboljšanja njihove usporedivosti³. Strategija Nove agende za kulturu iz 2018. godine posebno je usmjerena na povećanje sudjelovanja u kulturnom djelovanju, veću sinergiju između kulture i obrazovanja te osnaživanje veza između kulture i drugih područja politike.⁴

Program Kreativna Europa (2014. – 2020.) jedan je od brojnih programa financiranja Europske unije, posebno usmjeren na osnaživanje kulturnog i kreativnog sektora i promicanje zajedničke europske kulturne baštine. Ciljevi programa posebno su naglašavali zaštitu, očuvanje i promociju europske jezične i kulturne raznolikosti i bogatstva; doprinos europskim ciljevima za pametan, održiv i uključiv gospodarski

1 Autorica je arhivski savetnik, profesor na Odseku za arhivske studije Sveučilišta u Zagrebu, potpredsjednica ICARUS-a, predsjednica ICARUS-Hrvatska, Sv. Roka 14, 10 000 Zagreb, Hrvatska, info.icarus.hr@gmail.com

2 Mapiranje kreativnih i kulturnih industrija u Republici Hrvatskoj: projektna studija. Zagreb: Ekonomski institut, lipanj 2015. Str 16. [citirano: 2017-06-17]. Dostupno na: <http://hkkkku.eu/dokumenti/mapiranje.pdf>

3 Europska agenda. za kulturu [citirano: 2019-09-20]. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32007G1129%2801%29>

4 Vidi: Nova europska agenda za kulturu. [citirano: 2020-09-20]. Dostupno na: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0499_HR.html

rast; prilagodbu kulturnog i kreativnog sektora digitalnom okruženju i globalizaciji te otvaranje međunarodnih mogućnosti i pružanje pristupa novim tržištima i publici. Kreativna Europa nastavak je prethodnih europskih programa MEDIA, MEDIA Mundus i Kultura, a 2021. je započeo novi programski ciklus posebno usmjeren na jačanje kulturne raznolikosti te aktualne potrebe i izazove kulturnih i kreativnih sektora. Programi financirani u okviru Kreativne Europe uključuju i nagrade za zaštitu kulturne baštine, arhitekturu, književnost, glazbu i kinematografiju te posebne aktivnosti Europske prijestolnice kulture i Oznaku europske baštine.⁵

Koordinator programa Kreativne Europe je Izvršna agencija za obrazovanje, audiovizualnu djelatnost i kulturu (*Education, Audiovisual and Culture Executive Agency*), a u programskom razdoblju 2014. – 2020. podrška kulturnom i audiovizualnom sektoru bila je organizirana kroz dva potprograma: Kultura i MEDIA. Uz dugoročni fokus na poticanje prekogranične razmjene umjetničkih djela i kulture te transnacionalne mobilnosti kulturnih stručnjaka, potprogram Kultura imao je i specifične ciljeve: poticati oblikovanje politika, inovacija, kreativnosti, razvoja publike te novih modela poslovanja povezujući neki od kulturnih i kreativnih sektora s korištenjem inovativnih tehnologija.⁶

Među tisućama umjetnika, kulturnih profesionalaca i organizacija u izvedbenim i drugim umjetnostima, oglašavanju, filmu, TV-u, glazbi, interdisciplinarnim umjetnostima, baštini i industriji video igara, koji su sudjelovali u različitim aktivnostima koje potiču kulturni i kreativni europski programi, u projekte suradnje i potpore europskim mrežama počeli su sve više uključivati i arhivi. Arhivske ustanove, stručnjaci i različite udruge, među kojima su bili i brojni članovi međunarodnog udruženja ICARUS,⁷ su tijekom trajanja programa Kreativna Europa pokrenuli i sudjelovali u više arhivskih projekata, kao što su primjerice:

- co:op – Community as opportunity. The creative archives' and users' network⁸,
- Store the future – Artists, memoirs and civil rights for Europe in third Millennium⁹,
- CREARCH – Creative Archives as Innovative Cultural Hubs¹⁰,
- EDT – European Digital Treasures¹¹,
- THEY LIVE – Student lives revealed through context-based art practices¹²

i brojni drugi. Informacije o svima njima dostupne su na mrežnim stranicama i društvenim mrežama svakog projekta, a sami projekti i njihovi rezultati su tijekom proteklih godina sustavno predstavljani kroz različite ICARUS aktivnosti i javne kulturne programe. Zajedničko obilježje ovih projekata je njihova usmjerenost na kreativno predstavljanje arhiva, razvoj novih komunikacijskih modela i poticanje inovativnih istraživanja i interpretacije arhivskih izvora, a s obzirom na široke međunarodne diseminacijske okvire ICARUS mreže mogu služiti kao reprezentativni primjeri arhivske prakse i potencijala u ovom području.

Slika 1. Naslovnice časopisa @rhivi iz 2020. i 2021. posvećene CREARCH aktivnostima¹³

5 Kreativna Europa (Creative Europe): <https://strukturnifondovi.hr/en/kreativna-europa-creative-europe/>

6 Vidi: Kreativna Europa - Što mi donosi? Priručnik za stručnjake u audiovizualnom i kulturnom sektoru. Luxembourg: Ured za publikacije Europske unije, 2014.

7 ICARUS je međunarodno udruženje sa sjedištem u Beču koje okuplja arhive i razne kulturne i akademske ustanove s ciljem jačanja suradnje na području zaštite kulturne baštine i pružanja stručne, organizacijske i financijske podrške projektima i strategijama koji se bave dostupnošću povijesnih izvora korištenjem digitalnih tehnologija. Više informacija dostupno je na: <https://www.icar-us.eu/en/>

8 Mrežna stranica projekta co:op dostupna je na: <https://www.coop-project.eu/>

9 Mrežna stranica projekta Store the future dostupna je na: <https://www.storethefuture.org/en/>

10 Mrežna stranica projekta CREARCH dostupna je na: <https://www.crearchproject.eu/>

11 Mrežna stranica projekta EDT dostupna je na: <https://www.digitaltreasures.eu/>

12 Mrežna stranica projekta THEY LIVE dostupna je na: <http://theylive.eu/>

13 Online izdanje časopisa @rhivi dostupno je na: <https://hreak.srce.hr/arhivi> ,

Projekt CREARCH

Projekt Kreativne Europe CREARCH – CReative European ARCHives as innovative cultural hubs posvećen je razvoju nove publike i kreativnoj interpretaciji arhivskih izvora. Voditelj projekta je Fondazione Banco di Napoli iz Italije, a partneri su Odjel za teatrološke studije Sveučilišta u Peloponezu iz Grčke, Regionaal Historisch Centrum Limburg iz Nizozemske i ICARUS Hrvatska. Planirano vrijeme trajanja projekta bilo je od 1. rujna 2018. do 28. veljače 2021. godine, no radi izvanrednih okolnosti uzrovanih globalnom pandemijom projektne aktivnosti produžene su do listopada 2021.¹⁴

Slika 2. Promotivni materijali CREARCH projekta¹⁵

Ideja CREARCH-a je upoznati što više ljudi s arhivima i značajem gradiva koje se čuva u njima, tj. povećavati broj i proširiti strukturu arhivske publike (korisnika i posjetitelja arhiva). Da bi to postigli, arhivi trebaju razvijati nove i bolje načine za komuniciranje povijesti, ličnosti, mjesta i lokalnih tradicija ispričanih u njihovim dokumentima i približiti ih građanima, osobito korisničkim skupinama kojima su manje dostupne i koje su manje zastupljene. Cilj je projekta razviti komunikacijske modele i inovativne pristupe koji će približiti građane „njihovim“ arhivima, uz primjenu suvremene vizualne/digitalne kulture u opisu arhivskih priča, primjerice realizirati

¹⁴ Detaljnije informacije o CREARCH projektu dostupne su na mrežnim stranicama projekta te mrežnoj stranici ICARUS Hrvatska: <https://www.icarushrvatska.hr/projekti/crearch>

¹⁵ Materijali su dostupni za preuzimanje na: <https://drive.google.com/file/d/1l410tfCadjhpu-Nd0pyS7cOZZqrzJot4/view>

kreativno pripovijedanje kroz vizualne, digitalne i transmedijske izvedbe i događanja uživo. Planirane aktivnosti u okviru projekta uključuju izradu plana razvoja publike, edukaciju baštinskih stručnjaka, razvoj mobilne aplikacije za povezivanje s publikom (lov na blago) i raznovrsne kulturne programe koji omogućuju interakciju arhiva s različitim korisničkim skupinama.

Ciljana publika kojoj se projekt obraća su ustanove koje čuvaju arhivsko gradivo i povijesne izvore, stručnjaci iz područja kulture (arhivi, knjižnice, muzeji, kulturne i povijesne udruge i sl.), umjetnosti i digitalne humanistike (instituti i akademska zajednica), korisnici, istraživači i kulturna publika, obrazovne ustanove i zainteresirana javnost. CREARCH je posvećen transformaciji arhiva u kulturna središta otvorena široj javnosti te centre transmedije i umjetničkog stvaralaštva. Projektna strategija, planirana je kroz tri osnovna oblika aktivnosti: razvoj publike, edukaciju i digitalizaciju s glavnim ciljem doprinosa većoj prisutnosti arhiva na kulturnom tržištu. Aktivnosti vezane uz unaprjeđenje stručnih kompetencija i vještina arhivista u ovom područjima bile su usmjerene na implementaciju učinkovitih strategija razvoja publike i poboljšanje dostupnosti arhiva kroz digitalizaciju, multimedijске programe i ICT alate. Udruga ICARUS Hrvatska je u okviru svojih projektne aktivnosti od 2019. do 2021. osmislila i organizirala raznovrsne programe – stručne edukacije i radionice, izložbe i javne predstavljanja arhivske djelatnosti, aktivnosti na društvenim mrežama te multimedijalnu platformu „Priče iz arhiva“, koji su okupili suradnike različitih profila i otvoreni su za uključivanje svima zainteresiranima.

Edukacija i umrežavanja baštinskih stručnjaka na temu razvoja publike

Središnje aktivnosti u okviru projekta usmjerene su na izradu interdisciplinarnog priručnika, strategije i praktičnu edukaciju baštinskih stručnjaka na temu razvoja publike. Pripremom didaktičkih materijala i organizacijom edukacijskih programa razvoja publike željelo se pridonijeti stjecanju novih kompetencija i širenju znanja u domaćoj AKM zajednici o važnosti istraživanja, planiranja i razvoja zajedničkih strategija u privlačenju nove publike u arhive.

Prva od projektne edukacijskih aktivnosti bila je organiziranje stručnih seminara „Priče iz baštine“, osmišljenih s namjerom prikupljanja primjera dobre prakse i istraživanja aktualnosti vezanih uz javne aktivnosti arhiva i drugih ustanova

koje se bave prikupljanjem i istraživanjem arhivskoga gradiva (izložbeni, pedagoški, nakladnički, popularizacijski i drugi javni programi). Prvi seminar pod nazivom „Pričanje povijesti: arhivske prakse i perspektive“ održan je u Iloku 24. – 25. svibnja 2019. U Muzeju grada Iloka, koji je bio i suorganizator seminara, okupljeni stručnjaci su tijekom dvodnevnog programa razmatrali tradicionalne aktivnosti, kreativne i inovacijske mogućnosti i potencijale arhivskih ustanova i zbirke, analizirali uspješna rješenja te promišljali nove programe i trendove vezane uz osmišljavanje programa namijenjenih publici. Drugi seminar „Arhivi i nakladništvo – izvori, baština, publika“ održan je 4. – 5. listopada 2019. u Gospiću, u suorganizaciji s Državnim arhivom u Gospiću, koji ima bogatu nakladničku djelatnost. Program je bio posvećen profiliranju i promoviranju arhiva i njihovih izdanja u široj javnosti, a obuhvatio je više tema vezanih uz izdavanje povijesnih izvora i nakladničku problematiku baštinskih i znanstvenih institucija. Umrežavanje arhiva s različitim kulturnim, znanstvenim i obrazovnim ustanovama pokazao se jednim od osnovnih preduvjeta za predstavljanje arhivskih izdanja stručnoj i široj čitalačkoj publici te poticanje korištenja povijesnih izvora od strane učenika, studenata, stručnjaka i svih zainteresiranih građana.

Slika 3. Sudionici CREARCH seminara u Iloku 2019. godine

Intenzivnom komunikacijom više od 30 stručnjaka iz arhiva, muzeja, kulturnih i znanstvenih ustanova i istraživanjem interdisciplinarnih tema ovi su skupovi ostvarili svoj cilj: analizirati, opisati i potaknuti kreativne potencijale arhivskih dokumenata i priča koje su u njima kako bi povećali javni interes za arhive i arhivsku djelatnost. Pri tome se praćenje

društvenih i informacijskih trendova vezanih uz kulturne i kreativne industrije također pokazalo važnim za razvoj publike i omogućavanje otvorenog pristupa arhivskim izvorima, a time i javnog znanja o njima u svim segmentima društvima.

Slika 4. Najava predstavljanja CREARCH priručnika „Razvoj publike“ i izložbe „Priče iz arhiva“ u Prelogu povodom manifestacije Noć knjige 2021.

Tijekom prve godine trajanja projekta projektni su partneri zajedničkim radom pripremili interdisciplinarni priručnik za razvoj publike na temelju kojega su osmišljeni nacionalni edukacijski programi. ICARUS Hrvatska je u razdoblju 27. svibnja. – 5. lipnja 2020. organizirao online tečaj „Razvoj publike“ za arhiviste i baštinske stručnjake s ciljem povećanja njihovih kompetencija u ovom području. Program tečaja okupio je desetak izlagača i više od 20 polaznika koji su se teorijski i praktično bavili temama iz područja kulturnih politika, arhivskih programa i praksi u digitalnom dobu, suvremenih modela interpretacije i predstavljanja povijesnih izvora, istraživanja publike, razvoja korisničkih usluga, primjene digitalnih vještina i alata, ekonomije baštine, kreativne industrije te primjere dobrih praksi uporabe baštine. Na temelju zajedničkih materijala te predavanja s tečaja nastao je interdisciplinarni priručnik „Razvoj publike – Priručnik za edukaciju arhivista i baštinskih stručnjaka“ u Hrvatskoj koji je dostupan na mrežnim stranicama projekta te je objavljen i u tiskanom obliku¹⁶. Priručnik se bavi metodama i tehnikama

¹⁶ Razvoj publike - Priručnik za edukaciju arhivista i baštinskih stručnjaka. Zagreb: ICARUS Hrvatska, 2021. Dostupno na: https://drive.google.com/file/d/1-WJHINxRyyK_XBdp0AY5uXdIghlh7obW/view

ma kreativnog i digitalnog pripovijedanja, modelima razvoja publike i primjerima dobre prakse europskih baštinskih ustanova, s ciljem educiranja AKM zajednice i stručnjaka koji žele komunicirati baštinu iz repozitorija vlastitih ustanova u virtualnom okruženju uz pomoć inovativnih digitalnih alata.

CREARCH aktivnosti posvećene edukaciji baštinskih stručnjaka na temu razvoja publike nastavljane su i jednodnevnom radionicom „Uvod u interpretaciju baštine“ organiziranoj na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu 17. lipnja 2021. Program su vodili ovjereni treneri interpretacije baštine prema metodi Europskog udruženja za interpretaciju baštine Interpret Europe, a cilj radionice bilo je ukazati stručnjacima iz AKM zajednice na važnost i vrijednost korištenja alata interpretacije baštine za rad s korisnicima tj za razvoj publike, novih programa i proizvoda.

Digitalne tehnologije i multimedijalna platforma #PričelzArhiva“

Jedna od stalnih aktivnosti ICARUS Hrvatska, je pružanje stručne podrške digitalizaciji u AKM ustanovama i pomoć u objavljivanju i promicanju otvorenog online pristupa informacijama i povijesnim izvorima na različitim digitalnim platformama. U tu svrhu su tijekom trajanja projekta diljem Hrvatske organizirane različite radionice usmjerene na širenje mreže suradnika i korisnika digitalnih suradničkih platformi Topoteka i Znameniti.hr u radu kojih ICARUS Hrvatska aktivno sudjeluje godinama, kao i druge raznovrsne aktivnosti u svrhu poticanja korištenja digitalnih alata i stvaranja novih multimedijalnih sadržaja.

Portal Znameniti.hr okuplja digitalizirano gradivo velikana hrvatske kulture, znanosti, umjetnosti i javnog života iz različitih zbirki i repozitorija, a nastao je i izgrađuje se zajedničkim radom više kulturnih i znanstvenih institucija¹⁷ (HAZU, IEF, NSK, LZMK, KGZ, DAVU, MUO, UNIZG) sa svrhom veće dostupnosti i lakšeg korištenja nekomercijalnih znanstvenih, kulturnih i umjetničkih digitalnih sadržaja istraživačima i široj javnosti. Aktivnosti ICARUS Hrvatska usmjerene su na širenje mreže suradnika na portalu te je 2019. godine ustanovljen „agregatorski“ digitalni repozitorij ICARUS Hrvatska koji je otvoren svim baštinskim institucijama koje nemaju vlastite digitalne repozitorije u svrhu agregiranja njihova

gradiva na Znameniti.hr. Tijekom trajanja projekta na taj je način dodano arhivsko gradivo književnika Vladana Desnice i glazbenika Paje Kolarića koje je prikupljeno i prezentirano kroz manje lokalne interdisciplinarnе suradničke projekte kao primjer mogućnosti povezivanja arhiva umjetnika i suvremene kulturne zajednice.

Slika 5. Arhivskih priča „Tragovima glagoljaša Ugljana i Pašmana“ na mobilnoj aplikaciji Spacetime Layers¹⁸

Slika 6. Predstavljanje Topoteke Zagreb Državnog arhiva u Zagrebu u manifestaciji Noć muzeja 2021.

¹⁷ Znameniti.hr: <http://znameniti.hr/>

¹⁸ U okviru CREARCH aktivnosti organizirano je više radionica o korištenju Spacetime Layers mobilne platforme i objavljeno više arhivskih priča iz Hrvatske. Materijali i snimka radionice SpacetimeLayers platforma dostupni su na: <https://www.youtube.com/watch?v=QVTYOJGkVfg&t=2921s>

Digitalna platforma Topoteka nastala je u okviru projekta Kreativne Europe co:op kao alat za stvaranje virtualnih arhivskih zbirki lokalne povijesti i/ili teme, poticanje čuvanja i istraživanja zavičajne povijesti i promociju pisane baštine. Od njezina pokretanja do danas izgrađeno je više od 350 javnih i privatnih zbirki iz 15 država, čime je Topoteka postala najveća „community“ platforma u Europi, a ujedno je i najveća suradnička platforma u Hrvatskoj. Zahvaljujući svojim suradničkim i razvojnim potencijalima – uključivanjem u različite međunarodne i nacionalne projekte, volonterskim i crowdsourcing radom te povezivanjem s partnerskim organizacijama – Topoteka je 2020. odabrana među 30 najboljih europskih kulturnih praksi #EuropeForCulture i uključena u Strategiju 21 (ST21 - European Heritage Strategy for the 21st Century), kao i u Citizen Science Association. ICARUS Hrvatska je jedan od administratora Topoteke te je do sada u Hrvatskoj u suradnji s baštinskim ustanovama i lokalnim udrugama otvorio tridesetak digitalnih zbirki posvećenih zavičajnoj povijesti i temama te privatne i institucijske zbirke, među kojima su i one nastale u okviru CREARCH projektnih aktivnosti. Materijali s Topoteke čiji se materijali kreativno interpretiraju kroz „Priče iz arhiva“

Slika 7. Predstavljanje platforme „Priče iz arhiva“ na Kreativnoj riznici u Osijeku 2020.

Kreativno interpretiranje materijala prikupljenih na Topoteka platformi poslužilo je kao osnova za daljnju nadogradnju te je ICARUS Hrvatska pokrenuo platformu „Priče iz arhiva“ oko koje su osmišljena različita događanja i programi vezano uz digitalno pripovijedanje Središnja ideja ove aktivnosti

je bila pokrenuti prikupljanje arhivskih zapisa s neobičnim pričama, životnim putevima i jedinstvenim sadržajima koji će se kroz različite formate i medije predstaviti javnosti.

U arhivima su pohranjene milijarde zapisa, a svaki od njih čuva priče o ljudima, događajima, mjestima i svijetu oko nas. Priče su važan oblik komunikacije, a arhivske priče imaju dodatnu moć – one utječu povratno na predmet svojega pripovijedanja, nadopunjujući ga novim djelićem nečega što se o njemudo sada premalo znalo. Prve priče došle su iz različitih arhiva i arhivskih zbirki te iz različitih Topoteka zbirki, a nakon arhivista zanimljivosti u svojim dokumentima i baštinskim zbirkama iz svojega gradiva predstavili su i dokumentaristi, knjižničari, znanstvenici i različiti baštinski stručnjaci i entuzijasti. Virtualnim okupljanjem različitih arhiva i imatelja arhivskih zbirki – na Internetu, mobilnim aplikacijama, izložbama i interakcijom s publikom – predstavljaju se priče skrivene u arhivskim zapisima i potiče stvaranje, prenošenje i interpretacija novih priča.

Slika 7. Virtualna izložba #PričeIzArhiva¹⁹

Virtualna izložba u dvije je godine okupila više od 50 priča koje su dostupne na mrežnoj stranici ICARUSHrvatska, a na Kreativnoj riznici 2020 u Osijeku otvorena je izložba plakata koja je nastavila putovati kroz različite kulturne i obrazovne ustanove diljem Hrvatske: arhive, knjižnice, muzeje, škole i

¹⁹ Virtualna platforma #Priče iz arhiva dostupna je na: <https://www.icarushrvatska.hr/priceizarhiva>

fakultete. Priče želimo ispričati kroz različite formate i medije te je objavom priče o Trgu bana Josipa Jelačića na Spacetime Layers platformi 2020. krenulo njihovo predstavljanje na mobilnim aplikacijama, a pokrenuta je i kampanja #PričeIzArhiva na društvenim mrežama. Tijekom 26. Edukativne muzejske akcije EMA - Iz/Van/Red/No! u svibnju i lipnju 2021. je održana serija online predavanja i radionica u kojima su arhivisti i drugi baštinski stručnjaci predstavili arhivske priče iz javnih i privatnih spremišta i zbirki.²⁰

Slika 8. Izložba „Priče iz arhiva“ u Gimnaziji Josipa Slavenskog u Čakovcu 2021.

Multimedijski i umjetnički programi

Značajan dio planiranih projektnih aktivnosti bio je posvećen organizaciji javnih programa inspiriranih arhivskim gradivom: predavanjima, interaktivnim radionicama, izložbama, umjetničkim izvedbama, digitalnoj potrazi za blagom i različitim promocijama za cilijane korisničke skupine.

ICARUS Hrvatska je prvog polovice 2021. organizirao serija predavanja „Kreativna interpretacija arhivskih izvora“ koja je okupila umjetnike, teatraloge, povjesničare umjetnosti, kustose i stručnjake iz izvedbenih umjetnosti koji su predstavili svoje projekte i aktivnosti inspirirane arhivskim izvorima:

- Šejla Kamerić, „Ab uno disce omnes“ (Od jednog uče svi) - Forenzički arhiv,
- Gordana Vnuk, Tertulia – Eurokazov projekt na zagrebačkom groblju Mirogoj,
- Tihomir Milovac, Fotoarhiv nevidljive Savičente,

²⁰ Serija predavanja „Priče iz arhiva“ dostupna je na: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLeRqtKilrIpp4DWhLTAoIhObLNyZRWDL>

- Anja Maksić Japundžić i Slavica Olujčić Klapčić, Teatralnost arhiva,
- Jasenka Ferber Bogdan, Darija Alujević, Andreja Der-Hazarijan Vukić, Ariana, Ariana Novina, Virtualna izložba „Volja je kostur, želja je mišićje - Rudolf Valdec i Bela Csikos Sesia: Anatomski atlas za umjetnike.

I ova su predavanja, kao i druge kreativne aktivnosti snimljena i trajno dostupna na Youtube kanalu ICARUS Hrvatska.²¹

Slika 9. Pozivnica za otvorenje izložbe „Sat anatomije- nekad i sat“²²

Projektne aktivnosti koje se bave komunikacijskim modelima i inovativnim umjetničkim predstavljanjem arhivskih priča realizirane su u suradnji s Arhivom Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu i Arhivom za likovne umjetnosti HAZU. Njihovim su zajedničkim radom u travnju 2021. organizirane dvije izložbe: virtualna „Volja je kostur – Želja je mišićje / Rudolf Valdec i Bela Csikos Sesia: anatomski atlas za umjetnike“ i fizička „Sat anatomije nekad i sad“ koja je bila postavljena u Galeriji Šira u Zagrebu od 6. do 20 travnja 2021. Ove izložbe predstavljaju dva pristupa stručne i kreativne razrade finaliziranog koncepta udžbenika iz 1914. namijenjenog studentima Akademije, koji je uslijed nesklonih okolnosti ostao neobjavljen. Kompleksnost

²¹ Serija predavanja „Kreativna interpretacija arhivskih izvora“ dostupna je na: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLeRqtKilrIpp4DWhLTAoIhObLNyZRWDL>

²² Videozapis s otvaranje izložbe snimili su i režirali studeni Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu, a dostupan je na: <https://www.youtube.com/watch?v=mmMnx00ck78&list=PLeRqtKilrIpp4DWhLTAoIhObLNyZRWDL>

i višeznačnost ovog arhivskog zapisa koji ima dokumentarnu vrijednost za povijest umjetničkog obrazovanja, ali je istovremeno i autentični autorski koncept dvojice istaknutih umjetnika, potaknula je suradnju dviju institucija povezanih njegovom prirodom i sudbinom – nastao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, a čuva se u ostavštini Rudolfa Valdeca u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU.

Kao nadogradnja umjetničkih promišljanja i medijskih okvira ove arhivske priče, započela je i nova projektna suradnja s Akademijom primijenjenih umjetnosti u Rijeci. Pod vodstvom umjetnice i profesorice Letricije Linardić studenti Akademije su svojim umjetničkim interpretacijama nastavili komunicirati ovaj jedinstveni arhivski zapis i predstavili ga na prigodnim izložbama u Rijeci u Zagrebu. U završnoj fazi projekta u rujnu 2021. Bit će objavljena dva prigodna umjetnička kataloga kojima će se dodatno dokumentirati ove aktivnosti s idejom poticanja novih pripovijedanja, formate i perspektiva arhivskih priča.

Slika 10. Virtualna izložba „Volja je kostur, želja je mišićje“²³

U završnoj godini projekta je pripremljena i CREARCH mobilna aplikacija s potragom za blagom u kojoj su iz Hrvatske predstavljeni materijali vezani uz priču iz arhiva „Zlatarevo zlato“ iz ARLIKUM HAZU.

Zaključna razmatranja – održivost i nastavak projektnih aktivnosti

Djelovanje udruge ICARUS Hrvatska godinama uključuje organizaciju različitih javnih događanja (predavanja za širu javnost i ciljane korisničke skupine usmjerene na promociju

arhiva i povijesnih izvora, njihovo korištenje i ponovno korištenje u suvremenom društvu), komunikaciju s AKM ustanovama te podršku i edukaciju u digitalizaciji i promociji arhiva. Kroz časopis @rhivi, digitalne platforme (Topoteka, Monasterium, Mapiro, Znameniti.hr) i stručne konferencije koje šire teme poput javnih i kreativnih arhivskih programa, arhiva zajednice, razvoja publike, uključivanja korisnika i sl., ICARUS Hrvatska je kao partner CREARCH projekta osigurala mrežu suradničkih institucija zainteresiranih za sudjelovanje.

Članovi i suradnici udruge ICARUS Hrvatska su projekt i njegove aktivnosti sustavno predstavljali na različitim arhivskim i baštinskim skupovima i manifestacijama u Hrvatskoj i izvan nje, uključujući godišnje ICARUS konvencije, međunarodne konferencije ICARUS dani u Hrvatskoj, arhivske i baštinske skupove u Hrvatskoj, BiH i Srbiji, AKM seminare, programe obilježavanja Međunarodnog dana arhiva i Dana EU baštine te brojna druga događanja. Uz to je ICARUS Hrvatska tijekom trajanja projekta sudjelovala na nacionalnom festivalu povijesti KlioFest predavljanjem arhiva i arhivske djelatnosti, samog projekta i platforme #PričeIzArhiva te izdanja hrvatskih arhiva na sajmu povijesne knjige, a organizirana su i brojna javna predavanja i radionice vezane uz promociju i digitalizaciju arhivskih izvora i kulturne baštine. Diseminacijom projektnih aktivnosti u baštinskoj i akademskoj zajednici (sudjelovanje u muzejskim i knjižnim manifestacijama i programima poput Noći knjige, Noći muzeja, muzejske akcije EMA te skupovima kao što su Dfest ArHIZ konferencija, Kreativna riznica – simpozij kreativne industrije i skup muzejskih pedagoga) stvorena je široka mreža za buduću suradnju s baštinskim stručnjacima, istraživačima, kulturnim i kreativnim sektorom i obrazovnim ustanovama.

Održivost i nastavak projektnih aktivnosti važan su segment planiranja kulturnih projekata u području kulturnih i kreativnih industrija i jedan od faktora koji značajno utječu na njihov odabir prilikom prijave na natječaje za financiranje. Komunikacijska strategija CREARCH projekta i plan održivosti po službenom završetku projekta temeljili se na nastavku projektnih aktivnosti od strane partnera, dijeljenju rezultata s drugim arhivima na nacionalnoj i međunarodnoj razini, izgradnji neformalne suradničke mreže između partnera i drugih dionika te besplatno dostupnim materijalima i aplikacijama za sve zainteresirane. CREARCH nadopunjuju ideje i prijašnji rad ICARUS Hrvatska te je upravo ta komplementarnost djelovanja ujedno i jamstvo nastavka projektnih aktivnosti u budućnosti.

²³ Volja je kostur, želja je mišićje: <https://anatomija.hazu.hr/>

Slika 11. Kampanja #PričeIzArhiva na društvenim mrežama

Na mrežnim i Facebook stranicama te na društvenim mrežama udruge ICARUS Hrvatska: Instagramu, Twitteru, LinkedInu i na YouTube kanalu su objavljene i redovito ažurirane sve informacije o CREARCH projektu i aktivnostima, a javno su dostupni i svi materijali nastali tijekom projektnih aktivnosti. Platforma #PričeIzArhiva, alati i aktivnosti pokrenuti u okviru projekta nastaviti će s radom kroz stalne i nove aktivnosti i projekte ICARUS Hrvatska.

CREARCH project – the creative archives and the audience development

Summary: ICARUS Croatia partner is in the project Creative Europe CREARCH- CReative European ARCHives as innovative cultural hubs (2018-2021). This project is dedicated to promotion and creative presentation of the archives and archival sources in public and in addition to that, developing new audience. The idea of CREARCH is to introduce the archives to many people and point out the significance of the data which is preserved in the archives, i.e. to make the archive audience bigger and its structure broader (archive users and visitors). Many educational programmes for the archivists and for the heritage experts have been organised within the project: creative and multimedia activities which include interaction with audience. This work will also present many other events which are focused on the archives being more open to public.

Key words: audience development, open archives, heritage projects, creative interpretation, digitalization, multimedia.

Др Јасмина Живковић¹
 Милан Станковић, мрр.²
 Мирјана Степановић³
 Историјски архив Пожаревац
 Република Србија

UDK: 94:663.442(497.11)"1861/1943"
 930.25(497.11)

Стручни рад.

АРХИВСКИ ФОНД „ ПАРНИ МЛИН ИГЊАТ БАЈЛОНИ И СИНОВИ МАЛО ЦРНИЋЕ, 1861-1943.“ (прилог за историјску белешку)

Апстракт. Велики значај у развоју млинарске индустрије, не само у Пожаревачком округу, већ и у целој Србији, припада чешкој породици Бајлони. Први парни млин и, у своје време, највећи на Балкану био је *Парни Млин Игњат Бајлони и синови* у Малом Црнићу, крај Пожареваца, власништво индустријалца Игњата Бајлонија и његове породице. Значај „гиганског млина“ за мештане села и околно становништво био је вишеструк: од унапређења производне делатности, запошљавања и удомљавања знатног броја породица, преко пореске добити у интересу државних пореских органа, ширих интереса других привредних грана, до задужбинарства, културног и просветног препорода малог општинског насеља у Пожаревачком срезу и округу. Захваљујући постојању млина породице Бајлони, од неразвијеног села, Мало Црниће је постало једно од познатијих места у индустријском свету, што се одразило како на укупни напредак овог општинског насеља, тако и Пожаревачког округа, у периоду до 1941. године.

Стога је предмет овог рада приказ фонда *Парни млин Игњат Бајлони и синови Мало Црниће 1861-1943*, кроз призму ревизије степена сређености и обраду грађе истог, те прикупљања и систематизације података за израду историјске белешке и научно-обавештајног средства о овом

архивском фонду. По структури, рад је приређен у форми прелиминарне историјске белешке.

Кључне речи: Парни млин, Игњат Бајлони и синови, Млин Мало Црниће, индустријалац, Краљевина Србија, Краљевина Југославија, најстарији архивски документ

Увод

Са успостављањем државних институција и обликовањем законодавне регулативе, Србија је тежила демократским вредностима знатно развијеније Европе. Истовремено је као млада државна организација у модерној историји, Србија постајала занимљива страном економском капиталу и због свог рудног, пољопривредног богатства и природних ресурса, пријемчива за страна улагања и истраживања у циљу њиховог искоришћавања, али и унапређења индустријске производње.

Изузимајући рударство, темељи индустрије постављени су на занатима, трговини и пољопривреди, чији је развој био условљен повећањем државних или народних потреба.⁴ Најзаступљеније индустријске гране производње крајем 19. и почетком 20. века у Србији су биле прехрамбена и текстилна индустрија, а прехрамбена је 1900. године заузимала истакнуто место „са 9 пивара, 181 парним млином и једном фабриком шећера“.⁵ Промене ка индустријализацији и модернизацији осамдесетих година су биле неминовне,

1 Ауторка је дипл.правник, доктор историјске науке и архивски саветник за заштиту архивске грађе ван архива; e-mail: jasminazivkovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Аутор је дипл.економиста – мастер и архивист; e-mail: milanstankovic@arhivpozarevac.org.rs

3 Ауторка је дипл. географ-туризолог, архивист и помоћник директора за архивску област; e-mail: mirjanastepanovic@arhivpozarevac.org.rs

4 Радош Љушић, *Историја српске државности II*, Београд, 2001, 44

5 Радош Љушић, *Кнежевина Србија*, Београд, 94-99. До таквог закључка је дошао и С. К. Павловић, сматрајући Србију после 1878. године и даље „земљом ситних поседника, са 73% пољопривредног земљишта у поседима мањим од 5 хектара“. Видети више: Стеван К. Павловић, *Србија, историја иза имена*, Београд, 2004, 83-84

али и поред тога, када је фабричка производња у питању, и даље су најзаступљеније биле пиваре, млинови и стругаре.⁶ Са оснивањем и уређењем банкарског система осамдесетих година је створена нешто боља основа капитала, али су уз почетну уздржаност банкара у погледу улагања у привреду, недостајали „предузетнички таленти, техничка знања као и дисциплиновано радништво“.⁷

У условима недостатка искуства, техничке опреме и новчаних средстава тада сиромашне и привредно неразвијене Србије, подизање индустрије могло је да се повери првенствено странцима. Иако су страни индустријалци показивали интересовање за улагања у српску привреду, државна администрација није увек прихватала такве иницијативе. Као и у другим важним областима, држава је настојала да законодавно уреди привредне токове који су се гранали у другој половини 19. века. Тада је, доношењем законских прописа који су домаћим индустријалцима давали значајне олакшице, учињен важан корак у правцу унапређења српске привреде. После доношења *Закон о заштити домаће индустрије* 1873. године, нарочито када је Србија на Берлинском конгресу стекла статус независне земље, као и потом донетих Закона из 1898. године, процес индустријализације је оживео. Иако се период на размеђи 19. и 20. века одликовао се појачаном активношћу у погледу рудних истраживања, отварања рудника, подизања индустријских постројења у разним гранама производње, јачања и ширења трговине у земљи и ван њених граница,⁸ ипак је, према истраживању Индустријске коморе 1910. године, од укупно 465 индустријских постројења у земљи, било 229 млинова и 9 пивара, а тек 55 рудника.⁹ Видимо да је у односу на десет година раније рађену статистику, млинарска индустрија квантитативно напредовала.

Индустријализација у међуратном периоду на подручју Србије у Краљевини СХС/Југославији је такође споро напредовала, чему је знатно допринело и разарање земље у току Првог светског рата, а „поратна немаштина и криза су захватили привреду и друштво у целини“.¹⁰ М. Ж. Чалић говори о „многоструким, углавном структурним разлозима, због којих индустријализација није напредовала најбоље“. Југославија је била богата налазиштима угља и руде, али је недостатак финансијских средстава за њихову експлоатацију био очигледан. Ако се томе дода и даље присутан „недостатак квалификованог знања, заостала техника, кредити, високи порези и нерационално вођење предузећа“, резултат су била слабија производна постигнућа од очекиваних. Такође, индустријски развој је био неравномеран на територији Краљевине Југославије.¹¹ Знатно већи степен индустријализације је био забележен на подручју Словеније и Хрватске (преко 40-50%), док је у Србији износио тек 24%. Највише су се развијале текстилне и индустрија прехранбених производа, као оне које су захтевале најмање инвестиција и најмање квалификације.¹² Пољопривреда је такође напредовала,¹³ а очекивана „велика спољна помоћ“ је изостала, тако да су финансијска ограничења додатно погодила индустријски раст који је био забележен у претходном периоду. Сматрало се да је „фабричка производња привредно делотворнија од гајења житарица“, па се прибегло законском протекционизму, пружању помоћи и интервенцији у циљу оживљавања индустријске производње, разорене у току ратних година 1914-1918.¹⁴ Према наводима у Јубиларном зборнику Краљевине СХС, за првих 10 година заједничке државе, по капацитету и развијености млинска индустрија се одликовала са око 625 активних парних и моторних млинова, чији је капацитет био око 743 вагона жита, на који начин би поред подмирења домаћих потреба, могло да се преради за извоз до 40.000 вагона.¹⁵

6 Стеван К. Павловић, *Србија, историја иза имена*, Београд, 2004, 83-84. Уз различите супротстављености и борбу за тржиште на међународном нивоу, Србија је до краја 19. века „прошла кроз период економског развоја“, али је „заостајала и док је напредовала“, сматра С. Павловић.

7 Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2007, 203. Све до краја 19. века, по Х. Зундхаусену, у Србији нису постојале „ваљане претпоставке или предуслови за развој индустрије, јер је акумулација капитала била слаба и углавном у рукама трговачке елите, која је доста зарађивала на извору, али није била спремна да учествује у индустријским инвестицијама“.

8 Даница Милић, *Привредне везе САД и Србије до Првог светског рата*, у: „Историјски часопис“, Београд, 1981, 130.

9 Холм Зундхаусен, *нав. дело*, 204-205.

10 *Исто*.

11 Љубодраг Димић, *Историја српске државности, III, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, 39-47.

12 Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд, 2010, 130-131.

13 *Исто*, 301-303.

14 Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Београд, 2004, 390.

15 *Јубиларни зборник живих и рада СХС 1-ХП 1918-1928*, издање Матице живих и мртвих СХС, Београд, 1928, 179. Извоз, међутим у међуратном периоду није био на максимуму искоришћења капацитета, већ само на око 30-40%, а разлог томе је представљало то што

Доминацији млинарске индустрије не само у Краљевини Србији већ и касније у Краљевини СХС/Југославији, свакако су допринели природни ресурси и плодна земља, тако да се значајнији развој прехранбене индустрије учинио некако природним. Северо-источни део Србије, посебно онај уз обалу Дунава, одликовао се великим природним потенцијалом за развој пољопривредне, сточарске и прехранбене индустрије. Богати приноси кукуруза, пшенице, јечма омогућавали су да се пољопривредна производња развија и шири, па није необично што се у пожаревачком крају, као најбогатијој „житници“, прерада житарица убрзано развијала.¹⁶ Почетком 19. века на Морави и Млави, код Пожареваца, постојало је више воденица, које су користиле снагу река за покретање воденичких каменова. Посебан тип воденица, по називу „моравка“ градио се на реци Морави. Овај тип воденице, конструисан за равничарске реке, постављан је на скелама или на „тумбасима“ од издубљених храстових стабала, углавном у близини прелаза или мостова, што је омогућавало лакши приступ помелярима са обе стране реке да дођу до њих. По потреби су се могле премештати. Прављене су од дасака са кровом покривеним најпре кором од дрвета или шиндром, а касније лимом или тер-папиром.¹⁷

У другој половини 19. века, парни, касније и електрични млинови „чекићари“ су постепено потискивали воденице. Увидом у досијеа акционарских друштава у оквиру архивског фонда Министарство индустрије и трговине Краљевине

су дотадашње нависе увознице млинарских производа Аустрија и Чехословачка, у циљу да заштите домаће производњу и тржиште прехранбених производа, зауставиле увоз истих из других земаља.

16 Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачкој (Браничевској округу)*, Посебна издања, књига 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 42-43. Према законским и уредбеним прописима, Пожаревачки округ је у другој половини 19 века чинило седам срезова, 68 општинских седишта и 209 насељених места.

17 Јасмина Живковић, *Округ пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, Изложбени каталози, каталог 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 80-84. М. С. Поповић је писао: „Одвек се сматрало да воденице представљају економску сигурност за власнике, јер су приходи од њих били стални и високи. Цена воденице Моравке је 1808. године износила око 1000 гроша. У време турске власти није било дозвољено да Србин гради сопствену воденицу, већ је свакој удела имао и Турчин. За време Првог српског устанка богатији Срби су од Совјета откупљивали редовничке делове на воденицама који су били турска својина. И сам Кнез Милош, заједно са војводама и високим државним чиновницима, поседовали су велики број воденица. Било је такође и правитељствених (државних) које су углавном млеле жито за потребе војске“. Видети више: Миодраг С. Поповић, *Морава – краљица српских река*, Велика Плана, 2006, 77.

Фотографија Парног млина Игњата Бајлонија и синова у Малом Црнићу, 1900. (ИАП, 3б фот, 900)

Југославије, можемо учити знатно већи број млинова на територији данашње Србије у односу на остале делове некадашње југословенске државе. У Пожаревачком округу је по величини предњачио млин Бајлонија у Малом Црнићу, али су познати били и млинови Милорада Карамарковића у Братинцу, Чечелског у Пожаревацу, Лазе Карамарковића у Летњиковцу, Живка Прокића у Бубушинцу, Војина Гајића у Пругову. Сви они су изузетно добро пословали, са производњом довољном не само да подмири локалне, већ и потребе већег дела Србије.¹⁸

О ствараоцу архивског фонда

Неретко се дешавало да су за бројна научна, културна, друштвена, привредна па и војна постигнућа неке нације заслужни припадници других народа. У економском и монетарном систему Србије, значајну улогу је имала породица Игњата Бајлонија. Породица Бајлони је италијанског порекла, из области Ломбардије, а један од њених предака се крајем 18. века доселио у Литомишл у Чешкој. Син првдошлих Бајлонија, Јаков, имао је два сина: Игњата, родоначелника потоњих српских Бајлонија и Јована, који је остао да живи у Чешкој. Игњат Бајлони је рођен 1811. године у тадашњој Хабзбуршкој монархији. По занимању

18 АЈ, 65, Инвентар фонда, Досијеа акционарских друштава у Краљевини Југославији.

кожар, радио је са братом у заједничкој мануфактури. Иако је желео да заснује нови живот у Америци, по наговору сестре и зета који су већ живели у Србији, одлучује да се и сам досели у ове крајеве. Игњат је са женом и четири сина дошао у Београд 1855. године и населио се на Топчидерско брдо, где је наставио да се бави својим кожарским занатом и пољопривредом.

Након две године боравка, Игњат Бајлони је свечано положио заклетву пред београдским парохом Милошем Сушићем, тражећи „српско поданство“, чиме он и његови чланови породице постају пуноправни грађани Кнежевине Србије. Заклетва Игњата Бајлонија приликом добијања српског држављанства, гласила је:

„Ја Игњат Бајлони, који сам до сад био аустријски поданик, ступајући у сажитељство српско заклињем се Богом живим, да ћу као други рођени Срби владајућем Књазу Српском свагда веран бити, да ћу устава земаљског, закона и уредбе совјетне придржавати се, власти земаљске слушати и свима покоравати се, да ћу данак дајања и сва бремена земаљска која се налагала буду тачно плаћати и носити све дужности саћитеству српском својствене верно испуњавати, тако ми Бог помогао и тако да могу одговор дати његовоме страшном суду.“¹⁹

Почевши предузетништво од занатства и гостионичарства, Бајлонијеви су по стицању уноснијег капитала, делатност проширили на млинарство – куповином млина у Малом Црнићу, пиварство – изградњом пиваре у Београду, улажући при томе новац у већи број непокретности у Београду и шире по Србији.²⁰ Уз остале предузетнике, Јаков и Игњат Бајлонија су се, по мишљењу појединих историчара, издвојили као „пионири у подручју фабричке индустрије у Србији“.²¹

Када је осамдесетих година 19. века започео озбиљнији развој индустрије у Србији, парни млин Игњата Бајлонија у Малом Црнићу се већ налазио на престижном месту по производњи и значају за српску млинарску индустрију. Млин је настао као мала, примитивна воденица на реци Млави, а свој развој започео је 1869. године, откупом од

стране старог Игњата Бајлонија.²² Уместо некадашње мале млавске воденице изграђен је један од највећих млинова у Србији и највећа „брашнарска“ радња у Пожаревцу, која је снабдевала хлебним и другим врстама брашна, не само цео округ, него и Смедерево и Београд.²³

Млин Бајлонија је био први парни млин на Балкану, тада и највећи међу постојећим млиновима. Печат за млин у Малом Црнићу се потражује 1870. године, а већ 1871. године млин Бајлонија је постао „први српски млин на ваљке“. За време Српско-турског рата 1876-1878. године, млин је радио пуним капацитетом на снабдевању војске. У ратним годинама, у млину се налазио сабирни центар за прихват житарица и хране за потребе српске војске, док је током Српско-бугарског рата 1885. године пекара при млину испоручивала дневно 3000 комада хлеба Тимочкој српској дивизији, према посебно сачињеном распореду за територију Браничевског округа, кога су се „Бајлонијеви придржавали“.

Када је 1903. године извршена генерална поправка млина, капацитет је био 6 вагона жита за 24 часа, поред мељаве за сељаке у курурузном брашну. Године 1908. због потреба млина, Бајлонијеви су купили стругару близу манастира Витовнице код Петровца на Млави. Том приликом инвестирали су средства у изградњу пута дужине 7,3 км, који води од стругаре до самог манастира. Пошто је парни млин захтевао коришћење чврстог горива, Бајлонијеви су убрзо купили и рудник Каменица у Пољани, а из истих разлога су сарађивали са још једним значајним индустријалцем Ђорђем Вајфертом, у чијем власништву се налазио рудник у Костолцу.²⁴

Карактеристично за Бајлонијеве је да су машинске делове за млин набављали из иностранства на тај начин одржавајући сарадњу са страним партнерима. На домаћем тржишту партнери Бајлонијевих били су тада познати трговци и пекари: Вићентије Недељковић из Голупца, браћа Михаиловићи из Великог Градишта, Тома Благојевић и компанија (добитници сребрне медаље на париској изложби 1888. године) из Голупца, Јован Канцил из Јагодине, браћа

19 АС, МУД II, 1857, ф VIII р 122. Ненад Јукић, *Парни пивара „Игњат бајлони и синови“ 1888-1946*, у: „Наслеђе“, часопис Завода за заштиту споменика културе Београд, бр. XVI /2015, Београд, 2015, 123-133.

20 ИАП, МИБС: Према пријави за пореске органе из 1885. године, у власништву Бајлонија у Београдској општини налазило се више непокретности, што већ указује на њихов значајан иметак.

21 Холм Зундхаусен, *нав. дело*, 203. Поред Бајлонија, наводи Игњата и Ђорђа Вајферта, Малан Вапу, Владу Илића и Адолфа Минха.

22 Јасмина Живковић, *Окрузи Пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, 81.

23 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац окружна варош 1858-1918*, Посебна издања, књига 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 144.

24 Ена Мирковић, *Млин „Игњат Бајлони и синови“ у Малом Црнићу*, доступно на <http://www.historiansclub.org/files/Mlin.pdf> (прегледано 23.06.2021), а на основу рукописа Зорана Ђорђевића, *Млин Игњат Бајлони и синови Мало Црниће*.

Игњат Бајлони

Поповићи из Ниша, Јанићије Поповић из Свилајнца, Петар Топаловић из Крагујевца, браћа Месаровићи из Братинца, Стојан Божиновић из Неготина, Коста Тасић и синови из Параћина.²⁵

У Првом светском рату све до повлачења пред бугарском окупационом војском до 1916. године млин је снабдевао храном Пожаревачки војни корпус. По окупацији Пожареваца и околине, млин су експлоатисали бугарски окупатори. Иако су почетком рата 1914. Бајлонијеви отишли у Француску, они су од 1916. до 1918. године, помагали српску војску ван домовине, а „Фрања Бајлони 1918. године на је рачун Краљевске финансијске дирекције у Марсеју уложио 791 динар у сребру.” По завршетку рата и повратку у Србију, чланови породице Бајлони су заузимали важне положаје у значајним трговачким и банкарским установама.²⁶

У рату оштећен млин, Бајлони су реновирали две године након повратка у земљу. Међутим, скоро одмах по реновирању, 16 августа 1921. године, млин је изгорео до темеља, да

би 1923. године било завршено грађење новог експортног млина, који је, по величини и техничкој опремљености, у то време спадао међу најбоље такве млинове на Балкану. Крај истог млина је тада сазидан, вероватно први у Србији, силос за смештај жита. Капацитет мељаве новог млина био је 11 вагона пшенице за 24 часова. Мањи млин, намењен мељави жита и кукуруза за потребе сељака, са капацитетом од 3 вагона у 24 часа, сазидан је у непосредној близини великог млина. Млин је радио на угљ и помоћну турбину. Забележено је да је велики млин 1926. године, због смањеног тржишта, обуставио производњу, али је зато мањи млин, све време радио пуним капацитетима. Према документу из 1931. године млин је имао своје стовариште у Петровцу на Млави.²⁷

Млинско предузеће Бајлонија је 1936. године претворено у акционарско друштво под називом *Први вештачки парни и турбински млин Игњат Бајлони и синови А.Д.* Акцијски капитал друштва је износио 4.000.000 динара, подељен у 4000 акција са од по 1.000 динара номинално. Управник млина је 1939. године био извесни Драг. М. Милетић.²⁸ Г. Вуловић је у *Пушовођи* забележио да Индустијско предузеће Игњата Бајлонија и Синова, има „благотворног утицаја на целу околину родног Стига у погледу унапређења пољске привреде“. О значају Млина Бајлонијевих сведочи и забелешка истог аутора да је Краљ Петар I Карађорђевић, приликом посете Пожаревцу 1904. године посетио и Млин Игњата Бајлонија.²⁹

Последњу управу индустријског друштва Бајлонија, 31. марта 1941. године, уочи немачке окупације, чинили су: Фрања, Антон, Јаков и Димитрије Бајлони и Драгутин Ранковић, као чланови Управног одбора, док су у Надзорни одбор улазили Александар Николајевић, др Вукота Божовић и Бора Миливојевић.³⁰ На једном од последњих зборових акционара, 1941. године, били су присутни чланови породице Бајлони: Фрања, Мица, Босилка, Марија, Софија, Антон, Нада, Јаков, Јела и Димитрије. Поред њих, акционарске уделе су имали и поменути Александар Николајевић, Боривоје Миливојевић, др Вукота Божовић, Драгутин Ранковић, и др Радивоје Спиридоновић.³¹

²⁷ Јасмина Живковић, *Окрузи Пожаревачки...*81-82.

²⁸ Градимир Д. Вуловић, *Пушовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез Пожаревац, 1939*, 60. Ј. Живковић, *Окрузи Пожаревачки...*82.

²⁹ *Истио*.

³⁰ Живковић Јасмина, *Окрузи Пожаревачки у привреди српске буржоаске државе*, 82.

³¹ Г. Вуловић, *Пушовођа*, 60. Ј. Живковић, *Окрузи Пожаревачки у привреди...*82.

²⁵ ИАП, а.ф. Млин Игњат Бајлони и синови у Малом Црнићу, 1869-1943, из пословне преписке управе млина до 1918.

²⁶ Ена Мирковић, *нав. чланак*, доступно на <http://www.historiansclub.org/files/Mlin.pdf> (прегледано 23.06.2021)

*Управа Првог вештачког парног и шурбинског млина Игњаш Бајлони и Синови у Малом Црнићу 1941.
(250 ПМИБС 1941)*

Млин је радио без прекида, од тренутка када га је породица Бајлони основала све до 1945. године, када је прешао у државну својину. Према писаном сведочењу архитектке Светомира Лазића из Београда, на имању Бајлонија у Малом Црнићу је највероватније уочи Другог светског рата, планирано склониште, те су делимично сачувани попис пројеката, предмер, технички опис, статички прорачун и план за склониште „противваздушног напада над земљом за Млин Игњата Бајлонија“.³² После 1945. године Млин је подржављењем, а касније и подруштвљавањем, припао Среском млинском предузећу „Стиг“ и „Млава“, затим постао саставни део предузећа „Житопромет“ потом предузећа „Србокоп“. По ликвидацији, на основу стечаја, архива млинског предузећа из периода од 1945. до престанка рада, преузета је на даље поступање од стране органа управе Општине Мало Црниће.³³

Поред млина, у власништву Бајлонија налазило се и имање од око 130 хектара „најбоље стишке земље“, а такође су се бавили и одгојем свиња и говеда.³⁴ Пословну имовину Бајлонијевих су чинила и стоваришта брашна широм земље, готово у свим већим градовима: Београду, Нишу, Крагујевцу, Шапцу, Обреновцу, Великом Градишту... Пивара Бајлонија у Београду је пословала као акционарско

32 ИАБ-1121-3.7, 55, 4

33 ИАП, службене евиденције о заштити архивске грађе ван архива: Досије ствараоца/имаоца архивске грађе Општина Мало Црниће.

34 Г. Вуловић, *нав. дело*, 60.

друштво, са превасходним акцијским капиталом у власништву породице Бајлони.³⁵

Развијајући све више производњу брашна и пива, Бајлонијеви су освајали тржиште у земљи и иностранству. Одржавали су висок ниво својих производа и добре односе са пословним партнерима, што им је донело значајан углед у свету. Пословност Бајлонија и промишљена производна политика су били адекватно и награђивани. На пример 1885. године су били „добитници златне медаље за квалитет брашна на светској изложби у Паризу и сребрне медаље на светској изложби у Анверсу за квалитет пива“. На светским изложбама у Паризу, одржаним 1888. и 1900. године, поновили су успех из 1885. године.³⁶

Бенефити засновани на доброј производној и радној политици Млина Бајлонија у Малом Црнићу досезали су знатно изван седишта и најближег окружења млина. Пожаревачка окружна железница, Прво краљевско српско повлашћено бродарско друштво, Београдски синдикат СХС, као и лука и царинарница у Дубравици преко које је вршен извоз производа млина захваљујући сарадњи са Бајлонијима, њиховом предузетничком духу и познавању индустријских токова, бележили „добре пословне године и напредак у послу“. Поред тога, Јаков, Игњат, Антон и други чланови породице Бајлони заузимали су високе положаје у тадашњем Српском бродарском друштву, Француско-српској банци, Првој Хрватској штедионици, Народној банци. Од једног од оснивача Српског Београдског друштва, преко председника Удружења Београдских индустријалаца и Индустријске коморе, породица Бајлони изнедрила је и гувернера Народне банке Краљевине Југославије. Потпис Игњата Бајлонија млађег налазио се на лицу новчанице – Женска глава са лоровим венцем, која је прва штампана у новоизграђеном Заводу за израду новчаница у Топчидеру 1929. године.³⁷

Поред сјајних резултата на пословном плану, фамилија Бајлони остала је упамћена и као велики добротвор српског народа. И сами мештани су сведочили о томе да су Бајлонијеви од доласка у Црниће радо излазили у сусрет и помагали им како новчано тако и саветодавно. Због своје приступачности наилазили су и на симпатије и подршку

35 Ненад Лукић, *нав. рад*, 123-133.

36 ИАП, архивски фонд „Парни Млин Игњаш Бајлонија и синови Мало Црниће 1861-1943“ (свијаштура: 250 ПМИБС 1861 XXVI)

37 Н. Лукић, *нав. рад*, 129.

Црнићана који се и данас радо сећају њихових поступака.³⁸ Од многобројних донаторских и друштвених остварења посебно се издвајају: изградња цркве и оснивање фонда црквене општине у Малом Црнићу, у периоду 1878-1895. године, оснивање стрељачке дружине (1893), као и новчана помоћ за реконструкцију основне школе у Малом Црнићу 1909. године. Забележено је да је 1921. године у организацији Бајлонија у Малом Црнићу био организован биоскоп, а репертоар и број посетилаца били су на завидној висини. Такође, Игњат Бајлони је био један од трговаца који су после Првог светског рата саставили позив за иницијативни састанак са циљем да се оснује Удружење пострадалих ратом.³⁹

Према послератним законским прописима подржављење млина Бајлонија у Малом Црнићу, као и већег дела непокретне имовине породице Бајлони у Србији, је извршено по више правних основа, најпре путем секвестра, одлуком председништва АСНОС – Управе народних добара Србије бр. 1973 од 2. јуна 1945. године,⁴⁰ потом експропријацијом, конфискацијом и најзад по основу одузимања ратне добити. Имовина браће Бајлони која се у Пожаревачком округу састојала од два млина у Малом Црнићу „један од 10 а један од 3. баг. капацитета, имање у Пожаревцу и Петровцу и зиратна земља у количини од 100 хектара“ унета је у државни земљишни фонд, уз образложење да „власници поседа нису земљорадници у смислу Закона о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији, а породица власника није земљорадничка, а пошто је ово велепосед, то се целокупна површина земљишта по поседовним листовима експроприше у целости са целокупним живим и мртвим инвентаром без накнаде“. Земљиште око млина „покривено зградама и осталим постројењима“ за индустријске потребе, не узима се у обзир за експропријацију“.

Истовремено, браћа Бајлони, сви из Београда, осуђени су Пресудом Врховног суда Кж. бр. 534/46, од 24. априла 1946. године, поред „казне и на конфискацију целокупне

38 Ена Мирковић, *нав. чланак*, доступно на <http://www.historiansclub.org/files/Mlin.pdf> (прегледано 23.06.2021)

39 ИАБ-ТК-К 54-13/1918, документ од 2. маја 1918., настао у Паризу.

40 ИАП, а. ф. Округни народни одбор Пожаревац (ОНОП), картон предузећа Млин Бајлони А.Д. Мало Црниће, 1946. Јасмина Живковић, уводна студија у: Јасмина Живковић, Наташа Милошевић Дулић, *Општенародна имовина у Пожаревачком округу, 1945-1960*, Изложбени каталози, каталог 17, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011, 19. Земљиште око млина „покривено зградама и осталим постројењима“ за индустријске потребе, не узима се у обзир за експропријацију“

1946. септембар 18 - Закључак Среског суда у Пожаревцу да се конфискувана имовина Фрање, Јакова и Анјона Бајлонија пренеси у власништво државе ФНРЈ.
(ИАП, ОНО 1946)

имовине“,⁴¹ која се налазила не само у Малом Црнићу, већ и у више других градова у Србији (Београд, Младеновац...)⁴² Образложење одлуке о конфискацији је било да је „за време окупације млинско предузеће производило односно вршило мељаву пшенице и кукуруза од помелеара и установа, а производи су лиферовани сељацима са 80% и установама за исхрану са 20%“, на који начин је „за време окупације радило за непријатеља“. Одлуком Комисије за утврђивање ратне добити Извршном народном одбору Града Београда, Бајлонијеви су оглашени и ратним добитницима, а ратна добит млинског предузећа је утврђена на 5.750.000 динара.⁴³

41 ИАП, ОНОП: картотека лица осуђених на конфискацију имовине и чија се имовина налази под секвестром. ИАВ-28-К42-1946-2362, документ од 22. септембра 1946. Ј. Живковић, уводна студија у: *Општенародна имовина у Пожаревачком округу, 1945-1960*, 19.

42 ИАВ-28-К42-1946-2362, документ од 22. септембра 1946.

43 ИАП, СНО П, предмет 370/5, 1946.

У Историјском архиву Пожаревац, као јединице управних и судских фондова, налазе се предмети који се односе на одузимање имовине породици Игњата Бајлонија и његових потомака, за подручје Пожаревачког округа.

Стање грађе фонда

Архивски фонд *Млин Игњата Бајлонија и синова, Мало Црниће, 1861-1943*, који се чува у Историјском архиву Пожаревац, је уведен у Књигу пријема архивске грађе под бројем 18, број Досијеа фонда 18, Јединствени инвентарни број А.6.1.3.2. Архивски фонд је преузет у Архив 1950. године записнички, од представника млина у Малом Црнићу, где се до преузимања и налазио, на тавану једне споредне зграде. Према подацима из *Досијеа фонда*, архивски фонд се у евиденцијама води као несређен. Међутим, увидом у грађу фонда се може закључити да је једна количина грађе класификована по регистратурском принципу, односно хронологији. Документа су разврстана на групе и под-групе, према делатности односно функцији ствараоца, те врсти грађе; поштован је хронолошки принцип одлагања докумената; мањи део грађе (платни спискови) је издвојен и сређен по врсти. Поједине кутије са грађом су само идентификоване годином, без икакве назнаке која се врста документације у истој налази.

Грађу фонда чине књиге евиденције финансијске провенијенције и списи/предмети, пословна документација и преписка из рада млина у Малом Црнићу. У оквиру архивског фонда нема књига евиденције опште архиве/деловодних протокола и регистар. Грађу фонда чини велики број финансијских књига и евиденција о финансијском пословању млина и матичне књиге запослених. Увидом у грађу фонда утврђено је да су финансијске књиге идентификоване и разврстане по годинама и налазе се у посебним архивским кутијама. Осталу грађу чине финансијска појединачна документа, пословна преписка (са домаћим и иностраним фирмама око набавке машина, товарни листови, сточни пасоши, акта за извоз брашна у иностранство, откуп житарица за извоз, извоз стоке са стоваришта у Малом Црнићу, блокови мељаве и ушуре), платне евиденције и спискови запослених, као и друга архива о пословању млина; такође значајан део грађе фонда чини приватна, породична и лична преписка Бајлонија, делом на српском, чешком и немачком језику. Језик грађе фонда је српски, чешки и немачки, а грађа

фонда је делимично сачувана, имајући у виду да је Парни млин Бајлонија радио у Малом Црнићу више од 80 година.

У току је ревизија сређености архивске грађе фонда и архивистичка обрада.

Административно пословање ствараоца фонда

Административно и канцеларијско је у Србији у од 1804. до 1918. године било уређено уредбеним прописима за област рада централних и локалних органа управе. Посебна правила о „администрирању“ привредних предузећа нису се доносила, осим што су по аналогiji примењивана основна правила администрације државних органа.⁴⁴ Међутим, прегледом архивских фондова привредне провенијенције, уочили смо да је одређен поредак, углавном хронолошки приступ, био постављен и у пословној комуникацији предузећа.

Према сачуваној архивској грађи у фонду ствараоца *Парни млин Игњата Бајлонија и синова*, може се закључити да је регистратурско пословање углавном вођено по деловодном броју, хронолошки. Административне књиге (деловодни протоколи и регистри) нису сачувани, док је евидентирање аката финансијске провенијенције углавном уредно вођено кроз финансијске књиге различите садржине. Како ни списи фонда нису у целини сачувани, тешкоћу је представљала реконструкција административног поретка. Због тога се, у оквиру организационе структуре и тематског принципа/принцип груписања документације по врсти, приступило реконструкцији хронолошког поретка списка односно предмета. Списи у грађи су углавном појединачног карактера, са мањом количином здружених предмета, док фасцикулације није било, обзиром да се овај последњи начин евидентирања практиковао као обавезан за акта управне, судске или државне провенијенције.

Посебно нас је занимало „кретање“ пословне кореспонденције, која чини знатну количину грађе у овом фонду. Уколико се посматра у оквиру делатности привредних субјеката, пословна преписка може бити индустријска, трговинска, банкарска, транспортна (превозничка), занатска, угоститељска, поморска или преписка која се односи на послове осигурања живота и имовине. Отприлике све до шездесетих година 19. века пословна преписка се водила преко писама која нису имала обележја пословног писма у

⁴⁴ Анка Грујић, *Канцеларијско пословање у Србији 1804-1918*, у: „Архивски преглед“, Београд, 1971, 54.

савременом смислу те речи, нити су се много разликовала од приватне или личне преписке. Пословна писма тога време нису се одликовала посебним формалним елементима која би указивала на њихову садржину. Нови облик пословне пословног писма у Србији усталио се са јачањем индустријализације и наглим развојем трговинских, саобраћајних, царинских и банкарских послова у Србији,⁴⁵ па већ крајем 19. и почетком 20. века код већих привредних предузећа најлазимо на стилизовање изгледа пословних писама, истицање пропознатљивости фирме, робног жига, године настанка и основних података о фирми и сличних специфичности предузећа. Меморандум као посебно, визуелно обogaћено пословно писмо, са формалним карактеристикама више у изгледу, него у садржини, у односу на претходни период, постаје средство препознавања у привредној комуникацији. Као архивски документ, меморандум/пословно писмо има своју вредност, како са формалног, визуелног, тако и са суштинског, садржајног аспекта,⁴⁶ те се као такав сматра релевантним историјским извором о привредној структури на подручју једног региона или државе у целини.

Управо такву врсту архивске документације проналазимо у пословању Млина Бајлонија. Обзиром на то да у грађи нисмо пронашли деловодне књиге, важно је истаћи поредак хронологије по датуму приспећа или одашиљања аката, писама. Сваки документ је датиран засебно, те се као такав вреднује приликом сређивања и обраде. Уколико у току сређивања буде уочено да постоје услови за здруживање аката у предмет, или груписање пословних писама везаних за одређену тему и предмет, остаје на архивистима обрађивачима фонда право стручне и слободне процене како је целисходније систематизовати ову врсту грађе у фонду, наравно у складу са одређеним Класификационим планом и методским упутством за сређивање односно ревизију фонда.

Методологија ревизије архивског фонда

Класификациони план за ревизију фонда подразумева архивистичко сређивање архивске грађе према принципу

45 З. Бранковић, Д. Иванчевић, *Кореспонденција државних органа, установа и организација*, Загреб, 1964. 2,3, 131- 139. За пословно писмо са одређеним елементима усталио се назив меморандум, који је и данас актуелан у пословним сферама. Ј. Живковић, *Окрућ пошаревачки*.....24-28.

46 Више о карактеристикама архивског документа видети у приручнику *Архивистика*, аутора Богдана Лекића, Београд, 2006, 60-87.

слободне провинијенције у оквиру којег смо се определили за заједничку примену принципа организационе структуре и тематске области на коју се грађа односи у оквиру организације рада ствараоца (*принцип слободне провинијенције, облик организационе структуре односно тематски облик принципа слободне провинијенције*). У оквиру тога, грађа се сређује хронолошки, по предметима и актима у складу са деловодним бројем аката, ако их иста имају, или према датуму издавања односно пријема акта код ствараоца. У складу са *Прејоруком о приоритетној архивских фондова и збирки за сређивање и обраду и о приоритетној стручних операција* (1967),⁴⁷ *Упутством за сређивање архивских фондова органа управе, радних, друштвено-политичких и других организација* (1973),⁴⁸ као и другом доступном стручном литературом, израђени су Класификациони план и Методско упутство за ревизију (сређивање) фонда „Млин Игњата Бајлонија и синова, Мало Црниће, 1870-1943“.

Поштујући прописане стручна упутства о сређивању архивске грађе у архивима, у конкретном случају је примена принципа слободне провинијенције према предложеном моделу/облику оправдана из разлога што у фонду недостају основне књиге евиденције (нису сачуване а њихова реконструкција је нерационална), није сигурно да се административно пословање поклапа са организационом структуром, књиге су вођене само за одређену врсту документације (финансијске књиге), а није сигурно ни да су исте сачуване у целости, а треба имати у виду и то да значајан део архивске грађе ствараоца недостаје (фонд није сачуван у целини). Грађа фонда се односи на пословање млинског предузећа породице Бајлони у Малом Црнићу, као правног лица, из ког се разлога на сређивање грађе фонда не могу примењивати критеријуми и стручни прописи о сређивању личних и породичних фондова. Из сачуване грађе је могуће делимично утврдити организацију пословања ствараоца, због чега се и предлаже комбиновани приступу у погледу облика сређивања у оквиру принципа слободне провинијенције.⁴⁹

47 *Прејоруку* је донело Архивско веће при Архиву Србије, 1967. године, а објављена је у часопису „Архивски преглед“, Београд, 1968, 1-2.

48 *Упутство* је донело Архивско веће 1973. године, а објављено је у часопису „Архивски преглед“, Београд, 1973, 1-2.

49 ИАП, *Досије фонда Млин Игњата Бајлонија и синова, Класификациони план и методско упутство за ревизију и сређивање архивског фонда, 23.10.2019.* (израдила др Јасмина Живковић, архивски саветник)

Класификациони план ревизије фонда се у начелу заснива на поштовању следа хронолошких одредница аката/документације, у смислу њиховог одлагања по деловодном броју односно датуму и години настанка. Обзиром да је документација архивирана хронолошки, приликом ревизије је потребно поштовати архивистички систем сређивања грађе, који је, како смо већ указали, заснован на моделу организационе структуре ствараоца грађе са тематским принципом, а имајући у виду количину и врсту грађе која је сачувана и непостојање књига евиденције које би помогле да се тачно утврди административно пословање ствараоца. Предложили смо поштовање система деловодног броја, уколико се може утврдити, а уколико не, хронолошке одреднице настанка за излазна документа (настао код творца фонда, датум одашиљања документа) или датум пријема уколико се ради о долазном документу (насловљен на творца фонда).

На основу класификационог плана, архивска грађа фонда је сврстана у две основне групације: књиге фонда и списи фонда (архива, предмети, појединачна акта). Архивски фонд садржи укупно 47 кутија грађе коју чине књиге и списи. Предмет ревизије у првој фази представљале су књиге фонда. Обављени су послови пословима идентификовања, класификације и разврставања књига по врсти и години; вршено је бројање листова, фолијација истих, исписивање основних идентификационих података на кошуљицама. Послови техничке природе обухватају чишћење књига, исправљање изгужваних страница и корица. Разврстано је, идентификовано и класификовано 383 књига финансијске природе/рачуноводствене провенијенције, што представља 13 архивских кутија.

Утврђено је постојање матичне књиге радника (као једино сачуване књиге општег типа), док се у оквиру производне и финансијског сегмента налазе наредбе управника млина, књига јутарњих рапорта/извештаја стражара, књиге дуговања и потраживања, евиденције требовања, евиденције стоваришта у Пожаревцу и Петровцу, реверси, књиге утовара, експедиције, књига требовања, књига о боћарству и повртарству на чешком језику, благајнички дневници, приманотни ставови, књига квита на бугарском језику.

Увидом у грађу која се налази у преостале 32 кутије, утврдили смо постојање списа и појединачних докумената, који припадају пословно/финансијској преписци: благајна, стање магацина, товарни листови, биланси, квите. Примера ради, када говоримо о могућности здруживања аката или формирања групе истоверних докумената као предмет, у

Укупно	1945		1946		1947	
	Др.	Кр.	Др.	Кр.	Др.	Кр.
Благајна	10700,70		10000,00	9700,00	10417,70	
Извештаји	274000,00				274000,00	
Дневници	144000,00				144000,00	
Квита	10000,00				10000,00	
Биланси	40000,00		41000,00	14000,00	10000,00	
Користи		100000,00		100000,00		100000,00
Потраживања	40000,00		40000,00	14000,00	10000,00	
Дуга	10000,00		10000,00	10000,00	10000,00	
Утовари	10000,00		10000,00	10000,00	10000,00	
Експедиције	10000,00		10000,00	10000,00	10000,00	
Ревенси	10000,00		10000,00	10000,00	10000,00	
Укупно	1000000,00		1000000,00	1000000,00	1000000,00	

1945. јул 20. Мало Црниће - Извод промета и стања по рачунима Главне књиге млина Бајлони А. Д., Мало Црниће (250 ПМБИС 1945-20-7)

случају грађе овог фонда, то је могуће учинити са квитама, којима се описују поједини видови финансијских трансакција готовог новца, задуживања, са потпуно истоветном садржином, а сачињене за свако лице појединачно.

Посебно се издваја пословна преписка, писма између управе млина и пословних сарадника. Најзад, за истраживање социјалне структуре, живота породице Бајлони, веома је значајна кутија са списима личне и породичне преписке на српском и чешком језику. Списе у издвојеној кутији, подведени се под „разно“ а односе се на каталог и исечак из новина, оба на немачком језику.

Приликом преузимања послова на ревизији фонда, уочили смо да исти није обрађен те да није евидентирана сигнатура архивских јединица. Иако је ревизија фонда још у току, односно предстоји ревизија списа у грађи, промишљали смо предлог будуће коначне сигнатуре за архивски фонд *Парни млин Игњат Бајлони и синови мало Црниће 1861-1943*. На основу досадашње стручне литературе, праксе и решења у смислу утврђивања сигнатура фондова у Историјском архиву Пожаревац, Стручном већу Архива предложимо сигнатуру по следећој методологији:

1. ознака архива – број 250;
2. скраћена ознака фонда (уместо броја фонда под којим је уведен у Општи инвентар) – Парни млин Игњат бајлони и синови – ПМИБС;
3. година – арапски број;
4. организациона јединица – број архивске кутије – римски број;
5. редни број предмета у кутији – арапски број.

На примеру једне архивске јединице сигнатура за фонд Млин Игњата Бајлонија и синова Мало Црниће била би: **250 ПМИБС 1861 I 1**.

Најзад, коначни резултат ревизије и обраде овог архивског фонда, по предложеном пројекту, требало би да буде израда научно обавештајног средства (аналитички инвентар)

Из грађе фонда

Проналазимо значајна сведочанства о пословним подухватима али и о непосредном, свакодневном пословању млина. Грађу о исплати плата радника млину, раду на прузи Пожаревац-Петровац, преписку са иностраним предузећима око набавке машина за рад, документа о извозу брашна у Босну и Аустрију, откуп житарица за извор, извоз стоке са стоваришта у Малом Црнићу, годишњи финансијски извештаји, планови, млинску архиву, али и документацију о добротворним донацијама породице. Посебну, не малу количину архивске грађе, чини приватна и породична преписка између чланова породице Бајлони на релацији Србија – Чешка – Немачка.

Најстарији сачувани документ Бајлонијевих везан за млин датира из 1861. године, „Књиговодство” Јакова Бајлонија, иначе прва књига пословања млина која се чува у Пожаревачком архиву. У њој се налази попис инвентара, најранијих корисника, али и упутство о „правилима вођења посла”. Поред

„Књиговодства“ издвајају се, као значајније, матичне књиге радника са оствареним учинком и матична књига радника са платним списковима, који садрже евиденције запослених радника и њихових радних резултата, на основу којих су им се исплаћиване плате. Књига млинских извештаја, магацинске књиге, књиге експедиције, књиге требовања, књиге евиденције утовара, књиге признаница, књиге квита, приказују пословање млина из тог времена, а образац и садржај истих је остао непромењен и користи се и у данашњем пословању.

Фонд такође садржи интересантну „Књигу о вођарству – виноградарству“, на чешком језику из 1878. године која обилује цртежима о начину садње, резивању и старању винове лозе и других вођарских култура. Значајни документи су Уговор којим Суд општине малоцрнићке уступа Игњату Бајлонију и синовима аренду катастарску под закуп за три године у периоду од 1. маја 1880. до 1 маја 1883. године за суму од две стотине дуката цесарских и извод из евиденције рачуна које су Бајлонијеви исплатили Малоцрничкој општини на име ктиторства за изградњу Цркве у Малом Црнићу.

Свакако најзначајнију архивску грађу у фонду представља управо већ наведена преписка. За разлику од приватне, пословна преписка садржи писмену размену мисли пословних партнера – привредних и других организација, органа и грађана – у пословним стварима и другу писмену документацију која произлази из њихове пословне делатности, дакле, обухвата скуп свих писмених аката који произлазе из главне или споредне делатности једног привредног субјекта упућених другом привредном субјекту.⁵⁰

Меморандум као пословно писмо, имало је своје битне елементе којима припада, пре свега, заглавље.⁵¹ Угледнија

50 З. Бранковић, Д. Иванчевић, *Кореспонденција државних органа, установа и организација*, Загреб, 1964. 2,3, 131. Пословном се преписком успостављају, одржавају или обнављају пословни односи, евентуална усмена или телефонска саопштења писменим путем учвршћују међу пословним партнерима, осигурава доказно средство и начином изражавања пословних мисли и обликовања писма привлачи пажњу примаоца и подстиче га на сарадњу односно успостављање пословних контаката.

51 З. Бранковић, Д. Иванчевић, *нав. гел.* 140. Заглавље садржи фирму, адресу пошиљаоца и податке о основној делатности привредног субјекта. У заглавље се често уносе и други подаци од значаја за пословање, као што су на пример подаци о продајним местима, складиштима, филијалама и представништвима, затим телефонске и телепринтерске бројеве, скраћенице за телеграме, број поштанског фаха, податке о банковном пословном рачуну. У данашње време, када

*Књиговодство
Јакова Бајлонија,
1861. (250 ПМИБС
1861 XXVI)*

и привредно значајнија предузећа су у текст заглавља отискивали и заштитни знак фирме (лого), годину оснивања, значајне године из свог пословања, као што је нпр. година добијене награде на међународним сајмовима или, по неком другом основу, значајног догађаја. Знакови фирми, пословни меморандуми, фабрички и трговински жигови, „мустре и модели“ уживали су законску заштиту у тадашњим позитивним законским прописима.⁵² Посебну вредност пословне преписке Бајлонија, поред садржинске, свакако представља и визуелно осмишљено заглавље меморандума, које је као такво предмет излагања на различитим

су технолошки и информациони системи значајно развили своја сазнања, у текст заглавља уносе се и адресе електронске поште, интернет сајтови привредних субјеката.

⁵² ИАП, Збирка закона краљевине Србије, Београд, 1914. Законом о заштити фабричких и трговинских жигова од 30. маја 1884. године под фабричким или трговинским жигом сматрали су се „они знаци, који се употребљују у разним облицима за разликовање у трговачком промету производа једне индустрије, заната или земљорада, од других њима подобних производа“. Могли су се употребљавати у облику „жига, печата, вињета, рељефа, цифара, натписа, нарочитих слика“.

архивским изложбама из историје привредне делатности у Пожаревачком округу.

Најзад, али не са мањим значајем, подсећамо на део грађе фонда коју чини приватна и породична преписка, а која сведочи о породичним и личним односима између чланова шире фамилије Бајлонија. Ова преписка је једним делом сачињена на чешком језику, тако да њена детаљнија научна, историјска и архивистичка експертиза захтева познавање језика на коме је настала. У целини о валоризацији преписке у оквиру архивске грађе овог фонда, као историјског извора, можемо говорити тек по окончаној ревизији и обради, те изради научно-информативног средства о фонду. Вреди, међутим, истаћи значај архивског фонда *Парни млин Игњат Бајлони и синови мало Црниће 1861-1943*, као органске целине архивских докумената насталих радом једног ствараоца, која је у овом обиму и количини очуваности јединствена не само за територију Србије, већ и шире. Према сазнањима којима располажемо, само се у Историјском архиву Пожаревац налази посебно формиран архивски фонд под овим називом, док се фрагменти архивске грађе или појединачна архивска документа о породици Бајлони могу спорадично пронаћи у и архивским фондовима других архива у Србији. Ако се богатству архивске целине о Млину Бајлонија у Малом Црнићу придода и сазнање да је сам објекат млина сачуван у изворном облику, са оригиналним машинама за прераду житарица и специфичним ентеријером, тада се може „отворити“ могућност реализације значајног пројекта о заштити културно историјског наслеђа које су својим животом и радом у Пожаревачком округу оставили чланови породице Бајлони.⁵³

Закључак

Српска држава од мале кнежевине, још под турским суверенитетом, грабила је брзим корацима кроз модернизацију и постала независна, озбиљна грађанска држава. Индустријалац Игњат Бајлони се пак од чешког сина уздигао до једног од најлојалнијих и најуспешнијих српских странаца, који се трудио, улагао, удвостручавао иметак и оставио значајан печат у привредном и друштвеном развоју Малог Црнића и околине, Београда и Србије.

⁵³ Аутори овог рада су већ израдили основе пројекта *„Парни млин Игњат Бајлони и синови мало Црниће 1861-1943 – заштитна историјске баштине породице Бајлони у Србији“*.

1946. Мало Црниће - Заглавље пословног писма фирме Игњатија Бајлонија и синова (250 ПМБИС 1946-10-4)

Архивска грађа фонда *Парни млин Игњат Бајлони и синови мало Црниће 1861-1943* представља драгоцен историјски извор сазнања о млинарској индустрији у пожаревачком крају до 1941. године. Категорисан као културно добро од великог значаја,⁵⁴ овај архивски фонд се налази у поступку ревизије и архивистичке обраде, са циљем публикавања научно –обавештајног средства о фонду, микрофилмовања и могућности ширег истраживања значаја ствараоца фонда у привредном, али и другим сферама социјалног, политичког или економског живота породице Бајлони у Србији. Уз значајне одреднице о архивској грађи и њеном ствараоцу које смо изнели у овом прилогу за израду историјске белешке о фонду, мишљења смо да ће по завршеној ревизији фонда, архивска грађа у складу са архивистичким стандардима, бити доступна за озбиљна научна истраживања регионалне и националне привредне историје, као и темељ за реализацију пројеката од ширег па и међународног културно-историјског значаја.

The archival fund “ Steam mill Ignjat Bajloni and sons, Malo Crniće 1861-1943” (the addendum to historical notes)

The Serbian country, once a small kingdom, still under Turkish sovereignty was rapidly heading to modernization and became an independent civil country. The industrial Ignjat Bajloni, Czech by origin, was one of the most successful Serbian foreigners who doubled his fortune and left a great mark on the trade and social development of Crnići and its district, Belgrade and Serbia.

The archival data of the fund “Steam mill Ignjat Bajloni and sons, Malo Crniće 1861-1943”

is a valuable historical source on the mill industry in Požarevac district till 1941. This archival fund is categorized as a cultural heritage of great importance and it is in the process of revision and archival processing. The aim is to publish scientific information on the fund, make microfilms and allow broader research of the fund founder in economic, social, political life of Bajloni family in Serbia. Along with the significant determinants about the archival material and its creator, we strongly believe that this archival data, according to the archivist standards, will be at disposal for scientific regional and national trade/economic history research. It is also a good starting point for numerous international cultural project realizations.

⁵⁴ Листа архивских фондова и збирки Историјског архива Пожаревац, проглашених за културно добро од великог значаја, извод из Категоризације архивских фондова у архивима Србије, објављено у часопису Архивски преглед 1-4, 1998-1999, Београд, 2003, 129-183. Доступно на: <https://arhivpozarevac.org.rs/>

Стручни рад.

РАСПИС МИНИСТАРСТВА УНУТРАШЊИХ ДЕЛА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ О ПРОМЕНИ ПРЕЗИМЕНА ОД 6. АВГУСТА 1918. ГОДИНЕ

Апстракт. Рад представља приказ Расписа Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена од 6. августа 1918. године, упућеног Просветном одељењу у Паризу у вези са погрешно уведеном праксом српске администрације мењања презимена у јужним српских крајевима.

У раду ћу се осврнути на разлоге примене административне мере у вези са давањем и мењањем презимена које су се примењивале на нове држављане после 1912, 1913. године а обухватале су балканске земље.

Такође рад ће обухватити анализу промене имена и презимена код словенског живља, разлозима за прекрајање и мењање презимена Бугара који су дошли каналима бугарске егзархије односно школе и бугарских комитација и којима су Бугари мењали стара породична имена и презимена додавањем *ов* иако га дотле није било ни у појединим презименима ни у именима.

Кључне речи: промена имена, презимена, Србија, Македонија, Бугарска, српска администрација

Увод

Фонд Министарства Просвете и црквених послова на Крфу

У Државном Архиву Србије чува се један од значајнијих фондова - Фонд Министарства просвете и црквених послова на Крфу. Грађа фонда Министарства просвете и црквених послова на Крфу обухвата период од 1916-1924.

¹ Ауторка је магистар демографије, Економски факултет Универзитета у Београду, виши архивист у Државном архиву Србије; e-mail: m.bogosavljevic@archives.org.rs

године. Фонд садржи велики број важних докумената која се односе на управљање просветом и школама у Србији за време ратног разарања када је Министарство просвете и црквених послова из Ниша 1915. године започело свој рад на Крфу, 1916. године.

Фонд садржи врло вредна и интересантна документа која сведоче о доласку, распоређивању и школовању ђака по градовима, школама и универзитетима у Француској, Грчкој, Великој Британији, Италији, Швајцарској Русији и северној Африци. Грађу чине писмени задаци из српског и математике, извештаји о раду на организовању Југословенске академске омладине у Швајцарској, закон о народним школама у Краљевини СХС као и велики број правила која су издала српска академска друштва у Швајцарској, оснивање и правила ђачких дружина у Сен Жану и Болијеу (правила, објаве, записници, песме литерарни радови, критике) и др.

Идеја о образовању српске омладине у Француској појавила се још почетком 1914, када је посланик Андре Онора предложио француској Скупштини да се упражњена места у француским лицејима попуне децом бораца палих у балканским ратовима. Српски ђаци који су долазили у Француску током 1916. године, распоређивани су по основним и средњим школама. При Српском посланству у Паризу јавила се потреба да се установи посебно одељење које би се бавило питањима српских ђака и радило на њиховом школовању и образовању. Тако је основано Просветно одељење у Паризу које је ширило школску мрежу на целој територији Француске – 1916. године основана је српска гимназија у Ници која је убрзо премештена у Сен Жан и Болије као и српска гимназија у Виривилу и многим другим градовима широм Француске.

Поред Француске велики број српских ђака је избегао у Грчку и за њих су формиране основне школе у Солуну 1917. године, на Крфу, Водену и Малом Карабуруну као и Битољска гимназија у Волосу и српске гимназије на Крфу и Солуну. Српске ђаке прихватила је и Велика Британија и Швајцарска где је министар просвете установио Просветни одбор у Женеви који се бавио свим просветним питањима српских ђака у тој земљи.

У Русији српски ђаци су се школовали у српском пансиону у Одеси и српској основној школи у Јелисаветграду, основаним 1916-1917. године а српски ђаци у Африци размештени су током 1916. године по француским школама у Алжиру, Бузареји, Сетифу и другим местима.

У Фонду просвете и црквених послова на Крфу се, међу осталим документима, налази и *Распис Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена од 6. августа 1918. године.*²

Распис Министра финансија Стојана Протића свим ујравним, црквеним, школским, судским и војним властима у вези са променом презимена

Окупацијом источних делова Краљевине Србије, Министарство просвете Бугарске спроводило је политику бугаризације Срба. Велике суме новца трошиле су се на отварање бугарских школа у окупираним крајевима. Учитељи који су дошли из Бугарске радили су у складу са политиком Министарства да се становништво на окупираним територијама Србије третира као бугарско. Власт је водила политику губљења сваког осећања припадности српском народу. Било је забрањено говорити матерњим језиком а свако обраћање припадницима власти и администрацији морало је бити на бугарском језику. На улицама је извршена промена натписа па су трговци и занатлије често добијали бугарска презимена (Петровић-Петрови, Марковић-Маркови).

Српска влада забринута политиком коју је Бугарска водила према српском и македонском становништву нарочито у јужним крајевима окупиране Краљевине Србије објавила је Распис Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена од 6. августа 1918. године, свим ујравним, црквеним, школским, судским и војним властима а у вези са променом презимена. Потписник тог документа

био је тадашњи министар финансија Стојан М. Протић који је паралелно са том функцијом био и заступник министра унутрашњих дела све до краја 1918. године.

У периоду од 1916-1918. године Распис Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена од 6. августа 1918. године, послат је и Просветном Одељењу у Паризу а у вези са променом презимена и начином понашања Срба и српске администрације према том питању. Стојан М. Протић врстан политичар овим документом указао је на проблеме на које наилазе Срби и честој промени њиховог презимена а дат је као нека врста захтева да се поштује и води рачуна о тачном вођењу презимена ђака и студената од стране професора, администрације и свих оних који директно или индиректно уписују презимена ђака и студената у иностранству.

Забринутост тадашњег заступника министра унутрашњих послова Стојана М. Протића огледа се у чињеници да је административна мера коју су балканске земље примењивале после 1912-1913. године на своје нове држављане у погледу давања и прекрајања презимена била прихваћена и од стране српске администрације. Његово објашњење се заснива на чињеници да су се стара презимена често мењала и настајала су нова по имену оца или деде додавањем на крају наставака *ић* или *овић*. Као већ искусни политичар он је указао на чињеницу да су Бугари у жељи да привидно повећају број становника почели да мењају презимена а понекад и имена словенског и несловенског становништва Македоније. Словенски наставак *ов* као наставак за презиме који је у великој мери био распрострањен и међу Србима они су преузели и прогласили за свој бугарски па су на стара затечена презимена у Македонији и словенска и несловенска, додали наставак *ов*.

У Распису Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена налазимо и објашњење на који начин су се најчешће мењала презимена код становништва. Један начин је био поступак стварања презимена по имену. У Србији тог периода упркос пропису о забрани промене презимена из 1851. године нису били ретки случајеви да је свака нова генерација напуштала презиме свога оца и узимала друго презиме по имену деде. Дешавало се врло често да дете носи презиме рецимо Марковић док је оцу било презиме Петровић а деди Јанковић.. У питању су фамилије које су се годинама уназад презивале као и преци све до појаве могућности да се презиме добија по имену.

² МПС ПО Ф 22 р30/918

Распис Министарства унутрашњих дела о мењању презимена

С правом тадашњи министар унутрашњих дела залагао се за очување порекла једног народа кроз очување старих презимена. Фамилије су најчешће биле састављене од 20 до 30 кућа где су сви били рођаци који потичу од једног заједничког претка и који су носили презиме тог истог претка. Поступак стварања презимена по имену уместо презимена којима су обележене фамилије довео је до тога да је Србија у једном тренутку руководећи се моделом презиме по имену добила безброј Ђорђевића, Марковића, Јовановића, Павловића и др. На тај начин је презименима заправо уништено оно што је некада било једна фамилија. Као резултат оваквог начина стварања презимена је постојање великог броја различитих појединаца са истим презименом. Оваквим начином добијања презимена заправо ништа се не решава па тако горе наведена презимена као што су Ђорђевић, Јовановић, Павловић осим бројности заправо и не указују на фамилију и не представљају ни традицију ни трајност. Она су настала из имена те тако и губе сваку вредност презимена.

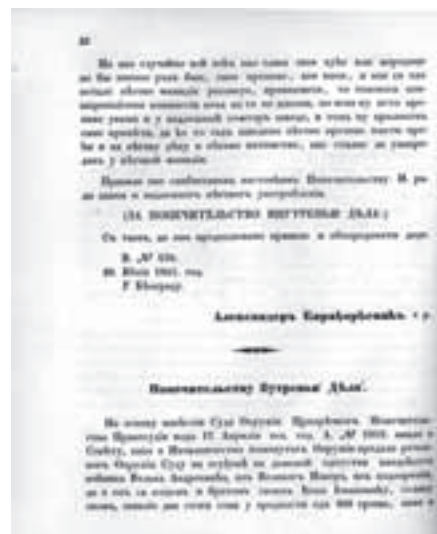
За разлику од Србије у Македонији постоје такозвана фамилијарна презимена што значи да ретко свака генерација мења презиме већ већи број породица носи исто презиме по заједничком претку и славе исту славу. У тексту Расписа

Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена наводе се нека од најчешћих фамилијарних презимена: Бело, Ђосе, Малечко, Тарабан, Крашко, Качо, Турунци, Шарко, Шардан и др.

Сваки појединац употребиће презиме своје фамилије тј. уз презиме иде његово име нпр. Јован Бело, Марко Ђосе, Стојан Малечко, Сава Тарабан и др. али за целу фамилију у Македонији обично кажу: Беловци, Ђосевци, Малечковци ит. Овакво презиме у Македонији називају „прекар“ што значи надимак.

Осим презимена која су настала по имену, многа презимена се разликују у зависности од краја где су настала. Тако у ужичком крају презимена настају по надимку једног претка али не за једну генерацију него за читаву фамилију. У Војводини су најчешћа презимена на *ов, ин и ски* (Савов, Попов, Дунђерски, Пупин). У Лици (Гутеша, Бурдеља, Грба). Шола у Херцеговини, Бањак у Далмацији. Ипак аутор закључује да су сва та презимена остала од старина и нису се мењала.

На крају у тексту Расписа Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена заступник министра унутрашњих дела Стојан М. Протић се позива на

Уредба Централне државне управе од 30. јуна 1851. Уредба Централне државне управе од 30. јуна 1851.

Уредбу Централне државне управе од 30. јуна 1851. године³ о промени презимена, и налаже свим управним црквеним, школским, судским и војним властима да убудуће по тој наредби поступају.

Указом о промени презимена од 30. јуна 1851. године захтева се од Попечитељства унутрашњих дела да свако ко поднесе молбу у вези са променом презимена може то и да уради али да се код нас мора законом прописати да се презимена у народу морају једном за стално утврдити како би се унапред и заувек знало презиме једне исте фамилије и да се на тај начин презимена уносе у званична акта како од стране државе, тако и од судства, црквене или школске власти.

Закључак

Презиме или породично име рођењем се наслеђује од предака и оно представља традицију, порекло и нечије корене. Српска презимена су настала у 14. веку тако што се наставак *ић*, *ев* или *ов* додавао очевом имену или имену деде. Презимена су се најчешће добијала по имену оца, по племени, по звању, надимку, месту порекла.

³ Књига Уредби Централне државне управе, библиотека Архива Србије, стр. 30-32

Са одласком великог броја српских ђака у Француску на школовање јавила се потреба да се путем расписа јавно објави и захтева правилно поступање са презименима српских ђака и професора. С једне стране то је значило очување традиције и српства а са друге неприхватање политике коју су водили други народи нарочито Бугари који су прекрајали презимена становништва и на тај начин потпуно мењали његову структуру и националну припадност.

Распис Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена од 6. августа 1918. године од стране тадашњег министра Стојана М. Протића био је послат Просветном Одељењу у Паризу са једним циљем: да се обавесте све школе, гимназије и институције где има српских ђака и студената како треба да се поступа са евиденцијом, зашто је важно да се не дозволе исправке и мењање презимена и да се поштује свачије право да уколико неко жели може да приступи промени презимена а у супротном оно мора бити написано без икаквих измена.

Овај документ указује на чињеницу да и поред ратних разарања, свих проблема које са собом носи избеглиштво и изгнанство српске деце и омладине у иностранство у том периоду се водило рачуна о традицији и очувању српског идентитета па и на овај начин заштитом презимена сваког појединца.

Распис Министарства унутрашњих дела Краљевине Србије о промени презимена од 6. августа 1918. године представља апел српској администрацији у иностранству да се јасно прецизно и без измена пишу презимена наших људи а тадашњи министар унутрашњих дела министар финансија Стојан М. Протић упозорава да српском карактеру не одговара ни верска ни национална нетолеранција и као пример за то наводи да у Београду живи становништво са презименима као што су: Марко Леко, Ђорђе Вајферт, Алкса Биба, Сабо, Коен и др.

Као врстан политичар он је већ тада указивао на чињеницу да је прекрајање словенских, турских и јеврејских презимена чин националне нетолеранције што је у потпуној супротности са тежњом за повећањем територија где се увек јавља већи број грађана других народности. Ту свакако до изражаја долази и његова тежња и вера у могућност толеранције и прихватања различитости што ће он и показати у својој каснијој политичкој активности као председник прве владе Краљевине СХС.

The Bill of The Ministry of the internal affairs of Kingdom of Serbia on the change of surname, from August 6th, 1918.

The surname or family name is received by birth from the ancestors and it represents a tradition, origin or someone's roots. Serbian surnames were created in 14th century, by adding the suffix *-ić, ev, ov* to father's or grandfather's name. The surnames were usually given according to father's name or the name of the tribe, title, nickname, place of origin. Since many students were educated in France, a decent treatment of the students' and professors' surnames was required through

the public bill. It was, on one side, a preservation of tradition and Serbdom and on the other side, rejecting the politics of other nationalities, especially Bulgarians, who altered the surnames of people and thus changed surname structure and national belonging. *The Bill of The Ministry of internal affairs of Kingdom of Serbia on the change of surname, from August 6th, 1918.* The bill was issued by Stojan M. Protić, the minister of that time, and sent to the Department of Education in Paris. This bill had one goal: to inform schools, grammar schools and all other institutions, which had Serbian pupils and students, how to keep records and why it was important not to make corrections and changes. Furthermore how to respect one's wish to change the surname, otherwise it had to be written without any changes. This document points out that, in spite of the war destruction and all the troubles of exile and banishment that came upon Serbian children and youth in that period, the tradition and preservation of Serbian identity were important and it included the protection of person's surname. *The Bill of The Ministry of internal affairs of Kingdom of Serbia on the change of surname, from August 6th, 1918.* represents a plea to Serbian administration abroad to write the surnames of our people precisely and without any changes. The minister of internal affairs and finance, Stojan M. Protić underlined that Serbian character did not agree to religious or national intolerance. Protić gave an example that there were people in Belgrade with surnames such as: Marko Leko, Đorđe Vajfert, Aleksa Biba, Sabo, Koen and similar. As an experienced politician, minister Protić pointed out that changing Slavic, Turkish, Jewish surnames was an act of national intolerance which was quite opposite to the wish to have more territories primarily with other nationalities. We can clearly see Protić's tendency and faith in tolerance and accepting the differences, which he demonstrated later on in his political activities as the president of the first government of the Kingdom of SHS.

Стручни рад.

АРХИВСКА ГРАЂА „ТРГОВАЧКОГ ОБАВЕШТАЈНОГ И ИНКАСО ЗАВОДА «КРЕДИТ-ИНФОРМ» БЕОГРАД“ У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ ПОЖАРЕВАЦ *Прилој микроекономској историји Пожареваца између два светска рата*

Апстракт: Историјски архив Пожаревац поседује део архивске грађе некадашњег Трговачког обавештајног и инкасо завода „Кредит – информ“ Београд. Архивска грађа у количини од седам архивских кутија о 623 лица која су пописана, садржи део документације овог ствараоца са подручја тадашњих општина Пожаревац, Смедерево, Петровац, Голубац, Велико Градиште, Велика Плана, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће. Поред тога, у две архивске кутије смештена је архивска грађа разних места ван територије Архива. Седиште творца овог фонда било је у Београду, а деловао је на територији целе Краљевине Југославије у периоду између два светска рата. Архивска грађа која се чува у Историјском архиву Пожаревац датира из периода од 1926. до 1943. године. Оснивач Завода је Миодраг Марковић. Он је у периоду од 1963–1984. године архивима понудио за откуп делове архивске грађе којом је располагао. Архивима су понуђени делови грађе према тадашњој територијалној надлежности архива. Можемо рећи да се ради о веома значајној архивској грађи за историју економије, привреде и предузетништва, али и за историју свакодневнице. Кроз податке о кредитној способности оних који су „обрађивани“ од стране овог завода сазнајемо и бројне податке о економској снази и привредној структури становништва подручја на које се односи, али и информације о личним карактеристикама појединаца и угледу који су уживали у заједници. У овом тексту презентоваћемо архивску грађу која се односи на Пожаревац, односно даћемо попис лица са подручја Пожареваца и околних села која су била предмет обраде и интересовања овог Завода. Сукцесивно, у наредним бројевима наставићемо са презентовањем ове архивске грађе и за остале општине.

Кључне речи: архивска грађа, архивски фонд, привредна историја, кредитна способност, Кредит-информ, кредитни завод, Пожаревац, Косиловац.

Увод

Фонд Трговачко-обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“ Београд, према истраживању архивског саветника Историјског архива „Средње Поморавље“ у Јагодини, Милорада Јовановића, чува се у девет архива у Србији.² У сваком архиву он се води као засебан фонд, а својим истраживањем Јовановић је доказао да се ради о једном истом фонду чији су делови смештени у више архива. Постоје индиције да су неки његови делови сачувани и налазе се и у архивима ван територије Србије. Податке о фонду у овом раду црпели смо из истраживања колеге Јовановића и публикације објављене у Скопљу 1965/66. године у издању тадашњег Историјског архива Скопље под насловом *Прејлед на материјалиште во фондој: „Кредит-информ, Трговачки обавештајни и инкасо завод – Београд“ (1924–1941.)*, односно из архивске грађе и досијеа овог фонда који се чува у Историјском архиву Пожаревац.

Милорад Јовановић је на основу истраживања архивске грађе овог ствараоца у свом и још три архива и посебно на основу историјске белешке Историјског архива Београда за овај фонд из 2012. године, реконструисао историјат ствараоца, организациону структуру и канцеларијско пословање, колико је то било могуће на основу непотпуно сачуване архивске грађе. Према истраживању колега из ИА Београда и колеге Јовановића, Трговачки обавештајни

¹ Ауторка је дипломирани историчар и виши архивист у депу у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: slobodankacvetkovic@arhivpozarevac.org.rs i slobodankasasa@gmail.com

² Милорад Јовановић, *Фонд Трговачко-обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“ Београд (1928–1941)*, Зборник радова „Архивска грађа у теорији и пракси“, бр. 3 (ур. Слободанка Цветковић), Архивистичко друштво Србије, Београд 2020, 252–263.

и инкасо завод „Кредит-информ“ Београд³ је основан 1928. године у Београду, а делатност му је била „прикупљање информација трговачког карактера о финансијском стању и пословној способности корисника кредита“. Од њега су банке и индустријска предузећа тражила и добијала уз накнаду (претплатници) *информације о пословном стању и економском билансу појединца, трговаца, занатлија, власника рудника и крућних индустријалаца*. На основу тога су банке процењивале одобрење кредита и начине за обезбеђења кредита, а пословна предузећа бирала своје пословне партнере.⁴ Оснивач је био Миодраг Марковић који је студирао Високу школу за међународну трговину у Бечу и заједно са Драгољубом Игњатовићем и Предрагом Илићем из Београда основао Трговачки обавештајни завод. Завод је, према њиховом истраживању мењао више пута називе: *Међународни трговачки обавештајни завод Игњатовић и комп.*, *Трговачки обавештајни завод Кредит-контрол*, а затим *Трговачко обавештајни завод Кредит-информ*. Касније је у овај назив додато и *инкасо*. Од средине 1932. године из ортакчког посла је иступио Драгољуб Игњатовић, а једини власник је остао Миодраг Марковић. Седиште Завода је било у Београду, у Улици Цара Лазара 11, затим Дечанској 23, а потом на Престолонаследниковом тргу (данашње Теразије).⁵

Завод је, према наведеном истраживању имао четири одељења. Одељење Општих послова и Информативно одељење су постојали од оснивања. Инкасо одељење је формирано у другој половини 1937, а Одељење трговачког заступништва 1939. године. За рад Завода најважније је било Информативно одељење које је прикупљало податке по захтевима клијената. Завод је имао своје дописнике, агенте информаторе за прикупљање информација по свим већим местима у Србији (око 2500 дописника чија се картотека налази у ИА Београд).⁶ Извештаји дописника били су поверљиви и званични. Извештаји су најчешће писани руком уз попуњени упитник. Потом су прекуцавани у Заводу у Београду, превођени на немачки језик, а потом одлагани у коверте. Један примерак је добијао претплатник који је имао интереса да сазна кредитну способност појединца или фирме. Свака коверта је бројем била повезана са картотеком.

На коверти није било исписаног имена, већ само број, док су на картици поред броја били исписани одговарајући подаци (име и презиме, занимање, адреса, место становања) о лицу које је предмет обраде.⁷ Деловодне књиге за овај фонд нису сачуване ни у једном архиву. Претпоставка је да су изгубљене током рата.⁸ *Кредит информ* је према истраживању колеге Јовановића и колега ИА Београда престао са радом почетком Другог светског рата, али су извештаји централи у Београду стизали и касније, све до 1943. године. Према подацима М. Јовановића, у Србији девет архива поседује грађу овог Завода.⁹

Нешто другачије податке који померају хронолошки оквир деловања Завода проналазимо у публикацији¹⁰ штампаној у Скопљу 1965/66. (некадашњи Историјски архив Скопље), под називом „Кратко информативно средство: Преглед на материјалите во фондот: „Кредит-информ, Трговачки обавештајни и инкасо завод – Београд“ (1924-1941).“¹¹ У кратком историјату фонда наводи се да је Завод основан као приватна институција 1924. године са седиштем у Београду (седиште у Улици Цара Лазара 11, од 1932. у Улици Николе Пашића (сада, 1965/66, прим. аутора) Нушићева), па у Улици Дечанска бр. 23, и на крају од 1935. године до 6. априла 1941. на Теразијама бр. 12.¹² Од оснивања до 1930. године назив Завода био је *Кредит-контрол*. У публикацији се наводи и да је Миодраг Марковић, који је оснивач Завода, рођен 1901. године. За оснивање Завода дошао је на идеју још на студијама у Бечу по угледу на аустријски завод „Wüs Muller Co“.¹³ У њему је радио и стекао потребна знања. Успео је да формира мрежу сарадника за тај Завод у Словенији и Војводини, чиме је доказао да је способан

⁷ *Ист*, 253.

⁸ *Ист*, 254.

⁹ Архиви у Јагодина, у Врању, у Зајечару, Крагујевцу, Пожаревцу, Лесковцу, Нишу, Неготину и Београду; *Ист*, 258.

¹⁰ Пронађена је уз архивску грађу фонда Трговачког обавештајног и инкасо завода „Кредит-информ“ Београд.

¹¹ Налазимо информацију да је део фонда за архиве на територији тадашње СР Македоније (Битољ, Куманово, Охрид, Прилеп, Скопље, Струмица, Тетово, Титов Велес и Штип) откупљен крајем новембра 1964. године за 550.000 динара.

¹² Ранију годину оснивања потврђује и до сада истражена архивска грађа у Историјском архиву Пожаревац која датира већ из 1926. године. Видети документацију о Ђорђу Давинићу индустријалцу из Пожаревца.

¹³ *Преглед на материјалите во фондот: „Кредит-информ, Трговачки обавештајни и инкасо завод – Београд“ (1924-1941)*, Историјски архив Скопље, Скопље 1965/66, 4.

³ М. Јовановић наводи називе под којима се овај фонд чувао у различитим архивима. *Ист*, 259.

⁴ *Ист*, 252.

⁵ *Ист*, 252.

⁶ *Ист*, 253.

да организује самосталну установу. Његов отац, Милутин Марковић, који је завршио Трговачку академију у Марибору, помогао је сину у формирању Завода 1924. године. Наводи се и да је био имућни власник имања у околини Обреновца и да је 1905. године општини Обреновац поклонио сумпорну бању која је била у његовом власништву.¹⁴ Основни посао Завода био је да сакупља тајне информације о сопственицима и другим правним лицима у Југославији за различите индустријске, трговинске и сличне организације, кредитне установе и банке на основу којих су клијенти доносили одлуке о пословној сарадњи и кредитирању.¹⁵

Организациона структура се, према наводима у македонској публикацији, мењала неколико пута. Као стални сарадници у прво време били су правник др Младен Цигурски и Руде Штглар – Мајевчанин, као директори аквизиција. Они су правили мрежу сарадника по цеој земљи. Руде Штглар је ишао по Босни и Херцеговини, Словенији и Хрватској, а др Младен Цигурски у насеља по Србији, Црној Гори и Македонији.¹⁶ Оцењује се и да је Завод најуспешније деловао током 1933/34. године, чему је допринела светска економска криза, као и да је уживао велики ауторитет. Као резултат успешног пословања, основано је и *Инкасо одељење*, а од 1935. године, по сугестији *Вербанг дер Веренине Кредитреформ* из Лајпцига и *Одељење за засигурање* око 200 страних фирми, што је допринело проширивању круга сарадника.¹⁷

Архивска грађа фонда у Историјском архиву Пожаревац

Архивски фонд Трговачки обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“ у Историјском архиву Пожаревац примљен је према белешкама сачуваним у досијеу фонда (оригинални записник о пријему није сачуван) 1980. године од Архива Србије (данас Државни архив Србије) у 8 архивских кутија

¹⁴ *Истио*, 4.

¹⁵ *Истио*, 4-5. Од банака се наводе Банкверан, Врачарска, Југословенско-трговинска, Народна банка у Београду, Прометна банка, Француско-српска и друге. Од индустријских преузимања као клијенти се наводе Фабрика сапуна из Осиека, Фабрика чоколада „Унин“ из Загреба, представништва AEG, Philips, Siemens, Standard elektrik kompany., „Arista“ London, „Austrija-Viena“, „Hermes“ A.G. Kreditversicherung – Berlin, „France – Expansion“ – Paris, „Verband der Vereine Gredizefomre“ – Lajpcig, „Wüs Muller Co“ – Viena...

¹⁶ *Преглед на материјалиште во фондој: „Кредит-информ, Трговачки обавештајни и инкасо завод – Београд“ (1924-1941.)*, 11.

¹⁷ *Истио*, 12-13.

као несређен.¹⁸ Током 1981. године евидентиран је под називом *Кредит-информ Трговачки обавештајни завод Београд* и као такав је сређиван. Том приликом је констатовано да фонд садржи картице и „осталу документацију“ појединаца и фирми који су тражиле кредите. Картице су разврстане по општинама и местима, а потом разврстане по азбучном реду. Предмети су потом уписани у именични регистар. Списак у досијеу фонда садржи укупно 623 имена. Сређени део фонда је препакован у пет архивских кутија, док су у две кутије смештени предмети са територије за коју није надлежан архив у Пожаревацу и они нису сређени нити за њих постоји урађен попис.¹⁹ У једну кутију смештена је документација за подручје Пожареваца са селима, затим у по једну кутију за Смедерево и Петровац, док су Голубац, Велико Градиште и Велика Плана смештени у једну, а Жабари, Жагубица, Кучево и Мало Црниће у једну кутију.

У досијеу фонда нема других података, историјске белешке и слично, који би осветлили податке о творцу фонда. У Историјском архиву Пожаревац је архивска грађа Информативног одељења, коверте са документацијом о обрађиваним клијентима (у већини случајева сачувана су коверте са бројем, картице са подацима о обрађиваном лицу и пратећа документација, упитник и извештај на српском и врло често и на немачком језику). О појединим лицима извештаји и упитници су достављани током више година. Упитници су садржавали податке: име и презиме лица које је предмет „обrade“, колико година има, да ли је жењен или да ли је удата, колико деце има, које је школе завршио и када, шта ради, и када је почео, шта тренутно ради и у ком звању, каква му је месечна плата, да ли има и колико прихода са друге стране, да ли му још неко ради у породици, да ли има непокретне имовине на своје име, колико је задужен, да ли се задужује често, да ли има много дугова, да ли је члан неких управа, да ли има почасна звања, да ли жена

¹⁸ У евиденцијама архива (реконструисана) Књига пријема уписан је под бр. 406, број досијеа је 400, уписан је у Регистар архивске грађе ИА Пожаревац под бр. 402, проглашен је за културно добро по решењу дел. бр 1520/3-1364 од 22.12.2015. године.

¹⁹ Прелиминарним прегледом архивске грађе која се налази у те две кутије несређене грађе наилазимо на коверте о лицима из различитих градова бивше Југославије: Сиска, Славонске Бистрице, Пачке Паланке, Шапца, Панчева, Новог Сада, Сплита, Бездана, Добоја, Сенте, Љубљане, Борова, Птуја, Петриње, Суботице, Зрењанина, Вршца, Осиека, Пераста, Подгорице, Котора, Раба, Сарајева, Вуковара, Мајданпека, Карловца, Рудника на Ртњу, Бјеловара, Горњег Вакуфа, Вараждина и других.

има мираз или шта има да наследи, како живе (скромно, удобно, раскошно), какво име и углед ужива и какав је по карактеру, да ли пије или се коцка, како плаћа, да ли је био тужен, да ли има забране, хипотеке, ко може да буде јемац за њега. На крају обрасца се тражило да агент/обавештајца да и своје мишљење о том лицу, да ли му се може и колики кредит одобрити. Све је рађено врло дискретно, што је захтевано од сваког обавештајца. Они су се чак потписивали искључиво иницијалима, без пуног имена и презимена. Иако се чувала тајност агената, односно сарадника обавештајца, кроз документа и сачувану преписку успели смо да идентификујемо као обавештајце за Пожаревац Бранка В. Богдановића, трговца који се потписивао иницијалима *Б.В.Б* и Милана Д. Стојадиновића директора Пожаревачке трговачке банке који се потписивао иницијалима *М.Д.С*. Изгледа да је овакав начин прибављања информација био прилично тачан и прецизан, те је Завод уживао ауторитет и проширивао је мрежу својих корисника. Некада су упитнике попуњавали и сама обрађивана лица, па су ти подаци „укрштани“ са подацима добијеним од агената са терена. На основу података из упитника Кредит-информ је састављао извештаје који су такође сачувани. Углавном су то машински куцани (ретко у рукопису) полулистови са извештајем и мишљењем Завода о појединцу или фирми, са подацима о оснивању фирме, пославању, кредитној способности, начину живота власника, имовини коју поседује и са препоруком за давање зајма или кредита. Врло често је извештај рађен и на немачком мезику.

До сада ова архивска грађа није била предмет обраде од истраживача, те је на овај начин први пут чинимо доступном јавности. Архивска грађа у делу за Пожаревац је у највећем сређена према пореклу лица на које се односи (Пожаревац и околна места) а потом по принципу слободне провенијенције (азбучним редом) и спакована у коверте за свако обрађено лице. Предузећа и протоколисана ортачке радње су издвојене у посебну целину. Приликом истраживања за овај чланак претходно успостављени распоред грађе није битније мењан. Само тамо где није у потпуности испоштован азбучни ред било је интервенција, односно уметнути су предмети који су накнадно пронађени, а односе се на Пожаревац. Потребно је обавити даље архивистичке послове на сређивању и обради ове архивске грађе, ревизију хронолошког распореда докумената у оквиру сваке коверте, фолијацију, печатање и сигналирање, ревизију пописа, микрофилмовање и дигитализацију. Архивска грађа је у

релативно добром стању очуваности, нема већих оштећења, осим што је један део коверата од влаге у делу који има лепак слепљен са документима који се у њему налазе, те би исто захтевало стручну експертизу конзерватора.

У овом чланку даћемо попис лица и предузећа која су била предмет обраде Трговачког обавештајног и инкасо завода „Кредит-информ“ Београд, а потичу са територије Пожареваца и околних места. Иако је првобитна верзија чланка била замишљена да донесе и податке о пописаним лицима, одлучили смо да презентујемо само попис јер би навођење информација из архивске грађе далеко превазишло условљени обим чланка. Такође, ускратили би смо и задовољство откривања будућим истраживачима. Назнаке онога што би се могло пронаћи у архивској грађи даћемо на крају текста.

Азбучни попис обрађиваних лица за Пожаревац и околна села

1. Адамовић Драгутин, часовничар
2. Алексић Аурел, папучар
3. Андрејевић Наталија, чиновница „Браничева“
4. Анђелковић Чедомир, опанчарски радник
5. Антић Миливоје, предузимач
6. Арежина Илија, инжењер потпоручник
7. Бајић Драгомир, инжењер потпоручник Пука за везу
8. Балдић Васо, шофер
9. Барта Фрида, домаћица и Андрија, инежењер
10. Белосавић Илија, Бора, Миле, гвожђарско-стакларска радња
11. Бергман Јохан, трговац перја
12. Биндер Стјепан, пешадијски капетан
13. Благојевић Душан, свештеник
14. Благојевић Милош, књиговођа Казненог завода
15. Богдановић Ленка, домаћица
16. Богојевић Влада, кројач
17. Богосављевић и Богдановић воскарско-лецидерска радња
18. Бранковић Димитрије, кафеџија
19. Бранковић Милутин, наредник
20. Брдарски Жика, опанчарска радња
21. Бркић Војислав, индустријалац²⁰

²⁰ Уписано да је из Пожареваца, где му је протоколисана радња, али је родом из Великог Села (општина Петровац) где је његов отац имао млин.

22. Брскић Милан, поднаредник пука за везу
23. Булашевић Сергије, бивши професор
24. Варелија Јосип, инжењерски потпоручник Пука за везу
25. Васић Владимир, мануфактурно галантеријска радња
26. Васовић Милија, мешовита трговина
27. Вељковић Миодраг, часовничар
28. Вићентијевић Драги, трговачки заступник
29. Вуковић Велимир, студент технике, члан фирме „Слога“
30. Вучковић Радомир, потпоручник Пука за везу
31. Вучковић Радомир, чиновник Градског поглаварства
32. Вучковић Радомир, чиновник Градског поглаварства²¹
33. Вучковић Стеван, трговац
34. Гојковић Божидар, чиновник
35. Гојковић Димитрије, магационер железнице
36. Голд Еуген, поручник Пука за везу
37. Гординовић Богољуб, трговац колонијалне робе
38. Грујић Властимир, ресторација²²
39. Грујић Милан, трговац
40. Давидовић Петар, трговац мануфактурне робе
41. Давинић Бранко, индустријалац, народни посланик
42. Давинић Ђорђе, индустријалац²³
43. Дамњановић Војислав, бивши трговац
44. Даниловић Чедомир, трговачки пословођа
45. Девчић Марко, инжењер
46. Деру Наум, трговац колонијално бакалске робе
47. Димитријевић Борислав, бивши закупац поште
48. Димитријевић Надежда, домаћица
49. Драгојловић Душан, званичник Д.Д. Ж.
50. Драгутиновић Александар, опанчарски радник
51. Дружијанић Матеја – Дане, ресторација
52. Дучић Ђорђе, потпоручник
53. Душманић Драги и Јелена, апотека
54. Ђорђевић Ј. Душан
55. Железник Иван, инжењер потпоручник Пука за везу
56. Живановић Љ. Војислав, трговац мешовите робе
57. Живановић Милосав, колонијална радња
58. Живковић Милица, чиновник Женског казног завода
59. Животић Милан, опанчарска радња

60. Жикић Милисав, сарач
61. Ивковић Живко, дентиста
62. Ивковић Живко, кројач
63. Илић (жена Димитрија) Десанка, мануфактурно-галантеријска радња
64. Илић Димитрије, трговина мануфактурне робе
65. Илић Михајло & В. Грос, мануфактура
66. Илић Михајло, трговац мануфактурне робе²⁴
67. Илић Тодор, адвокат
68. Јаковљевић Драгољуб, гвожђарска и фарбарска радња
69. Јаковљевић Љубомир, трговац
70. Јанковић Ђорђе, трговац
71. Јанковић Кастрати Драган, новинар
72. Јанковић Наста, закупац купатила
73. Јанковић Чедомир, кафеција
74. Јацић Љубомир, мануфактурна радња
75. Јекић Живојин, инжењер
76. Јовановић Божидар, учитељ
77. Јовановић, Браћа К, трговина мануфактурно-галантеријске робе²⁵
78. Јовановић Ђорђе, бакалин
79. Јовановић Ђорђе трговачки помоћник и кућевласник
80. Јовановић Миодраг, благајник Пожаревачке задруге
81. Јовановић Никола, полицијски агент
82. Јовановић Станимир, кафеција
83. Јовичић Ђорђе, бакалска радња
84. Карио Соломон, извоз живине и јаја
85. Катанић Драган, наредник – курс за везу
86. Катић Сава, фризер
87. Качаниклић Михајло, књиговођа Казног завода
88. Келер Никола, инжењерски потпоручник
89. Колоњас Риста, Хотел „Српска круна“²⁶
90. Костић Живота, бакалин
91. Кочевевић Сребрен, инжењерски потпоручник
92. Кувач Петар, инжењер, потпоручник Пука за везу
93. Кузмановић Веља, трговина парфимерија
94. Кузмановић Веља, парфимерија
95. Кузмановић Светислав, власник апотеке „Св. Врачи“
96. Кукуњин Федор, књиговођа „Браничево“ електрична централа

²¹ Изгледа да је у питању иста особа као под бр. 31, али су им картице са различитим бројевима.

²² Држао ресторан.

²³ Најстарији клијент у смислу да су подаци о њему тражени и достављени 1926. године.

²⁴ У питању је исто лице као испред, али је за њега вођена нова картица, вероватно као за самосталног клијента.

²⁵ Картица је на име Јовановић К. Боже.

²⁶ Картица клијента се односи на Колоњаса лично, а не на хотел који је већ дао у закуп.

97. Лазаревић Богдан, лекар
 98. Лазаревић Трајко, гвожђарско-стакларска радња
 99. Лазић Матеја, трговац
 100. Лашић Винко, инежињерски поднаредник
 101. Лимоновић Станоје, служитељ
 102. Лукић Чедомир, мешовита радња
 103. Маринковић Миљко, инкасант Градског поглаварства
 104. Марјановић Чеда, трговац мануфакурне робе
 105. Марковић Ђорђе, капетан II класе
 106. Марковић Милан, трговац
 107. Матејић Драгољуб, свештеник
 108. Матковић Владимир, инжењер потпоручник Пука за везу
 109. Мацић Љубиша, шеф станице
 110. Милановић Војислав, обућарска радња
 111. Милановић Драгољуб, колонијална мешовита радња
 112. Миленковић Милан, трговац
 113. Милер Стјепан, шеф Пореске управе
 114. Миливојевић Драгољуб, опанчар
 115. Миличевић Михајло, трговац
 116. Миловановић Драгутин, бакалска радња,
 117. Миловановић Никола, инжењер подпоручник
 118. Милојковић Јован, лекар
 119. Милосављевић Властимир, трговац
 120. Милосављевић Драгутин, поткивач
 121. Милосављевић Стеван, лекар
 122. Миљковић Душан, инжењер
 123. Мирјанић Ангелина, домаћица
 124. Митић Драгољуб, стакларско порцуланска радња
 125. Митић Љубомир, трговац
 126. Михаловић Драгутин, мануфактурно галантеријска радња
 127. Младеновић Милутин, лончар
 128. Момировић Никола, приватни чиновник
 129. Мумџић Сава, апотекар
 130. Налиш Драгутин, ветеринар
 131. Налиш Драгутин, срески ветаринар²⁷
 132. Нанковић Живојин, трговац „Бостон“ стоваришта ципела
 133. Недељковић Михајло, пензионер
 134. Николић Коча, дрварска радња
 135. Николић Растко, интендантски поручник
 136. Новаковић Станојло, трговина мешовите робе
 137. Обрадовић Александар, кафеџија
 138. Обрадовић Будимир, кафеџија
 139. Обрадовић Коста и Мита, гвожђарска радња²⁸
 140. Павишић Ђура, повереник код Коморе Београд
 141. Павличек Јосиф, књиговођа Пожаревачке штедионице
 142. Павловић Драгиша, капетан I класе у пензији
 143. Павловић Зорка, пензионерка
 144. Панић Драгољуб, кожарско и електро-техничка радња
 145. Перић Жика, абацијска радња
 146. Перић Миливоје, електричар
 147. Петковић Иван, опанчарска радња Петковић Радивоја
 148. Петковић Љубица, домаћица и Станоје, столар
 149. Петровић Владимир, абација
 150. Петровић Живојин, трговац
 151. Петровић Жика, абација
 152. Петровић Илија, колонијално-мешовита радња
 153. Петровић Милан, бивши трговац
 154. Петровић Милосав, опанчарска радња
 155. Петровић Миодраг, професор
 156. Петровић Ранко, абација
 157. Петровић Синиша, месар
 158. Пешић Божидар, полицијски писар
 159. Пешић Стеван, лекар
 160. Пешић Чедомир, полицијски писар
 161. Пољаков Петар, пословођа ложонице
 162. Пољопривредна подружина Српског пољопривредног друштва
 163. Поповић Бранислав, воскарско лецедерска радња
 164. Поповић Војислав, мушка конфекција
 165. Пурић Бошко, трговачки помоћник
 166. Радивојевић Милош и Цвета, трговина мануфактура
 167. Радовановић Драгољуб, свештеник
 168. Радоњић Милутин, хотелијер
 169. Ранковић Драгутин, адвокат
 170. Рашић Живота, гвожђарско стакларска и фарбарска радња
 171. Ролчевић Крста, поручник
 172. Росић Ђурај, потпредседник Финансијске контроле
 173. Сергејевић Михајло, сајџија
 174. Симић Михајло и Милан, трговина колонијалне робе

27 Ради се о истој особи, само је једна картица из времена када је био у државној служби а друга када је у пензији и обавља приватну праксу.

28 Радња је била на Косту који је умро 1927. а посао је наставио син Мита Обрадовић о чијој кредитној способности је извештавано.

175. Симић Светислав, инжењер
 176. Сотировић Ратомир, инжењер потпоручник
 177. Спасић Крста, мануфактурна радња
 178. Спасић Љубиша, колонијална бакалска радња
 179. Станисављевић Мита, апотекар
 180. Станисављевић Чедомир, трговац
 181. Станковић Веселин, чувар казнионе
 182. Станојевић Боривоје, Стојановић Љуба, мануфактурна трговина
 183. Станојевић Живота, абација
 184. Стевић Драгомир, трговина мануфактурно галантеријске робе
 185. Стефановић Божа, управник Житарске задруге
 186. Стефановић Илија, колонијална бакалска радња
 187. Стефановић Станојло, мануфактурна радња
 188. Стојадиновић Љубомир, заменик државног тужиоца
 189. Стојановић Велимир, трговина колонијално-бакалске робе
 190. Стојановић Љубомир, мануфактурна радња
 191. Стојковић Вука, чиновник
 192. Стокић Ж. Иван, трговац
 193. Стокић Селимир, трговац
 194. Тадић Звонимир, поднаредник Телеграфског пука
 195. Танасковић Божидар, интендантски поручник
 196. Теофиловић Жарко, чувар Казненог завода
 197. Томић Драгољуб, трговац
 198. Томчевић Ангелина, рентијерка
 199. Топаловић Јован, писар општине
 200. Тошић Живадин, судија
 201. Трифуновић Живко и Десанка, колонијално-бакалска радња
 202. Трудић Софија и Влада, електротехничко и инсталатерско предузеће и Тодоровски Цако, адвокат²⁹
 203. Франк Димитрије, чиновник Црвеног суда
 204. Црлењак Владимир, инжењерски капетан II класе
 205. Чариков Ђорђе, инжењерски поручник
 206. Ђурувија Марија, трговина вина
 207. Шустер Самуело, електричар

29 Сачувана је картица бр. 237 на име Тодоровски Цаке, заједно са картицама Трудић Софије и Владе, који су такође под истим бројем. Софија Трудић је власница фирме која је постојала на пијаци, а њен муж Владимир Трудић је био стварни власник, док је фирма само основана на жену због претходних лоших послова које је имао у Нишу. Цака Тодоровски који је био раније адвокат и политички бугарски емигрант, а са Трудићима „тајни ортак“ у послу.

208. Шухартовић Бранислав, кинопројектори и столари
 209. Шухартовић Драгомир, трговац колонијалне робе

Ортачке радње

1. Занатлијске радње

Абације

210. Богдановић и Стојановић (Богдановић Милош и Стојановић Светозар)³⁰
 211. Димић и Рајчић³¹
 212. Јанковић и Рајковић (Јанковић Миљивоје)³²
 213. Матић Стојадин и Динић Милан³³
 214. Рајковић Жика (раније *Јанковић и Рајковић*)³⁴

Обућари

215. Обућарска радња „Рекорд“ (Димитријевић Димитрије, Весић Стојан)³⁵

2. Трговачке радње

Електиро-техничке радње

216. Вукосављевић Светислав и Стокић Ђорђе

Гвожђарске штакларске, фарбарске и столарске радње

217. Девић и Миловановић (Иван Миловановић и Влајко Девић)
 218. „Јадран“ (Ђурић Жика и Мишић Лука) – столарска радња
 219. Костић и Ивић, (Костић Никола и Ивић Милован) – трговина гвожђарском и штакларском робом

30 Сачуване су заједно и картица за фирму и појединачно за власнике.

31 У питању су Милан Димић и Рајчић (Милован) који су водили абацијску радњу бившег власника Стојадина Матића основану око 1888. године.

32 Фирма је основана као ортачка *Јанковић и Рајковић*. Рајковић је 1932. године изашао из посла, а преузео је Миљивоје Јанковић. Основана је 1919. године.

33 Фирма *Стојадин Матић и Динић* 1938. не постоји под тим називом, а исту је преузела новооснована фирма *Милан Динић и Рајчић*.

34 Напомена из 1940. да ова фирма постоји од 1919. године као *Јанковић и Рајковић*, али је 1931. дошло до раскида ортаклука и сваки је основао своју радњу.

35 Постоји на пијаци од 1932. као „Рекорд“ а под именом Стојана Ж. Весића протоколирана је 1934. године, док је Димитрије Димитријевић кожарски трговац *тајно заинтересован*.

Колонијалне, бакалске радње (мешовите) мануфактурне

220. Андрејевић и Панајотовић (Андрејевић Милосав, Панајотовић Наум)³⁶
221. Јовановић Сава и Комп. (Грујић Живко)³⁷
222. Милојковић Д. Милутин (Протић Димитрије, Милојковић Милутин)³⁸
223. Чолаковић и Несторовић (Чолаковић Станоје, Несторовић Панта)³⁹

Мануфактурне радње

224. Бранковић Угљеша и Димитријевић Драгутин, бакалско- порцуланска радња
225. Јаношевић и Јовановић (Јовановић Божа и Јовановић Петар)
226. Лекић Јован и Караџић, трговина мануфактурне галантеријске робе (Караџић Властимир, Лекић Јован)⁴⁰
227. Лунгић и Јанковић (Јанковић Милосав и Лунгић Станко)⁴¹
228. Младен Јовић и Унгурјановић (Младен Јовић и Десимир Унгурјановић)
229. Марковић и Радишић (Радишић Живојин, Марковић Павле)⁴²

36 Основана је 1918. и протоколисан под називом *Андрејевић и Панајотовић*. Наум Панајотовић, пореклом из Грчке, преузео је радњу 1932. године.

37 *Сава А. Јовановић & Комп.* трговина мешовите робе Пожаревац, постоји на пијаци од 1870. године. Као власници фирме (1940. године) протоколисани су Сава, Миленко, Јован и Димитрије, синови поч. Живка М. Грујића. Грујић је преузео радњу од Саве А. Јовановића код кога је радио.

38 Фирма постоји од 1905. године, основао је Димитрије А. Протић. Радњу је преузео од њега Милутин Д. Милојковић (1896. рођен) који му је до тада био *шајни ортак*. Милојковић је 1934. године постао председник општине пожаревачке, каснијег Градског поглаварства Пожаревац.

39 Већ 1935. године стоји да је трговина Панте Несторовића колонијална бакалска радња протоколисана и власник је Панта Несторовић, да је до отварања био члан фирме *Чолаковић и Несторовић* која је основана 1920. године.

40 Радња је основана пре Првог светског рата од Филипа Пантића и Јована Лекића, а после рата Пантић је изашао из посла, а исту поново оснивају Лекић и Караџић.

41 Фирма Лунгић и Јанковић основана почетком 1924. године, а протоколисана 1926. У извештају из 1938. године наводи се да је Станко Лунгић власник радње, а да је био до оснивања самосталне радње био члан *Лунгић и Јанковић* која се 1938. налази у завршној ликвидацији (пријатељски споразум око разортачења после пожара који се десио).

42 Павле Марковић је био власник, Радишић му је био ортак, да би на крају преузео целу радњу.

230. Божидар Милошевић и Тимић (Тимић Владимир и Милошевић Божидар)
231. Павловић и Мирковић, Обрадовић Милош, Атанацковић Милорад, Мирковић Стеван⁴³

Књижаре

232. Књижара Ђорђевић, власник (Обрадовић Милош)⁴⁴
233. Живковић Живко и Миленко, Новаковић Бошко

Здравствене установе

234. Поликлиника - Санаториум др Вукоте Божовића и др Воје Поповића

Задруге

235. Браничевска пчеларска задруга

Индустријска предузећа

236. „Браничево“ акционарско друштво
237. Ивановић Љубодраг, Јеремић Милоје⁴⁵, прерада коже (кожарска радионица)
238. Коџас и Ленхард (Ленхард Карл, Коџас Димитрије)
239. „Нересница“ рудник злата⁴⁶
240. „Прогрес“ грађевинско предузеће⁴⁷

43 Фирма постоји на пијаци од 1891. године, а основали су је Михајло С. Павловић и Сава Мирковић. Власници 1932. били су Стеван Мирковић, Милорад Атанацковић и Милош Обрадовић.

44 Основана 1929. године, власник фирме је уписан Милош Обрадовић, трговац и члан фирме Павловић и Мирковић, али је прави сопственик књижаре извесни Мил. Ђорђевић који се *заклонио за име своја шурака* Милоша Обрадовића пошто нје регулисао своје обавезе у Петровграду и Новом Саду где је имао књижарску радњу одмах после светског рата, када је ликвидирао радње и дошао у Пожаревац.

45 Фирма је основана 1937. године и води се на име Ивановић Љубодрага, али стварни власник је Милоје Јеремић, кожарски трговац из Београда чији је капитал у фирми.

46 Рударско предузеће „Нересница“, Нересница, з.п. Кучево, Београд, Кнез Михалова 7, има 2 картице под истим бројем. Једна је са седиштем у Нересници, а друга са седиштем у Пожаревцу. Пише да је тајни финансијер овог предузећа био блажено-почивши краљ Александар I, после чије смрти је наступио дуготрајан спор око власништва. Помине се и крађа залата када су ухапшене 74 особе, а спор био пред судом у Пожаревцу у тренутку извештавања, 1939. године. Др Фердинанд Грамберг је почео са концесијом за истражне радове. Злато је откупљивала Народна банка Краљевине Југославије за своју металну подлогу.

47 Основано у Сарајеву 1923. године као „Прогрес“ Грађевинско предузеће, Сарајево, Пожаревац. Сопственици су инг. Машо Јовановић, раније професор Универзитета у Прагу и инг. Велимир Бесаровић

Пожаревац – околина

Братинац

241. Парни млин на турбине „Братинац“ (закупац Сава Милић)

Брежане

242. Стануцевић Александар, земљорадник и председник општине

Кленовник

243. „Кленовник“ рудник лигнита

Костолац

244. Арсић Стратомир, учитељ
 245. Васл Драгутин, приватни часовничар⁴⁸
 246. Јанковић Лазар, трговац мешовитом робом
 247. Милошевић Драга, абацијска радња
 248. Рајић М. Тодор, трговина мешовите робе
 249. Костолац А.Д. рудник угља Београд – Костолац, Рудник Ђорђа Вајферта⁴⁹

Пругово

250. Парни млин „Воја Мали“, Воја Гајић и друг Ранко Милићевић⁵⁰

Трњане

251. Миладиновић Милутин, трговац, шпецерајска радња
 252. III Трњанска земорадничка, набављачка задруга Трњане⁵¹

и инг. Лав Фраиер. У раду су имали у том тренутку једну деоницу пруге на линији Пожаревац-Кучево и то од Пожареваца до Сиракова, а целу пругу је градила фирма *Losinger & Co* из Швајцарске.

⁴⁸ Завод наводи да немају заступника у Костоцу, па траже од Б.В.Б да достави податке.

⁴⁹ У извештају од 1. јануара 1941. године, пише да је основан 1859. године, експлоатисан примитивно до 1925. када га је купио Ђ. Вајферт (наводи се и да његова пивара постоји од 1878.), бивши гувернер Народне банке. Управни одбор чине Др Драгутин К. Протић, председник и чланови др Фердинанд Грамберг, иначе сестрић Вајферта, Ђорђе Феј, Херман Грамберг, Ото Вајферт, др Милорад Ђорђевић, др Живојин Ђ. Нешић, који је у том тренутку (пред окупацију) био директор пиваре и управник рудника Костолац.

⁵⁰ Млин је основан 1921, а ортаци су Воја Гајић и Ранко Милићевић.

⁵¹ Основана 1923. године и учлањена у Савез српских земорадничких задруга у Београду.

Значај архивске грађе

Сачувана архивска грађа садржи значајне податке о појединцима, али и о правним лицима (фирмама) између два светска рата који су потраживали различите врсте кредита и зајмова или од којих је тражена наплата зајмова и кредита. Значајни су подаци о оснивању, пословању, промени власништва, пословним сарадницима, ортаклуку... О многим од њих не постоје други сачувани подаци. Такође, огроман значај је у томе што садржи и податке о бројним појединцима локалне историје, о њиховим личним карактеристикама, угледу који су или нису уживали, пословном ангажовању, сарадњи, породичној ситуацији и слично. Може се рећи да је у овој архивској грађи садржана микроекономска и привредна историја, као и подаци који могу допринети нијансирању историје свакодневног живота. Из докумената се може сагледати и социјална карта града, али и његова демографска структура, висина примања различитих категорија становништва⁵², могу се идентификовати подаци о њиховом иметку, породичним и пословним приликама и односима, проблематичном животу и порочним склоностима, улози жена у породици и привредној историји локалне заједнице, о мишљењу чаршије о појединцима, о угледу који су уживали у заједници и слично. Тако сазнајемо да је Јанковић Наста билакупац купатила Ђорђа Давидовића, али да се у купатилу бавила „недозвољеним занатом са девојкама“ и да је од тог посла зарађивала 2000 динара месечно са напоменом да је „потпуно дискредитована особа“. Сазнајемо да је Риста Колоњас 1939. године председник Управног одбора Пожаревачке кредитне банке, да је Николић Коча, власник

⁵² Плате су на пример капетана друге класе 2.700 динара, свештеника 1939. г. око 1.800 динара, шефа станице 1933. г. око 2.500 динара, шефа пореске управе 1934. г. 2.600 динара, инжењера подпоручника 1.892 динара 1937. године. Приход лекара гинеколога био је 10 хиљада месечно, инжењера 4.000 (1931), домаћице која јер имала приход од ручног рада 400-500 динара, док је приватни чиновник у пивници И. Бајлонија зарађивао 800 динара месечно. Ветеринар је као пензионер имао 2.500 динара, а од приватне праксе 5-6.000 месечно (1942.), док је исти као срески ветеринар 1940. године примао 2.700 дин. плате. Књиговођа Пожаревачке штедионице имао је приход од 3.000 динара месечно, пензионисани капетан прве класе 2.000 динара, полицијски писар 1932. године 1.550 динара, чувар казног завода 1.370 динара са свим додацима, писар општине 1.200 динара 1935. године, лекар приправник 1.400 динара 1939. године, чиновник црквеног суда 1.500 динара 1938. године, учитељ 1.600 динара 1934. године и тако даље.

дрварске радње био члан Надзорног одобра Пожаревачке трговачке банке, или да је Ђорђе Наумовић штампар био председник Пољопривредне подружине Српског пољопривредног друштва, да је Стокић Ж. Иван, трговац био члан Управног одбора Пожаревачке штедионице. Сазнајемо и податке о странцима предузетницима у Пожаревцу, али и обичним житељима града. Пажњу привлачи и документација о Русима који су живели у Пожаревцу, односно податак да је њихова прошлост пре доласка у Србију готово непозната. Сазнајемо да је Будимир Обрадовић кафеџија био ухапшен под оптужбом да је 1933. године запалио своју радњу у Петровцу како би наплатио осигурање. Ослобођен је кривице, па је 1934. године у Пожаревцу на име своје жене отворио познату кафану „Код два бела голуба“. Сазнајемо и о предузимљивом књиговођи Пожаревачке штедионице, Чеху пореклом, који је недељом и празницима обилазио околна села и сељацима на кредит са отплатом на 6 и 12 месеци продавао пољопривредне машине. Не може неопажено проћи забелешка о Миодрагу Петровићу, професору претходно у гимназији у Ђуприји, а касније у Пожаревачкој гимназији, чија је плата месечно била 3.000 динара, а процењено је да му библиотека вреди 80.000 динара. За њега стоји и напомена да живи веома скромно, а за време распуста одлази у Француску. Сазнајемо и да је Станојла Стефановића власника мануфактурне радње после стечаја спасао његов таст Благоје Стојићевић, имућни економ из Малог Црнића, покривши његов дуг. Цртице о животу и положају жене поред горе наведене Насте Јанковић, представљају и забелешке о Вуки Стојковић двадесетогодишњој девојци рођеној 1919. године која је завршила три разреда гимназије и једномесечни дактилографски курс. Радила је као волонтер у Државном тужилаштву годину дана, после у Грађевинско-техничком предузећу инг. Фрајера које је радило на пружи Пожаревац-Кучево. Њу известилац описује као „поштену и карактерну девојку, која има лепо домаће васпитање... из врло честите и беспорочне породице“, да је пријатне спољашности и да спада у *ред лејших девојака у Пожаревцу*. Као битну чињеницу наводи и да није имала никаквих авантура и да живи под строгом контролом својих родитеља, те као таква важи за једну добру прилику за брак, али да јој је недостатак њена материјална страна. Имамо и више жена које се воде као власници радњи, једну рентијерку, жене о којима постоје забелешке да имају повећи капитал, али врло често су се иза женских

власница крили мужеве који су морали да се сакривају претходне неуспеле послове. У таквим случајевима, Заводу је предлагано да за било какве кредите траже за мужеве потписану сагласност својих супруга. Дописници Завода извештавају и о Томчевић Ангелини рентијерки која је била удата и која очекује развод, али да се „у међувремену саживела са Влад. Стокићем, тргов. помоћником, само не може да се с њим венча пре него добије развод“. Необичан спој предузетништва чини Шухартовић Бранислав и његова столарска и кинопројекторка радња. Шухартовић је био један од власника биоскопа у Пожаревцу. Кредит на 110.000 динара наведено је да му се може одобрити, али уз гаранције оца Николе. Сазнајемо и да је Марија Т. Ђурувија власница винарије, али да је стварни власник њен муж пореклом из Книна, по занимању шофер. Он је имао и кафану у Малом Мокром Лугу, а на женино име је у Пожаревцу купио кућу и виноград и сазидао врло лепу кућу у Книну. Процена је да њихова имовина вреди око милион динара 1938. године. Годишњи приходи трговачких и занатски хладњи и индустријских предузећа кретали су се од пар десетина хиљада до више милиона. Примера ради радња Саве А. Јовановића&Комп. имала је 1935. године годишњи промет од 2,5 милиона динара, књижара Ђорђевић имала је промет од 500-600.000 динара. Вредност рударског предузећа „Нересница“ процењена је да вреди око 15 до 20 милиона.

Иако до сада ова архивска грађа није била предмет истраживања ни интересовања истраживача, надамо се да ће на овај начин јавност бити упозната са богатством ове до сада некористићене архивске грађе и да ће овај чланак бити полазиште за нека нова истраживања и пожаревачке приче. Потпуним архивистичким сређивањем и обрадом фонда у целини, његовом дигитализацијом и микрофилмовањем учинио би се значајан корак ка бољем осветљавању историје Пожареваца у међуратном периоду.

Резиме

Архивисти имају привилегију да буду спона између архивске грађе и корисника. Презентовањем садржаја архивских фондова и збирки истраживачима дајемо додатне подстицаје за нова истраживања и нове теме. У овом чланку представљена је архивска грађа фонда Трговачко обавештајни и инкасо завод „Кредит-информ“ Београд.

Она представља, у ствари, само део архивске грађе једног ствараоца који је своју архивску грађу „удео“ у 9 архива у Србији. Архиви су откупили наведену архивску грађу у периоду шездесетих до осамдесетих година 20. века од власника Завода Миодрага Марковића. Архивска грађа која се чува у Историјском архиву Пожаревац састоји се углавном од докумената насталих радом Информативног одељења овог Завода које је прикупљало информације о бројним физичким и правним лицима са читаве територије Краљевине Југославије у периоду од 1924. до 1941. односно до 1943. године, са циљем информисања банака или фирми, трговачких радњи, заступништава, veleпродаја о кредитној способности појединаца и њихових предузећа. У Историјском архиву Пожаревац у 7 архивских кутија чува се документација разврстана по пореклу лица која су била предмет интересовања овог Завода, а затим по азбучном реду за места Пожаревац, Смедерево, Петровац, Голубац, Велико Градиште, Велика Плана, Жабари, Жагубица, Кучево и Мало Црниће. Поред тога у 2 архивске кутије смештена је документација о правним и физичким лицима бројних места бивше Краљевине Југославије која није сређена. Архивска грађа је од огромног значаја за попуњавање празнина из привредне, економске, друштвене и историје свакодневнице међуратног Пожареваца и других места Краљевине Југославије.

The archival data of the „Trade information and inkaso bureau: Kredit-inform, Belgrade“ in the Historical Archive of Požarevac - The addendum to the microeconomic history of Požarevac between two World wars.

The archivists have the privilege to be the bond between achival material and their users.

The presentation of the archival fund content and collections gives the researchers an opportunity to explore new things and moments. This article is about the archival data from the Trade information and inkaso bureau -Kredit-inform, Belgrade. The data represent, in fact, only a part of the archival material of one creator, who managed to put his archival material in 9 Serbian archives. These archives bought the mentioned archive material in the period between 1960 and 1980, from the owner of the Kredit-inform bureau, Miodrag Marković. The archival data kept in Požarevac mainly consists of the documents which were made by Information department in the bureau. The documents give information on numerous private and legal entities from the entire territory of the Kingdom of Yugoslavia, for the period of 1924-1943. The goal was to inform the banks or the firms, trade shops or branch offices, wholesales whether the individuals and their firms were credit worthy. The documents are kept in 7 archival boxes in the Historical Archive of Požarevac, it is sorted by the origin of the people who the bureau was interested about. Also, the documents are sorted by alphabetical order for the towns: Požarevac, Smederevo, Petrovac, Golubac, Veliko Gradište, Velika Plana, Žabari, Žagubica, Kučevo, Malo Crniće. Furthermore, there are 2 archival boxes with the unedited documents about the private and legal entities from numerous parts of the Kingdom of Yugoslavia. The importance of the archival data is immeasurable since it completes the economic, social, historical puzzle of the everyday life in Požarevac between wars and other parts of the Kingdom of Yugoslavia.

Стручни рад.

АНАЛИТИЧКИ ИНВЕНТАРИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА КИКИНДА: НАУЧНО-ИНФОРМАТИВНА СРЕДСТВА ОД ВЕЛИКОГ ЗНАЧАЈА ЗА БРЗУ РУЧНУ И ЕЛЕКТРОНСКУ ПРЕТРАГУ ПОДАТАКА

Сажетак: Аналитички инвентари као научно-информативна средства ужег типа значајна су, јер чувају документе од нестанка, оштећења и умногоне олакшавају рад истраживачима. У току 2019. и 2020. године, Историјски архив Кикинда објавио је три аналитичка инвентара: Срђан Сивчев, *Општина града Велика Кикинда 1919-1941, књ. 1 (1919-1929)*, Тијана Рупчић, *Градско поглаварство Велика Кикинда 1941-1944*, а прошле године публикован је инвентар Владимира Дудића, *Велика Кикинда – Град са уређењем сепаратом 1778-1918, књ. 1 (1852-1881)*. Израдом ових инвентара поједностављен је процес рада са грађом од велике важности за изучавање прошлости Кикинде у периоду док се град налазио у саставу Хабзбуршке монархије, Аустроугарске, у међуратном раздобљу, као и за време трајање немачке окупације у Другом светском рату. Циљ рада је анализа и указивање на значај израде аналитичких инвентара у циљу заштите грађе и лакшег руковања приликом истраживања. Један од циљева рада свакако је и покушај да се укаже колико је важно да аналитички инвентари постану електронски видљиви, односно да буду постављени на сајт архива. Тим чином омогућиће се већа видљивост инвентара, грађа ће бити приступачнија, а постиже се и демократизација у раду са потенцијалним истраживачима, јер ће заинтересовани на лакши начин приступати електронској претрази података.

Кључне речи: инвентар, аналитика, архив, грађа, веб сајт

Увод

Према новом Закону о архивској грађи и архивској делатности („Службени гласник“ Републике Србије,

6/2020), архивска грађа представља културно добро од општег интереса за Републику Србију која ужива посебну заштиту утврђену законом. Она је важан извор за проучавање историје свих друштвених сегмената и од трајног је значаја за културу, уметност, науку и просвету.

Једна од делатности архива јесте израда научно-информативних средстава, који имају велику улогу у процесу рада са архивском грађом и доприносе њеном чувању и презентовању. Инвентари су подељени у две категорије, односно инвентаре ужег и ширег типа. У прву категорију спадају прегледи, водичи и општи инвентари, односно инвентари који пружају опште податке о грађи једног архива. Другу категорију чине сумарни, аналитички инвентари, каталози, регеста и они омогућавају пружање детаљнијих информација о одређеној грађи.² Круна архивске делатности је израда научно-информативних средстава, а што је више средстава заступљено, архиви су богатији и функционалнији.

Израда аналитичких средстава нарочито је корисна за архиве, јер се таквом обрадом архивске грађе постиже заштита исте од прекомерне употребе, као и могућност брже и ефикасније проналажења података. Иванка Брук и Љубодраг Поповић дефинисали су аналитичке инвентаре као средства која „дају веома детаљне описе садржине и облике предмета или појединих докумената који се налазе у тим јединицама, посебно када се ради о старим и значајним фондовима и збиркама“.³ Иако је законски прописана израда аналитичких инвентара у Републици Србији, до данас није донето Упутство о изради аналитичких инвентара на националном или покрајинском нивоу. Међутим,

¹ Аутор је архивист у Историјском архиву Кикинда;
e-mail: srdjansivcev0230@gmail.com

² Томислава Јелић, *Искусства на изради аналитичког инвентара*, Архивски анали, бр. 3, Нови Сад 2006, стр. 48-49.

³ Иванка Брук, Љубодраг Поповић, *Архивистика* – скрипта, Београд 1985, стр. 119.

стручно веће Архива Војводине је 1982. године саставило Упутство о аналитичком инвентару, којег се у већој или мањој мери држе сви архиви у АП Војводини. На основу донетих пропозиција које се налазе у Упутству, може се видети основна структура аналитичких инвентара, што се види и код инвентара насталих у Историјском архиву Кикинда. Основни елементи аналитичког описа јединице су:

1. Архивска сигнатура;
2. Редни број;
3. Датум;
4. Садржај (опис);
5. Језик;
6. Број листова;

Сви аналитички инвентари опремљени су регистрима, који олакшају њихову употребу и упућују кориснике на податке о теми коју истражују. На крају инвентара налазе се именски, географско-топографски и предметно-тематски регистар.

Аналитички инвентари у Историјском архиву Кикинда

У Историјском архиву Кикинда дуго је било присутна тенденција да се не израђују аналитички инвентари. Само два фонда су у целости аналитички обрађена (Ф. 31 Краљевска јавнобележничка канцеларија Велика Кикинда 1875-1916 и Ф. 79 Градско поглаварство Велика Кикинда 1941-1944). Ипак, приметна је промена дотадашње праксе изостанка аналитичке обраде, јер су 2019. и 2020. године из штампе изашле три књиге аналитике, а планирано је да до 2022. године архив објави још две књиге аналитичких инвентара.

Историјски архив Кикинда до сада је израдио шест књига аналитичких инвентара, за четири фонда са укупно 14 766 аналитичких описа.⁴

⁴ У изради су и аналитички инвентари за списе Ф.3 Великокикиндски привилеговани дистрикт (1776-1876) и Ф. 223 Град са уређеним сенатом Велика Кикинда (1778-1918), који су најзначајнији фондови који се чувају у Историјском архиву Кикинда. Ева Терхеш Телечки урадила аналитички инвентар за Ф. 41 Краљевска јавнобележничка канцеларија Нови Кнежевац, са укупно 3498 аналитичких уноса, чије објављивање се очекује у току 2021. године. Срђан Сивчев приводи крају израду аналитичког инвентара, односно друге књиге за Ф. 60 Општина града Велика Кикинда (1919-1941), који ће обухватити период од 1929. до 1941.године и чија публикација се очекује у току 2022. године.

Ева Терхеш Телечки је аналитички обрадила Ф. 31 Краљевска јавно бележничка канцеларија 1875-1916, а инвентар је изашао у форми три књиге (2009, 2010 и 2017. године). Фонд се састоји од списка на мађарском језику, а након архивистичког сређивања остало је 2, 76 метара грађе, односно 23 кутије списка. Канцеларија јавног бележника (нотара) установљена је 1871. године, а бележника је именовано министар правде. Јавни бележник био је орган јавне управе, са овлашћењем да саставља јавне исправе (уговоре, тестаменте итд.) Грађа даје одличан увид у имовинско-правне односе становништва овог региона са краја 19. и почетком 20. века.⁵ Аналитички инвентар броји 7878 описа.

У току 2019. године архив је објавио прву књигу аналитичког инвентара за Ф. 60 Општина града Велика Кикинда 1919-1941, која обрађује период од формирања градске власти након уласка Велике Кикинде у састав Краљевства СХС (1919. година) и увођења Шестојануарске диктатуре 1929. године. Фонд је сложен и састоји се из две серије: Градско поглаварство и Сирочадски сто. У целости је серија Градско поглаварство сређена тек у току фази аналитичке обраде (стављање свих предмета у кошуљице, хронолошко сређивање докумената унутар предмета), а прва књига инвентара састоји се од 2335 описа.⁶ Серија Градско поглаварство (1919-1941), састоји се од 141 књиге и 40 кутија, а целокупан фонд укупно броји 22,80 метара архивске грађе. Аналитички инвентар за серију Градско поглаварство израђен је из више разлога. Значај ове серије за изучавање прошлости града у међуратном периоду је велик, а радом градске управе и њених подбора обухваћени су сви видови функционисања и развоја града. Оснивачка скупштина Српског народног већа у Великој Кикинди одржана је 10. новембра 1918. године, десет дана пре уласка српске војске у град. Од новембра 1918. године до марта 1919. године постојало је својеврсно двовлашће цивилне власти, олично у Српском народном већу и Градском начелству на челу са градоначелником Луком Мајинским, као последњим симболом аустроугарске управе.⁷

⁵ Terheš Telečki Eva, *Kraljevska javnobeležnička kancelarija Velika Kikinda 1875-1916*, knj. 1, Kikinda 2009, str. 7.

⁶ Више о аналитичкој обради и сређивању серије Градско поглаварство (1919-1929) у оквиру Ф. 60 Општина града Велика Кикинда 1919-1941, видети у: Срђан Сивчев, *Наставак, сређивање и аналитичка обрада фонда (Ф. 60) Општина града Велика Кикинда (1919-1941)*, Архивски анали, бр. 11, Нови Сад 2017, стр. 7-14.

⁷ Срђан Сивчев, *Присаједињење 1918. године у светлу Велике Кикинде*, Кикинда 2018, стр. 62.

Једина цивилна власт постаје 25. марта 1919. године Градско начелство, када је распуштено Српско народно веће у Великој Кикинди. Тај датум уједно представља почетак фонда, а творац фонда престао је да постоји у априлу 1941. године, уласком немачких окупационих трупа у град. Грађа фонда је делимично сачувана, што значи да целовитост фонда није у потпуности задовољена. Језик грађе је српски, али у прелазном периоду током првих месеци 1919. године одређени број докумената је на мађарском језику. Фонд је користио велики број истраживача са значајним бројем истраживачких дана, те је постојала могућност од нестанка, оштећења и измешаности докумената.

Историјски архив Кикинда је у току 2019. године објавио аналитички инвентар за Ф. 79 Градско поглаварство Велика Кикинда 1941-1944 (Bürgermeisteramt), који је обрадила Тијана Рупчић. Фонд је готово у потпуности сачуван, а језици грађе су српски и немачки. Уласком немачких трупа распуштено је Градско поглаварство формирано после локалних избора 1936. године, а прва седница новог Градског поглаварства одржана је 30.8.1941. године. Мандат ове градске управе трајао је до 6. октобра 1944. године и ослобођења града од стране совјетских трупа и Великокикиндског партизанског одреда.⁸ Грађа Градског поглаварства у периоду између 1919-1941 и 1941-1944, у Историјском архиву Кикинда налази се од 1969. године, под бројем 34 у књизи улазног инвентара. Након завршених послова на сређивању и аналитичке обраде фонд броји 10 књига и 24 кутија, укупне метраже од 2,7 метара. Градско поглаварство 1941-1944 има статус фонда од изузетног значаја, а нарочито вредна је документација везана за деловање и функционисање СС дивизије „Еуген Савојски“, која је попуњавана Немцима, фолксдојчерима из Баната. Документи о деловању организације „Тот“, као и о одласку Кикиндана на принудан рад у Немачку, такође имају велику важност за реконструкцију историје Велике Кикинде током немачке окупације. Израђено је 4553 аналитичких описа, а врсте грађе је следећа: кореспонденција (дописи), извештаји, искази, молбе, наредбе, објаве, обавештења, одлуке, правила, решења, уговори итд.⁹

У току 2020. године Историјски архив Кикинда објавио је прву књигу аналитичког инвентара, записника Градског

представништва у периоду од 1852. до 1881. године, који припадају Ф. 223 Град са уређеним сенатом 1778-1918. Инвентар је саставио архивиста Владимир Дудић. Записници су испрва вођени у облику списка на листовима папира, а тек од 1881. године записивани су у форми књига. Вођени су на српском језику, уз понегде приложени званични документ или допис на мађарском или немачком језику. Ф. 223 спада у најзначајније фондове који се чувају у Историјском архиву Кикинда и припада категорији фонда од изузетног значаја.¹⁰ Из записника Градског представништва у периоду од 1852. до 1881. године могу се сазнати корисне информације о функционисању саме градске управе, али и о економском, политичком, привредном и културном развоју Велике Кикинде.

Електронска видљивост инвентара

Аналитички инвентари се израђују за фондове који се најчешће користе од стране истраживача, а нарочито ако припадају старијој грађи, односно пре 1945. године. Без научно-информативних средстава архиви би били само складишта безличне и бескорисне хартије.¹¹ Веома је битна и обрада података и њихова доступност, али је у 21. веку још битнија ставка брзина стицања до информације. Поред израде аналитичких инвентара у физичком формату који су од круцијалне важности за ручну претрагу података, истраживачи треба да добију могућност за претрагу електронским путем. Измењени концепти живота, пословања и рада, пребацили су људе online, тако да је за истраживаче битно да се садржаји налази доступни на веб сајтовима архива. Што се тиче Историјског архива Кикинда, интензивнијом израдом аналитичких инвентара последњих година, забележен је већи број истраживача у читаоници, само због лакшег и бржег начина претраге података. Информатичка служба Историјског архива Кикинда до краја године планира да постави на веб сајт (http://arhivkikinda.org.rs/?page_id=75) све објављене аналитичке инвентаре и ово је одличан начин да истраживачи у било које доба изврше претрагу, а не да буду принуђени да дођу у читаоницу архива да би имали увид у инвентаре. У рубрици „Издања“ сви заинтересовани

8 Ljubica i Sava Šijački, *Kikinda od 1941. do 1945. godine*, Kikinda 1970, str. 189-190.

9 Тијана Рупчић, *Градско поглаварство Велика Кикинда 1941-1944 – аналитички инвентар*, Kikinda 2019, str. 416-419.

10 Владимир Дудић, *Велика Кикинда – Град са уређеним сенатом 1778-1918, књ. 1 (1852-1881)*, Кикинда 2020, стр. 9.

11 Зоран Вељановић, *Нека методолошка мишљања у изради аналитичког инвентара*, Архивски анали, бр. 3, Нови Сад 2006, стр. 86.

истраживачи моћи ће да у .pdf формату преузму (download) аналитичке инвентаре које је Историјски архив Кикинда до сада објавио или да их електронски претражују на сајту. Након преузимања/претраге садржаја, истраживачи ће мејлом (e-mail) моћи да наручују документе, а потом ће особа задужена за рад са корисницима скенирати наручену грађу. На тај начин избегава се могућност да се документ оштети, а истраживачи који нису у могућности да посете архив, доћи ће до документа, информације која им је неопходна у научном раду. Ситуација са епидемијом вируса COVID-19 показала је да је од есенцијалне важности да регистри, инвентари буду постављени на интернет, јер многобројна истраживања су била стопирана, због тога што корисници нису могли да дођу у архив услед мера која су онемогућавале рад са истраживачима.

Литература

1. Зоран Вељановић, *Нека методолошка питања у изради аналитичког инвентара*, Архивски анали, бр. 3, Нови Сад 2006.
2. Владимир Дудић, *Велика Кикинда – Град са уређеним сенаџом 1778-1918, књ. 1 (1852-1881)*, Кикинда 2020.
3. Иванка Брук, Љубодраг Поповић, *Архивистика* – скрипта, Београд 1985.
4. Ljubica i Sava Šijački, *Kikinda od 1941. do 1945. godine*, Kikinda 1970.
5. Срђан Сивчев, *Присаједињење 1918. године у светлу Велике Кикинде*, Кикинда 2018.
6. Terheš Telečki Eva, *Kraljevska javnobežnička kancelarija Velika Kikinda 1875-1916*, knj. 1, Kikinda 2009.
7. Tijana Rupčić, *Gradsko poglavarstvo Velika Kikinda 1941-1944 – analitički inventar*, Kikinda 2019.
8. Томислава Јелић, *Искусња на изради аналитичког инвентара*, Архивски анали, бр. 3, Нови Сад 2006.

The analytical inventories of the Historical Archive Kikinda: scientific and informational aids with great importance for manual and electronic data search

The analytical inventories as scientific and informational aids are extremely significant since they preserve the documents from being lost or damaged; furthermore, they facilitate scientific work in many ways. During 2019 and 2020, the Historical Archive of Kikinda published three analytical inventories: Srđan Sivčev, Municipality of Great Kikinda *Отпштина града Велика Кикинда 1919-1941, књ. 1 (1919-1929)* and Tijana Rupčić, Town government- *Градско поглаварство Велика Кикинда 1941-1944*. Last year, the inventory of Vladimir Dudić was published *Great Kikinda – Town with the organized senate 1778-191, book 1 (1852-1881) – Велика Кикинда – Град са уређеним сенаџом 1778-1918, књ. 1 (1852-1881)*. These inventories facilitated the process of work with prime importance for Kikinda historical research, especially the period under Habsburg monarchy, Austro-Hungary, the period between wars and German occupation period during the World War 2. The aim of the work was to analyse and highlight the importance of the analytical inventories, in order to protect material and make their use during the research easier. Naturally, one of the goals is to obtain electronic visibility, meaning: to be shown on the archive site. The inventory would be more visible, the archival data more accessible. Furthermore, the democratization in working with potential researchers is obtained, since if they are interested more for this matter, they will have an easier access to the electronic data search.

Key words: inventory, analytics, archive, material/data, website

Стручни рад.

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И ДИГИТАЛНЕ КОЛЕКЦИЈЕ У БИБЛИОТЕКАМА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: у раду се говори о дигитализацији и дигиталним колекцијама у библиотекама у Републици Србији, а такође обухвата и дигиталну колекцију старих и ретких књига Народне Библиотеке „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу, коју чине публикације штампане у периоду 1774-1867. године, као и ретка издања из ратних периода 1912-1913, 1914-1918, 1941-1945. године, обухваћена Законом о старој и реткој библиотечкој грађи.

Разлози за дигитализацију библиотечких колекција су пре свега заштита старих и ретких књига, које су угрожене због честог коришћења, лоших услова смештаја, као и трошности папира на коме су штампане, што је за последицу имало и њихов ограничен приступ од стране корисника. Ту је и потреба за модернизацијом у складу са техничким развојем, који омогућава бржи и ефикаснији проток информација што доприноси општем развоју културе, омогућавајући интернационалну доступност овог завичајног и националног блага.

За процес дигитализације највише су заинтересоване националне библиотеке, као и завичајне збирке јавних библиотека, превасходно због садржине својих фондова.

Како бисмо пратили савремене трендове и били у корак са савременим изазовима, морамо стално давати одговоре на постављена питања у вези са способностима које за кориснике морамо стећи да бисмо их као погодности могли понудити корисницима и како ћемо трансформисати библиотеку из традиционалног у савремени простор, у кориснички интерфејс, који помаже човеку у стицању нових вештина, искустава и сазнања.

Један од одговора је свакако дигитализација која ће омогућити електронски приступ информацијама у коме библиотекар постаје селектор и менаџер фондова дигиталне библиотеке, а такође добијају и улогу продуцентата који дизајнирају и креирају дигиталне фондове и презентују их.

Кључне речи: дигитализација, библиотеке, библиотекарство, стара и ретка књига, Народна библиотека Србије, Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац.

УВОД

Човек је стварни свет-појаве, опажања, мисли и искуства, знаковима, сликама и писмом почео да обрађује и кодира. Под писменошћу се тако и подразумева могућност да се записана информација прочита и разуме.

Следећи ниво обраде информација је прелазак на аналогни систем - аналогни сигнал, (аналогни звук, аналогни видео сигнал, класична фотографија.), па затим на најновији и најсавременији - дигитални, машински, (бинарни) систем.

Човек је способан да опажа и разуме само информације преведене у аналогни облик.

Дигитални систем обраде информација јесте превођење, конверзија информација на машински читљив облик, а уз помоћ рачунара, у компјутерске датотеке и фајлове. Један од разлога за увођење дигитализације у библиотекарству јесте ограничен приступ реткој грађи која је угрожена због честог коришћења, лоших услова складиштења, као и трошности самих медијума на којима су се информације преносиле. На крају ту је и потреба за модернизацијом и осавременавањем

¹ Ауторка је дипломирани библиотекар саветник, руководилац Завичајног одељења и Одељења старе и ретке књиге у Народној библиотеци „Илија М.Петровић“ у Пожаревцу; е-маил: tatjanazav@gmail.com

у складу са техничким развојем цивилизације, који омогућава бржи и ефикаснији проток информација.

Дигитализацијом се остварује и потреба за очувањем библиотечке грађе уз помоћ копија које се издају на коришћење.

Дигитализацијом се информације преносе или непосредно или посредно.

У библиотекарству информације је могуће дигитализовати:

Директно, уз помоћ :

- скенера
- дигиталног фото-апарата
- дигиталног снимања звука
- дигиталног видео снимања
- дигиталног уноса текста.

Посредно, тако што се аналогни систем дигитализује.

Дигитализација није копирање и ако се копирају сви битови информације, већ је дигитализација поновно кодирање информације у другом систему, то је конверзија аналогне у дигиталну схему.

За конверзију се у овом случају користе:

- скенери
- рачунари
- дигитални фото-апарати
- додатна опрема, (расвета, разна постоља, итд.).

Такође се, у оба случаја, за дигиталну обраду информација користе различити програмски пакети - програми за обраду текста, слике и звука, њену презентацију, као и за непосредну употребу од стране корисника.

При конверзији, визуелни подаци се складиште у различите дигиталне графичке формате који могу служити за:

- прегледање, (GIF ; JPEG)
- приступање, (JPEG, TIFF/G4)
- архивирање. (JPEG, TIFF/G4).

Оптимизирају се за приступ ради:

- реализовања продукције, (оптимални параметри за JPEG)
- реализовање приступа у реалном времену (DiVu) конверзија
- примене формата за више резолуције, (MrSID), с тим што се трансфери за приступање подацима од стране корисника врше различитим брзинама.

Група од 8 истовремено посматраних битова - бајт је најмања практична информација која може да има 256

различитих вредности и да представља један знак или део машинске инструкције.²

Дигитални приказ у данашњем поимању дводимензионалне графике може користити два метода стварања и обраде слика: растерски или битмапирани и векторски.

Растерске или бит мапе састоје се од елемената слике-пиксела које је израдила матична апликација. Битмапе су старије и програмски једноставније. Једну слику изделите на поља, адресирате свако од њих и доделите му једну једину боју. Када су та поља довољно ситна, наше око склапа слику о целини као код мозаика. Могло би се рећи да су битмапиране слике електронски мозаици, то једно поље се зове пиксел. Дакле, битмапиране слике су састављене од пиксела као светлосне тачке која носи информацију о боји. Пиксел постоји само код електронских извора светла и заправо он га и преноси нашем оку. Појам пиксела се увек помиње код монитора и његовог предходника телевизора, мада се налази и код скенера који их генерише.

Векторска графика (цртежи), који се добијају комбинацијом различитих основних графичких елемената као што су линије, елипсе уз помоћ разних апликационих програма за пренос, обраду, дизајнирање и презентовање, (Corel Photo Paint, Adobe Photoshop, Paint Shop Pro, Macromedia Flash...)

Захваљујући развоју интернета који је у почетку припадао медијима за пренос претежно текстуалних информација, у новије време захваљујући пре свега развоју инфракструктуре и брзине преноса, придружује се мултимедијалним категоријама. Осим преноса статичног текста и слике. Своје место полако проналазе анимација и звук. Са аспекта представљања библиотечке грађе ово може бити неизмерно важно. Библиотека постаје мултимедијални информатички центар.

Сам протокол, (HTTP), је на почетку био базиран на пренос текста на интернету. Напредком HTML-а, са додацима, (CSS, Java Script), интернет омогућава представљање, дизајнирање, (симулацију), библиотечког материјала - књига, часописа, каталога, брошура ...

Управо је генерисање векторске графике довело до тога. За разлику од битмапиране, векторска графика се брзо учитава. У векторској графици се облици описују математичким једначинама, за разлику од битмапиране, где се објекат описује мрежом пиксела. Ово убрзава пренос преко модема и до 100 пута, а уз помоћ наведених

² Основна јединица информације је bit - а мера за брзину комуникације bit/s - број битова који се преносе у једној секунди.

апликационих програма, омогућава већи ниво обраде и презентовања дигитализоване грађе.

Дигитализацијом се уз помоћ рачунара стварају дигиталне датотеке. Да би се створиле дигиталне датотеке и омогућило њихово објављивање, стварају се сложени документи из међусобно повезаних метаподатака, (чине их додатни подаци, најчешће кратки текстови) и подаци добијени дигитализовањем оригиналних докумената-слика, текстова, звучних датотека, датотека са видеоматеријалом.

Повезивањем метаподатака са подацима о слици врши се преко стандардног општег језика за означавање SGML и примењује се као HTML, XML, TE и да би се могао објавити врши се трансформација XSL у XML датотеке да би се могле приказати, што је посао за стручњаке.

На математичком факултету у Београду формирана је и група W3C³ за формирање и предлагање стандарда за презентацију података на интернету која је описала мета језик XML, а онда је уследила пјава читавог низа технологија заснована на њему: HSLT, DOM, DTD, XHTML, XSKFO, XML-Shema, SVG, а посебно SCG - (Scalable Vector Graphics)⁴.

У Народној библиотеци Србије, као и другим библиотекама у Републици Србији у је току дигитализација, коју је могуће погледати на сајтовима библиотека. На пример, на сајту Народне Библиотеке Србије је могуће прегледати дигитализовану библиотечку грађу⁵.

Будући да дигитална библиотека пружа најшири могући приступ својим ресурсима, незаобилазно је и питање препознавања и заштите законских права у дигиталном свету, (ауторског права, права на приватност и осталих права које познаје наше законодавство).

Дигитализација и стварање дигиталне библиотеке намеће и нову мисију и улогу библиотекарица да корисницима обезбеде приступ и одабир важних ресурса дигитализоване библиотечке грађе. За дигиталну библиотеку су потребни специјално обучени библиотекари, који ће бити у стању да упуте кориснике у коришћење дигиталних фондова online и offline базе података, а затим приступ и коришћење осталих делова библиотечког материјала, (књижна и некњижна грађа, CD-ROM, DVD-ROM⁶, USB-ROM⁷ са библиографијама,

књигама и периодиком, енциклопедијама, електронске књиге, производи online, електронски билтени и водичи, интерактивне комуникације и разговор на мрежи).

Временом ће се овај пројекат претворити у стварање глобалне светске библиотеке и у тој мери ће заживети, да ће означити крај традиционалног библиотекарства, а пројекат Народне библиотеке Србије на стварању Виртуелне библиотеке Србије, нашу културну ризницу ће полако преселити у киберпростор. Са друге стране фондови ће бити физички заштићени и временом постајати музејски експонати.

Дакле, процес превођења једног објекта, слике, звука, документа или сигнала (обично аналогног) у дигитални облик називамо дигитализацијом. Резултат овог процеса је дигитални објекат, тј. дигитална слика за објекат, или *дигитална форма* за сигнал. Дигитализација представља бележење аналогног сигнала у дигиталном облику. Што би за документ значило да слика објекта прати визуелни идентитет, оквире и структуру самог објекта, када се различити облици информација, попут текста, звука, слике или гласа, конвертују у бинарни код. У бинарном коду информација постоји у дигиталном облику као једна од две цифре, 0 или 1. Овако дефинисана информација позната је и под називом бит (цифре у бинарном бројном систему - систем са основом 2) где секвенце цифара 0 и 1 конституишу информацију која се назива бајт.

Што се тиче аналогног сигнала где су константне променљиве и по броју могућих вредности сигнала у датом тренутку, као и по броју тачака у сигналу у датом временском периоду. Са друге стране, дигитални сигнали се у оба та аспекта испољавају као коначни низови целих бројева, дакле дигитализација у практичном смислу подразумева апроксимацију слике коју репрезентује.

Постоје два основна процеса дигитализације:

Дискретизација или читање аналогног сигнала *A*, у правилним временским интервалима (фреквенцији), узорковањем вредности сигнала за дати моменат интервала. Свако ово читање назива се *узорак* и може се сматрати неограничено прецизним у овом делу процеса;

Квантизација у којој се узорци заокружују на фиксни скуп целих бројева у процесу у рачунарској терминологији познатом као квантовање. Уопштено ови процеси могу тећи и истовремено, иако се концептуално разликују.

Такође, дигитализација се често користи да се опише скенирање аналогних извора, попут штампаних фотографије

3 (<http://www.w3c.org>)

4 <http://www.ncd.matf.bg.ac.rs>

5 <https://digitalna.nb.rs/>

6 <https://www.techopedia.com/definition/24480/digital-versatile-disc-read-only-memory--dvd-rom>

7 <https://www.pcmag.com/encyclopedia/term/usb-drive>

и снимљених видео записа на компјутеру ради уређивања приказа ових објеката, али се такође може односити и на снимање и репродукцију звука (где је узорак одређен килохерцима) или снимање трансформација текстурних мапа. У овом последњем случају, као и код нормалне фотографије, узорак се дефинише као код резолуције слике, што значи да се најчешће мери у пикселима по инчу.

Основни облик чувања слика у облику погодном за пренос и обраду на рачунару, без обзира да ли се ради о објектима скенираним из дводимензионалних аналогних оригинала или уз помоћ уређаја попут дигиталних фото-апарата или компјутеризованих томографских инструмента као што је ЦТ скенер, или другим начинима бележења прецизних димензија стварног објекта, као што је нпр. моторно возило, уз помоћ уређаја за 3Д скенирање.⁸

Код израде дигиталних презентација географских подручја, где се користи растер или векторска графика у географским информационим системима, и тако стварају електронске карте, било из слика различитих сателитских фотографија или дигитализацијом са традиционалних папирних извора: мапа, графика и фотографија.⁹

Такође се се као термин "Дигитализација" користи и да опише процес попуњавања различитих база са фајловима или подацима. Ова употреба је технички неправилна, али потиче од претходног правилног коришћења термина за описивање дела процеса код дигитализације аналогних извора, као што су штампане слике и брошуре, у ажурирању ових објеката на циљане базе података.¹⁰

Дигитализација се може користити и у области дизајнирања одеће, када се одређене слике оживљавају компјутеризованим машинама за вез уз помоћ разних програмских пакета а затим чувају у компјутеру као дизајн датотеке (фајлови). Овако сачувани фајлови се стављају на вез машину а затим примењују у везу на тканини. Највише подржан формат код овог примера су ДСТ датотеке.

Дигитализација и стварање дигиталне библиотеке намеће и нову мисију и улогу библиотекарима да корисницима обезбеде приступ и одабир важних ресурса дигитализоване библиотечно-информационе грађе. За дигиталну библиотеку

су потребни специјално обучени библиотекари, који ће бити у стању да упуте кориснике у коришћењем дигиталних фондова online и offline базе података, а затим приступ и коришћење осталих делова библиотечног материјала.

Дигитализација омогућава употребу нових технологија ради чувања, презентирања и промоцију науке, културе и наслеђа. Организовано време и правилно одабране и пружене информације неминовно руше бирократску структуру у библиотекама и намећу модернији начин рада и управљања, оријентисан ка кориснику и квалитету услуге. Компјутеризација, као и повезивање библиотека, развој нових метода дигитализације текста, звука и слике, појава све већег броја мултимедијалних електронских публикација, захтевају брже реаговање и флексибилније организационе и управљачке моделе и функционисање библиотека у кључу новог, хибридног пословања, новог другачијег начина читања и коришћења њених колекција и ресурса.

Један од разлога за увођење дигитализације јесте ограничен приступ старим и ретким књигама која је угрожена због честог коришћења, лоших услова смештаја, као и трошности папира на коме су штампане. Ту је и потреба за модернизацијом у складу са техничким развојем цивилизације, који омогућава бржи и ефикаснији проток информација и доприноси децентрализацији културе и омогућава међународну доступност овог завичајног и националног блага.

За процес дигитализације највише су заинтересоване националне библиотеке, као и завичајне збирке јавних библиотека, превасходно због садржине својих фондова.

Како бисмо пратили савремене трендове и били у корак са савременим изазовима, морамо стално давати одговоре на постављена питања у вези са способностима које за кориснике морамо стећи да бисмо их као погодности могли понудити корисницима и како ћемо трансформисати традиционални кориснички интерфејс у наредном периоду у савремени простор слободе који помаже у стицању нових вештина, искустава и сазнања.

Један од одговора је свакако дигитализација која ће омогућити електронски приступ информацијама у коме библиотекари постају селектори и менаџери фондова дигиталне библиотеке, а такође добијају и улогу продуцентата који дизајнирају и креирају дигиталне фондове и презентују их.

⁸ Flew, Terry. 2008. *New Media An Introduction*. South Melbourne. 3rd Edition. South Melbourne: Oxford University Press.

⁹ „Open source Engauge Digitizer for digitizing graphs”.

¹⁰ „*Digitization for 3D Models, 3D Software and Creative Services* [Камеиорпија: Ботловски наслови]”.

ПРИМЕРИ ДИГИТАЛНИХ КОЛЕКЦИЈА

„Дигитална Народна библиотека Србије“

Дигитална Народна библиотека Србије изграђена је у складу са принципима отвореног приступа знању и информацијама. Дигитализована грађа из колекција Народне библиотеке Србије представља јавно национално добро¹¹.

КОЛЕКЦИЈЕ:

Новине

Часописи

Рукописна периодика

Књиге

Збирка ћирилских рукописних књига НБС

Звучне књиге

Стара штампана књига

Стара и ретка књига

Каталози и библиографије

Библиотеке целине и легати

Фотодокумента

Нотна грађа

Звучни снимци

Плакати и документациони материјал

Гравире и ликовни материјали

Картографска грађа

Народна поезија

Завичајне збирке

Стрипови и графичке новеле

Тематске колекције

Књиге о ЕУ

Календари, алманаси и годишњаци

Дигиталне копије књига из фонда НБС у оквиру које је веома занимљива Српска дечја дигитална библиотека са 127 најлепших одабраних књига за децу.

Збирка књига Боре Станковића

Борисав Бора Станковић (31. март 1876. - 22. октобар 1927) је био приповедач, романсијер, драматичар и један од најзначајнијих писаца на прелазу из реалистичног романа ка модерном. Рођен је у Врању и врло рано је остао без родитеља. Завршио је Правни факултет у Београду 1902. године. Своју најпознатију драму “Коштана” објавио је 1902.

¹¹ <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/Knjige>

године. У овој драми први пут се у књижевном делу користи врањски изговор. Свој најпознатији роман “Нечиста крв” објављује 1910. године.

Збирка књига Бранислава Нушића

Колекција садржи 25 књига, које чине сабрана дела нашег истакнутог књижевника Бранислава Нушића (1864-1938). Књиге из ове колекције су издате између 1931-1936. године, а неке од њих су озвучене и доступне у аудио формату на линку [Звучне књиге|<http://digitalna.nb.rs/sf/NBS/Zvucne>

Српска дечја дигитална библиотека

Збирка садржи 127 дигиталних копија књига из српске књижевности за децу. Национални уређивачки одбор, састављен од професора књижевности за децу и библиотекара, одабрао је књиге за децу узраста од 3 до 13 година које по свом садржају, уметничким, историјским и књижевним вредностима представљају сам врх српске књижевности за децу. Пројекат је реализован у НБС 2004. године. Издавачи из Србије су, као сарадници НБС у овом значајном националном пројекту, уступили Библиотеци ауторска права за постављање целокупних књига у пуном тексту. Пројекат је проистекао из ширег међународног пројекта Међународна дечја дигитална библиотека (ICDL - International Children's Digital Library - [<http://en.childrenslibrary.org>]), чији је циљ да у периоду од 2002. до 2007. године изгради дигиталну збирку од 10.000 књига за децу на 100 језика света.

Библиотекарство и штампарство

Збирка садржи 5 књиге под називом: “Историја српских библиотека : (1801-1850)”, “Историја Народне библиотеке у Београду” и “Српска штампа : 1768-1995 : историјско-библиографски преглед; Штампа и српско друштво 19. и 20. века, “Закон о Народној библиотеци”, “Преустројство Народне библиотеке”.

Десанка Максимовић

Ова колекција садржи 10 томова целокупних дела Десанке Максимовић, издатих од стране [Задужбине Десанка Максимовић|<http://zdm.nb.rs>] 2012. године.

Календар са шематизмом Књажевства Србије

Календар са шематизмом Књажевства Србије је званична публикација Књежевине потом Краљевине Србије. Поред црквеног и народног календара у свескама се могу наћи

спискови комплетног државног и војног апарата српске државе и сви представници дипломатског кора при српском двору. Публикације представљају прворазредни избор за проучавање српске државе и друштва у другој половини 19. века и почетка 20. века. Излазио је од 1854 до 1914. годин

Српска књижевност у 100 књига

Збирка садржи 100 дигиталних копија књига из пројекта Српска књижевност у 100 књига. Објављена је 1970. године у заједничком издању Матице српске и Српске књижевне задруге и представља најкомплетнију збирку српске књижевности од 12. до 20. века. Рачуна се у најтиражнију библиотеку у српском издаваштву 20. века са око милион примерака укупно. Уређивачки одбор чинила су најзначајнија имена српске књижевности и издаваштва тог времена: Иво Андрић, Живојин Бошков, Војислав Ђурић, Младен Лесковац, Душан Матић, Живан Милисавец, Верослав Михајловић, Бошко Петровић и Живорад Стојковић.

Збирка књига Слободана Јовановића

Збирка садржи 16 дигиталних копија издања Сабраних дела Слободана Јовановића (1869–1958), правника, историчара, књижевника, председника Српске краљевске академије, ректора Београдског универзитета, као и председника краљевске владе у изгелаштву. Његова целокупна дела, која се тичу српске историје, историје политичких идеја, политичке социологије и правних наука, објављена су у Београду 1932. године у издању Геце Кона. После Другог светског рата, Јовановићеве књиге нису штампане у Југославији до 1990. године. Један од водећих српских интелектуалаца званично је рехабилитован тек 2007. године.

Збирка књига и рукописа Момчила Настасијевића

Дигиталне копије Сабраних дела Момчила Настасијевића, песника и књижевника између два рата. Ово издање обухвата све његове текстове штампане у књигама и периодици, као и све рукописе до којих се могло доћи. Сабрана дела су изашла 1991. године у четири тома: Поезија, Дrame, Проза и Есеји-Белешке-Мисли. Збирка садржи и 6 дигиталних копија Настасијевићевих рукописа које је Културном центру Београда уступила госпођа Јасмина Петровић, унука песниковог брата Славомира, као и једну дигиталну копију рукописа из фонда НБС.

Збирка књига Милутина Миланковића

Збирка садржи 38 дигиталних копија оригиналних издања Милутина Миланковића (1879–1958) српског инжењера, математичара, геофизичара, астронома, као и утемељивача модерне климатологије и климатског моделирања. Миланковић је био еминентан научник, потпредседник САНУ, дописни члан ЈАЗУ, основао је Катедру за небеску механику на Београдском универзитету. Светски је познат по теорији ледених доба, затим по нацрту за реформу јулијанског календара; аутор је многих студија, уџбеника и популарних дела.

Народна библиотека нуди и дигиталне копије збирки књига Вука Караџића, Радоја Домановића, Јована Дучића, Милоша Црњанског и Ђуре Јакшића.

На сајту Народне библиотеке Србије се могу пронаћи и дигитализована завичајна збирка Народне библиотеке „Илија М. Петровић” Пожаревац¹²: Браничевски весник, Пожаревачки грађанин, Браничево, Селак, Нови Грађанин, Окружне новине, разлози, Народни пријатељ, Учитељска борба, Лист младих, Наша школа, Грађанин.

Дигитална Библиотека Матице српске у Новом Саду¹³

Дигитална Библиотека Матице српске (Дигитална БМС) је резултат дигитализације која се одвија од 2006. године као део система заштите старих и ретких публикација у Одељењу заштите публикација, а у сарадњи са Одељењем старе и ретке књиге и легата. Циљ дигитализације грађе је заштита као и бржи и једноставнији приступ публикацијама, промоција и представљање богатог фонда БМС и стварање нових квалитетних садржаја.

Избор грађе за дигитализацију обавља се према вредности, целовитости, реткости, учесталости коришћења и другим важним критеријумима. Приоритет је дат публикацијама које су описане у редовним едицијама *Ђурићеве рукописне књиге БМС* и *Каталог старих и ретких књига БМС* као и издањима библиотеке.

Дигитална БМС је данас једна од највећих дигиталних библиотека у Србији. Свакодневно се допуњава новим дигиталним публикацијама и формирају се нове целине.

У *Дигиталну БМС* до краја марта 2020. године укупне је укључена 21.651 публикација (1.514.248 дигиталних страница).

¹² https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/Zavicajne_zbirke/Narodna_biblioteka_Pozarevac/Zbirka_periodike

¹³ <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/collections/>

Дигитална БМС је доступна на јавној мрежи Интернет, а комплетна у читаоницама БМС. Дигитализоване публикације су повезане са записима у електронској бази БМС и са узајамним каталогом Србије (СОВИВ.СР) и корисници електронског каталога могу да приступе дигиталним копијама.

Дигитална БМС обухвата:

Рукописне књиге

Српске књиге 15–17. века
Српске књиге 18. века
Српске књиге од 1801. до 1867. године
Стране књиге 15–17. века
Фотографије
Музикалије
Атласи
Географске карте
Планови града
Издања БМС

КОЛЕКЦИЈЕ:

Рукописне књиге

У збирци рукописа налази се 671 књига различите провенијенције, а најбројнији, најстарији и највреднији су ћирилски рукописи, којих је 487, из времена од 13. до 19. века. Најстарија књига је *Матиичин апостол*, исписан на пергаменту у 13. веку. Опис ћирилских рукописних књига тече тематским редоследом у серији *Ћирилске рукописне књиге БМС*.

Српске књиге 15–17. века

Највећа таква збирка на свету по броју издања и примерака. Најстарија књига је *Октоих првогласник Бурђа Црнојевића* (Цетиње, 1494), прва српска и јужнословенска инкунабула, а најмлађа је *Псалтир с последовањем Бартоломеа Биналмија* (Венеција, 1638). Највише издања отиснуто је у Венецији у штампаријама Божицара и Вићенца Вуковића. Описи књига објављени су у каталогу *Ћирилским књигама БМС* (књ. 1 у едицији *Каталог старих и ретких књига БМС*).

Српске књиге 18. века

Збирка српских штампаних књига 18. века највећа је таква збирка на свету. Најстарија књига је *Буквар* Теофана Прокоповича (Римник, 1726). По значају посебно се истичу

бакорезна *Стемапографија* Христофора Цефаровића (Беч, 1741), дела Захарије Орфелина, Јована Рајића, Доситеја Обрадовића и других српских писаца. Каталог збирке објављен је у серији *Каталог старих и ретких књига БМС* (књ. 2).

Српске књиге од 1801. до 1867. године

Збирка старих српских књига 19. века обухвата издања од 1801. до 1867. године. По броју издања и примерака ово је највећа збирка такве врсте. У њој доминирају дела Вука Стефановића Караџића, а налазе се и дела Петра II Петровића Његоша, Ђуре Даничића, Лукијана Мушицког, Бранка Радичевића и других српских писаца и стваралаца. Каталог збирке у три тома објављен је у серији *Каталог старих и ретких књига БМС* (књ. 3–5).

Стране књиге 15–17. века

Збирка обухвата инкунабуле и књиге 16–17. в. На страним језицима, међу којима су и тзв. *елзевире* и *алдине*.

Стране књиге 18–19. века

Збирка обухвата старе и ретке књиге 18. и 19. века на страним језицима.

Објављенија

Збирка *Објављенија Библиотеке Матице српске : 1791–1866* приказује све прве примераке објављенија из истоименог каталога Одељења старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске. Настала крајем 18. века, објављенија су штампана као својеврсни огласи којима су се писци или издавачи књига и уредници часописа обраћали читалачкој публици. Збирка пружа низ информација о издавачкој делатности, читалачкој публици и политичкој и културној атмосфери у Србији у 19. веку.

Огласи

Збирка *Огласи Библиотеке Матице српске : 1803–1867*, према којој је настао истоимени каталог, јавности даје на увид све прве примерке огласа сачуване у Одељењу старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске. Настанак огласа, носиоца важних информација, омогућила је појава штампе, њен развој и бурна дешавања која су обележила 19. век, битно су утицали на разноврсност форме, назива и богатство садржаја огласа. Данас су због своје документационе вредности огласи незаобилазан извор у изучавању прошлости.

Ситна штампана грађа до 1867.

У збирци се налазе огласи, објављенија и остала ситна штампана грађа која је описана у едицији *Каталог старих и ретких књига Библиотеке Матице српске*, књиге VI до VIII.

Збирка *Огласи Библиотеке Матице српске: 1803–1867*, према којој је настао истоимени каталог, јавности даје на увид све прве примерке огласа сачуване у Одељењу старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске. Настанак огласа, носиоца важних информација, омогућила је појава штампе, њен развој и бурна дешавања која су обележила 19. век, битно су утицали на разноврсност форме, назива и богатство садржаја огласа. Данас су због своје документационе вредности огласи незаобилазан извор у изучавању прошлости.

Збирка *Објављенија Библиотеке Матице српске: 1791–1866* приказује све прве примерке објављенија из истоименог каталога Одељења старе и ретке књиге и легата Библиотеке Матице српске. Настала крајем 18. века, објављенија су штампана као својеврсни огласи којима су се писци или издавачи књига и уредници часописа обраћали читалачкој публици. Збирка пружа низ информација о издавачкој делатности, читалачкој публици и политичкој и културној атмосфери у Србији у 19. веку.

Разгледнице

У дигиталној збирци Библиотеке Матице српске налазе се разгледнице на којима је представљен Нови Сад од 19. века до почетка Другог светског рата.

Плакати

У ликовно-графичком фонду Библиотеке Матице српске обрађено је више од 10.000 плаката. У Дигитална БМС издвојени су примерци производа графичког дизајна које информишу о друштвеним, економским и културним збивањима у српском друштву од двадесетих година XX века до наших дана. Виђени очима графичких дизајнера, филмски и плакати о социјалним приликама приказују богатство културног амбијента Србије током 20. века.

Документациони материјал

Документациони материјал у дигиталној збирци Библиотеке Матице српске приказује различите садржаје као што су: статuti, проспекти, правилници, рекламни огласи, посланице, календари. Дигитализовани материјал је из друге половине 19. века и прве половине 20. века.

Фотографије

Дигитална збирка фотографија и литографија Библиотеке Матице српске приказује знамените личности Србије 19. века, припаднике династија Карађорђевић и Обреновић и личности коју су чинили друштвену и културну сцену наше државе током 19. и 20. века. Фотографијама војног свештеника Риста Шуковића документована је борба за слободу српског народа током Првог светског рата. Збирка фотографија Дигиталне Библиотеке Матице српске обогачена је колекцијама добитника Нобелове награде за књижевност.

Музикалије

Представљањем дигиталне грађе, Збирка музикалија Библиотеке Матице српске приказује највреднији део свог фонда, као што су рукописне и штампане музикалије из 19. века.

Ликовни радови

Дигитална збирка Библиотеке Матице српске презентује ликовне радове (цртеже и графике) са приказима насељених места и градова некадашње Војне границе са краја 18. и првих деценија 19. века. Различитим графичким техникама страни литографи и графичари приказали су путовања Дунавом и литографисали градове кроз које ова река протиче. Један део колекције ликовних радова Дигиталне збирке Библиотеке Матице српске презентује уметност српских мајстора графичког дизајна минулих епоха али и савремених уметничких опредељења.

Планови града

Библиотека Матице српске је из свог фонда издвојила и дигитализовала планове градова на којима је у прошлости данас живео и живи српски народ. На плановима градова из Дигиталне БМС види се историјски развој градских подручја и урбаних микроцелина са граница некадашње Аустроугарске царевине. Наставак дигитализације Картографско-географске збирке омогућиће да у Дигиталној БМС буду доступни и планови градова који су се, током историјског трајања српског народа, налазили у Краљевини Србији.

Атласи

У Збирци атласа Дигиталне Библиотеке Матице српске налазе се примерци који документују умеће српских и

страних твораца ових картографских извора. Приказани су атласи Краљевине Србије (1882-1918) и српских земаља, као и одабрани страни атласи који су изузетан извор сазнања о балканским земљама.

Географске карте

Временски распон старих и географских карата из 19. и 20. века постављених на дигиталну базу Библиотеке Матице српске обухвата мапе Балкана и панонске низије од краја 18. века до почетка Другог светског рата. Издвајају се географска карта Балканског полуострва Јована Цвијића из 1913. године, картографски извори са приказима места некадашње Карловачке митрополије (Карловци, Тител, 1699) и планови српских градова и насељених места (Ваљево, 1929).

Књиге после 1867. године

Колекција садржи дигитализоване књиге штампане после 1867. године.

Издања БМС

Библиотека Матице српске има развијену издавачку делатност, која датира још од 1899, када је објављен њен први каталог *Списак књига и рукописа у Библиотеци Матице*. У две године, 1950. и 1955, појавио се каталог српских књига штампаних до 1880. године. Публикована је *Грађа за историју Библиотеке Матице српске*, период 1830–1944, четири књиге, односно шест томова (1964–1969), а објављена је и монографија *Библиотека Матице српске* (1964). Покренуте су три серије каталога, које и данас теку:

1) *Бирилске рукописне књиге Библиотеке Матице српске* (прва књига објављена је 1988. године)

2) *Каталог старих и ретких књига Библиотеке Матице српске* (почев од 1994)

3) *Каталог летања Библиотеке Матице српске* (од 1995).

Периодична издања БМС, *Библиографија књига у Војводици*, *Годишњак Библиотеке Матице српске* и *Весити* налазе се у колекцији *Часописи*.

Библиотеке града Београда¹⁴

На сајту библиотеке могу се пронаћи 633 наслова монографија, периодике и старих географских карата које се чувају у Посебним фондovima. Такође на овом сајту се може сазнати када је основана прва самопослуга у Југославији.

Прелистати први лист штампан у Београду 1966. године, директно из пера Јелене лазаревић, упознати „Енглескиње у српском народу”, сагледати прилике у којима су осниване прве школе за девојчице и доцније, прве огледне школе у Београду.

Онима који прате моду, библиотекари препоручују да обрате пажњу на „Први српски нови метод за кројење мушког и женског одела”, али и странице луксузног „Илустрованог Времена”

Библиотека „Милутин Бојић” у Београду¹⁵

Ова библиотека нуди дигиталну колекцију песника Милутина Бојића која обухвата његове рукописе, писма, објављене књиге, књиге из личне библиотеке, новинске чланке.

Дигитална колекција песника Милутина Бојића садржи његове рукописе, писма, објављене књиге, књиге из личне библиотеке, новинске чланке. Највећи део колекције чини заоставштина која се чува у породици Мирка Бојића, песниковог синовца.

Библиотека српских писаца

Колекција која је објављена између два светска рата, такође дигитализована, садржи дела Ђуре Јакшића, Јанка Веселиновића, Јована Стерије Поповића, Љубомира Недића, Алексе Шантића, Милована Глишића, Милорада Шапчанина, Петра Кочоћа, Светозара Ђоровића, Светлика Ранковића, Симе Матавуља...

Уметнички преглед

У најважнија културна достигнућа између два светска рата свакако спада, месечник, издање Музеја кнеза Павла. Први број је изашао октобра 1937. године, а био је штампан сваког месеца осим августа и септембра све до априла 1941. године. Главни уредник и редовни сарадник Уметничког прегледа је био Милан Кашанин.

Матична библиотека „Светозар Марковић” Зајечар¹⁶

Ова Дигитална библиотека је отворила своја онлајн издања за бесплатно читање, а корисницима су на располагању сопствена издања, монографије, плакати, као и старе фотографије.

14 <https://digitalna.bgb.rs/jsp/RcWebBrowseCollections.jsp>

15 <https://milutinbojic.digitalna.rs/>

16 <http://bibliotekazajecar.rs/>

Дигитализација у Народној библиотеци „Илија М. Петровић“ Пожаревац

Разлози за дигитализацију библиотечких колекција су пре свега заштита старих и ретких књига, које су угрожене због честог коришћења, лоших услова смештаја, као и трошности папира на коме су штампане, што је за последицу имало и њихов ограничен приступ од стране корисника. Ту је и потреба за модернизацијом у складу са техничким развојем, који омогућава бржи и ефикаснији проток информација што доприноси општем развоју културе, омогућавајући интернационалну доступност овог завичајног и националног блага.

Народна библиотека у Пожаревцу је у процесу дигитализације начинила један од првих корака и била домаћин стручног саветовања „Пут ка дигиталним колекцијама библиотека Србије“ 27-28.01.2009. године. Након тог Скупа Библиотека, у сарадњи са Народном библиотеком Србије и финансијску подршку Министарства културе и информисања РС, започиње скенирање и припрему за дигитализацију највредније колекције књига штампаних од 1774. до 1867. године.

Послови на дигитализацији фонда старе и ретке књиге и Завичајног фонда одвијали су се помоћу одговарајућег скенера у просторијама Библиотеке и у фазама према вредности и значају грађе коју треба пренети у електронски облик.

До 2010. године дигитализовано је 168 старих и ретких књига и вредних завичајних публикација до 1941. године, као и део некњижне грађе. Дигитална колекција старе и ретке књиге до 1867. године представљена је Четвртом БИБЛИОНЕТ-у, одржаном 2010. године у Пожаревцу. Данас Одељење старе и ретке књиге има посебну колекцију дигитализованих књига од 1774. до 1867. године, изван број вредних завичајних књига и завичајне периодике, која је доступна на сајту Народне библиотеке Србије¹⁷, као и на сајту Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац, www.nbpo.rs

Крајем 2013. године, захваљујући средствима Министарства културе и информисања Републике Србије реализовано је „Друго и допуњено издање Каталога старе и ретке књиге у Народној библиотеци „Илија М. Петровић“ Пожаревац

1774-1867.“ Наредни корак, требало би да буде дигитализовано издање.

Културни центар „Лаза Костић“ Сомбор¹⁸

Свој допринос представљању културних садржаја на интернету осим библиотека на интересантан начин дају и поједини Центри за културу. Културни центар Сомбора је завредио да га споменемо. На сајту Културног центра, може се пронаћи студија о сомборским годинама знаменитог песника: „Сомборске нити Лазе Костића“, која се може преузети на следећем линку¹⁹. Затим, последњом збирком песама сомборског књижевника Борислава Косановића, под називом „Песници умиру млади“, док је Удружење „Крокодил“ учинило доступним PDF издања из едиције „Заједничка читаоница“ са есејима Предрага Матвејевића, Мирослава Крлеже, Данила Киша, Владимира Арсенијевића, Игора Штикса и Лане Басташић.

Дигитализација и стварање дигиталне библиотеке намеће и нову мисију и улогу библиотекарама да корисницима обезбеде приступ и одабир важних ресурса дигитализоване библиотечко-информационе грађе. За дигиталну библиотеку су потребни специјално обучени библиотекари, који ће бити у стању да упуте кориснике у коришћењ дигиталних фондова online и offline базе података, а затим приступ и коришћење осталих делова библиотечког материјала.

Закључак

Дигитализација омогућава употребу нових технологија ради чувања, презентирања и промоцију науке, културе и наслеђа. Организовано време и правилно одабране и пружене информације неминовно руше бирократску структуру у библиотекама и намећу модернији начин рада и управљања, оријентисан ка кориснику и квалитету услуге. Компјутеризација, као и повезивање библиотека, развој нових метода дигитализације текста, звука и слике, појава све већег броја мултимедијалних електронских публикација, захтевају брже реаговање и флексибилније организационе и управљачке моделе и функционисање библиотека у кључу новог, хибридног пословања, новог другачијег начина читања и коришћења њених колекција и ресурса.

17 https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/Zavicajne_zbirke/Narodna_biblioteka_Pozarevac/Zbirka_knjiga https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/Zavicajne_zbirke/Narodna_biblioteka_Pozarevac/Zbirka_periodike

18 <https://www.kcsombor.org.rs/>

19 https://www.kcsombor.org.rs/images/vesti/2020/2020_04_22_SOMBORSKE_NITI_LAZE_KOSTI%20C4%86A.pdf

Литература:

1. Библиотекарство на крају века, 2, Београд, 1997.
2. Вучковић, Жељко: Ка савременој библиотеци, Нови Сад, 1997.
3. Дигиталне колекције у библиотекама Србије, Нови Сад, 2014.
4. Илић-Агапова, Марија: Јавне библиотеке, Београд, 2003.
5. Кнол, Адолф: Примери дигитализације ретке библиотечке грађе у Националној библиотеци Чешке републике, Библиотека плус, презентација, Београд, 2004.
6. Речник развоја, Нови Сад, 2001.
7. Рјечник библиотекарских стручних израза, Загреб, 1968.
8. Џоунс, Стивен: Виртуелна култура, Београд, 2001.

Серијске публикације:

- Бележница, Бор, 8 /2003.
 Панчевачко читалиште, Панчево, 1-3 2002. 1, 2 / 2003.
 Рачунари, Београд, мај 1997.
 Савремена библиотека, Крушевац, 20 /2003,

Електронски извори:

- Jump up to: **a b** "Digitization/digitisation" in Collins English Dictionary
 "Digitalization/digitalisation" in Collins English Dictionary
 "DigitizeIt graph digitizing software".
 Hedstrom, Margaret (1997-05-01). "Digital Preservation: A Time Bomb for Digital Libraries" (PDF). *Computers and the Humanities*. **31** (3): 189–202. doi:10.1023/A:1000676723815. Hdl:2027.42/42573. ISSN 1572-8412.
 "Analog vs. Digital Signals". 3 March 2008. Archived from the original on 2008-03-03.
 Kelly, Kevin (May 14, 2006). "Scan This Book!". *New York Times*. Retrieved 2016-10-26.
 "Google Checks Out Library Books Press release" (Press release). December 14, 2004.
 Hughes, Lorna M. (2004). *Digitizing Collections: Strategic Issues for the Information Manager*. London: Facet Publishing. ISBN 1-85604-466-1. Chapter 1, "Why digitize? The costs and benefits of digitization", p. 3-30; here, especially p. 9-17.
 Cloonan, M.V. and Sanett, S. "The Preservation of Digital Content," *Libraries and the Academy*. Vol. 5, No. 2 (2005): 213–37.
 Ross, Seamus (2000). *Changing Trains at Wigan: Digital Preservation and the Future of Scholarship* (PDF) (1 ed.). London: British Library (National Preservation Office).

https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/Zavicajne_zbirke/Narodna_biblioteka_Pozarevac/Zbirka_knjiga, https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/Zavicajne_zbirke/Narodna_biblioteka_Pozarevac/Zbirka_periodike

Digitization and digital collections in libraries in the Republic of Serbia

Summary: the paper discusses digitalization and digital collections in libraries in the Republic of Serbia, and also includes a digital collection of old and rare books of the National Library "Ilija M. Perović" in Požarevac, which consists of publications printed in the period 1774–1867. year, as well as rare editions from the war periods 1912–1913, 1914–1918, 1941–1945. year, covered by the Law on Old and Rare Library Materials.

The reasons for the digitalization of library collections are primarily the protection of old and rare books, which are endangered due to frequent use, poor storage conditions, as well as the wear and tear of the paper on which they are printed, which resulted in their limited access by users. There is also a need for modernization in accordance with technical development, which enables faster and more efficient flow of information, which contributes to the general development of culture, enabling the international availability of this native and national treasure.

National libraries, as well as native collections of public libraries, are most interested in the digitalization process, primarily due to the content of their funds.

In order to follow modern trends and keep up with modern challenges, we must constantly provide answers to questions about the capabilities that we must acquire for users to be able to offer them as benefits to users and how to transform the library from traditional to modern space, to user interface, which helps a person to acquire new skills, experiences and knowledge.

One of the answers is certainly digitalization, which will enable electronic access to information in which librarians become selectors and managers of digital library funds, and also get the role of producers who design and create digital funds and present them.

Keywords: digitalization, libraries, librarianship, old and rare books, National Library of Serbia, National Library "Ilija M. Petrovic" Požarevac.

историографија
istoriografija
historiography

historiography
istoriografija
историографија

БОРБЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ И ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1689 – 1690. ГОДИНЕ - Оглед из српске војне историје -

Апстракт: У раду су приказана борбена дејства током операција аустријских снага у Јужној и Старој Србији и Маћедонији током јесени 1689. и пролећа 1690. године. Учињен је покушај да се што тачније реконструишу операције, битке и бојеви зараћених страна на основу османске, аустријске, млетачке, дубровачке и српске грађе и постојеће литературе.

Кључне речи: Пиколомини, Османско царство, Косово и Метохија, Маћедонија, Јужна Србија, Стара Србија, Скопље, Призрен, Маркграф Лудвиг Баденски, Зурнапа Мустафа паша, Бекри Мустафа паша, Карпош¹²

Увод

Акт расуђивања који врши војни историчар састоји се у томе да правилно схвати рат који проучава и да га не сматра или не чини нечим што он по самој природи ствари не може да буде. Војна историја као забележено искуство, уколико се исцрпно проучи, показује све разнолике чиниоце рата, не заборављајући ни један од њих, и може се поделити на ратну историју и историју ратне вештине. Прва детаљно описује сваки рат понаособ, са циљем који се желео постићи сваким маневром и борбом, а поред ратних дејстава даје и преглед политичких збивања везаних уз рат. Историја ратне вештине, пак, испитује развитак ратне вештине у разним

епохама, а у односу на политичко и друштвено уређење зараћених држава – водећи рачуна и о стратегији, тактици, опреми и наоружању зараћених страна, њиховом економском потенцијалу, моралу итд. Њен циљ је да омогући спознају општих начела која важе у рату (начело груписања снага, начело изненађења, начело јединства дејства ...).³

Међутим, да бисмо неки рат могли озбиљно и свестрано да проучимо треба, најпре, да што је могуће верније реконструишемо ток ратних припрема, однос снага и сам ток ратних операција. Због расположивог простора, овог пута ћемо се ограничити само на покушај да реконструишемо ток ратних операција у Јужној и Старој Србији и Маћедонији крајем 1689. и почетком 1690. године.

О Великој сеоби 1690. године постоји веома богата, опште позната литература коју нема потребе посебно наводити. Међутим, ратне операције извођене на простору Србије током 1689-1690. године су веома слабо обрађене у српској историографији – а и оно што постоји је прилично застарело, објављено пре стотинак година.⁴ Нарочито слабо

3 Л. Л. Бајков, *Особине борних елемената и сирема војске за рат*, Београд, 1911, 16-17; Свечин, *Сирашеија*, Београд, 1956, 27-29; Небојша Ђокић, "Ратне операције у Босни и Рашкој области током Првог српског устанка", *Српска револуција 1804-1815. и Босна и Херцеговина*, научни скуп, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2004, 395; Небојша Ђокић, "Први српски устанак као рат и коалициони рат", *1804 - Часопис Задружбинској друштва "Први српски устанак" Орашац*, бр. 2 фебруар 2006, 28; Небојша Ђокић, "Први српски устанак као коалициони рат и српска устаничка војска као коалициона снага", *Братичево кроз војну и културну историју Србије I свеска 3*, научни скуп, (уредници М. Бјелјац и С. Мишић), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2006, 52

4 У тим радовима су коришћени готово искључиво аустријски извори и литература то углавном дело: Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen*

1 Аутор је магистар историјских наука, е-маил: ndjokic05@gmail.com

2 Аутор је доктор машинских наука, редовни професор, руководилац Департмана форензичког инжењерства Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду; е-маил: radovan.radovanovic@kpu.edu.rs и rrvadovanovic@gmail.com

су обрађене ратне операције након аустријске победе код Ниша 1689. године о којима је писано само узгред, често и погрешно – а као по правилу су то радили историчари недовољно упућени у војну проблематику.⁵ Ваља посебно нагласити да је у време прославе организоване поводом три века од опсаде Беча 1683. године објављен већи број озбиљних публикација на тему аустријско-турских ратова вођених крајем XVII и почетком XVIII века у којима има доста нових подата који се односе и на догађаје са простора Србије у периоду 1689 – 1690. године.⁶

in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888. Османске изворе је прва искористила Душанка Бојанић у свом раду: *Ustanak Карлоља 1689. године, Vesnik војног музеја, број 17, Београд 1971*. Она је обимније искористила и још неке друге до тада, углавном, некористићене аустријске изворе. Млетачке изворе, за споменути ратне операције, први је значајније користио Г. Станојевић у својим радовима. Османске изворе, везане за ратне операције 1689-1690. године касније су користиле и Р. Тричковић и Т. Катић за своје радове. На жалост, једини радови до данас у којима су коришћени извори обе зараћене стране а који се поред историографске методологије држе и основних принципа методологије ратне вештине су споменути рад Душанке Бојанић (што је за чуђење јер покојна колегиња Бојанић није имала никаквог посебног интересовања за војну науку) и радови: Небојша Ђокић, *Офанзива генерала Енеја Силвија Пиколоминија у Јужној Србији 1689*, Војно-историјски гласник 1-3/1999, Београд 1999, 13 – 20; Небојша Ђокић, Ратне операције у јужној и старој Србији и Македонији 1689-1690. године, *Лесковачки зборник XLVIII/ 2008*, Лесковац, 2008, 49 – 78. Само потпуно непознавање основних начела ратне вештине код огромне већине наших историчара може да објасни тврђење које су упорно јавља у нашој историографији да је продор аустријских трупа ка Штипу уследом средином децембра премда је, истовремено, усвојено да су Османлије задњих дана новембра уништили Карлошев устанак а првих дана децембра загосподарили Скопљем и његовом околином.

- 5 Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Београд 1902; Јован Н.Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, (репринт издање); Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karloља 1689. године, Vesnik војног музеја, број 17, Београд 1971*, 81-120; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976; Рајко Ј. Веселиновић, “Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа”, у: *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Београд, 1976; Р. Тричковић, *Лесковац у великом рату (1682-1699)*, Лесковачки зборник XVII, Лесковац 1978; Р. Тричковић, “Ниш у великом рату 1683-1699”, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 196-202.
- 6 Овде дајемо само неколико најинтересантијих наслова: Erik August Lund, *The Generation of 1683: War and Knowledge in the Holy Roman Empire of the German Nation, 1658-1741*, teza odbravana za sticawe звача Doctor of Philosophy, Graduate Department of History, University of Toronto, Erik August Lund, 1997; Balisch Alexander, “Infantry Battiefeld

Ми смо се већ у пар радова позабавили офанзивом генерала Пиколоминија 1689. године.⁷ У овом раду ћемо покушати да детаљније обрадимо ратне операције аустријске и османске војске – од аустријског поседања Косова и Метохије па до њиховог повратка у посед Османлија. Премда је рат само наставак политике другим средствима, ми ћемо се у раду задржати искључиво на опису ратних операција, полазећи од тога да су сами политички догађаји који су обележили овај рат већ детаљно обрађени у српској историографији.⁸ Политиком ћемо се, дакле, бавити искључиво у оној мери у којој је то неопходно да би се разумеле саме ратне операције.

Непосредне последице османског пораза код Ниша 14/24. септембра 1689. године

Маркграф Лудвиг Баденски⁹ је 14/24. септембра 1689. године до ногу потукао османску војску код Ниша.

Tactics in the Seventeenth and Eighteenth Centuries in the European and Turkish Theatres of War: The Austrian Response to Different Conditions.” *Studies in History and Politics* 3 (1983 - 1984), 43-60; Barker Thomas Mack, *Army, Aristocracy, Monarchy; Essays in War, Society, and Government in Austria 1618- 1780*, New York, Columbia University Press, 1982; Black Jeremy, *European Warfare 1660- 1815*, London University College of London Press, 1994; Childs John Charles Roger, *Armies and Warfare in Europe 1648 - 1789*, Manchester: Manchester University Press, 1982 и нешто старије дело Eickhoff Ekkehard, *Venedig, Wien und die Osmanen: Umbruch in Südosteuropa 1645- 1700*, Munich: G. D. W. Callwey, 1970.

- 7 Небојша Ђокић, *Офанзива генерала Енеја Силвија Пиколоминија у Јужној Србији 1689*, Војно-историјски гласник 1-3/1999, Београд, 13-20; Небојша Ђокић, *Ратне операције у Јужној и Старој Србији и Македонији 1689 – 1690. године*, Лесковачки зборник XLVIII/ 2008, Лесковац, 2008, 49-78
- 8 Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Београд 1902; Јован Н.Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, (репринт издање); Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата*, Београд 1976; Рајко Ј. Веселиновић, “Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа”, у: *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата*, Београд, 1976. Р. Тричковић, “Ниш у великом рату 1683-1699”, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 196-202. У овим публикацијама видети за старију литературу.
- 9 Baden-Baden, Ludwig Wilhelm Markgraf v. (8./18.4.1644 - 4.1.1707), Баденски је постао наследник престола 1677. године, унапређен 18.5.1679 у чин Generalfeldwachtmeister-a, 1.2.1682 у чин Feldmarschall-Leutnant-a, 22.11.1683 у чин General der Kavallerie, 13.12.1686 у чин Feldmarschall-a, 27.8.1691 у чин Generalleutnant-a itd. Dr. Antonio

Поражени сераскер Реџеп паша се, са својим командантима и разбијеним остацима војске, повукао преко Лесковца и Врања у кланац Драгоман.¹⁰ Много војника се разбежало, док су се албанске чете под командом Махмуд паше Махмудбеговића организовано повукле преко Скопља у своје крајеве. Румелијски беглербег Зурнапа Мустафа паша је са својим командантима побегао у Пирот¹¹ где је становништву дозволио да евакуише варош, док је сам Мустафа паша потом наставио повлачење ка Драгоману.¹² Гарда великог везира се повукла у Софију где је султану 17/27. септембра 1689. године стигла вест о поразу код Ниша. Султан је одлучио да крене за Пловдив, али тек пошто је примио новог великог везира Бекри Мустафа пашу кога је Диван поставио за новог сераскера.¹³ Док су око царских чадора читане молитве за успех у рату, Бекри Мустафа паша је 20/30. септембра примио од султана “часни санџак” – знак светог рата. На несрећу Османлија, нови сераскер се показао подједнако неспособним као и његов претходник, а притом је био и прилично омражен у војсци коју је увек слабо плаћао.¹⁴ Султан је 21. септембра/1. октобра напустио Софију, препустивши становништву града да се само сналази како зна и уме. Велики везир им је дозволио да напусте Софију и иселе се у Пазарџик, Пловдив, Једрене и Истанбул, па је у граду остала углавном само пука сиротиња која није имала куд.¹⁵

Schmidt-Brentano (München), *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Österreichisches Staatsarchiv/A. Schmidt-Brentano 2006, 7; Erik August Lund, *The Generation of 1683: War and Knowledge in the Holy Roman Empire of the German Nation, 1658-1741*, teza odbravlena za sticawe zwawa Doctor of Philosophy, Graduate Department of History, University of Toronto, Erik August Lund, 1997, 257

10 Ово је прилично неприродан правац повлачења, али тако стоји у свим изворима. Небојша Ђокић, *Офанзива генерала Енеја Силвија Пиколоминија у Јужној Србији 1689*, Војно-историјски гласник 1-3/1999, Београд 1999, 13

11 На турском *şarhij, şherkō*

12 Одмах после Драгомана, на путу за Софију, налази се кланац Жежевица, на водомеђи између Нишаве и Искера. Константин Јиречек, *Војна цесита од Београда за Цариград*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 159.

13 Silahdar Findiklili Mehmed Aga, Silahdar Tarihi, İkinci cild (1095-1106), İstanbul 1928, 474, (у даљем тексту *Silahdar Tarihi II*). Коришћење османских извора ми је омогућила колегиница Оливера Думић, оријенталиста, на чему јој се најсрдачније захваљујем.

14 D. Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 95.*

15 *Silahdar Tarihi II*, 477.

Османске одбрамбене мере након битке код Ниша

Велики везир је покушао да, колико год је то било могуће, среди прилике у Царству па је наредио да се у Драгоману ухапси и погуби бивши сераскер Реџеп паша, а истовремено је извршио и нови распоред високих званичника. Учврстивши се на власти, казнио је оне најодговорније за неслогу која је довела до пораза код Ниша.

Док је (прилично неуспешно, уосталом) покушавао да створи услове за склапање мира са Аустријом, највећу пажњу је, ипак, посветио јачању војске. Почео је широм Царства да уписује спахије и силахдаре у нову војску, док су у Софији започети радови на копању ровова око града и на постављању топова. Од краја септембра па до средине октобра 1689. године, Диван је донео низ одлука о заштити подручја која су угрожавале аустријске снаге. Поседнути су угрожени пролази и кланци, а Махмуд паша Махмудбеговић је добио задатак да до Митровдана чува Косаничку клисуру снагама из кадилука Приштина, Ново Брдо, Јањево, Вучитрн и Митровица. Сви за борбу способни становници Ђустендилског санџака (изузев кадилука Дупнице) и свет Скопског санџака добили су првих дана октобра наређење да се окупе на Софијском пољу. Становници градића и села око Врањске клисуре су имали задатак да обезбеђују тај пролаз, док су Знепоље штитили становници Дупнице и Радомира.¹⁶ Предузете су мере и око организовања мартолошке службе – ради заштите од хајдука и разбојника. Крајем септембра или почетком октобра (16/26. септембра - 25. септембра/5. октобра 1689. године) Диван је упутио кадијама, ајанима и другим службеним лицима и мартолозима читавог низа кадилука у источној Македонији и западној Бугарској наредбу о постављању старешина мартолозима. За главног мартолозбашу у кадилуцима Ђустендил, Сиришник, Радомир, Штип, Радовиште, Велес, Дојран, Серез, Валовиште, Неврокоп, Разлог, Петрич и Мелник постављен је извесни “мартолоз по имену Карпош.” Карпош је иначе, бар до средине септембра, био хајдук – али му је (са гаранцијом јаничарског аге Махмуд-аге) дато помиловање. Карпош се, међутим, кратко задржао у османској служби, отприлике до 5/15. октобра 1689. године.

16 D. Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 96 – 98.*

Аустријске припреме за офанзиву

У рано јутро после велике битке, пред победницима је изронила омања касаба од три до четири стотине кућа (2-3 хиљаде становника). Опис Ниша из тог времена дао је савременик Бизозери: "... Овај град није много велики ни јак јер има једино обичан опкоп с паљсадама које су Турци недавно подигли. Има пет џамија, али нису лепе и обично су грађене. Куће су ниске и све су од непечене земље".¹⁷

Баденски се 15/25. септембра повукао из Ниша на поље удаљено од града око 2 км. Победа је прослављена 16/26. септембра, а селаци из околине су одмах почели да пристижу у логор да би добили заштитна писма (салвагвардије). Војницима је обзнањено да не смеју да вређају и пљачкају селачке нити да им силом одузимају било шта од иметка. По наређењу Баденског, део аустријских трупа је 18/28. септембра продужио наступање ка Софији, а генерал Пиколомини¹⁸ је са 1000 коњаника пошао долином Нишаве у циљу рекогносцирања терена и запоседања прилаза Софији. Пиколомини је продро до Драгомана, а затим при повратку заузео утврђења Пирот и Муса-пашину паланку.¹⁹ Пирот је затекао у пламену, па је у старој тврђави коју пожар није захватио сместио неколико стотина коњаника и пешака, као и нешто српских јединица. У Муса-пашиној паланци је такође смештена посада. Сав рекогносцирани терен је деловао напуштено, осим што су код Пирота Аустријанци наишли на хиљаду јаничара и двеста османских коњаника са којима су приметили бој окончан без резултата. Пиколомини се 23. септембра/3. октобра вратио у Ниш са нетачном вешћу да се султан и велики везир још увек налазе код Софије са четири хиљаде војника, бедних остатака поражене војске.²⁰

17 Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 199

18 Piccolomini di Modanella, Enea Silvio Graf v. (oko 1650 - 9.11.1689), унапређен 7.9.1685 у чин Generalfeldwachtmeister-a а 8.10.1688 у чин Feldmarschall-Leutnant -a, Dr. Antonio Schmidt-Brentano (München), *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Österreichisches Staatsarchiv/A. Schmidt-Brentano 2006, 76.

19 Муса-пашина паланка се налазила између села Крменице и Клисуре. Данас се зове Кури чесма. Подигао је Муса паша 1638. г. Била је око 150 м дугачка и 95 м широка. Зидови су били око 2 м дебели и око 10 м високи. Имала је 18 округлих кула у облику голубарника. Детаљније видети у О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 151-153. Јиречек даје нешто другачији опис, види К. Јиречек, *Војна цесита од Београда за Цариград*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 158.

20 D. Bojanić, *Ustanak Karpoša 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 95; *Silahdar Tarihi II*, с. 474.

Међутим, ратни план цара Леополда није предвиђао наступање ка Софији и даље ка Цариграду. Цар је имао идеју да, ослањајући се на устаничко расположење балканских народа, забије снажни војни клин из Србије ка мору, према Албанији и Црној Гори, да би се најпре одсекла и затим лако заузела Босна, већ опкољена из правца Далмације, Хрватске и Славоније. Тиме би се, уједно, оспорило и право Венеције да са Јадрана задобије далматинско залеђе, Херцеговину и Црну Гору. Основни недостатак овог плана се сводио на занемаривање главног војног начела – да је примарни циљ ратних дејстава непријатељска војска а не запоседање територија. Заправо, уништењем непријатељске војске запоседање његове територије долази само по себи, а царев план је потпуно занемарио османску војску – што ће Османлијама омогућити да се, током јесени, несметано концентришу у Бугарској и Македонији.

План цара Леополда је, и поред свих недостатака, имао шансе да макар делимично успе, пре свега због катастрофалног стања у Османском царству – али би за то требало ангажовати све расположиве снаге које и тако нису биле велике. Међутим, маркграф Баденски је, противно наредбама из Беча, сматрао заузеће дунавске обале својим најпречим задатком. Одлучио је да тај посао обави сам, са једним делом својих трупа, док је преосталим снагама на челу са генералом Пиколоминијем поверио да изврше велики план цара Леополда. Баденски свакако није рачунао на неки спектакуларан успех, али је сматрао да се са хришћанским устаницима може окушати ратна срећа.

Баденски је 24. септембра/4. октобра издао генералу Пиколиминију директиву за планиране операције. Пиколомини је добио команду над Нишем и подручном територијом. Трбало је да, након што утврди Ниш, у складу са царевим жељама крене у офанзиву "с оне стране планине Хемус према мору, Херцеговини и Албанији" чиме би се, на крају, Босна одсекла од осталих османских провинција. Основни правац надирања требало је да буде Ниш – Прокупље – Приштина – Скопље. Генерал је за извршење овог плана добио команду над следећим јединицама:

- генералвахтмајстер Георг Холштајнски са пет коњичких пукова (кирасирске регименте Пиколимини, Хановер, Холштајн, драгонска регимента Стирум и хусарска регимента Чаки), и

- пуковник Штрасер са 3 1/2 пука пешадије (пукови Штрасер, Ауерсперг, Палфијев хајдучки и пола пука Аспремон).

За снабдевање језгра своје армије Пиколомини је задужио интендантског пуковника Форстера, а снабдевање је требало да се врши максималним коришћењем локалних извора, нарочито фуражи за стоку. У намери да максимално заштити домаће становништво *“од уобичајеног њачкања и разбојништва српске и мађарске милиције,”* Пиколомини је одлучио да српску милицију ограничи на тачно одређен број и да је организује у регуларне чете. У том циљу, маркграф Баденски је 5. октобра у Нишу поставио Павла Несторовића Дејака за царског пуковника и команданта целокупне српске милиције и издао му посебно упутство за организовање те милиције. Сва српска милиција је сврстана у један пешадијски пук (регенту) од десет чета са по три стотине хајдука и две чете од по две стотине коњаника. Пук је бројао 2299 пешака (Heyducken) и 1035 хусара (Husaren). За попуњу су коришћени само најбољи устаници који су, пре ступања у пук, положили посебну заклетву. Пук је добио и поуздане капетане и своје заставе. Српски пук је придодат Пиколоминију, па су његове снаге сада бројале око 5600 пешака и 3200 коњаника.²¹ Интересантно је да је Баденски цара известио да Пиколомини нема довољно снага за извршење свог задатка, али да он, Баденски, верује да ће га можда и остварити због опште пометње код Турака.²²

Српска милиција (Rasciana militia, raizische Feld-Milij, irregulare Truppen) у току “бечког” рата може се означити као аутентични организовани војни израз национално-ослободилачке идеје и праксе изражене у бројним жестоким борбама током целог рата. Уосталом, и по сведочанству савременика Ђакона Атанасија Даскала Србина, *“Србски... војни су се борили у саставу ћесарске војске.”*²³

21 J. Радонић, *Гроф Борђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 387 нап. 2; Р. Веселиновић, *Војводина и Србија и Македонија под Турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, 112-113; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рајна*, Београд 1976, 123; Dr Dušanka Војанић, *Устанак Карлола 1689. године, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 99-100; Хауптманн Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen in Albanien 1689*, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 123-124, 125-126 и 130-133.

22 М. Костић, *Снабдевање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 1-2

23 И. Руvaraц, *Прилози и траја за повести о српским манастирима*, Старинар В, Београд 1888, 48-II; П. Срећковић, *Видор зајистјејеније Атанасија Даскала Србина (1691-1699)*, Споменик СКА В, Београд 1890, 31; Р. Ј. Веселиновић, “Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устанцима током XVI и XVII столећа”, у: *Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првој светској рајна*, Београд, 1976, 44

Баденски је кренуо из Ниша 26. септембра/6. октобра 1689. године са 9.000 војника и 6/16. октобра је стигао пред Видин. Истог дана се упустио у борбу са Османлијама које су се налазиле ушанчене у табору код Видина, где их је било око 6000 а у градској тврђави 2500 људи. У Видину се налазио и Текелија али се на вест о доласку Баденског склонио у Никопол. Баденски је разбио Турке и освојио варош, а видинску тврђаву опколио. После осам дана борбе Видин се предао. Османска посада је претрпела осетне губитке од 2000 мртвих, док је аустријска војска изгубила 400 људи. Османска коњица је успела да умакне у Софију, а у општем метежу који је настао међу Турцима побегао је из османског ропства Продан Штета са својим људима, некадашњом кладовском посадом. Пошто је прешао на другу страну Дунава, преко пута Видина, јавио се Баденском који га је радо примио и поверио му, враћајући се од Видина уз Дунав, команду над Белграциком. Турци су затим напустили и Кладово.²⁴

У Видину је Баденски оставио пет компанија војника под командом барона Штракара, а сам је кренуо у Кладово. Тамо је приспео 15/25. октобра и одмах наредио да се Кладово и Оршава утврде. У оба места је оставио Србе као посаду, а у кладовски логор је дошао и командант ердељских снага генерал Донат Хајзлер коме је Баденски наредио да позове у Кладово грофа Бранковића. Хајзлер је позвао Бранковића писмом од 16/26. октобра, па је овај првих дана новембра дошао преко Дунава у пратњи неколико људи. Чим је стигао у Кладово опколила га је војничка стража, одвојила га од његових људи и сместа ухапсила. Баденски је 28. октобра/7. новембра известио цара Леополда да је Бранковића дао ухапсити и спровести преко Оршаве у Сибињ.²⁵

После тога је Баденски прешао преко Дунава код Чернеца и одвео своје чете у Влашку на зимовање. Команду над свим снагама поверио је генералу Хајзлеру а он сам је, око Божића 1689. године, отишао у Беч.²⁶

24 Ryder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Turken II*, Carlsruhe 1842, Urkunden, 160; Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen in Albanien 1689*, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 130; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшких границе (1703)*, Нови Сад 1929, 281; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рајна*, Београд 1976, 125

25 Ryder von Diersburg, *n. d.*, 176; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшких границе (1703)*, Нови Сад 1929, 281

26 А. Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшких границе (1703)*, Нови Сад 1929, 281-282

Пиколоминијева офанзива

Пиколомини је 21. септембра/1. октобра располагао са 3327 пешака и 2155 коњаника. Ако се томе додају још и Чакијеви хусари и Деакова регимента, Пиколомини је имао на располагању око 5600 пешака и 3200 коњаника.²⁷ Пошто је Баденски отишао ка Видину, генерал Пиколомини је оставио у Нишу јаку посаду од око 5000 војника, а остатак војске повео ка Прокупљу. Располагао је са 22 чете пешадије (око 1600 пешака), 20 ескадрона коњице (2100 коњаника), деловима Дејаковог пука и неколико лаких топова. Маршујући долином Топлице Пиколомини је брзо стигао до Прокупља, “*просираној, ойкојима и палисадама утврђеној месту.*”²⁸ Села у околини су била пуста али још увек нису била попаљена.²⁹ Пиколомини је још јаче утврдио Прокупље и у њему подигао магацине за храну, и оставио ту као посаду, приближно један, батаљон војника.³⁰

Пре него што је наставио да наступа ка Косову, за заштиту својих бокова је 3/13. октобра једним одељењем затворио пролаз код Лесковца у ширини од пет стотина корака.³¹ Десно крило је обезбедио једним одељењем које је ојачало српску посаду тврђаве Козник³² коју су пре тога, као и тврђаву Маглич, вероватно још средином септембра ослободили српски устаници. Маркграф Баденски је већ раније дао дозволу српским устаницима да сами запоседну обе тачке да би на тај начин охрабрио и друге да се дижу на Турке.³³

Пиколомини је 4/14. октобра наставио марш од Прокупља ка Приштини, крећући се, како је сам написао, између

27 Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 133

28 Прокупље је било веома значајно трговачко место у XVII веку. У њему је пре рата било 30 дубровачких трговачких кућа. Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960, 7.

29 Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 133-134.

30 Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 135; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој раја*, Београд 1976, 139; Јован Н.Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, 136.

31 Dr Dušana Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 98 и 100.

32 Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 135; Буда Илић, *Историја Крушевца 1371-1941*, Крушевац 1971, 79.

33 Рајко Веселиновић, *Крушевац и Крушевљани у Аустро-турским ратовима у XVII и XVIII веку*, у Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 119.

“каменитих планина”. После неколико дана марша, стигао је са претходницом на Мало Косово.³⁴ Пиколоминијево трупe нису морале да трпе оскудицу.³⁵ Стигавши на Мало Косово, Пиколомини је сазнао да се Махмуд паша са великом војском налази код Приштине па је, стога, одлучио да се најпре укопа па тек онда настави наступање.³⁶

Чини се да Османлије нису очекивале офанзиву Аустријанаца овим правцем, и да су продор левокрилног Пиколоминијевог одељења ка Лесковцу сматрали за главни напад. Наиме, велики везир Бекри Мустафа паша издао је између 6. и 14. октобра 1689. године (по новом календару) заповест бившем бешли аги Мехмед паши (који је уживао ранг румелијског беглербега) да са својом јаничарском војском преузме одбрану Врањске клисуре. Већ поменуто јединице из Скопског санџака (заими и тимарници) су упућене не ка Софији већ ка Врањској клисури да у њој запоседну Велики, Лесковачки и Кале дервен. Јединице из Ђустендилског санџака су, пак, имале задатак да породице оних војника који одлазе ка Врањској клисури чувају од хајдука и разбојника, па је алајбег Ђустендилског санџака због тога имао наређење да постави свој логор на између Паланке и Ђустендила и ту разбије хајдучке дружине. Требало је да му се, са истим задатком, придружи и тустендилски мартолозбаша Хасан.³⁷ Изгледа да се управо у то време Карпош поново одметнуо и да се налазио у Кривој Паланци. Ова наређења, по свему судећи, нису извршена – бар не у потпуности, као што ни Махмут паша није дочекао Аустријанце у Косаници већ код Приштине. Каква паника и расуло су владали у османској позадини најбоље говори податак да су око 10. октобра (по новом календару) Врање, Лесковац и Куманово били потпуно пусти.³⁸

Тачно датирање Пиколоминијевог наступања је донекле непрецизно. Поуздано се зна да је 4/14. октобра кренуо из Прокупља, а да је 11/21. октобра био у Приштини. Ако је кренуо из Прокупља 4/14. октобра изјутра, преноћио је вероватно код Куршумлије а сутрадан наставио ка Малом Косову где је стигао или 5/15. предвече или 6/16. ујутро.

34 Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој раја*, Београд, 1976, 140.

35 Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 135.

36 Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, 136.

37 Dr Dušana Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 98.

38 Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 98.

Знамо да је ту направио краћу паузу, па је наступање ка Приштини наставио 7/17. или 8/18. октобра да би истог дана и ушао у Приштину коју Махмут паша није ни покушао да брани, већ се нагло повукао са својом војском и са муслиманским становништвом, оставивши за собом храну и стоку.³⁹

Пиколомини је био врло увиђаван човек, потпуно свестан да свој задатак може да изврши само ако придобије хришћане под турском влашћу. Тежећи да успостави сарадњу са Арбанасима, он је добрим опхођењем придобијао Србе. Наступајућа аустријска војска је свуда наилазила на напуштена насеља јер је муслиманско становништво побегло са османском војском а српско се, пред страхом од обе војске, повукло у планине.⁴⁰ Пиколомини је успео да, угађајући им, придобије Србе и убеди их да се врате на своја огњишта, па му је, чак, пошло за руком да их приволи да се закуну на верност аустријском цару. Колико је далеко ишао у покушајима придобијања Срба и са добијања њиховог поверења најбоље показује то што је, на пример, сазнавши за народно предање из околине Приштине да ће их од Турака ослободити некакав кнез на чијим ће камилама дојхати животиње из далеких крајева, Пиколомини наредио да се током марша ка Приштини на заплећене камиле поставе мајмуни и папагаји. Све верујући предању, народ са Косова предвођен свештенством дочекао је Пиколоминија са највећим одушевљењем, као спасиоца, и преко присутних владика му је дао заклетву на верност цару.⁴¹ У исто време, побуњени Срби су Турке који су бежали из Приштине напали код Пећи и нанели им тежак пораз.⁴²

Пошто су претходно разбили османске одреде код Бијелог Поља, негде у то време су и Клименти у два наврата преговарали са Пиколоминијем – али до споразума није дошло.⁴³

39 Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд, 1976, 140.

40 Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд, 1990, 137.

41 Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 136.; Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 137.

42 Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 137.

43 Дељније о овоме видети у: Р. Веселиновић, *О неким питањима народних покрета с краја XVII века*, Историјски гласник 1-2/1959, 132-136, 142, 144, 147; Ј. Томић, *Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечанима и ћесару (1685-1695)*, Београд 1906, 124-125; Ј. Томић, *Црна Гора за Морјејској рата (1684-1699)*, Београд 1907, 160; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд, 1976, 140.-141. О овоме питању се својевремено водила, добро позната, оштра полемика између М. Костића и Р. Веселиновића. Резиме те полемике видети у: Р. Веселиновић, *О резултатима полемике, о*

Приштина је тада била познато трговачко седиште са око 3000 кућа што је трупима омогућило угодан смештај, поготово што су у граду и околини заплећене велике количине хране. Слабост Приштине се састојала у томе што град није имао никакавих утврђења, па је био лака мета за препаде сваке врсте. Пиколомини је сада хтео да се по сваку цену пре наступајуће зиме домогне комуникације Врање–Скопље–Качаник и поотм, по могућству, настави напредовање ка Солуну – о чему је 11/21. обавесто цара писмом написаном у тек заузетој Приштини. “Све ћу упоредити” каже Пиколомини, “да се дочепам качаничког друма који води у Скопље и града Качаника који ту варош штити. Пре свега се мора протерати скопски паша Махмуд Беговић који кланац држи поседнут.”⁴⁴ Да би његов продор ка Скопљу успео, било је неопходно не само да поседне качанички теснац већ и да истера турске посаде из градића на Косову и да од Млечана придобије на аустријску страну патријарха Арсенија.

У периоду од 8/18. до 10/20. октобра, мања аустријска одељена су освојила без борбе Митровицу и Вучитрн. Османска посада Звечана је успешно одбила напад, док се посада Новог Брда предала на веру те је аустријски гарнизон ушао у тврђаву.⁴⁵

На генералов позив, католички, албански и други представници појавили су се 11/21. октобра у аустријском логору.

методу документације и о етичким питањима једне одбране ради одбране - Прилози проучавању неких питања народних покрета с краја XVII века, Историјски гласник 3-4/1960.

44 М.Костић, *Силавање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 2.

45 Извештај генерала Пиколоминија од 21. октобра 1689. године, објављен у: *Streifzug des Feldmarschall - Lieutenants Fürsten Piccolomini nach Pristina in Bosnien und Scopia in Macedonien im Jahr 1689*, Oesterreichisch - Militärische Zeitschrift, Erster Jahrgang 2. Heft, Wien 1808, 238 - 239; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karlova 1689. godine*, *Vesnik vojnog muzeja, broj 17*, Beograd 1971, 101; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 140. Новобрдска тврђава је 1685. г. била у толикој мери оронута, са кућама без врата и прозора да је јаничарска посада од 40 људи становала у подграђу. М. Костић, *Наши прагови на југу*, Београд 1922, 141. Треба водити рачуна о томе, да премда је данас Ново Брдо ван готово свих главних комуникацијских праваца, некада је оно било значајно раскршће путева и управо је у томе лежало његов војни значај 1689. године. Из Новог Брда су се рачвали путеви за Лесковац, преко села Краљево, Ајкобиле и Медвеђе, за Ниш преко Маревачке реке, Тулара и Медвеђе и за Приштину преко Лабљана, Сливова и Грачанице. Постојао је можда и пут за Врање. Gavro Škrivanić, *Uticaj rudarstva na razvoj putne mreže u XIV i XV veku na teritoriji Srbije*, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, V/1978, Zagreb 1978, 52.

Он их је лепо дочекао и касније испратио натраг са својим изасланицима и мањим одредима војске као пратњом.⁴⁶ Аустријанци су још у септембру знали да патријарх није у Пећи па је Баденски послао Никшићима два писма по капетану Србину Петру Соколовићу који је командовао неким српским јединицима у његовој војсци.⁴⁷ Док је Соколовић безуспешно тражио патријарха, Пиколомини је наставио са ратним операцијама.

Пиколомини је тражио од Баденског појачања за наступе ка Скопљу и Солуну, обећавајући да ће те трупе удобно сместити у земљи пуној хране, а цара Леополда је известио да ће ускоро, чим добије пар пешадијских пукова, покушати да учини пробој ка Албанији и Херцеговини.⁴⁸ Добивши нека мања појачања из Ниша, а рачунајући да ће му Срби обезбеђивати бокове и позадину, одлучио је да маршује на Скопље, где се налазио један већи османски одред под командом Махмуд паше.

По речима самог Пиколоминија, он је на Скопље кренуо одмах по заузимању Новог Брда. Најпре је пуковник Штрасер 12/22. октобра кренуо са 350 коњаника у наступање као претходница ка Качанику. Не нашавши 13/23. октобра никога у тврђавици Качаник, наставио је продирање. На средини клисуре је наишао на један турски одред од око 300 људи, пратњу неког паше, са 6 застава. Турци су разбијени и заплењене су 4 заставе а неколико људи заробљено. Пиколомини је кренуо из Приштине 13/23. октобра. Генерал је стигао у Качаник 14/24. октобра, па је у качаничкој тврђави оставио пртљак пре него што је наставио марш кроз клисуру, за Скопско поље. Штрасер је са претходницом стигао на излаз из Качаника 15/25. октобра, и ту се задржао да сачека Пиколоминија који му се ту придружио сутрадан. За све време марша кроз клисуру и долину сељаци су долазили са свих страна и поздрављали цареву војску.⁴⁹

Махмуд-паша се са 6.000 војника, већином Срба и Арбанаса, повукао из Скопља, а сељаци из околине тог града су обавестили Пиколоминија о пашиним повлачењу

и истовремено му потврдили да је Скопље евакуисано и да се целокупно становништво повукло за пашиним трупама. Пиколомини је одмаршовао до Скопља, пославши део коњице да потражи непријатеља, али су коњаници наишли само на масе избеглица (муслимана, хришћана и Јевреја) које су бежале са претовареним колима. Аустријанци су ту заробили велики плен, а и у самом граду је заплењена огромна количина намирница и трговачке робе.⁵⁰

Пошто је у Скопљу владала куга, Пиколомини је одлучио да не поседа ни град ни тврђаву, већ се улогорио испред града. Сматрао је да је Скопље исувише велико⁵¹ да би могло да се брани и да сама тврђава није способна за одбрану, па је наредио да се Скопље запали. Пре тога је заповедио да народ из околних села донесе контрибуцију и положи заклетву на верност цару. Затим се приступило паљењу Скопља – на уговорени знак, три топовска пуцња, аустријски војници распоређени на угловима улица буктињама су запалили су Скопље 16/26. октобра 1689. године уз звуке музике. Два дана и две ноћи је трајао пожар, све док од града није остало само згариште.⁵²

Лишивши Османлије једне тако важне стратегијске тачке, Пиколомини се повукао ка Качанику где је остао до 21/31. октобра. Тврђаву Качаник је посео јаким гарнизонам, а у клисури су на више места постављене запрехе. Пуковника Штрасера је са пешадијом и неколико лаких топова послао ка Приштини са задатком да заузме преостале тврђаве на Косову и испита могућност пробоја према Босни. Под командом Георга Холштајнског је послао ка Пасјанима коњичке пукове Холштајн и Хановер, да буду предстража према главним турским снагама у околини Софије. Са преосталом коњицом је Пиколомини 22. октобра/1. новембра кренуо ка

⁴⁶ Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 102.*

⁴⁷ Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 139-140.

⁴⁸ Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 136.*

⁴⁹ Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 102*; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој раша*, Београд 1976, 141-142; Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 142.

⁵⁰ Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 102.*

⁵¹ Скопље је имало 40-60.000 становника, око 10.000 кућа, око 40 данија, 7-8 великих лепих трговина. По оцени Пиколоминија Скопље је било велико као Праг. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој раша*, Београд 1976, 142-143; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 102*; М.Костић, *Стаљивање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 1-2.

⁵² М. Костић, *Стаљивање Скопља 26. и 27. октобра 1689. године*, Скопље 1922, 6; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој раша*, Београд 1976, 143; Dr Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 102*; Hauptmann Gerba, *Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 138*; Јован Томић, *Срби у великој сеоби*, Београд 1990, 143.

Липљану и даље ка Призрену. Планирао је да у том граду настави преговоре са устаничким вођама око организације великог народног устанка на пролеће. Сматрао је да су ратне операције за ту сезону завршене, поготово што је знао да у османској војсци важи правило да се војници држе под заставама најдаље до Митровдана.⁵³

Пиколомини се у Скопљу заразио кугом која га је све више мучила. У селу Лапушнику је 23. октобра/2. новембра био принуђен да легне. Сутрадан је сазнао да је Штрасер заузео Бањску, па му је наредио да се врати у Приштину. У селу Бањи је 25. октобра/4. новембра сазнао да је капетан Шекендорф, командант тврђаве Пирот, напао 19/29. октобра османску посаду у Драгоману и том приликом претрпео пораз. Одмах је наредио Штрасеру да, уместо у Приштину, одмаршује у сектор Ниш–Пирот. Пиколомини је 26. октобра/5. новембра стигао у Мамушу, а сутрадан у Призрен где га је, на улазу у град, дочекало око 5.000 наоружаних устаника који су већ ослободили Призрен. Преговори вођени 28. октобра и 29. октобра/7. и 8. новембра довели су до тога да су устаници и становништво примљени под царску заштиту, а свако ко је хтео да се бори морао је да уђе у регуларну царску регименту.⁵⁴ По неким другим подацима, у то време се у Призрену окупило око двадесет хиљада “Срба или Албанаца (Ratzen oder Albenser)”.⁵⁵

Генерал Енеј Силвије Пиколомини је 30. октобра/9. новембра примио последње помазање од надбискупа Богданија и умро, претходно предавши команду херцогу Холштајну. Сахрањен је 31. октобра/10. новембра у Призрену, чиме је симболично означен крај аустријске офанзивне плиме.⁵⁶ Аустријске трупе ће још повремено односити по неку победу али иницијатива је дефинитивно прешла на турску страну. Шанса која је постојала није искоришћена. Аустријанци су дозволили Турцима да се опораве од претходних тешких пораза.

53 Dr Dušana Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 103.*

54 *Silahdar Tarihi II*, 479-480; Хауптманн Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 140-145; Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971, 103-104.*

55 Рајко Л. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устаницима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г. с. 44

56 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Пољско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 282-283

Управо је у то време постављен нови сераскер мађарског фронта јаничарски ага Коџа Махмуд, који је одмах примио и “*часни санџак*”. За новог великог везира је постављен Фадил Мустафа паша Ђуприлић, који је стигао код султана Сулејмана II у Једрене око 8-10. новембра (по новом каленфару) 1689. године. Радикалним мерама он је брзо средио ситуацију у Османском царству. Кримски хан је са својим трупама стигао у турски логор на Софијском пољу, у понедељак 4/14. новембра 1689. године. Ускоро ће почети турска офанзива која ће довести до трагедије српског народа.

Карпош

Премда је о Карпошевом устанку доста писано остало је још много тога неразјашњеног и о том устанку и о самој личности Карпоша.⁵⁷ Ми се овог пута нећемо детаљније задржавати на томе већ ћемо се на овај устанак осврнути само у толико колико је то битно на ток османске противофанзиве уперене против аустријске војске на Косову и Метохији.

Карпош је био, као што смо већ навели, бивши скопски мартолош, иначе познат у неким изворима под именом “*краљ од Куманова*”. “...der Oberanführer der unseligen Heyducken, der als Kiral von Comanova bekannt genjordene Karpos, njelcher auch früher von deutschen Kaiser mit dem Fürstenhute bekleidet njorden njar...”⁵⁸ Има основе за претпоставку да му је аустријски цар послао клобук да би га придобио за борбу против Османлија.⁵⁹ Карпош је са устаницима једног дела власинско-осоговске рударске области “у потпуној сагласности са проклетим и неверним Немцима” освојио

57 Још увек је непревазиђена студија Душанке Бојанић о Карпошу. Видети: Dušana Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971.* Ту видети и старију литературу. Једини недостатак ове студије је у томе што је ауторка, свесно (што је и сама признала пред крај живота) игнорисала све изворе у којима се о Карпошу говори као о Србину.

58 Т. Brlić, Die freiwillige Theilnahme der Serben und Kroaten an den vier letzten österreichisch-türkischen Kriegen dargestellt in einer Sammlung gleichzeitiger geschichtlicher Urkunden, Wien 1854, 230

59 Д. Ташковски, *Карпошево устание*, Скопје, 1951. г. с. 232; Пумарски Ст., *Грађа за повјесницу српску*, Србски Љетопис 63, 1843. г. с. 48-49; Рајко Л. Веселиновић, *Развитак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устаницима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г. с. 44

неколико градова и вароши и утврдио се у Куманову као “кумановски краљ”.⁶⁰

Османлије су на саветовању у Софији 4/14. новембра 1689. године одлучиле да прво униште непријатеља у области Скопља.⁶¹ После одмора од неколико дана хан је 18-19. новембра (по новом календару) 1689. године изахао из Софијског поља у правцу Дупнице. За њим је кренула и османска војска. У главном штабу османске војске су били одлично обавештени у стању и код Аустријанаца и код Карпошевих устаника. Знали су да су Аустријанци запосле зимске квартере чекајући пролеће за веће офанзивне операције. За Карпоша су сазнали да намерава да нападне Ђустендил. Ни већина османских команданата није била за офанзиву већег стила. Османска војска је још увек била деморалисана од узастопних пораза, десеткована, преморена и ненавикнута на зимско ратовање. Никад се до тада од османског војника није захтевало да води офанзивне операције већих размера ван “сезоне ратовања”. Бојеви су се обично завршавали око Митровдана а војска се растурала без обзира да ли је земља угрожена или не.⁶² Због тога се већ на првом конаку у Бали ефендијином селу османска војска не само да је преноћила 8/10. тј 19/20. новембар већ се и целог 10/20. новембра задржала на одмору. Ту су стигле и нове информације са ратишта. Скопски назир Мухамед ага и Серхадлу Мехмед паша су јавили да су сакупили 5-6000 људи и да су приспели у Кочане одакле крећу на Криву Паланку. Румелијски беглер бег Зурнапа Мустафа паша је јављао да се по изјавама ухваћених “језика” у Кривој Паланци налази око 20.000 устаника са 6 топова који планирају напад на Ђустендил. Сераскер Мореје Арнаут Коџа Халил паша јавља је да је, са јаким снагама, стигао у околину Скопља. Најзад, у османски логор је стигло и писмо татарског хана који је захтевао да османске трупе крену за њим. После саветовања османски команданти су одлучили

да усвоје ханов и османска војска је 11/21. новембра наставила наступни марш ка Ђустендилу.⁶³ Османску војску је предводио Коџа Махмуд паша са великом свитом официра и великодостојника. Војска је наступа усиљеним маршем и поред оштре зиме од које страдало доста коња у ордији. У Ђустендилу су се неколико дана одморили и Татари и Османлије након чега је Селим Гирај хан опет први кренуо напредправо према Кривој Паланци а Османлије за њим.⁶⁴

Прва је на удару била Крива Паланка где се налазило неколико хиљада устаника који су, пред наступајућом османском војском, напустили Криву Паланку, запаливши насеље, и повукли се у Куманово. Вест о заузећу Криве Паланке је у Једрене стигла 22. новембра/2. децембра, што значи да је она заузета, највероватније задњих дана новембра. Истог дана када је примљена вест о освајању Криве Паланке припремљене су нове трупе предвиђене за посаду заузете паланке. истовремено је наређено да се заими и тимарници ђустендилског санџака прикупе у Кривој Паланци да чувају њену околину.⁶⁵ Већ сутрадан по заузимању Криве Паланке османске трупе су се појавиле пред Кумановом. Овде су устаници османској војсци пружили одсудни отпор, најпре на отвореном пољу а затим нарочито из ново подигнутог утврђења. У бици устаници су тешко поражени а сам Карпош је заробљен након чега је доведен у Скопље где ће га, по турским изворима, на скопском или царском мосту ударити на колац и исећи сабљама.⁶⁶ Скопље је пре тога заузето без

60 Т. Маневић, *Двестаједесет година од епидемије куге, сјаљивања Скопља и побије Карпоша*, Време, Ускрс 1940. г, с. 24; Рајко Ј. Веселиновић, *Развишак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устаницима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г, с. 44

61 *Silahdar Tarihi II*, 491-492; Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 109-110; *Оружане борбе македонског народа од VI до XX века*, Београд 1975, 107

62 Детаљније о новим сазнањима о османској војсци видети у: Оливера Думић, *Систем руковођења и командовања у османској ордији током XVI века*, Браничевски гласник 5, Пожаревац 2008, 157-179.

63 Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 110

64 Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 111

65 Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 112

66 Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 111-112; Т. Маневић, *Двестаједесет година од епидемије куге, сјаљивања Скопља и побије Карпоша*, Време, Ускрс 1940. г, с. 24; Рајко Ј. Веселиновић, *Развишак мисли о српској државности у ослободилачким покретима и устаницима током XVI и XVII столећа*, Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата, Београд, 1976. г, с. 44; *Оружане борбе македонског народа од VI до XX века*, Београд 1975, 107-108. Супротно казивању извора да је Карпош посечен на мосту па затим бачен у Вардар постоји предање по коме је он обешен о једно стабло у Вардару а поред моста. За ову тврду нема потврда у изворима а ни сагласности међу писцима који су износили ово предање. Наиме, док једни наводе и сликају само остатке стабла једног грма (храста) на обали Вардара (М. Виторовић, *Навршава се 250 година од шрапичне побије Карпоша “краља од Куманова”*,

борбе јер су хајдуци, који су се овде били утврдили, напустили град. Како је вест о Карпошевој смрти стигла у Једрене 3/13. децембра, а нису је донели гласници, можемо претопставити да је он погубљен у Скопљу око 1. децембра (по новом календару).⁶⁷ Из Скопља и околине Татари су одвели у робство око 6000 људи, жена и деце и спалили околна села. Осим тога спаљени су Тетово и Куманово а страдали су и многи други крајеви Македоније. Једини излаз за многе је било бекство са родне груде.⁶⁸

Истовремено, одмах по Карпошевој смрти започело је прикупљање османских трупа у Скопљу и околини. Ту је стигао и Коџа Халил паша дотадашњи сераскер Мореје који је преузео команду над удруженом османско - татарском војском предвиђеном за операције на Косову и Метохији.⁶⁹

Последње аустријске офанзивне акције

На место умрлог Пиколоминија за привременог команданта постављен је херцог Кристиан Георг фон Холштајн (Цхристиан Георг фон Холстаин) који је својим даљим поступцима доста допринео да његова војска постане "небоуздана, својевољна и деморалисана."⁷⁰ Систем контрибуције, у тренутку када је царска војска постала недисциплинована, претворио се у обичну пљачку. Оно што је народ раније давао добровољно сада су аустријске власти на силу отимале. Српско становништво на Косову и Метохији огорчено поступцима аустријске војске, почело је видно да се удаљава од Аустријанаца и то управо у одлучујућим тренуцима.⁷¹

Премда није било већих ратних операција није било ни потпуног затишја на ратишту.

Већ смо навели како је 25. октобра/4. новембра Пиколомини наредио Штрасеру да ојача нишки гарнизон. Штрасер је стигао у Ниш 29. октобра/8. новембра. тамо су баш стигле регименте Хановер и Серау, као и пешадијска регимента Сен

Круа (Ст. Цроиц). Те трупе је маркграф Баденски послао генералу који је тражио појачања и обећавао да ће трупе лепо сместити у земљи пуној хране, док је маркграф на Дунаву кубуриоса снабдевањем. Пешадијске регимента Сенкрау и један батаљон Палфијевих хајдука послат је у Прокупље а принц Карло Хановерски повео је своју регименту ка Косову.⁷²

Херцог Холштајнски се одмах по пријему команде од Пиколоминија налазио са својим трупама код кумановског села Оризари, спремајући се да своје три регименте смести у зимске квартере по селима око Куманова (само Куманово су држали Турци), Врања и Новог Брда. Ту је дознао да се "скопски паша" Серхадлу Мехмед паша налази код Штипа са неких 6000 војника. Херцог је одмах одлучио да га нападне и потуче. Из Оризара је кренуо 30. октобра/9. новембра, са пет регименти и много Срба и "Албанаца", и након шеснаесто часовног усиљеног марша његове снаге су се појавиле пред Штипом у зору 31. октобра/10. новембра 1689. године.⁷³ Аустријанци су разбили турску стражу пред градом а затим потукли самох пашу и избацили из строја хиљаду или две хиљаде османских војника. Након тога царска војска је, заједно са Србима, освојила и спалила Штип докопавши се богатог плена. На повратку су среди групу од око 300 турских коњаника који су два дана раније изашли из Штипа и извиђали у правцу Скопља. Османлије су покушале да спасу бекством али су их бесаревци гонили и успели да побију више од половине. О аустријском успеху у нападу на Штип је у Венецији штампан ванредни извештај.⁷⁴

72 Хауптманн Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 145-146; Dušanka Bojanić, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 104

73 Герба погрешно овај напад датује 17/27. новембра. Хауптманн Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 152. Од њега су овај датум преузели готово сви наши аутори, видети на пример: Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Пољско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 285. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 156. Тачан датум дају J. C. Feigius, Wunderbahrer Adlers - Schwung oder Fernere Geschichts - Forstsetzung Ortelli Redivivi et continuati, Anderter Theil, S. a. 518; Ruder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Turken II*, Carlsruhe 1842, Urkunden, 187; *Der Neu - eröffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung 15. Buch*, 518. Код наших аутора тачан датум је у Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 105.

74 J. C. Feigius, Wunderbahrer Adlers - Schwung oder Fernere Geschichts - Forstsetzung Ortelli Redivivi et continuati, Anderter Theil, S. a.

Политика од 23. маја 1940, 10) дотле други доносе снимак релативно младог стабла разгранате крошње на другој обали те реке. (Д. Ташковски, *Карпошево то востание*, Скопје, 1951, 31)

67 Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 111

68 Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 157

69 Душанка Бојанић, *Ustanak Karpoља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 112

70 К. С. Протић, *Уломци из историје Београда*, Годишњица Николе Чулића VI, Београд 1884, 158

71 Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 156

Херцог Холштајнски се вратио у логор код Врања, средно зимске квартире за своје трупе и појачао утврђења и посаде на сектору Ново Брдо, Оризаре, Врање, Качаник. О нападу на Штип и предузетим мерама по повратку обавестио је претпостављене писмом написаном 5/15. новембра у Врању.⁷⁵ Аустријанци су у то време имали гарнизоне у Приштини, Призрену, Тетову и Пећи а од важнијих места држали су још и Митровицу, Бањску и Вучитрн док се османска посада Звечана још увек држала.⁷⁶

Средином новембра Аустријанци су сазнали да се око Леунова и Тетова налази јача групација османских трупа. Зато су у том правцу послати Албанци католици добровољци, сврстани у регуларне регimente. Они су успешно напали Османлије код Тетова, побили их преко шест стотина, а остале нагнали у бекство. У плен им је пало више стотина грла крупне и ситне стоке, неколико застава и таламбаса.⁷⁷

Отприлике у то време сто аустријских коњаника, под командом капетана Јановског (из регименте Пиколомини), заједно са 1000 Срба и “Албанаца”⁷⁸ одбацили су један турски одред од хиљаду људи код Призрена. Обе стране су имале укупно неких 80 погинулих а заробљено је око туце Турака. Само три дана касније Османлије су потпуно разбиле један српски одред од 900 људи које је водио интендант ради набавке хране. Интендант је заробљен.⁷⁹

517-519; Душанка Бојанић, *Ustanak Карлоља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 105-106.

75 Душанка Бојанић, *Ustanak Карлоља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 106 нап. 79.

76 Душанка Бојанић, *Ustanak Карлоља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 106

77 J. C. Feigijs, Wunderbahrer Adlers - Schwung oder Fernere Geschichts - Forstsetzung Ortelli Redivivi et continuati, Anderter Theil, S. a. 519; *Der Neu - eroffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung 15. Buch*, 518-519. Душанка Бојанић, *Ustanak Карлоља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 106.

78 О томе да се у тадашњим изворима под “Албанцима” сматрају, најчешће, у ствари Срби са простора Косова и Метохије аргументовано је доказао Р. Веселиновић. Детаљније видети о томе у: Р. Веселиновић, *Ко су “Албанци” и “Клименци” у аустријским изворима с краја XVII века*, Зборник Матице српске за друштвене науке књ. 25, Нови Сад 1960.

79 Хауптманн Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 152; Р. Веселиновић, *Војводина, Србија и Македонија под турском влашћу у другој половини XVII века*, Нови Сад 1960, 153; Душанка Бојанић, *Ustanak Карлоља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 106

У другој половини новембра капетан Јаневски је предузео поход на Велес. Јаневски је успео да заузме град при чему је задобио велики плен али је након тога у једном изненадном турском противнападу смртно рањен.⁸⁰

Капетан Шекендорф, командант Пирота, је успешно напао тврђаву Трн у којој је уништио османску посаду и вратио се у Пирот са заробљеницима и богатим пленом.⁸¹

О овим продорима аустријске војске у дубину Румелије говорили су и наши савремени извори. Јован Хаџи Васиљевић навео је “запис на зиду у цркви Св. Ђорђа у Младом Нагоричану” у коме је писало: “Да се знаје кад поотнаше немци од туђина од Будима до Штипа и Бању до Велес на лето 1689”.⁸²

Крајем новембра и почетком децембра 1689. године Георг Холштајнски обилазио је Призрен и његову околину јер је страховао од напада Махмудбеговића. Био је извештен да су неки локални прваци ступили у тајне преговоре са Махмудбеговићем па је зато наредио да се највећи део локалног становништва разоружа. Ово је наравно изазвало велико нерасположење народа. Да би коначно рашчистио ствари херцог је 22. новембра/2. децембра кренуо, са три хиљаде војника и неколико топова, у наступни марш ка Љуми где се појавио Махмудбеговић са 5000 својих војника. Паша није дочекао непријатеља већ се повукао и повео са собом више села православних становника, који су очигледно стали уз Османлије. Због тога је херцог наредио да се попале села која су стала уз пашу.⁸³

80 Герба и овај напад погрешно датира а од њега тај погрешан датум преузимају готово сви наши аутори. Хауптманн Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 154-155. О овој акцији видети и у М. С. Филиповић, *Аустријска војска у Велесу и Штипу 1689. године*, Југословенски историјски часопис 1-4/1937, 280. Душанка Бојанић даје тачно датирање. Душанка Бојанић, *Ustanak Карлоља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 106

81 Душанка Бојанић, *Ustanak Карлоља 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 106

82 Јован Хаџи Васиљевић, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања. Књига прва, Кумановска област*, Београд 1909, 479 и 439; Владимир Стојанчевић, “Велика сеоба 1690. године у историјском сећању и традицији становништва историјске Старе Србије”, у: Владимир Стојанчевић, *Срби у Македонији*, Крушевац 2004, 7

83 Hauptmann Gerba, Die kaiserlichen in Albanien 1689, Mittheilungen des KK Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 154; J. Томић, *О Арнаућима у Старој Србији и Санџаку*, Београд 1913, 44, 49 и 64;

Након тога Холштајн се упутио да обезбеди утврђењима пролазе и путеве који су из Босне, преко Новог Пазара (и уопште Рашке области) водили ка Косову и Метохији. Завршивши са тим вратио се у Приштину где је наставио са преговорима које је започео још Пиколомини. У овим преговорима су учествовале угледне старешине побуњеног народа са Косова и Метохије као и сам патријарх Арсеније III Чарнојевић.⁸⁴

Негде између 6. и 10. децембра (по новом календару) стигле су у аустријски штаб у Приштини информације да су се османско - татарске снаге у јачини од око 10.000 људи освојиле Скопље, одвукле шест хиљада сељака са женама и децом, попалиле сва околна села као бунтовничка и побиле неколико заробљених аустријских војника. Неколико хиљада Татара је, по истим вестима, напало Куманово и Тетово и запалило те градове. Нешто касније је стигла вест да је и сам татарски хан стигао у Скопље и да планира напад на аустријске снаге распоређене у зимским квартирима.⁸⁵

Конечно 9/19. децембра 1689. године херцог је добио вест да су значајне татарске снаге завршиле концентрацију код Скопља и Штипа и да су спремне да крену у наступање.⁸⁶

Ситуација се мењала муњевитом брзином. Пред бројно веома славим аустријско - српским трупама појавиле су се јаке османско - татарске снаге. Аустријске трупе нису више могле неометано да напредују по инапред утврђеним плановима. Нови велики везир Ђуприлић с паролом да је "домовина у опасности" и пун парола да је "раја равноправна са муслиманима" крену је у велики рат. Кримски Татари појавили су се пред ћесаревим војницима исто онако силни као као у стара времена јаничари који су под славним султанима јуришали на север и без муке уништавали све што им се нашло на путу.

Dušanika Bojanić, *Ustanak Karlova 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 106-107

84 Душанка Бојанић, *Ustanak Karlova 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 107

85 *Der Neu - eröffneten Ottomanischen Pforten Fortsetzung 15. Buch*, 519; Душанка Бојанић, *Ustanak Karlova 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 107.

86 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Пошиско-Поморинске границе (1703)*, Нови Сад 1929, 490; Душанка Бојанић, *Ustanak Karlova 1689. godine, Vesnik vojnog muzeja, broj 17, Beograd 1971*, 107

Аустријски пораз код Качаника и слом на Косову и Метохији

Обавештен о брзом напредовању османлија и Татара, херцог Холштајн је 17/27. децембра 1689. године сазвао војни савет у Приштини. На састанак је позван и пуковник Штрасер из Ниша. Тада је одлучено да се у помоћ позове "Албанска милиција" чији је број знатно смањен.⁸⁷ Истог дана када је одржано саветовање појавио се један одред Татара у непосредној околини Приштине под вођством Нуредин Асметгираја. Пуковник Штрасер је успео да са 500 коњаника, 800 пешака и 1000 Срба сузбије овај татарски одред.⁸⁸

Тек што се Штрасер вратио у Приштину наложио му је херцог да са одредом од 3500 људи⁸⁹ међу којима је било 1500 "Ratzen und Arnauten", појача Качаник, кога су Османлије под вођством Ахмед паше и Махмуд паше били угрозили. Уз пут је Штрасер дознао да су Османлије заузеле Качаник. Ипак није хтео да се врати него се 23. децембра/2. јануара⁹⁰ упустио у борбу са Турцима којих је било 11.500 (од којих су 4000 били "Арнаути"). Штрасер је заузео положај на излазу из кланца. Центар су држали Немци, десно крило "Ratzen" а лево крило "Arnauten". Пошто је Штрасер непосредно пред борбу из ништавних разлога дао да се погуби један Арнаутин а другог је сам из свог пиштоља ранио огорчио је њихове сународнике те ови пређоше на страну Османлија. Остала војска се храбро борила али надмоћним османским снагама није могла да одоли. Татари су успели да разбију Србе на десном крилу и да затим нападну са бока и леђа Аустријанце у центру. Цео губитак поражених хришћана је износио 2241 војника⁹¹ и 4 топа. Међу погинулима су

87 Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Београд 1902, 154-155; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 157-158.

88 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Пошиско-Поморинске границе (1703)*, Нови Сад 1929, 286; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 158

89 По другим подацима Штрасереве снаге су бројале 2800. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 158. Сви аутори дају за број Срба и "Арнаута" цифру од 1500 људи.

90 Поједини аутори битку код Качаника датирају 22. децембра/1. јануара, на пример Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Пошиско-Поморинске границе (1703)*, Нови Сад 1929, 286 и Р. Тричкових, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 199

91 По другим подацима аустријски губици су износили 1000 људи а османски 5000 људи. Међутим цифре које износи Ивић су вероватно

били обрштар барон Штрасер, принц Карло од Хановера и грофови Штирум Гронсфелд и Ауерсперг.⁹²

На вест о пораз и смрти барона Штрасера повукао се из Приштине у Ниш херцог од Холштајна са целом посадом. Повлачење, које је личило на бегство, извршено је у највећој журби па је у Приштини остављена огромна количина провијанта и муниције.⁹³ Главнокомандујући Баденски је сменио Холштајна и на његово место поставио генерала Ветеранија⁹⁴ који је био тешко рањен у ранијим борбама.⁹⁵

Када је Ветерани, са још незараслом раном, из Влашке, преко Оршаве, Голупца, Рама и Баточине стигао у Ниш 30. децембра 1689/9. јануара 1690. године затекао је посаду од 3127 пешака и 1811 коњаника и провијант за само 14 дана.⁹⁶ Хране није било ни у Београду а како се у опљачканој земљи нису могла наћи ни кола, Ветерани је оспособио токове Нишаве и Јужне Мораве омогућивши на тај начин

најтачније на смо их и ми усвојили. Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшких границе (1703)*, Нови Сад 1929, 286

92 Мита Костић, *Завршни биланс полемике о српско - албанском устанку против Турака уз аустријску војску 1689/90*, Београд 1962, 5; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшких границе (1703)*, Нови Сад 1929, 286; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 158. У изворима и литератури се даје више описа битке код Качаника. Ови описи се разликују у детаљима. Међутим сви извори се слажу у следећем - главни узрок за катастрофални пораз Аустријанаца је прелазак "Арнауца" на османску страну, који је изазван непотребном бруталношћу Штрасер према двојци "Арнауца" који је довео до "невере" њихових сународника. Такође, пораз Штрасера је био потпун, готово сви Аустријанци и "Ратзен" су погинули или били заробљени.

93 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшких границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287 и 490; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 158-159

94 Veterani, Johann Friedrich Anton Ambrosius Graf v. (1630 ? - 21.9.1695), унапређен 12.9.1685 у чин Generalfeldwachtmeister-a, 13.7.1688 у чин Feldmarschall-Leutnant-a, 16.8.1690 у чин General der Kavallerie, 17.5.1694 у чин Feldmarschall-a. Dr. Antonio Schmidt-Brentano (München), *Kaiserliche und k.k. Generale (1618-1815)*, Österreichisches Staatsarchiv/A. Schmidt-Brentano 2006, 106

95 Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 159; Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200

96 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшких границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 159; Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200

транспорт из Подунавља преко Смедерева. Околни народ полагајући велике наде у одбрану Ниша "послушно и са љубављу" доносио је војсци разне намирнице.⁹⁷

Ратни савет је наредио Ветеранију да се хитно повуче ка Београду и предузме његово утврђивање. Међутим, Ветерани је поступио управо супротно, не само да се није повукао већ је предузео утврђивање не само Ниша већ и Лесковца, Прокупља, Јагодине и Пирота.⁹⁸

Док је Ветерани оспособљавао Ниш за одбрану Косово и Метохија су доживели највећу трагедију у својој историји. Како је још Јован Томић забележио: "Јер, доиста, од како су Турци завладали српском земљом, није било ни тежег ни судбоноснијег догађаја од овог."⁹⁹ Никада, ни раније ни касније, овај део српске земље није запамтио такву несрећу. Косово и метохија су постали гробница живих и мртвих. Татарска сабља, куга и огањ направили су прави пакао од једне питоме земље. Према једном документу, у околини Приштине разорено је 360 мањих и већих села, док су села око Вучитрна и Трепче опустела. После покоља на Косову, татарски хан дошао је у Једрене 17/27. фебруара 1690. године "пошто је поразио Аустријанце на Косову, задобио велики плен и побио поданике; доиста је оставио ону земљу разорену" као је записао Дубровчанин Лука Барка.¹⁰⁰

И у Призрену се налазила хришћанска посада која се састојала већим делом од Срба на челу са обрстлајнтантом Антонијем Знорићем. Њему је Ветерани наредио да се преко Новог Пазара повуче за Београд. Пре него што је ово наређење и стигло дуклајински Махмут паша Хасанбеговић је принудио призренску посаду да напусти град, запленивши му сву комору и наневши му озбиљне губитке. Са призренском посадом је пошло и много народа, између осталих и викар албанске католичке цркве фра Тома Роспасари. Пошто је Приштина била у османским рукама Знорић се, са својим трупама и избеглицама, повлачио преко Новог Пазара. Највећи део избеглица је преко Студенице отишао

97 Р. Тричковић, "Ниш у великом рату 1683-1699", у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200

98 Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 160

99 Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа и цркве под Турцима (1683-1693)*, Београд 1902, 165

100 Мита Костић, *Прилози историји српско-арбанаској устанка 1689 - 1690. године*, Архив за арбанаску старину, језик етнологију књ. III, Београд 1924, 16; Ј. Радонић, *Дубровачка акција и повеље књ. IV св. 1, 725* (Цариград 12. марта 1690); Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 160-161

за Београд а Знорић са својим војницима и викар Тома су, по новом наређењу Ветераниа отишли к њему у Ниш.¹⁰¹

Чим је Антоније стигао у Ниш послао га је Ветерани у напад у правцу Софије. Недалеко од овог града 13/23. јануара 1690. године напао је Знорић са 2500 српских пешака 3000 Османлија који су не слутећи никакво зло пошли да реквизицијом прибаве храну за војску. Изненађени Турци претрпеше пораз изгубивши 300 мртвих, 8 барјака, неколико стегова и повећи број заробљеника.¹⁰²

Још пре овог Знорићевог успеха, Аустријанци су постигли почетком јануара код Бијелог Поља у борби против херцеговачког паше Хин Алије. Корadini је обавестио Аустријанце о намери Турака преко једног калуђера који је донео писмо из Дубровника у Бијело Поље. Очекујући турски напад аустријске јединице су се добро припремиле и поразиле Османлије. Битка је била кратка али крвава. На бојном пољу је, по подацима које су имали Дубровчани, остало 3000 мртвих Турака а многи су били рањени. Чак је по неким подацима и сам паша био рањен.¹⁰³

Капетан Кученбах из Студенице упао је у Босну, са 2200 Срба и запленио 7000 грла говеда.¹⁰⁴

Капетан Тома Колашиновић напао је 29. јануара/8. фебруара 1690. године са 1500 “Арнауца” Махмуд пашу, отео му провијант и нанео му губитке од 100 људи док је сам имао 20 мртвих и исто толико рањених.¹⁰⁵

Оберлајтнант Антоније Знорић предузео је 5/15. марта 1690. године, са 1000 пешака и 100 коњаника насилно извиђање у правцу Пећи, а по повратку пошао је са 2000 Срба пешака и 100 коњаника на Бању, где је 10/20. марта потукао један османлијски одред и допро скоро до Софије. те се са великим пленом вратио у Пирот.¹⁰⁶

Капетан Кученбах са 100 немачких коњаника и Србима и Арнаутима напао је и опленио 10/17. марта Ново Брдо а капетан Шекендорф, командант Пирота, напао је 13/23. марта са 1700 војника (600 мушкетира, 600 Срба и 500 “Арнауца”) на Перник и дотерао отуда 4000 комада рогате стоке.¹⁰⁷ Капетан Страхиња (из Новог Села код Ихтимана) се 16/26. марта, на челу 800 до 900 Срба сукобио са 1400 османских Арбанаса, код Слатке и после борбе која је трајала цео натерао их у бегство. Због овог успеха Страхиња је био први српски капетан који је, за храброст, био одликован колајном са сликом ћесара Леполда.¹⁰⁸

После овога је настало дуже затишје на ратишту, премда дубровачки извори говоре о још једном већем хришћанском успеху код Софије, крајем априла. Наиме Дубровчани су са разних страна били извештани да су Аустријанци, крајем априла, тешко поразили Османлије у околини Софије. Наводно је погинуло шест паша са 8000 Татара, па чак и син татарског хана.¹⁰⁹

Даља ратна дејства у овом рату као и сама сеоба Срба са својих вековних огњишта преко Саве и Дунава излазе из теме нашег рада па ћемо овог пута на овом месту завршити наше приповедање.

101 Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 165; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287 и 490; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 160

102 Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 166-167; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 164. Ивић наводи 2000 Срба. Остали подаци се, углавном, подударају. Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 287-288

103 Ј. Радонић, *Дубровачка акција и повеље књ. IV св. 1*, 689 (Дубровник 12. јануара 1690); Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 164

104 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288. Станојевић наводи 2000 Срба. Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 165

105 Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 167; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 165

106 Овако стоји код Гербе али то мора да је нека грешка или у датумима или у топографским називима. Овакви маршеви су немогући чак и са најбољом коњицом. Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 168; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288 и 491; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 165.

107 Hauptmann Gerba, *Die Kaiserlichen in Albanien 1689*, u Mittheilungen des K.K.Kriegs-Archivs, Neue Folge, II Band, Wien 1888, 168; Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288 и 491; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 165.

108 Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања Појшиско-Поморшке границе (1703)*, Нови Сад 1929, 288 и 491; Глигор Станојевић, *Србија у време Бечкој рата*, Београд 1976, 165; Р. Тричковић, “Ниш у великом рату 1683-1699”, у: *Историја Ниша I*, Ниш 1983, 200.

109 Ј. Радонић, *Дубровачка акција и повеље књ. IV св. 2*, Београд 1942, 3

На крају рецимо и да овај рад не треба сматрати као дефинитно истраживање ратних операција у јесен 1689. и у пролеће 1690. године на простору Косова и Метохије. Има још много нејасноћа у датирању - чак и за одлучујућу битку код Качаника не знамо да ли је била 1. или 2. децембра (по новом календару). Није сигурно датирано ни насилно извиђање у правцу Штипа и Велеса као ни борбе везане за Карпошев устанак. За сада је необјашњив и недостатак било какве координације акција Карпоша и Аустријанаца - или само извори ћуте о томе. Нису сигурно датирани ни аустријске акције почетком 1690. године - поједини марш маневри како су дати у изворима и литератури су једноставно немогући. Марш на правцу Ниш - Пећ - Ниш - Софија који је извршен за пет дана је тешко достижан и за моторизоване јединице а камо ли за коњицу. Поставља се и питање да ли је било масовне одмазде на простору Пирота, Ниша, Лесковца и Крушевца при наступању османске војске. И тако даље, и тако даље ....

Наравно, врло значајно питање које ћемо обрадити у посебном раду је и питање колико је уопште била масовна сеоба, том приликом, из јужних српских крајева. Сеоба из Шумадије, северног Поморавља и Браничева је неоспорно била масовна и планска али је веома спорна масовност сеобе јужно од Ниша и Копаоника. Из тих крајева су се Срби, по свему судећи иселили тек након друге сеобе пола века касније. Али о томе, као што рекосмо, у другом раду.

WAR OPERATIONS IN KOSOVO AND METOHIJA AND SOUTHERN SERBIA 1689 - 1690

- Review of Serbian military history -

On September 24, 1689, near Nis, Margrave Ludwig Wilhelm von Baden defeated the Ottoman army. The defeated serasker Redzep Pasha withdrew across Leskovac and Vranje to the Dragoman gorge. The Grand Vizier's Guard retreated to Sofia, where on September 27, 1689, the Sultan received the news of the defeat near Nis.

Emperor Leopold's war plan foresaw that, relying on the insurgent mood of the Balkan peoples, he would drive a strong military wedge from Serbia to the sea towards Albania and

Montenegro, in order to cut off and then easily occupy Bosnia, already surrounded by Dalmatia, Croatia and Slavonia. On October 4, Badenski issued a directive to General Piccolomini for planned operations. Piccolomini received command over Nis and the regional territory. After he fortified Nis, he was to launch an offensive "on the other side of the mountain Hemus towards the sea, Herzegovina and Albania". The main direction of the advance was supposed to be Nis - Prokuplje - Pristina - Skopje. On October 1, Piccolomini had about 5,600 infantry and 3,200 cavalry. Piccolomini left a strong crew, of about 5,000 soldiers, in Nis, and then went with the rest of the army to Prokuplje and Pristina, which he entered on October 17 or 18. In the period from October 18 to 20, smaller Austrian divisions conquered Mitrovica and Vushtrri without a fight. The Turkish crew of Zvečan successfully repulsed the attack, while the crew of Novi Brdo surrendered to the faith.

Piccolomini left for Skopje on October 23, when Mahmud Pasha withdrew in front of him with 6,000 soldiers, mostly Serbs and Arbanasi. As the plague reigned in Skopje, Piccolomini ordered that Skopje be set on fire on October 26, 1689, and then withdrew to Kacanik, from where he set out for Prizren on November 1, where he arrived on November 6. At the entrance to the city, he was greeted by about 5,000 armed insurgents, who had already liberated Prizren. In that city, he continued negotiations with the insurgent leaders, regarding the organization of a large people's uprising in the spring. On November 9, General Aeneas Silvia Piccolomini received the last anointing from Archbishop Bogdani and died.

It was at that time that the new serasker of the Hungarian front, the janissary aga Kodza Mahmud, was installed. Fadil Mustafa Pasha Ćuprilić was appointed the new Grand Vizier, who arrived at Sultan Suleiman II in Jedrene around 8-10. November, 1689.. The Crimean khan arrived with his troops in the Turkish camp on the Sofia field on November 14, 1689. Shortly before that, the former martologist Basha Karposh conquered several towns and cities with the insurgents of one part of the Vlasina-Osogovo mining area and established himself in Kumanovo. At a conference in Sofia on November 14, 1689, the Ottomans decided to first destroy the enemy in the area of Skopje and Kumanovo. The first to be hit was Kriva Palanka, where there were several thousand Karposh insurgents, which the Turks most likely captured in the last days of November. The very next day after the capture of Kriva Palanka, Ottoman troops appeared in front of Kumanovo. Here,

the insurgents offered decisive resistance to the Ottoman army, but they were severely defeated, and Karpos himself was captured and killed around December 1. From Skopje and the surrounding area, the Tatars took about 6,000 people, women and children into slavery and burned the surrounding villages. In addition, Tetovo and Kumanovo were burned and many other parts of Macedonia were damaged.

Duke Christian Georg von Holstein was appointed interim commander in place of the deceased Piccolomini, who learned that Serhadlu Mehmed Pasha was near Stip with some 6,000 soldiers. Herzog immediately decided to attack and beat him. The Austrians are at dawn on October 31/10. In November, they broke the Turkish guard in front of the city and then beat the pasha himself and after that they conquered and burned Stip. In the second half of November, Captain Janevski undertook a campaign on Veles. Janevski managed to capture the city, gaining a lot of booty, but after that he was mortally wounded in a sudden Turkish counterattack. Captain Szekendorf, the commander of Pirot, successfully attacked the fortress of Trn, where he destroyed the Ottoman garrison, and returned to Pirot with prisoners and rich booty. By December 19, 1689, the Duke knew that significant Tatar forces had completed their concentration near Skopje and Stip and were ready to advance. Informed of the rapid advance of the Ottomans and Tatars, the duke convened a military council in Pristina on December 27, 1689. Strasser was ordered to reinforce Kacanik with a detachment of 3,500 people, when the Ottomans under the leadership of

Ahmed Pasha and Mahmud Pasha were threatened. On January 1 or 2, Strasser started a fight with 11,500 Turks. The total loss of the defeated Christians amounted to 2241 soldiers and 4 cannons. Among the dead were the craftsman Baron Strasser, Prince Charles of Hanover and Counts Stirum Gronsfeld and Auersperg. Upon the news of the defeat and death of Baron Strasser, the duke withdrew from Pristina to Nis with the entire crew. Commander-in-Chief Badenski replaced Holstein and appointed General Veterani in his place. The War Council ordered the Veterans to withdraw urgently to Belgrade and undertake its fortification. However, the Veterans did just the opposite, not only did not withdraw but undertook to establish not only Niš but also Leskovac, Prokuplje, Jagodina and Pirot.

While the Veterans were training Nis for the defense of Kosovo and Metohija, they experienced the greatest tragedy in their history. Never, neither before nor later, has this part of the Serbian land remembered such an accident. The Tatar sword, the plague and the fire made a real hell out of a tame country. According to one document, 360 smaller and larger villages in the vicinity of Pristina were destroyed, while the villages around Vushtrri and Trepca were deserted. After the massacre in Kosovo, the Tatar khan came to Jedrene on February 27, 1690.

After minor successes of the Austrian army in the spring of 1690, the Ottomans undertook a large offensive towards Nis and Belgrade in the summer of the same year, during which they captured Pirot on August 9 and Nis on September 9, 1690.

ПОЉОПРИВРЕДА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Апстракт: У раду је приказан специфичан развој пољопривреде у Пожаревачком округу током двадесетих и тридесетих година 20. века, уз претходно представљену социјалну и аграрну структуру округа, према пописима становништва из 1900. и 1931. године. У оквиру анализе развоја земљорадње обрађена је пажња на њене најважније сегменте, при чему су означавањем и ограничавајући фактори, који су кочили њихов развој, који су, заправо, утицали да земљорадња у округу буде изразито екстензивна. Развој сточарства представљен је освртом на заступљеност појединих врста стоке у округу, на разлоге честих, не ретко и знатних, промена њиховог бројног стања, као и на слаб квалитет стоке, што је, такође, израз екстензивности сточарства у округу.

Кључне речи: социјална и аграрна структура, пољопривреда, земљорадња, сточарство, Пожаревачки округ, кукуруз, пшеница, стока.¹

Социјална и аграрна структура

Пожаревачки округ ушао је у 20. век са 230.562 становника, сеоског 197.334 или 85,59% ми варошког 33.228, односно 14,41%. Највише сеоског становништва, чак 94,63% било је у млавском срезу, а најмање „само“ 85,42% у моравском срезу. Наравно, у варошком становништву предњачила је пожаревачка општина, средиште округа. Са 12.980 становника, што је износило 39,06% укупног варошког становништва у округу.

¹ Аутор је доктор историјских наука, научни саветник Института за новију историју Србије у Београду; е-маил: isicmomeilo@mts.rs

Табела 1

Сеоско и варошко становништво у Пожаревачком округу крајем 1900. године

Срез/општина	Сеоско		Варошко		Свега
	број	%	број	%	број
Пожаревачка општина		-	12.980	100	12.980
Голубачки	14.190	90,28	1.527	9,72	15.717
Звишки	18.302	89,37	2.177	10,63	20.479
Млавски	48.029	94,63	2.724	5,37	50.753
Моравски	25.740	85,42	4.394	14,58	30.134
Пожаревачки	42.673	92,39	3.512	7,61	46.185
Рамски	30.475	90,80	3.089	9,20	33.564
Хомољски	17.925	86,38	2.825	13,62	20.750
Свега	197.334	85,59	33.228	14,41	230.562

Извор: *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, први део, (Београд, 1903), 498- 499.

Однос броја варошког и сеоског становништва у округу не представља, међутим, и његову стварну социјалну структуру, с обзиром на то да се међу варошким становништвом налазило 51,93% земљорадничког становништва, у пожаревачком срезу, изузев пожаревачке општине у којој је земљорадничко становништво чинило четвртину укупног становништва, чак 90,35%. Већина тадашњих варошица у округу биле су заправо села, која су инсистирала да добију статус варошице, пре свега, да би имала пијацу. С друге стране, међу сеоским становништвом било је 5,97% неземљорадника, а у голубачком и звишском срезу и више од 8%. Били су то, углавном, учитељи, свештеници, занатлије, трговци, општински трговци.

Укупно узевши, почетком 20. века у Пожаревачком округу земљорадничко становништво чинило је 87,96%, а неземљорадничко 12,04% укупног становништва. Са 94,45%

земљорадничког становништва предњачио је млавски срез, следили су га хомољски са 93,96% и пожаревачки, без пожаревачке општине, са 92,81%.. Најмање земљорадника, „само“ 87,05%, имао је рамски срез.

Табела 2
Социјална структура Пожаревачког округа 1900. године
а) Варошко становништво

Срез/општина	Земљорадници		Неземљорадници	
	бр.	%	бр.	%
Пожаревачка општина	3.179	24,49	9.801	75,51
Голубачки	1.018	66,66	509	33,34
Звишки	1.697	77,95	480	22,05
Млавски	1.652	60,65	1.072	39,35
Моравски	3.617	82,32	777	17,68
Пожаревачки	3.173	90,35	339	9,65
Рамски	608	19,68	2.481	80,32
Хомољски	2.313	81,88	512	18,12
Свега	17.257	51,93	15.971	48,07

б) Сеоско становништво

Срез	Земљорадници		Неземљорадници	
	бр.	%	бр.	%
Голубачки	13.049	91,96	1.141	8,04
Звишки	16.814	91,87	1.488	8,13
Млавски	46.287	96,37	1.742	3,63
Моравски	23.918	92,92	1.822	7,08
Пожаревачки	39.692	93,01	2.981	6,99
Рамски	28.610	93,88	1.865	6,12
Хомољски	17.184	95,87	741	4,13
Свега	185.554	94,03	11.780	5,97

Извор: Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, први део, (Београд, 1903), 498- 499.

в) Укупно становништво

Срез/општина	Земљорадници		Неземљорадници	
	бр.	%	бр.	%
Пожаревачка општина	3.179	24,49	9.801	75,51
Голубачки	14.067	89,50	1.650	10,50
Звишки	18.511	90,39	1.968	9,61
Млавски	47.939	94,45	2.814	5,55
Моравски	27.535	91,37	2.599	8,63
Пожаревачки	42.865	92,81	3.320	7,19
Рамски	29.218	87,05	4.346	12,95

Хомољски	19.497	93,96	1.253	6,04
Свега	202.811	87,96	27.751	12,04

Извор: Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године, први део, (Београд, 1903), 498- 499.

Током прве деценије 20. века, становништво Пожаревачког округа увећало се за око 13%. У њему је, приликом пописа од 31. децембра 1910. године регистровано 260.508 становника. Уследили су, потом, балкански ратови и Први светски рат у којима је округ претрпео огромне људске губитке. Пошто немамо податке о броју становника у округу по завршетку Првог светског рата, упоредићемо стање из пописа 1910. и 1921. године. С обзиром на то, да је, приликом пописа од 31. јануара 1921. године, у округу било 217.895, а 12. јануара 1911 (31. децембра 1910.) 260.508 становника, произилази да су губици износили 16,36%. Свакако, они су били још већи ако урачунамо природни прираштај по завршетку рата, али и онај од 1910. до почетка рата. Примера ради, од 37.647 становника 1910. године, рамски срез је крај 1918. године дочекао са 29.661 становником, или мање за 8.586, односно 22,81%. Колико су били велики људски губици Пожаревачког округа у ратовима од 1912. до 1918. године показује и чињеница да је, и приликом пописа од 31. марта 1931. година, дакле 13 година по завршетку рата, у њему било 246.271, или за 5,47% мање него 1910. године.

Упркос мањем броју становника, проценат пољопривредног становништва у округу се увећао. Попис од 31. марта 1931. године регистровао је у Пожаревачком округу 218.106 пољопривредног становништва, што је 88,56% укупног броја, или за 0,60% више него 1900. године. Највише пољопривредног становништва било је у хомољском срезу 95,18%, а најмање у пожаревачком, само 79,13%. После пољопривреде, највише становништва живело је од индустрије и заната, њих 5,76%, у чему је, наравно, предњачио пожаревачки срез, захваљујући, првенствено, граду Пожаревцу као занатском и индустријском центру округа.

Табела 3
Социјална структура Пожаревачког округа 1931. године

Срез	Број - %	Занимање становништва					Укупно становништво
		пољопривреда	индустрија и занати	трговина, кредит, саобраћај	јавна служба, слободна занимања, војска	друга занимања, без занимања	
Голубачки	број	14.851	813	200	209	20	16.093
	%	92,28	5,06	1,24	1,30	0,12	100
Звишки	број	21.501	1.488	212	195	37	23.433
	%	91,75	6,36	0,90	0,83	0,16	100
Млавски	број	48.482	2.227	834	795	211	52.549
	%	92,26	4,24	1,59	1,51	0,40	100
Моравски	број	27.480	1.076	331	306	48	29.241
	%	93,98	3,68	1,13	1,05	0,16	100
Пожаревачки	број	52.514	4.766	2.769	2.791	2.526	66.366
	%	79,13	7,18	4,17	4,20	3,81	100
Рамски	број	31.096	2.180	776	847	384	35.283
	%	88,13	6,18	2,20	2,40	1,09	100
Хомољски	број	22.182	646	161	226	91	23.306
	%	95,18	2,77	0,69	0,97	0,39	100
Свега	број	218.106	14.196	5.283	5.369	3.317	246.271
	%	88,56	5,76	2,15	2,18	1,35	100

Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва у Краљевини Југославији од 31. марта 1931. године, књ. IV, Присутно становништво по главном занимању. (Сарајево, 1940), 132-133; 140-143; 166-167; 184-185; Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, (Београд, 1999), 57.

Као изразито пољопривредно подручје, Пожаревачки округ је, приликом пописа од 31. марта 1931. године, имао 46.279 пољопривредних газдинстава, чији су поседи захватили 243.313 ха, или, у просеку, по 5,26 ха. Као и у целој Србији, и у Пожаревачком округу доминирало је ситнопоседништво. Поседом до 2 хектара располагало је 28,34% газдинстава, а поседом до 5 ха чак 66,65% газдинстава. Истовремено, поседи до два хектара захватили су тек 6,37% укупне површине. Супротно томе, пет газдинстава, односно њих 0,01%, са поседом преко 200 ха, имало је у власништву 1,41% површине свих поседа у округу. Најбројнија су била газдинства са поседом између 2 и 5 ха, чинећи чак 38,33% свих газдинстава у округу. Она су доминирала у свим срезовима, изузев у хомољском, где су преовлађивали поседи између 5

и 10 хектара, док је поседе до 2 хектара имало свега 13,68% газдинстава. У овом планинском подручју, где је преовлађивало сточарство, превасходно овчарство, знатно чешћа него у осталим срезовима, била су и газдинства са поседом између 10 и 20 хектара, чинећи 22,19% свих газдинстава у срезу, док су она у целом округу чинила тек 8,72%. У Хомољу је било и газдинство са поседом 853 ха, од којег је само био већи посед у Млави, површине од 1.112 хектара. С друге стране, најситнији поседи били су најчешћи у моравском срезу, у коме је чак 39,19% газдинстава располагало поседом до 2 хектара. Иначе, у овом срезу је и најмања просечна површина поседа, од само 3,80 ха, за разлику од брдско-планинских подручја Звижда и Хомоља, где је просечан посед имао површину од 8,14, односно 9,74 хектара.

Табела 4

Аграрна структура Пожаревачкој округу 1931. године

а) Газдинства према величини поседа, у хектарима

Срез	0,1-1	1-2	2-5	5-10	10-20	20- 50	50-100	100-200	200-500	Преко 500	Свега
Голубачки	354	670	1.325	707	200	29	2	1	1	-	3.289
%	10,76	20,37	40,28	21,49	6,08	0,88	0,06	0,03	0,03	-	100
Звишки	270	414	1.417	1.319	749	267	37	3			4.476
%	6,03	9,25	31,66	29,47	16,73	5,96	0,83	0,07			100
Млавски	1.185	1.963	4.501	2.307	723	94	2			1	10.776
%	10,99	18,22	41,77	21,41	6,71	0,87	0,02			0,01	100
Моравски	1.025	1.294	2.352	915	276	50	3	1	1	-	5.917
%	17,32	21,87	39,75	15,46	4,66	0,84	0,05	0,01	0,01		100
Пожаревач.	1.634	1.991	4.430	2.177	660	96	7	1	-	1	10.997
%	14,85	18,10	40,28	19,80	6,60	0,87	0,06	0,01		0,01	100
Рамски	618	1.024	2.627	1.565	424	51					6.309
%	9,80	16,23	41,64	24,80	6,72	0,81					100
Хомољски	258	360	1.085	1.363	1.002	412	30	4		1	4.515
%	5,71	7,97	24,03	30,19	22,19	9,12	0,66	0,09		0,02	100
Укупно	5.344	7.716	17.737	10.353	4.034	999	81	10	2	3	46.279
%	11,55	16,79	38,33	22,37	8,72	2,16	0,17	0,02	0,004	0,006	100

б) Површина поседа у хектарима, по газдинствима

Срез	0,1-1	1-2	2-5	5-10	10-20	20- 50	50-100	100-200	200-500	Преко 500	Свега
Голубачки	239	1.080	4.463	4.929	2.707	738	192	106	328		14.782
%	1,62	7,31	30,19	33,34	18,31	5,00	1,30	0,72	2,22		100
Звишки	178	668	5.019	9.532	10.386	7.734	2.470	450			36.437
%	0,49	1,83	13,77	26,16	28,50	21,22	6,78	1,23			100
Млавски	750	3.124	15.498	16.234	9.797	2.482	167			1.112	49.164
%	1,53	6,35	31,52	33,02	19,93	5,05	0,34			2,26	100
Моравски	623	2.005	7.807	6.318	3.692	1.300	220	158	373		22.496
%	2,77	8,91	34,70	28,08	16,41	5,78	0,98	0,70	1,66		100
Пожаревач.	928	3.146	15.055	15.369	8.817	2.542	400	112		771	47.140
%	1,96	6,67	31,94	32,60	18,70	5,39	0,85	0,24		1,63	100
Рамски	346	1.686	9.173	11.122	5.692	1.311					29.330
%	1,18	5,75	31,27	37,92	19,41	4,47					100
Хомољски	160	578	3.945	10.135	14.317	11.553	1.836	587		853	43.964
%	0,36	1,31	8,97	23,05	32,56	26,28	4,18	1,34		1,94	100
Укупно	3.224	12.287	60.960	73.639	55.408	27.660	5.285	1.413	701	2.736	243.313
%	1,32	5,05	25,05	30,20	22,77	11,37	2,17	0,58	0,29	1,12	100

Извор: *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1937. godinu*, (Београд, 1938), 100-103; Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, (Београд, 1999), 124-125, 128, 132, 133.

Земљорадња

Тридесетих година 20. века, пољопривредна површина у Пожаревачком округу увећавала се, на различите начине, из године у годину, тако да се она у периоду од 1929. до 1939. године, просечно годишње простирала на 260.447 ха. Највећи њен део отпадао је на ораницу, чија је површина износила 159.451 ха или 61,22% укупне пољопривредне површине, затим су следили: пашњаци на 48.715 ха или 18,70%, ливаде на 32.918 ха или 12,64%, воћњаци на 8.799 ха или 3,38%, виногради на 5.740 ха односно 2,20%, баштенско биље на 2.795 ха или 1,07% укупне пољопривредне површине, чији је део од 2.029 ха или 0,78% отпадао на баре и ритове.²

Сељаштво у Пожаревачком округу је своју ораницу углавном користило за узгајање зрнастог биља, које је захватало чак 93,03% њене површине. Индустријско биље је сејано на 4.188 ха или на 2,62%, сточно биље на 3.688 ха или на 2,31%, а повртарски усеви на 1.260 ха, или на 0,79% површине оранице, док су се угари годишње простирали на 542 ха, што је 0,34% оранице.³

Попут целе Србије, и у Пожаревачком округу сељаштво је највеће површине користило за сетву кукуруза и пшенице. У њему је просечно годишње, у периоду од 1929. до 1939. године, под кукурузом и пшеницом било 96,67% свих површина под житом. Површине под кукурузом биле су, истина, двоструко веће од оних под пшеницом, мада су оба жита, из године у годину, сејана на све већим површинама, при чему је површина под кукурузом више повећавана. У периоду од 1920. до 1926. године, под кукурузом је просечно годишње било 82.300 ха, а под пшеницом 38.320 ха, док је у раздобљу од 1929. до 1939. године просечна годишња површина под кукурузом била 101.076 ха или за 22,74% више, а пшенице 43.834 ха, што је повећање од 14,39%. Иначе, у целом периоду од 1920. до 1939. године, у површинама под кукурузом Пожаревачки округ је био убедљиво испред свих округа у Србији, док су у површини под пшеницом испред њега били окрузи: Подрински, Београдски, Ваљевски и Крагујевачки.⁴

Просечно, по једном газдинству у Пожаревачком округу 1931. године, било је засејано: кукурузом 2,10 ха, пшеницом

1,04 ха јечмом и овсем по 0,04 ха, док је под ражи било тек 0,02 ха.⁵

Производњу на свом поседу, сељаштво у Пожаревачком округу вршило је на веома екстензиван начин, и то не само што је располагало, превасходно, малим и ситним поседом, чешиће него у целој Србији, већ и зато што је оскудевало у довољном броју квалитетне радне стоке. Примера ради, у Србији су 1921. године јалове краве чиниле 50,30% теглеће стоке, а у Пожаревачком округу чак 70,52%. Незнатно више, 70,77% их је имао само Крушевачки округ. Волови су, пак, у Србији чинили 37,08%, а у Пожаревачком округу 18,16% теглеће стоке. Једино је у теглећим коњима Пожаревачки округ незнатно предњачио у односу на целу Србију. Они су у њему представљали 11,06% теглеће стоке, а у Србији 10,83%.⁶

Упоредимо ли број теглеће стоке са површином земље, у Северној Србији (подручје Србије из 1912. године увећано подручјем добијеним од Бугарске мировним споразумом у Неју 1919. године), на 100 ха пољопривредне површине било је 24,99 грла стоке, при чему 12,57, или више од половине, крава. Истовремено, у Пожаревачком округу, било је 21,83 грла стоке, али и више крава, њих 15,39. Та разлика је била још очигледнија ако се посматра однос броја грла стоке и само површине оранице. На 100 ха оранице у Северној Србији долазило је 38,97 грла стоке, међу којима је било 19,60 крава, док је у Пожаревачком округу било 30,92 грла стоке, од којих су чак 21,80 чиниле краве. Укупно узевши, на једно грло радне стоке у Северној Србији долазило је 2,56 ха оранице, а у Пожаревачком округу 3,23 ха.⁷

Сељаштво у Пожаревачком округу производило је на екстензиван начин и зато што није имало довољно квалитетних пољопривредних справа и, поготово, пољопривредних машина. Само у звишком срезу 1. септембра 1923. године недостајало је: 500-600 плугова, 316-428 дрљача, 25-28 вршалица, 18-20 прскалица, 20-26 сејалица, 1.000-1.200 мотика, 100-120 маказа за лозу, 400-500 брусева за косе.⁸

Пожаревачки округ је, ипак, у нечему и предњачило у односу на друга подручја у Србији, попут мањег броја дрвених ралица и већег броја плугова на 100 ха оранице.

² Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 141

³ *Истио*, 144.

⁴ *Истио*, 145

⁵ *Истио*, 148

⁶ *Истио*, 103.

⁷ *Истио*, 104.

⁸ *Истио*, 85.

Табела 5

Број пољопривредних сторава и машина на 100 ха оранице 1925. године, по областима

Област	Ралице	Плугови	Дрљаче	Сејалице	Копачице	Жетелице	Вршалице		Ветрењаче	Тријери
							ручне и сточне	моторне		
Ваљевска	1,00	15,72	12,50	1,87	5,12	0,37	0,11	0,12	1,50	0,48
Косовска	12,23	18,61	2,38	0,03	3,00	0,06	0,07	0,07	2,84	0,46
Крушевачка	9,25	33,50	13,50	0,75	10,00	0,21	0,50	0,02	4,00	0,50
Моравска	1,77	12,55	12,66	0,44	9,11	0,09	0,22	0,11	1,66	0,33
Нишка	15,50	13,93	2,18	0,06	0,18	0,12	0,07	0,06	5,43	0,50
Подринска	0,41	18,08	14,66	1,41	3,75	0,16	0,16	0,25	1,66	0,30
Пожаревачка	5,13	17,46	4,80	0,20	0,60	0,10	0,13	0,15	0,73	0,33
Рашка	28,25	14,62	5,62	0,25	0,37	0,03	0,25	0,01	0,75	0,12
Тимочка	7,61	20,84	5,30	0,06	5,53	0,11	0,28	0,22	0,61	0,53
Ужичка	33,40	15,40	13,60	0,40	0,40	0,01	0,20	-	2,00	0,30
Шумадијска	2,72	20,80	9,36	0,63	8,09	0,18	0,27	0,18	1,63	0,54

Извор: Поповић, Мишић, *Наша домаћа привреда*, (Београд, 1929), 146-147; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, књ. прва, том први, (Београд, 2000), 109.

Уз низак технички ниво, превасходно условљен сиромаштвом, изразита неписменост сељаштва у Пожаревачком округу утицала је на дуго задржавање традиционалног начина производње, преношене с колена на колена, али и на немогућност да се сељаштво упути у модерну агротехнику. Зато се унапређење производње одвијало веома споро. Употреба вештачког ђубрива и разних других средстава модерне агрохемије представљало је праву реткост. У појединим крајевима она су била чак и непозната. Тако срески начелник звишког среза, у извештају Краљевској банској управи Моравске бановине о стању пољопривреде у срезу 1937. године, подвлачи: „Вештачка ђубрива нису позната нити су пак за препоруку. Зелено ђубре би јако користило, нарочито у оним положајима где се не може извозити стајско ђубре и где оно не стигне. Али, оно је непознато.“⁹

Сељаштво је земљиште ђубрило скоро једино стајским ђубретом, чије је добијање и чување било сасвим примитивно, а употреба без довољно знања. „Простире се врло слабо испод стоке, стока еј највише напољу, где губи ђубре, недовољно је храњена и рђавом храном. Из стаје се носи повремено и гомила на гомилама, изложене киши, сунцу и ветру, где се испере и остане само слама сува, односно груба маса. Ђубриште се неће видети нигде. На њиве се извози суво, на стрњиште у јесен или преко зиме у пролеће. Често се остави на једну гомилу или на гомилицама и тако стоји

дуго, па се накнадно растура и заорава. Многи заоравају ђубре пред саму сетву.“¹⁰

Изразито екстензивна земљорадничка производња у Пожаревачком округу, уз честе елементарне непогоде, које су, у већој или мањој мери, уништавале велике комплексе засејаних површина, имала је за последицу њену веома ниску продуктивност, која се, међутим, у зависности од нивоа елементарних непогода, знатно разликовала од године до године. Примера ради, у Пожаревачком округу 1920. године просечан принос пшенице по ха износио је 9,23 мц, што је, у односу на све остале округе, било мање само од приноса у Нишком округу, у коме је он био 11,72 мц. Иначе, просечан принос у целој Северној Србији био је 7,76 мц, а у Војводини 8,13 мц. Годину дана касније, када је просечан принос пшенице по хектару у Северној Србији био 7,75 мц, сељаштво у Пожаревачком округу, због изразите суше, остварило је принос од свега 4,41 мц. Наредне, пак, године принос је био 6,50 мц, а 1923. године 9,88 мц, када је просечни принос у Северној Србији био 10,54 мц.¹¹

Релативно добар принос пшенице 1923. године, покварио је слаб род осталог жита, тако да је принос укупног жита по хектару износио тек 4,70 мц, што је било знано мање него и у једној другој области у Србији. Повољне временске прилике током наредне године допринеле су да је принос

⁹ Исић, 114.

¹⁰ Исић, 114-115.

¹¹ Исић, 152.

свих врста жита заједно по хектару из носио чак 19,21 мц, по чему је Пожаревачка област, међу 11 области, била на четвртом месту, које је, и поред пада приноса на 14,47, а затим и на 13,60 мц, задржала и у наредне две године, јер је смањени род жита 1925. и 1926. године био и у већини других области.

Знатно опадање продуктивности жита у целој Србији изазвала је суша током 1927. и 1928. године, с тим што је Пожаревачка област, и поред смањења приноса за 39,78%, била на првом месту међу свим областима, са просечним приносом од тек 8,19 мц по хектару. Годину дана касније, са свега 5,41 мц, Пожаревачка област је била на петом месту.

Табела 6

Просечан принос жита са једног хектара у мц 1923-1926. године, по областима

Област	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
Ваљевска	6,86	22,06	15,14	13,12	7,85	3,28
Косовска	6,40	9,99	13,12	13,35	4,47	3,54
Крушевачка	11,36	22,53	17,90	12,51	7,37	6,32
Моравска	9,94	22,62	12,97	15,66	5,22	9,19
Нишка	8,94	11,29	17,19	14,99	3,58	4,42
Подринска	6,47	18,69	14,67	16,86	5,89	5,46
Пожаревачка	4,70	19,21	14,47	13,60	8,19	5,41
Рашка	9,65	14,95	10,45	12,17	6,69	4,22
Тимочка	12,60	13,45	13,26	7,95	5,34	2,34
Ужичка	7,16	11,81	9,77	8,55	5,39	5,99
Шумадијска	13,37	16,75	14,30	13,24	4,13	4,78

Извор: Б. Ђ. Милошевић, „О производњи и потрошњи хлебног жита у нашој Краљевини“, Гласник Министарства пољопривреде и вода, 22. април-јун 1928, 143; Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 152,154.

Табела 7

Просечан принос укупних годишњих количина жита и приноса по хектару у Пожаревачком округу

Жито	Принос у мц	Период			+ или - у %	
		1903-1910	1920-1926	1929-1939	1920-1926: 1903-1910	1929-1939: 1920-1926
Кукуруз	Укупно	881.562	873.735	1.514.137	-0,89	+73,29
	<i>мц/ха</i>	10,29	10,61	15,39	+3,11	+45,05
Пшеница	Укупно	294.193	334.172	472.029	+13,59	+41,25
	<i>мц/ха</i>	8,78	8,72	11,07	-0,68	+26,95
Овац	Укупно	19.458	15.297	10.688	-21,39	-30,26
	<i>мц/ха</i>	5,08	6,33	6,10	+24,61	-3,63

Различита продуктивност појединих врста жита од године до године утицали су и на њихов укупан принос у округу, који се, такође, разликовао из године у годину. На то су, међутим, понекад утицале и промене у засејаним површинама. Дешавало се, на пример, да и поред повећане продуктивности, укупан принос појединог жита буде мањи, јер су засејане мање површине отуда, али и да, из истог разлога, укупан принос буде знатно више умањен, него што је ниво пада продуктивности. Такође било је случајева и да укупна производња одређеног жита буде знатно већа, и поред смањене продуктивности, што је био случај пшенице, које је у периоду 1920-1926. године произведено за 13,59% више него у периоду 1903-1910. године, и поред самњене продуктивности од, 0,68%. С друге стране, у истом периоду укупан принос кукуруза био је мањи за 0,89% иако је продуктивност била већа за 3,11% Укупно узевши, у овом раздобљу укупан принос жита опао је за 2,28% и поред веће продуктивности за 5,22%

Упоредимо ли десетогодишњи период 1929-1939. године са раздобљем 1920-1926. године, просечан годишњи принос жита повећан је за 60,62%, а продуктивност за 37,35%. Очигледно, и у овом периоду веће количине произведеног жита више су последица увећања засејаних површина, него интензивирањем саме производње. Екстензивна производња жита у Пожаревачком округу остала је, наиме, његово обележје све до почетка Другог светског рата.

Јечам	Укупно	72.122	27.983	15.434	-61,20	-44,85
	<i>ми/ха</i>	7,66	8,37	10,88	+9,27	+29,99
Раж	Укупно	23.740	14.515	20.754	-38,86	+42,98
	<i>ми/ха</i>	8,31	8,51	12,92	+2,41	+51,82
Укупно	Укупно	1.271.875	1.265.702	2.033.022	-2,28	+60,62
	<i>ми/ха</i>	9,39	9,88	13,57	+5,22	+37,35

Извор. Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 161.

Очигледно, све до почетка Другог светског рата, производња кукуруза задржала је примат у односу на производњу пшенице, који се током двадесетих и тридесетих година још и знатно повећао. У периоду 1903-1910. године кукуруз је чинио 46,05%, а пшеница 44,46% укупних годишњих количина произведеног жита, да би у раздобљу 1920-1926. године учешће кукуруза порасло на 55,8%, а пшенице пало на 40,65%. Тридесетих година, у раздобљу 1929-1939, кукуруз је представљао 54,08%, а пшеница 44,11% укупно годишњег произведеног жита. кукуруз и пшеница су повећавали свој удео у укупно произведеном житу на штету осталих врста жита; овса, јечма и ражи. Нарочито је опала производња јечма, чије је учешће у просечно произведеним годишњим количинама жита у периоду 1903-1910. године било 6,27%, а у раздобљу 1929-1939. године свега 0,75%.¹²

У периоду највеће производње жита, раздобљу 1929-1939, године, једно пољопривредно газдинство у Пожаревачком округу производило је годишње, у просеку, 4.393 кг, од чега је за сетву трошило 224 кг, а за исхрану 1.502 кг, једино више од газдинства у Крајинском округу, и то за само 2 кг. Као вишак остајало је, дакле, 2.667 кг или 60,71%, што је више него у било ком округу у Србији. Изузетно велики вишак, умногоме, последица је чињенице да је пољопривредно газдинство у Пожаревачком округу имало мали број чланова. Примера ради, изузимајући Пожаревац и Петровац, као највеће вароши у округу, на једно домаћинство у округу долазило је, у просеку, по 4,88 чланова, а у Топличком округу, где је газдинство трошило 2.126 кг жита за исхрану, изузев вароши Прокупља, домаћинство је чинило 6,56 чланова, или за 34,43% више. а у Пиротском округу, где је газдинство трошило 2.117 кг жита за исхрану, изузев града Пирота, домаћинство је бројало 6,67 чланова, дакле, за 39,95% више него у Пожаревачком округу. Као и на подручју целе

Србије, и у Пожаревачком округу сељаштво је за исхрану користило првенствено кукуруз, чак 74,64%, пшеница је била заступљена са 22,90%, а јечам и раж са 2,46%.¹³

И поред тога што су пољопривредна газдинства Пожаревачког округа, укупно узевши, остваривала вишак у производњи жита, велики број њих, на малом и ситном поседу, нису могли да произведу количине жита довољне за сопствену исхрану, поготово у неродним годинама. Тако је почетком тридесетих година 20. века без довољно жита за исхрану било више од половине газдинстава у пет срезова округа, изузев у пожаревачком и рамском.¹⁴

Незаобилазно у исхрани, поврће се, и у Пожаревачком округу, производило у сваком сеоском газдинству. У 1922. години површине баште и вртова, од чак 3.425 ха, чиниле су 1,82% укупне пољопривредне површине, док је 1939. године та површина спала на 2.454 ха, или на свега 0,94% пољопривредне површине, што је Пожаревачки округ сврставало на десето место међу свим окрузима Северне Србије. Како се, међутим, под „баштенским биљем“ није подразумевало исто што и под „повртарским усевима“, који су, на пример, обухватили и кромпир и пасуљ, најраспрострањеније врсте поврћа, површине под баштенским биљем не можемо упоређивати са оним под „повртарским усевима“, јер су оне биле нешто веће, с тим што су су и оне у овом периоду опадале. Под повртарским усевима у Пожаревачком округу 1922. године било је 4.195 ха, а 1939. године 3.2781 ха или за 22,03% мање. Највеће површине биле су 1922. године под пасуљем, па под кромпиром, док је 1939. године предњачио кромпир, док је на другом месту био купус.

¹³ *Исти*, 164.

¹⁴ Процент пољопривредних газдинстава, који су оскудевали у житу за исхрану, по срезovima: голубачки-55,01, звишки 50,50, млавски 52,15, моравски 54,01, пожаревачки 28,40, рамски 32,17 и хомолски 51,41%. - Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 165.

¹² Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 159.

Табела 8
Површине засејане пољопривредним усевима у Пожаревачком округу, у хектарима

Поврће	1922		1939		+ или -	
	ха	%	ха	%	ха	%
Кромпир	1.354	32,28	1.233	37,69	-121	-8,94
Купус	597	14,23	763	23,33	+166	+27,80
Парадајз	98	2,34	201	6,14	+103	+105,10
Пасуљ	1.581	37,69	302	9,23	-1.279	-80,90
Паприка	207	4,93	289	8,83	+82	+39,61
Лук	358	8,53	483	14,77	+125	+34,92
Свега	4.195	100	3.271	100	+924	+22,03

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 168.

Изразито смањење површина под пасуљем последица је, пре свега, његовим чешћим узгајањем уз друге усеве, првенствено уз кукуруз, чему је умногоме допринело уситњавање поседа, који се, отуда, морао рационалније користити. У Србији је, на пример, 1939. године произведено 204.267 мц пасуља, као узгредног усева, од чега је 21.771 мц, или 10,66% произвело сељаштво у Пожаревачком округу, које је исте године, самосталним узгајањем, произведено тек

Табела 9
Производња индустријског биља

	Конопља				Лан			Шећерна репа			
	1922	1923	1932	1939	1922	1923	1932	1922	1923	1932	1939
ха	1.370	894	957	898	98	76	71	89	390	233	236
мц	6.147	2.447	7.674	6.769	422	114	548	12.042	6.590	31.880	26.056
мц/ха	4,65	4,23	8,17	7,62	4,44	2,53	7,94	135,30	16,90	136,82	110,41

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 174-177.

Попут производње индустријског биља, сељаштво у Пожаревачком округу није значајнију пажњу посвећивало ни производњи сточног биља. Међутим у околностима када је је сточном биљу у целој Србији посвећивано веома мало пажње, Пожаревачки округ је 1923. године, са 1,96% оранице под сточним биљем, био на врху међу свим окрузима. Шест година касније, када је у њему површина под сточним биљем повећана за 233 ха, оно је представљало тек 1,88% ораничних површина, претекли су га окрузи: Крагујевачки, Крушевачки и Смедеревски. У наредној деценији, и поред тога што је површина под сточним биљем у Пожаревачком округу

5.053 мц пасуља или 16,96 мц по хектару, што је био највећи остварени принос у целом округу, који се нарочито прочуо по пасуљу градиштанцу. Истовремено, тако узгајани пасуљ представљао је и поврће са најмањом произведеном количином, будући да је остало поврће произведено у знатно већим количинама: купус 99.831 мц, кромпира 92.437 мц, лук 30.170 мц, парадајз 14.613 мц и паприка 7.979 мц.¹⁵

Попут целе Србије, и у Пожаревачком округу производња индустријског биља била је врло мало заступљена, чак мање него у већем броју округа, али и од просека у целој Србији. У периоду од 1929. до 1939. године у њему је просечно годишње под индустријским биљем било тек 1.260 ха, или само 0,79% површине оранице, док је у целој Србији тај проценат износио 0,99%. На скромним површинама под индустријским биљем, сељаштво Пожаревачког округа узгајало је углавном лан, конопљу и шећерну репу. Површине под конопљом биле су највеће, с тим што су и оне, као и код лана и шећерне репе, из године у годину биле врло променљиве, исто као и принос, услед екстензивне производње и велике зависности од елементарних прилика. Примера ради, принос шећерне репе био је 1922. године 135,30 мц/ха, а наредне године свега 16,90 мц/ха

повећана за 81,58%, достигавши 1939. године површину од 5.433 ха, представљајући 3,33% оранице, испред њега је, уз округе: Крагујевачки, Крушевачки и Смедеревски, сада био још и Руднички округ, са 4,66% оранице под сточним биљем, највише од свих округа.¹⁶

Као и у целој Србији, и у Пожаревачком округу се од сточног биља најчешће узгајала детелина и луцерка, захваћујући око 90% укупне површине под сточним биљем, с тим што су површине под луцерком биле нешто веће. Како

¹⁵ Исић, 170.

¹⁶ Исић, 179.

је принос, и ове две културе, зависно, скоро искључиво, од временских прилика, то се и он знатно разликовао од године до године. У 1939. години Пожаревачки произвео је највећу количину луцерке од свих округа у Србији, чак

142.556 мц, мада је у просечном приносу по хектару од 37,92 мц, који је био више него двоструко већи од оног оствареног 1923. године, ипак заостајао за окрузима: Београдским, Ваљевским, Врањским и Крушевачким.

Табела 10

Површине под децелином и луцерком, и њихов принос у Пожаревачком округу

	Децелина			Луцерка		
	1923.	1932.	1939.	1923.	1932.	1939.
Површина у ха	1.068	1.212	1.680	1.328	1.828	3.764
% укупне површине под сточним биљем	40,01	37,48	21,50	49,76	56,52	69,28
Укупан принос у мц	9.788	32.930	28.608	20.296	52.543	142.556
Принос мц/ха	11,24	28,00	24,49	16,76	29,30	37,92

Извор: Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 180-181.

За разлику од других земљорадничких култура, воћарство у Пожаревачком округу било је мање заступљено него у већини округа у Србији. У њему је, на пример, под воћем 1922. године било 6.575 ха, или 5,49% његове пољопривредне површине, чиме је био тек на 11. месту међу свим окрузима у Србији. Међу воћем, и у Пожаревачком округу

најзаступљенија је била шљива, чија су стабла 1922. године чинила 80,93% свих воћних стабала у округу, али је по томе био на 13. месту међу окрузима, али и испод просека у целој Србији, у којој су стабла шљиве чинила 86,42% стабала свег воћа. Испод просека у Србији, у Пожаревачком округу била је и заступљеност стабала осталог воћа.

Табела 11

Воћна стабла у Србији 1922. године

Округ		Шљива	Јабука	Крушка	Орах	Остало воће	Свега
Београдски	бр.	2.150.253	94.685	59.265	39.975	102.219	2.446.395
	%	87,89	3,87	2,42	1,63	4,18	100
Ваљевски	бр.	3.862.355	95.971	56.254	32.990	48.438	4.096.008
	%	94,29	2,34	1,37	0,80	1,18	100
Врањски	бр.	532.163	61.392	151.416	37.778	67.043	849.792
	%	62,62	7,22	17,82	4,44	7,89	100
Крагујевачки	бр.	3.912.968	223.767	161.472	42.786	101.700	4.442.693
	%	88,08	5,04	3,63	0,96	2,29	100
Крајински	бр.	346.758	28.403	32.418	19.068	27.549	454.196
	%	76,34	6,25	7,14	4,20	6,06	100
Крушевачки	бр.	2.267.552	204.685	65.077	29.136	85.527	2.651.977
	%	85,50	7,72	2,45	1,10	3,22	100
Моравски	бр.	2.549.861	168.010	67.766	51.797	171.647	3.009.081
	%	84,74	5,58	2,25	1,72	5,70	100
Нишки	бр.	1.060.160	46.489	38.151	24.099	102.850	1.271.749
	%	83,36	3,65	3,00	1,89	8,09	100
Пиротски	бр.	631.343	41.151	63.240	27.808	97.136	860.678
	%	73,35	4,78	7,35	5,23	12,85	100
Подрински	бр.	4.532	236.718	138.716	71.106	167.995	5.147.440
	%	88,06	4,60	2,69	1,38	3,26	100

Пожаревачки	бр.	2.639.598	138.358	69.526	57.041	357.157	3.261.700
	%	80,93	4,24	2,13	1,75	10,95	100
Руднички	бр.	3.782.422	137.763	79.627	40.849	108.585	4.149.256
	%	91,16	3,32	1,92	0,98	2,62	100
Смедерев-ски	бр.	1.276.109	79.605	44.111	49.204	125.268	1.574.297
	%	81,06	5,06	2,80	3,12	7,96	100
Тимочки	бр.	1.076.039	80.151	55.919	50.995	92.238	1.355.342
	%	79,39	5,91	4,12	3,76	6,80	100
Топлички	бр.	1.025.388	59.306	46.820	11.326	55.892	1.198.732
	%	85,54	4,95	3,90	0,94	4,66	100
Ужички	бр.	2.065.694	104.838	59.822	30.809	24.430	2.285.593
	%	90,38	4,54	2,62	1,35	1,07	100
Чачански	бр.	3.029.531	208.665	123.424	27.958	70.053	3.459.631
	%	87,57	6,03	3,57	0,81	2,02	100
Укупно	бр.	36.741.109	1.979.955	1.313.024	654.725	1.805.747	42.514.568
	%	86,42	4,66	3,09	1,54	4,25	100

Извор: Момчило Исић, *Сљивово у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 185.

Екстензивно узгајање воћа у Пожаревачком округу, као и у целој Србији, утицало је, с једне стране, увећању воћњака, али, с друге стране, и на често пропадање воћних стабала. Често сађена, ретко и неадекватно ђубрена и окопавана, у невреме и погрешно резивана, веома ретко прскана и заштићивана од разних гусеница, које су такође ретко на време уништаване, јер је народ мислио да је то „божја воља“, воћна стабла, најчешће подизана из самониклих воћних изданака, често су пропадала. Тако је већ 1923. године број шљивових стабала у Пожаревачком округу опао на 2.118.883 стабла, или чак за 520.715, или за 12,15%, по чему се налазио на седмом месту међу округима. Испред њега су били окрузи: Крагујевачки, Крушевачки, Пиротски, Смедеревски, Тимочки и Чачански.

Мада успореније, опадање броја воћних стабала, нарочито стабала шљиве, трајало је, мање или више изражено, читаву деценију. Тако је 1932. године у целој Србији било 22.834.085 шљивових стабала, или за 37,85% мање него деценију раније, а у Пожаревачком округу мање чак за 46,03%. Известан опоравак у шљиварству Србије уследио

је током друге половине тридесетих година 20. века, али је он био недовољан да би се достигао број шљивових стабала, не из 1922, већ ни из 1929. године. У целој Србији је 1939. године број стабала шљиве износио 85,63% од броја у 1929. години, а у Пожаревачком округу, са 1.606.507 стабала шљиве, још мање, само 83,37%.¹⁷

У колико разне, и веома честе, елементарне непогоде нису у потпуности уништиле воћна стабла, оне су, свакако, знатно утицале на приносе свих врста воћа, који је, отуда, био веома скроман. У целој Србији, у периоду 1929-1939. године, просечан принос био је по стаблу: шљиве 10,31 кг, јабуке 16,06 кг, крушке 13,82 кг, ораха 15,07

кг. У приносу од 10,18 кг по стаблу шљиве, Пожаревачки округ је само незнатно заостајао. Више је, међутим, заостајао у приносу осталог воћа, јер је принос са једног стабла био: код јабука 12,29 кг, крушака 11,05 кг и ораха 12,33 кг.¹⁸

¹⁷ Исић, 185-193.

¹⁸ Исић.

Табела 12

Просечан принос воћа у Србији 1929-1939. године, по округима

Округ	Шљива		Јабука		Крушка		Орах	
	свега мц.	кг. по стаблу	свега мц.	кг. по стаблу	свега мц.	кг. по стаблу	свега мц.	кг. по стаблу
Београдски	165.821	9,27	13.587	13,60	9.520	12,24	5.410	13,07
Ваљевски	276.099	10,05	19.085	12,99	9.074	11,01	3.919	7,93
Врањски	139.400	14,51	25.197	24,48	29.090	21,11	10.336	21,55
Крагујевачки	237.540	9,66	1.141	10,51	7.154	10,45	5.756	14,73
Крајински	20.012	7,90	2.516	10,82	5.508	17,59	3.596	14,62
Крушевачки	136.810	8,37	21.336	13,41	7.442	12,10	3.692	11,82
Моравски	161.424	8,35	17.184	12,24	9.810	12,02	5.358	13,35
Нишки	82.773	7,84	6.831	10,33	5.265	8,44	6.400	15,59
Пиротски	51.807	9,04	4.056	12,67	4.929	11,10	4.505	17,54
Подрински	295.765	10,09	34.637	10,63	16.324	10,31	13.916	11,34
Пожаревачки	164.998	10,18	13.477	12,29	6.017	11,05	7.173	12,33
Руднички	163.001	11,23	53.250	19,62	9.355	11,60	7.246	14,29
Смедеревски	59.926	8,99	6.068	10,31	2.730	10,36	3.187	12,63
Тимочки	37.808	6,04	6.331	8,71	5.935	9,16	10.763	15,73
Топлички	57.698	13,21	22.719	31,68	8.814	19,00	2.897	29,93
Ужички	211.846	13,25	48.144	18,67	15.255	13,08	10.212	13,33
Чачнски	237.722	14,67	64.830	21,88	13.387	12,11	7.787	13,61

Извор: Момчило Исић, *Селаштво у Србији 1918-1941*. књ. прва, том први, (Београд, 2000), 195.

Скроман принос, поготово шљиве, као најзначајнијег воћа, умногоме је отежавао економски положај селаштва, које је продајом суве шљиве долазило до готовог новца, неопходног сваком газдинству за подмирење његових разноврсних издатака: исплату пореза и приреза, одужења дуга, набавку неопходних индустријских и занатских производа и др.

За разлику од воћарства, Пожаревачки округ је предњачио у површинама под виноградом. Са 4.026 ха винограда у 1923. години био је први међу округима у Србији. Десет година касније. Када је под виноградом имао 5.0777 ха испред њега је био само Крушевачки округ, исто као и 1939. године, када је у њему под виноградом било 6.631 ха. Како је то, међутим, било тек 2,53% његове укупне пољопривредне површине, он је, по томе, био на петом месту међу округима. Нарочито је заостајао за Крајинским и Смедеревским округом, где су виногради узгајани на више од 4% пољопривредне површине. Главна виногорја Пожаревачког округа били су срезови моравски са 2.322 и пожаревачки са 1.546 ха под виноградом.¹⁹

И док се за подизање и окопавање винограда, скоро искључиво, користила радна снага, у којој се није оскудевало, за неговање и прскање винограда била су потребна и новчана средства, која су, скоро редовно, сеоском газдинству недостајала. Често се, отуда, дешавало да се не обаве довољна и правовремена прскања. Понекад се она нису могла обавити ни због неповољних временских прилика, које су проузроковале и разне болести лозе. Све је то за последицу имало ниже приносе, који су се, иначе, из године у годину могли знатно да разликују. Тако је у Пожаревачком округу 1939. године произведено 314.207 мц грожђа, мање једино него у Крајинском и Крушевачком округу, да би 1940. године, када је у целој Србији принос грожђа био десеткован, у њему произведено свега 32.844 мц грожђа, или мање за чак 89,55%.²⁰

¹⁹ Исић, 198-200.

²⁰ Исић, 202.

Табела 13
Принос грожђа 1939. и 1940. године, по окрузима, у мц

Округ	1939.		1940.	
	свега	свега	мање у односу на 1939. годину	
	мц	мц	мц	%
Београдски	181.858	70.148	111.710	61,43
Ваљевски	9.624	3.436	6.188	64,30
Крагујевачки	298.512	101.984	196.528	65,83
Крајински	345.307	191.155	254.152	73,60
Крушевачки	325.694	30.935	294.759	90,50
Моравски	132.152	31.764	100.388	75,96
Нишки	159.691	3.578	156.113	97,76
Подрински	46.306	11.727	34.579	74,67
Пожаревачки	314.207	32.844	281.363	89,55
Руднички	30.323	10.263	20.060	66,15
Смедеревски	223.084	42.083	181.001	81,13
Тимочки	121.148	24.934	96.214	79,42
Топлички	75.424	486	74.938	99,35
Чачански	44.123	406	43.717	99,08

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књига прва, том први, (Београд, 2000), 202.

Сељаштво у Пожаревачком округу, као уосталом и у целој Србији, грожђе је углавном прерађивало у вино, док је само мање количине износило на тржиште. У зависности од приноса грожђа биле су и количине произведеног вина, које је за сељаштво, осим за личну употребу, представљало и значајан тржишни артикал, и коме је стајање у подруму само подизало квалитет, за разлику од грожђа, које је убрано врло брзо пропадало, јер није било одговарајућих хладњаца за његово чување. Са 60.467 хектолитара вина у 1920. години Пожаревачки округ је био одмах иза Крагујевачког и Смедеревског округа, а са произведених 114.907 хл наредне године, испред њега је био једино Крушевачки округ, који је произвео 118.700 хл. Због изузетно слабог рода грожђа 1933. године, посебно у Пожаревачком округу, и производња вина у њему износила је свега 24.328 хл, односно тек 21,17% од производње деценију раније, што га је сврстало тек на 11 место међу окрузима. Скоковити приноси настављени су и даље. У рекордној 1939. години, са произведених чак 193.651 хл вина, Пожаревачки округ је био једино иза Врањског и Крајинског округа, да би већ наредне године, услед огромног подбачаја рода грожђа у целој Србији, у

њему произведено само 17.102. хл, с тим што су сада испред њега били окрузи: Београдски, Крагујевачки, Крајински и Смедеревски.²¹

Табела 14
Производња вина у Србији, по окрузима, у хектолиштрима

Округ	1922.	1923.	1933.	1939.	1940
Београдски	23.110	86.798	13.335	74.919	27.361
Ваљевски	3.691	3.629	4.240	6.167	1.374
Врањски	19.415	44.000	77.820	201.269	-
Крагујевачки	70.232	50.468	30.901	158.886	53.530
Крајински	16.859	96.192	126.775	234.485	129.928
Крушевачки	45.212	118.770	187.475	192.900	13.866
Моравски	27.051	73.038	41.721	63.216	15.384
Нишки	25.700	45.606	96.492	85.052	2.287
Пиротски	24.575	24.416	24.845	24.835	-
Подрински	6.521	10.577	8.604	19.548	5.199
Пожаревачки	60.467	114.907	24.328	193.651	17.102
Руднички	1.438	3.493	10.704	17.643	5.193
Смедеревски	64.371	25.125	18.982	92.423	25.751
Тимочки	29.281	44.883	39.388	64.303	12.178
Топлички	10.172	15.510	49.390	40.796	223
Ужички	-	24	75	82	-
Чачански	6.333	13.019	28.969	21.302	507

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*. књига прва, том први, (Београд, 2000), 204.

Сточарство

Будући да је изразито екстензивна земљорадња директно зависила од броја грла радне стоке, нарочито говеда, као привредно најзначајније стоке, у Пожаревачком округу се, по завршетку првог светског рата приступило првенствено обнови фонда говеда. Међутим, у условима материјалне разорености газдинстава тај процес у округу се није одвијао неопходном брзином, па се он, са 37,70 грла говеда на 100 становника 1921. године, налазио међу пет округа са најмање говеда. Истовремено, у броју коња, свиња, оваца и живине био је међу богатијим окрузима, а у броју коза и кошница негде на средини.

Мада само делимично обновљен фонд говеда у Пожаревачком округу у 1921. години, после огромног страдања у

²¹ Исто, 204.

ратовима 1912–1918, већ је 1922. године, због изузетне суше и одобрења извоза стоке уз умерене царине, поново почео да опада, што се наставило и у наредним годинама, како због честих суша, које су проузроковале смањење сточне хране, тако и због дуготрајне и велике привредне кризе, у Србији првенствено пољопривредна, која је приморавала сељаштво да на тржиште изгони и преко потребну стоку, тако и због све бројнијих газдинства са малим и ситним поседом, услед убрзаног распадања сеоских породичних задруга, која, и у најроднијим годинама, најчешће нису имала довољно сточне хране, поготово квалитетне, али ни могућности да за своју стоку обезбеде квалитетан смештај и адекватну здравствену заштиту.

Током двадесетих година 20. века, фонд говеда у Пожаревачком округу скоро је преполовљен. Уместо 82.161 грла говеда 1921. године, у 1928. години било их је 41.677, односно мање за 49,27%. Период кризе додатно је смањио број говеда у округу. У стајама овдашњег сељаштва било је 1933. године тек 37.794 грла, за 9,32% мање него пет година раније, или тек 46% од фонда из 1921. године. Упоредимо ли број грла стоке са бројем пољопривредних газдинстава из 1931. године, произилази да је на једно газдинство у округу 1933. године, просечно, располагало са 0,82 грла говеда, што је најмање од свих округа у Србији. Са 0,33 коња по газдинству Пожаревачки округ је био на петом месту, са 1,43 свиње на седмом, са 4,26 оваца на десетом, са 0,31 козом на 13-ом и са 10,40 комада живине по газдинству на 11-ом месту међу округима у Србији.²²

У 1934. години уследио је значајнији пораст фонда говеда у округу, од 16,03%, да би у наредних неколико година број ове стоке из године у годину растао, достигавши 1938. године 59,96% фонда говеда из 1921. године. Али, у 1939. години дошло је до поновног, истина незнатног, смањења броја говеда, за 2,76%. За разлику од говеда, број коња је, већ од 1928. године би више него двоструко већи од броја у 1921. години, с тим што је до 1936. непрестано растао, да би у наредне три године дошло до извесног пада, највише 1939. године, мада је и тада у сеоским

стајама било 15.318 грла коња, што је увећање од 236,72% у односу на стање из 1921. године. Код ситне стоке, далеко бројније, стање је било нешто другачије. Фонд живине је већ 1933. године превазишао број из 1921. године, с тим што је највећи пораст, од 60,79%, био 1937. године, фонд свиња је од 1934. године је непрестано био већи него 1921, достигавши максимум 1938. године, када је за 53,90% био већи него 1921. Фонд оваца, који се најбрже опоравио од последица рата, имао је незнатан раст тек од 1936. године, док су козе биле бројније само 1936, 1938. и 1939. године.

Табела 15
Просечан број грла стоке у Србији на 100 становника 1921. године

Округ	Говеда	Коњи	Свиње	Овце	Козе	Живина	Кошнице
Београдски	45,66	2,68	39,31	51,54	03,13	164,72	06,20
Ваљевски	46,86	2,59	42,48	53,18	03,62	182,83	10,09
Врањски	41,14	3,19	15,28	94,39	15,02	105,70	07,84
Крагујевачки	42,98	1,53	33,76	63,04	05,13	210,90	07,84
Крајински	39,54	2,00	25,08	117,18	21,43	135,85	07,76
Крушевачки	43,92	1,65	30,50	57,96	07,24	166,35	08,23
Моравски	35,22	1,27	36,67	109,56	10,18	177,40	07,22
Нишки	31,09	1,77	20,65	118,93	20,50	134,53	06,40
Пиротски	35,87	5,13	14,29	174,79	41,87	104,00	08,32
Подрински	47,35	4,50	45,85	35,45	03,28	180,96	08,23
Пожаревачки	37,70	2,97	35,96	107,96	06,66	205,14	07,58
Руднички	60,28	1,28	36,64	79,98	05,05	199,06	08,22
Смедеревски	32,63	2,76	39,10	45,75	0,99	198,66	04,88
Тимочки	41,76	1,55	25,38	174,18	22,03	161,39	10,80
Топлички	41,67	1,59	16,82	71,06	11,93	122,58	03,37
Ужички	49,79	3,92	19,49	94,70	08,91	100,31	05,70
Чачански	50,14	3,24	19,53	75,30	06,16	123,89	04,55
Укупно	41,65	2,62	29,24	90,06	11,33	157,85	06,90

Извор: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, књ. прва, том први, (Београд, 2000), 205.

Изузмемо ли коње, чији је број, иначе, био мали, и што су више служили за престиж, него као привредно значајна стока, поготово у економски снажнијим срезovima у округу, осталу ситну стоку било је лакше набавити, али и издржавати, што је само још један од показатеља екстензивности и сточарства у Пожаревачком округу. То показује и квалитет стоке у њему. То су углавном расно нечиста и кржљава грла, поготово у сиромашним брдско-планинским срезovima. На њихову расну поправку битније нису могли утицати мушки расплодњаци свих врста стоке, дељени добрим најбољим

²² *Исић*, 226.

домаћинима од стране банских управа Дунавске и Моравске бановине, јер је њихов број био недовољан. С друге стране, значајније побољшање квалитета стоке није било могуће и због спорог побољшања њене исхране и смештаја стоке, као и неадекватне здравствене заштите.

THE AGRICULTURE IN POŽAREVAC DISTRICT BETWEEN TWO WORLD WARS

This article reveals the specific agricultural development in Požarevac district during 1920 and 1930. Firstly the social

and agrar structure of the district was given, according to the population counts from 1900 and 1931. The analysis of the agricultural development pointed out the most important segments. The restraining factors were identified, which hindered the development and made the agronomy in the district highly extensive. Livestock farming is presented with the focus on particular breed presence in the district, the reasons of frequent and significant changes of their number, as well as the poor livestock quality which also showed the livestock extensity in the district.

KEY WORDS: social and agrar structure, agriculture, agronomy, livestock farming, Požarevac district, corn, wheat, cattle/livestock

Изворни научни рад.

КУЋНИ РЕД ЗА КАЗНЕНЕ ЗАВОДЕ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Апстракт: У затворима у међуратној југословенској држави услови издржавања казне лишења слободе веома су се разликовали. Осим нормативних и фактичких разлика које су потицале од различитог наслеђа у областима уједињеним у једну државу, неједнак третман осуђеника у постојећих 12 казних завода био је последица казнено-правног партикуларизма, али и мањка финансијских средстава за преуређење појединих затвора у складу са савременим пенолошким принципима. Доношењем јединственог Закона о извршавању казни лишења слободе 1929. године и прописивањем јединственог Кућног реда за казнене заводе 1931. године номинално је начињен извештај помак у уједначавању услова издржавања казне у југословенским затворима. Анализа одредаба тог Кућног реда у овом раду за циљ има давање одговора на питање колико су његова решења допринела унификацији затворских услова у нормативном смислу, а у мери у којој то буде могуће и у стварности.

Кључне речи: осуђеници, казна лишења слободе, казнени заводи, кућни ред¹

Увод

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца створена 1. децембра 1918. године била је „правни мозаик“² сачињен од шест правних подручја, од којих су национална била само српско

и црногорско.³ Превазилажење правног партикуларизма и успостављање јединственог правног поретка било је један од најважнијих циљева носилаца власти у новој држави. У првој влади образованој под председништвом Стојана Протића рад на остварењу тог циља поверен је Министарству за припрему Уставотворне скупштине и изједначење закона и Министарству правде.⁴ Због крупних разлика које су постојале у свим областима права између правних подручја рад на унификацији права текао је споро. Да би се тај рад убрзао крајем 1919. године формирано је посебно Одељење за израду законских пројеката у Министарству правде⁵ и Стални законодавни савет.⁶ Ни то, међутим, као ни уставно прописивање скраћеног законодавног поступка у року од пет година,⁷ а потом ни његово продужење на још три

3 Сва остала правна подручја била су страна: словеначко-далматинско, хрватско-славонско и босанско-херцеговачко била су аустројска, а војвођанско је било претежно мађарско.

4 Министарство за припрему Уставотворне скупштине и изједначење закона усмерило је своју активност на израду пројекта устава и закона који је требало да омогуће успостављање јединствене управе у целој држави, препустивши рад на изједначавању закона Министарству правде.

5 Уредба о уређењу Министарства правде, *Службене Новине*, бр. 168 од 23.12.1919.

6 Одељење за израду законских пројеката је проучавало постојеће законе и предлагало министру правде измене и допуне којима би се они усавршили. Стални законодавни савет од 30 чланова груписаних у три одсека био је задужен да израђује нацрте јединствених закона у области приватног, кривичног и јавног права. Гордана Дракић, „Формирање правног система у међуратној југословенској држави“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1-2/2008, 647.

7 Устав од 1921, по дану доношења назван Видовдански. *Службене Новине*, бр. 142 А од 28.6.1921.

1 Ауторка је доктор правних наука, ванредни професор на Катедри правних наука Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду; е-маил: ivana.km@kpu.edu.rs

2 Марко Павловић, *Југословенска држава и право 1914-1941*, Крагујевац, 2000, 224.

године,⁸ није дало очекиване резултате. Превазилажење правних разлика отежавале су сложене друштвене прилике различите у појединим областима и нестабилна политичка ситуација – честе промене влада, застоји у раду Народне скупштине и утицај двора.⁹

Преокрет је наступио са завођењем монархидиктатуре 1929. године, током чијег су двогодишњег трајања постигнути значајни резултати у изједначењу закона, посебно у области државног организационог и кривичног права. Већ у првој години диктатуре донети су јединствени кривични прописи који су заменили до тада важећа покрајинска кривична законодавства. Ступањем на снагу Кривичног законика, Закона о судском кривичном поступку и Закона о извршавању казни лишења слободе престали су да важе Кривични законик из 1860. и Законик о судском кривичном поступку из 1865. у Србији, Кривични законик из 1906. и Закон о кривичном поступку из 1910. у Црној Гори, угарски Казнени закон из 1878/1908. и Закон о кривичном поступку из 1896. у Војводини, аустријски Кривични законик из 1852, Законик о кривичнопроцесном реду из 1873, Закон о кривичном поступку из 1873. и Закон о кривичном поступку из 1891. у Хрватској, Славонији, Далмацији, Словенији и Босни и Херцеговини, као и кривичне одредбе противне јединственим законима које су биле садржане у другим прописима као допунским, споредним и посебним изворима казненог права.¹⁰

Законом о извршавању казни лишења слободе из 1929. године¹¹ регулисана су и најважнија питања у вези са издржавањем казни лишења слободе у казним заводима.

8 Закон о продужењу рока за краћи поступак за изједначење законодавства и управе у земљи, *Службене Новине*, бр. 268 од 24.11.1926.

9 Тома Живановић, „Досадањи рад на изједначењу законодавства у Краљевини С. Х. С.“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXII, бр. 3, 1927, 162. Професор Правног факултета у Суботици, Михаило Константиновић, сматрао је да се стање сталних сукоба закона може превазићи укидањем покрајинских закона и усвајањем новог јединственог законодавства. Михаило Константиновић „Изједначење закона“, *Књижевни север*, Суботица, 1925, I, 59.

10 Божидар Марковић, *Уџбеник судској кривичној поступци Краљевине Југославије*, Београд, 1930, 68. Детаљније о тим прописима в. код: Ивана Крстић Мистрицеловић, „Кривично право у Краљевини СХС/Југославији од 1918. до 1945. године“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 - књига друја*, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020, 9-13.

11 *Службене Новине*, бр. 47 од 26.2.1929.

У складу са истакнутим начелом индивидуализације казне, законодавац је прописао како организацију казних завода, тако и само извршавање казни лишења слободе од пријема до отпуста из казног завода усмерено на постижање основне сврхе казне – ресоцијализације осуђеника. Третман осуђеника у југословенским затворима, међутим, ступањем на снагу овог Закона није чак ни нормативно уједначен, пошто је до 1931. године сваки казни завод имао свој кућни ред. Према правилима кућног реда, које је израђивала управа завода и одобравао министар правде, одвијао се живот осуђеника на издржавању казни лишења слободе у сваком затвору понаособ до 1931. године, када је био прописан јединствени Кућни ред за све казнене заводе у југословенској држави. Тиме је створен нормативни оквир за уједначен третман осуђеника у југословенским затворима, те је преостало да се постојеће разлике и стварно превазиђу.

Кућни ред за казнене заводе од 26. децембра 1931. године

После усвајања јединственог кривичног законодавства 1929. године, све управе казних завода и судских затвора су, по наредби министра правде израдиле своје нацрте кућног реда који су потврђени крајем истегодине.¹² У Министарству правде је потом отпочео рад на састављању јединственог Кућног реда за све казнене заводе који ће бити завршен две године касније.

Општи Кућни ред за казнене заводе прописао је министар правде Драгутин С. Којић из Југословенске националне странке 26. децембра 1931. године на основу §§ 6, 34, 35, 37, 40 и 80 Закона о извршавању казни лишења слободе. У 100 чланова колико их је имао, први пут је на јединствен начин за све затворе у Краљевини Југославији уређен осуђенички третман.

У глави првој (чланови 1-21) прописана су правила дневног и радног реда у казним заводима. Осуђеници су ишли на спавање, устајали, радили, јели, одмарали, шетали и ишли у школу и у цркву само у одређено време и на одређени знак звона или нарочите звечке. На тај знак ујутро осуђеници су морали одмах устати, умити се, очешћати се, спремити постељу, уредити своје ствари, примити доручак и поћи на одређени посао. У летње доба (од 15. априла до

12 Архив Југославије, Министарство правде, Фонд 63, 211.

15. октобра) устајало се у 5 сати радним даном, односно у 6 сати недељом и празником, а у зимско доба (од 16. октобра до 14. априла) у 6 сати сваког дана, али је управник завода с „обзиром на месне прилике и временске појаве“ могао одредити и друго време за устајање (члан 4). Управник је „по своме нахођењу и према стварним потребама“ одређивао и време када ће осуђеници који иду на спољни рад устајати и ићи на одмор (члан 5).

Пола сата након устајања осуђеници су добијали ручак. Шетња за осуђенике заједничког затвора запослене у радионицама и затвореним просторијама трајала је сат времена (лети од пола шест до пола седам, а зими од пола седам до пола осам). После шетње осуђеници су ишли на рад. У 6,30 сви осуђеници морали су бити у радионицама или на другим местима одређеним за рад и радили су 11 сати дневно лети, а 9 сати зими.

У 11,30 часова осуђеници су обустављали рад и пошто би оставили свој алат и друге ствари ишли су на ручак. За ручак који им се издавао у 12 сати и одмор после ручка осуђеници су имали један и по сат, који су могли искористити „на слободном ваздуху у шетњи или без ове“. При поласку на ручак и вечеру осуђеници који су били дисциплински кажњени смањењем хране су се издвајали и њима се храна издавала у посебним одељењима. Осуђеници заједничког затвора примали су храну „сами на казану“, док се осуђеницима у хелијама храна доносила у хелију и то сваком понаособ.

Осуђеницима који су у хелијама допуштао се боравак на свежем ваздуху ради шетње два пута дневно по један сат у време које управник завода одреди „према стварним потребама реда и рада у заводу“, с тим што се шетња није смела допустити „док не сване, нити продужити кад мрак настане“. Недељом и празником када се није радило могли су осуђеници према нахођењу управника боравити „на чистом и слободном ваздуху у дворишту и дуже времена, али не дуже од 3 часа дневно“. Болесни осуђеници пуштани су у шетњу и на чист ваздух по препоруци лекара, а по одобрењу управника завода. У шетњи су осуђеници који су у хелијама ишли „један по један у размаку од три корака“, а осуђеници из заједничког затвора „по један или по двојица у размаку од два корака“. Време одређено за шетњу могло се према лекарском мишљењу и одобрењу управника завода искористити и за „гимнастичке вежбе на слободном ваздуху“. Таква се замена могла допустити хелијским осуђеницима

највише три пута, а свим другим осуђеницима највише два пута недељно (члан 13).

Радно време је после подне по правилу трајало лети од 13 до 19 часова, а зими од 13 до 18 часова „када се на дани знак звона рад обуставља и осуђеници иду на вечеру и спавање“. Суботом и даном пред празник рад се обустављао један сат раније но иначе и то се време употребљавало за чишћење одеда, обуће и свршавање сличних послова. Осуђеници су после вечере могли тихо разговарати или читати књиге, радити школске задатке и свршавати сличне послове, а тачно у 21 час су на дани знак звона или звечке морали ићи на спавање. „Од тога часа мора владати потпуни мир у свима просторијама завода“ (члан 16). Осуђеници су спавали у кошуљама, „а ко хоће може задржати још и гаће, иначе се мора скинути све друго одело и рубље“. Нико није смео спавати у дневном оделу. Све просторије завода морале су бити осветљене током целе ноћи, а „величину осветљења“ одређивао је управник завода „по своме нахођењу и према стварним потребама“ (члан 18).

Време у које ће осуђеници ићи у цркву, школу, на течај за неписмене, на лекарски преглед, као и време у које ће им се делити побољшица хране, у које ће примати посете и писати писма одређивао је управник завода. Исто тако, управник завода одређивао је и време у које ће осуђеници излазити на молбене рапорте. Сваке недеље и празником осуђеници су ишли на „Божју службу“. У те дане ручак им се давао у 12 часова, а у 14 сати затварана су сва заводска одељења и просторије. „Време од 14 до 19 часова могу осуђеници употребити на одмор, у писању писама, читању књига и свршавању других својих послова“, а у 19 часова „престаје свако занимање и осуђеници иду на спавање“ (члан 20).

Сви прописи кућног реда о дневном и радном времену саопштавали су се сваком осуђенику приликом његовог доласка у казни завод. Осим тога, извод из тих прописа био је штампан и истакнут на видном месту у свакој хелиј и свакој соби за спавање (члан 21).

Глава друга садржала је одредбе о правима и дужностима осуђеника, при чему су права била сумарно наведена у свега три члана (22-24), док су се све остале одредбе односиле на њихове обавезе (чланови 25-61). Осуђеници су имали право да усмено на рапорту, а у хитним случајевима и изван њега свом старешини подносе молбе, жалбе или пријаве и да од њега затраже да се неки спис пошаље суду или државном тужиоцу. У границама закона и прописа

Кућног реда сваки осуђеник имао је право да прима посете сродника, да са њима води преписку и од њих прима пакете са храном и оделом, да купује намирнице ради боље исхране, да користи књиге из заводске библиотеке и о свом трошку набавља стручне књиге и да тражи да му се додели подесан рад или посао који одговара његовом здравственом стању, ранијем занимању, моралним особинама и интелектуалном развоју (члан 23). Уколико би осуђеницима законом или судском пресудом била призната нека нарочита права, за њих су важиле одредбе тих закона, односно наређења судских пресуда.

Обавезе осуђеника биле су груписане у пет одељака: владање, рад, одржавање чистоће, дужност бити собни редар и дужност посећивања богослужења, школе и течаја за неписмене..

Осуђеници су се морали добро владати свуда и на сваком послу, увек бити пристојни и уљудни и избегавати све противно закону, моралу и лепом понашању. Према заводском особљу осуђеници су морали показивати поштовање, тачно и савесно испуњавати њихова наређења и безусловно се покоравати њиховим заповестима. Осуђеници су све чиновнике завода морали ословљавати са „Ви“ и са „Господин“, све своје претпостављене службенике при сваком сусрету морали су „без речи поздравити скидањем капе или поклоном и гледати у њих док ови не прођу“, а претпостављеног при уласку у било коју заводску просторију морали су поздравити устајањем.

Међусобно су се осуђеници морали „лепо опходити, пријатељски сусретати, пазити, узајамно поштовати и у миру живети“ (члан 29). Све спорове који би избили међу осуђеницима решавао је надлежни старешина, а осуђеници нису смели „сами себи задовољење прибављати и међусобно се свађати и препирати“. Осуђеници нису смели при себи имати ништа што није допуштено, нпр. „оружје, новац, жижице, дуван, карте, оштро оруђе или какве друге ствари које нису потребне за рад, за одржавање чистоће тела и одела, или за учење школских предмета“ (члан 31). Свако „примање, позаимање, давање на послу, замењивање, даривање, куповање или продавање свих ствари како између осуђеника, тако и између осуђеника и слободних лица“ било је најстроже забрањено. Уколико би се код осуђеника нашле тако прибављене ствари, оне су се морале одмах одузети, уништити или продати у корист „припомоћне благајнице дотичног завода“ (члан 33). За

време рада и шетње, приликом проласка кроз заводске просторије, при поласку на спољни рад, као и у школи и у цркви, осуђеници нису смели разговарати, огледати се, јести или занимати се каквим другим послом који нема везе са одређеним службеним радом. Разговор између осуђеника и то „сасвим полако“ дозвољен је само за време одмора који се обављао у собама заједничког затвора. Даље, осуђеници се нису смели међусобно дописивати, гласно разговарати, викати, певати, звиждати, задиркивати се, гурати се, играти карте, коцкати се, пењати се на зидове или прозоре, гледати кроз прозоре или давати било какве знакове. Нарочито су забрањени свако „задиркивање у туђу вероисповест, племе или народност“, исмевање, ругање, пребацивање, међусобно задиркивање, клетве, псовке, приче о вршењу кривичних дела и сви други срамни и неморални разговори. Осуђеници нису смели узнемиравати друге осуђенике у вршењу верских прописа приликом устајања, обеда и поласка на спавање. Сваку туђу ствар коју би нашао осуђеник није смео „код себе задржати ниједног часа“, већ је морао одмах предати свом чувару, показати му место где ју је нашао и објаснити како ју је нашао. Најстроже су забрањени покушај бекства, договор и припремање за бекство и побуну, одрицање рада или примање хране, као и отпор или насиље против претпостављених старешина. Осуђеници који би се понашали противно овој забрани бивали су најстроже кажњени. У случају бекства, побуне и насиља против службеника завода осуђеник је могао бити убијен из ватреног оружја, док је онај који би сазнао за договор, припремање или покушај бекства, побуне, напада или насиља над заводским службеницима и пропустио да о томе одмах обавести свог првог старешину подлегао кривичној и дисциплинској одговорности. Све наведене прописе о владању заповедник чувара или његов заменик морали су саопштити сваком осуђенику приликом његовог пријема у завод, а кратак извод из тих прописа морао је бити истакнут на видном месту у свакој хелији, соби за спавање и радионици (члан 42).

Што се тиче осуђеничког рада, Кућни ред је прописао да сваки здрав осуђеник мора савесно и марљиво обављати посао који му је одређен, а да се болесним и slabим осуђеницима додељују према препоруци лекара „радови који нису убитачни за њихово здравље“ (члан 43). Приликом поласка на рад и при повратку са рада осуђеници су морали ићи мирно, пристојно и по двојица у реду, а током рада се нису

смели бавити никаквим другим послом или занимањем осим оних који им је додељен. Осуђеници се без допуштења нису смели са одређеног посла или места „ни часа удаљавати“. У члану 46 прописана је дужност осуђеника да најбрижљивије чувају поверени им материјал, алат, справе и целокупно друго оруђе и да строго воде рачуна о уштеди материјала, јер се свако „расипно трошење и кварење материјала“ надокнађивало из одобрене награде оних осуђеника „који су материјал покварили, расипно трошили или му макакв квар нанели“. Нерадни дани били су недеља и празници, али су се кућни послови и други радови који се без штете нису могли прекинути ни одложити обављали и у ове дане.¹³ У погледу рада, начина запошљавања и додељивања награде осуђеницима важила је раније донета Уредба, која је детаљно регулисала осуђенички рад.¹⁴

Кућним редом прописан је низ мера у циљу одржавања чистоће. Осуђеници су морали „одржавати чистоћу свога тела, одела, рубља, обуће, прибора за јело и пиће, постељних ствари и свих просторија“. Умивање (прање лица, врата и уста) било је обавезно ујутро, а прање руку „више пута преко дана, особито пре сваког обеда и спавања“ (члан 50). Најмање једном недељно осуђеници су морали опрати ноге и окупати се „лети бар једанпут у две недеље а зими бар једанпут у месец дана“. Они који су радили „прљаве, нечисте радове“ купали су се када је то било потребно, а по могућности после сваког обављеног посла. Сви осуђеници су морали бријати браду и кратко шишати косу, осим оних којима је нарочитим законом, судском пресудом или лекарском наредбом било допуштено ношење браде и дуге косе. Одећа и обућа морали су бити

чисти и уредни, те су осуђеници одело морали повремено истрести, упрљано одмах очистити, а обућу према потреби мазати. Осуђеничко одело детаљно је било регулисано 1932. године Правилником о униформисању осуђеника, који је прописао одевање осуђеника о државном трошку и по кроју и боји различита осуђеничка одела (мушкарци и жене, пунолетни и малолетни, робијаши, заточеници и затвореници).¹⁵ Прибор за исхрану морао се одржавати „у нарочитој чистоћи и беспрекорном реду“, а с времена на време и кад се год за то укаже нарочита потреба и прокувати (у цећу или у чистој води). Најзад, осуђеници нису смели „пљувати по поду нити правити макакву нечистоћу у заводским просторијама“ (члан 55).

Сваки осуђеник морао се примити дужности собног редара. Његове наредбе су сви осуђеници морали извршавати. Собни редар био је дужан старати се о чистоћи, реду, миру и добром владању осуђеника у свом одељењу, пазити да се у одељење не уносе ствари чије је држање осуђеницима забрањено, водити надзор над владањем осуђеника и сваки прекршај прописа кућног реда одмах достављати свом старешини и чувати поверене му државне ствари и надлежном старешини одмах пријавити с да сваки њихов квар. Уколико би сазнао за договарање или припремање осуђеника на побуну, бекство, напад на службенике, одрицање рада и непримање хране, собни редар морао је о томе одмах извести претпостављеног старешину (члан 58).

Сви осуђеници били су дужни „посећивати службу Божју“, при чему осуђеници једне вероисповести нису смели посећивати богослужење друге вероисповести. За време вршења богослужења осуђеници су морали бити „пажљиви, мирни и пристојни“. Малолетни осуђеници уписани у школу и пунолетни осуђеници уписани на течај за неписмене морали су их уредно похађати, „на часовима пажљиви бити, предмете марљиво учити, школске и домаће задатке савесно и брижљиво израђивати, и на постављена питања уљудно одговарати“ (члан 61).

Највећи број чланова Кућног реда имала је трећа глава насловљена „Поступање са осуђеницима“ (чланови 62-97), у којој су биле прописане побољшице и олакшице при извршавању казни лишења слободе, поступак са молбама, жалбама и пријавама, као и поступак са молбама за

13 Нерадни дани били су недеља, Дан проглашења уједињења Срба, Хрвата и Словенаца (1.12.), Дан краљевог рођења (17.12.), Дан Ђирила и Методија (24.5.), Видовдан (28.6.) и Дан црквене славе заводске (кућне) капеле (само за припаднике дотичне вере). Распис министра правде о светковању празника у казним заводима, заводима за принудан рад, државним узгајалиштима (домовима за васпитање малолетника) и судским затворима од 24. јануара 1926. године, *Службене Новине*, бр. 27 од 6.2.1926.

14 Уредба о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казним и другим сличним заводима од 18. јануара 1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31.1.1930. Изменом члана 26 из 1931. године ограничен је попуст на осуђеничку радну снагу: управа завода могла је одобрити највише 20 осуђеничких дневница годишње, а за већи попуст било је нужно одобрење министра правде. Уредба о изменама у Уредби о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казним и другим сличним заводима од 18. јануара 1930. г. бр. 5295, *Службене Новине*, бр. 74 од 2.4.1931.

15 Правилник о униформисању осуђеника казних завода и судских затвора од 5. фебруара 1932. године, *Службене Новине*, бр. 37 од 17.2.1932.

помиловање. Побољшице и олакшице при издржавању казне односиле су се на рад, исхрану, преписку, посете, набавку књига и других корисних и потребних ствари. Осуђенима на затвор и заточење припадале су по правилу побољшице и олакшице у већој мери него осуђенима на строги затвор или робију, а најмање права на побољшице и олакшице имали су повратници и они који су осуђени због дела извршених из нечасних, користољубивих побуда. У истом члану 62 била је прописана и могућност одступања од овог правила. Управник завода могао је изједначити осуђене на строги затвор или робију са осуђенима на затвор и заточење у случају да су дело извршили у афекту, прекорачењу нужне одбране, одбрани части или породице или из политичких мотива. Сваки осуђеник који је вршио побољшање хране из одобрене му награде морао је о свом трошку набавити једну књижицу са обележеним бројем страница, у коју је службеник који је вршио набавку хране и других ствари уписивао датум куповине, као и врсту и цену купљених ствари. Сваки обрачун морали су потписати и службеник и осуђеник (неписмене је потписивао управник завода или његов заменик уз сапотписе два сведока – осуђеника), а на свака три месеца књижица се морала закључити и потрошена свота обрачунати. Осуђеници су од награде која им је припадала по § 29 Уредбе о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге могли трошити на своје потребе онолико колико им управник завода одреди, узимајући у обзир: врсту и висину казне, морално владање и поправак, здравствено стање, стварне потребе и имовинске прилике осуђеника. По допуштењу управника осуђеници су за свој новац могли набављати храну и друге потребне ствари (нпр. сапун, прашак и четкице за зубе, књиге, часописе, папир за писање и сл.), при чему су животне намирнице могли примати искључиво од родбине. Имајући у виду да су се према Правилнику о исхрани осуђеника казних и других сличних завода из 1930. године¹⁶ такви осуђеници хранили о државном трошку, врсту и количину животних намирница намењених побољшању исхране при издржавању казне, као и начин њихове куповине одређивао је управник по сопственом нахођењу. Управник завода имао је право да

због рђавог владања осуђеника на извесно време смањи количину или забрани набавку животних намирница (члан 67).

Побољшица која се састојала у писању писама родбини и познаницима била је према члану 68 Кућног реда за казнене заводе по правилу допуштена тек у другој фази извршења казне. Право да пишу писма недељом и празником или у дане које одреди управник завода имали су слободњаци једном у две недеље, први пут осуђени због злочина или престапа, као и раније осуђивани који нису повратници једном у четири недеље, осуђени који су по други пут у казненом заводу или први пут у поврату једном у шест недеља, а осуђени који су три или више пута били у казненом заводу или су два или више пута у поврату једном у осам недеља. У члану 70 Кућног реда прописана је процедура за коришћење ове побољшице: осуђеник који је желео да пише писмо морао се најпре молбом пријавити чувару одељења. Чувар је молбу сопштавао заповеднику страже, који је осуђеника упућивао на молбени рапорт и даље поступао по наредби старешине задуженог за пријем молбених рапорта. У погледу побољшице у посетама, правило је било да осуђенике у казненом заводу може посећивати само родбина, а само изузетно и присни пријатељи. Посете су се по правилу примале недељом и празником и то у нарочито одређеној просторији и у присуству службеника кога одреди управник завода. Право на пријем посете имали су осуђеници у другом степену извршења казне исто као и право на писање писама: слободњаци једном у две недеље, први пут осуђени због злочина или престапа, као и раније осуђивани који нису повратници једном у четири недеље, осуђени који су по други пут у казненом заводу или први пут у поврату једном у шест недеља, а осуђени који су три или више пута били у казненом заводу или су два или више пута у поврату једном у осам недеља. Изузетно, управник завода могао је допустити и осуђеницима у првом степену казне писање писама „у важним породичним и имовинским пословима“. Исто у изузетним случајевима, управник је могао дозволити „вредним и ваљаним осуђеницима да и прекоредно пишу писма и примају посете ако се тиче важних породичних и имовинских послова“.

Алкохолна пића могла су се допустити осуђеницима само по наредби лекара као лек, „а никако као ужитак или као побољшање хране“ (члан 76). Осуђеници којима би управник завода у смислу § 44 Закона о извршавању казни лишења слободе допустио пушење дувана, могли

¹⁶ Правилник о исхрани осуђеника казних и других сличних завода од 25. априла 1930. године, *Службене Новине*, бр. 120 од 30.5.1930. Детаљније о исхрани осуђеника: Ивана Крстић Мистрицеловић, „Организација казних завода у Краљевини СХС/Југославији 1918-1945“, у: *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига група*, 81-84.

су о свом трошку набавити недељно највише: слободњаци 40 грама дувана или одговарајућу количину цигарета, а они који раде тешке послове ван завода 20 грама дувана или одговарајућу количину цигарета. Уношење у казни завод дувана, цигарета, папира за прављење цигарета и жижица било је најстроже забрањено. Зато су осуђеници којима је било допуштено пушење дувана на спољним радovima при повратку са рада на улазу у завод одређеном чувару морали предати дуван и дувански прибор, који би им се на њихов захтев враћао приликом сваког одласка на спољни рад. Осуђеници којима је на основу § 76 Закона о извршавању казни лишења слободе или наредбе лекара било допуштено пушење дувана у заводу морали су се за време пушења одвојити од других осуђеника којима пушење није било допуштено. Пушење дувана било је забрањено у затвореним заводским просторијама, те су осуђеници којима је то било допуштено могли пушити дуван само у за то нарочито одређеном простору „на слободном ваздуху“ (члан 79). Ниједан осуђеник коме је било допуштено пушење није смео код себе држати дуван и дувански прибор, већ га је морао предати на чување за то одређеном лицу – у време одређено за пушење пушачима се разделявао њихов дуван, а потом би им се сав преостали дуван са прибором поново одузимао и предавао на чување за то одређеном лицу. У случају кршења наведених прописа о пушењу дувана осуђеницима се могло убудуће сасвим или за извесно време забранити пушење дувана, а поред тога били би и дисциплински најстроже кажњени (члан 83).

Свим осуђеницима доброг владања и марљивих у раду, без обзира на њихов узраст и на врсту казне, могли су по допуштењу управника завода уживати извесне олакшице. Према члану 84 Кућног реда, таквим осуђеницима је управник завода допустити да код себе држе слике своје најближе родбине, да на прозору своје ћелије или заједничког затвора држе и негују цвеће, да за време одмора играју шах или неку другу поучну игру, да набаве и код себе држе календар, да се на слободном ваздуху баве вежбама и играма, да свирају инструменте који не проузрокују велику ларму, да „учествују у певачком збору и оркестру или да присуствују музичким приредбама и приказивању поучних и васпитних филмова.

Поступак са осуђеничким молбама, жалбама и пријавама детаљно је регулисан Кућним редом. По правилу, сваки осуђеник који је желео да поднесе било какву молбу, жалбу

или пријаву требало је да се пријави чувару одељења, а овај је то саопштавао старешини одређеном за рапорт. Рапорти за пријем молби, жалби и пријава осуђеника морали су се држати најмање два пута месечно, у време и на месту које за то одреди управник завода. Изузетно, у „особито важним и хитним случајевима“, молба, жалба или пријава могла се поднети непосредно управнику или било ком чиновнику завода који ју је морао одмах доставити управнику. Поред тога, осуђеници су имали право да непосредно поднесу молбу, жалбу или пријаву и изасланику Министарства правде који би дошао у обилазак и преглед завода. Најзад, за сваку лажну пријаву или неоправдану жалбу осуђеник подносилац могао је бити кажњен дисциплински, а уколико би његов поступак представљао дело кажњиво по Кривичном закону одговарао је и кривично (члан 88).

Поступак са молбама за помиловање био је уређен у посебном одељку. По правилу, осуђеници су могли подносити молбе за помиловање тек пошто би издржали једну трећину досуђене казне. Само изузетно, и то „из особито важних разлога који према стању списка нису били дотле познати“, осуђенику се могло допустити да молбу за помиловање поднесе и пре тог времена. Молба за помиловање подносила се усмено на рапорту управнику завода, који је могао да уважи или не уважи разлоге молиоца. Уколико би управник завода уважио разлоге из којих је молба поднета, састављао би се записник који су поред њега потписивали деловођа и молилац (неписменог осуђеника потписивао је онај кога би он за то овластио). Уколико су разлози којима је осуђеник правдао своју молбу противречили чињеницама утврђеним судском пресудом или ако су били сасвим безначајни, управник завода имао је право да одбије молбу, што би и забележио у рапортну књигу и лични спис осуђеника (члан 93). По правилу, осуђеник се за подношење молбе за помиловање могао јавити управнику на рапорт највише два пута годишње. Сваку примљену молбу за помиловање управник завода је упућивао суду који је изрекао пресуду у првом степену ако је осуђеник пре осуде био грађанско лице, а Министарству војске и морнарице ако је дотични осуђеник пре осуде био војно лице. Поступак са молбама за помиловање болесних осуђеника био је исти као и са молбама здравих. Само у случају када би заводски лекар утврдио да молилац болује од тешке или неизлечиве болести опасне по живот, молба за помиловање непосредно се слала Министарству правде. Управник завода је по саслушању

Саветодавног одбора казног завода све молбе за помиловање заједно са својим образложеним предлогом упућивао на решавање надлежној власти (молбе Министарству војске и морнарице достављао је преко Министарства правде, а све остале непосредно надлежној власти).

У завршним одредбама било је предвиђено да ће лекар завода у споразуму са управником прописати Кућни ред за заводске болнице, који ће добити обавезну снагу пошто га одобри министар правде (члан 98). Наглашена је и дужност заповедника чувара да сваком осуђенику приликом његовог ступања у казнени завод саопшти §§ 69 и 143 Кривичног законика, све главније одредбе Закона о извршавању казни лишења слободе и овог Кућног реда. Најзад, у члану 100 било је прописано да Кућни ред „ступа у живот и добија обавезну снагу од дана кад се обнародује у Службеним новинама, када престају важити сви прописи који би били њему противни“.

Закључак

Кућни ред објављен је у Службеним новинама Краљевине Југославије 4. јануара 1932. године.¹⁷ Његовим ступањем на снагу су раније потврђена Правила кућног реда појединих казних завода остала у важности као супсидијарни извор права уколико нису била у супротности са општим Кућним редом. Управе свих казних завода тиме су добиле могућност једнообразног поступања са осуђеницима за време извршавања казни лишења слободе у циљу њихове ресоцијализације. Преостало је да се решења Кућног реда примене у пракси, што, како се испоставило у погледу појединих одредаба није било лако постићи.

Из референтне литературе и сачуване архивске грађе види се да су највише проблема управама казних завода задавала правила о раду осуђеника, као и прописи о осуђеничкој дисциплини. Проблеме у пракси стварале су и одредбе о преписци, посетама, набавци књига и другим олакшицама на које су током издржавања казне политички осуђеници имали право, као и правила о жалбама и пријавама којима су осуђеници свакодневно засипали заводске управе.

Не би се, међутим, на основу доступних извора могло закључити да је једини узрок свих поменутих потешкоћа у уједначавању осуђеничког третмана применом правила

Кућног реда из 1931. године био мањак новца. Ван сваке сумње то јесте био важан реметилачки фактор у организацији живота и услова живота у већини казних завода – на недостатак материјалних средстава често су се жалиле и управе казних завода, често се управо њиме правдајући за неиспуњење појединих прописа. Ако се не би могло рећи да је био важнији од финансијског, свакако је дубљи разлог због кога су услови живота осуђеника у појединим казним заводима остали различити и након доношења јединственог Кућног реда био карактер југословенског друштва. Друштвене прилике условљене различитим економским, политичким и културним обрасцима који су се попримили одлике традиционалног споро или никако мењали, не само да нису биле исте у свим областима уједињеним 1918. године, већ су се разликовале и унутар једне области. Стога су све до слома Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године међу затворима остале разлике у животним условима и третману осуђеника. У погледу амбијенталних услова који су били нужна претпоставка примене савремених пенолошких учења, најмодерније су биле казнионе на подручју бивше Аустроугарске монархије, нарочито оне у Лепоглави, Сремској Митровици и Старој Градишци, као и казнени заводи у Зеници и Загребу. Управо су у тим заводима комунисти упућени на издржавање казне као политички осуђеници наставили своје деловање и организовали својеврсне идеолошко-пропагандне школе, а утицај комунистичких идеја ширио се чак и изван затворских зидина. Казнени заводи у предратној Краљевини Србији остали су неререформисани, а главна сметња остварењу сврхе кажњавања лишењем слободе била је њихова пренатрпаност. Капацитети казних завода у Београду,¹⁸ Пожаревацу, Нишу и Скопљу нису били довољни да приме све осуђенике, нарочито од времена увођења диктатуре 1929. године, када је решеност режима да се што ефикасније обрачуна са својим противницима резултирала знатно увећаним приливом политичких осуђеника. Пошто су надлежни државни чиниоци били готово незаинтересовани за предузимање потребних мера на побољшању услова живота осуђеника у казним заводима, стање је остало непромењено: затворски третман био је нека врста зачараног круга у коме су нормативни оквир и стварни живот осуђеника имали мало додирних тачака.

¹⁷ Кућни ред за казнене заводе Бр. 148420 К-3281 од 26. 12. 1931. *Службене Новине*, бр. 3 од 4.1.1932.

¹⁸ Казнени завод у Београду постојао је до 1930. године. В. Закон о укидању Београдског казног завода од 30.4.1930. године, *Службене Новине*, бр. 105 од 10.5.1930.

Резиме

Услови издржавања казне лишења слободе у казним заводима у међуратној југословенској држави били су различити. Осим наслеђених правних и стварних разлика у областима које су 1918. године уједињене у једну државу, неједнак третман осуђеника у 12 казних завода колико их је било у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини Југославији од 1929. године) био је последица казнено-правног партикуларизма, али и мањка финансијских средстава за преуређење појединих затвора у складу са савременим пенолошким принципима. Доношење јединственог Закона о извршавању казни лишења слободе 1929. године и прописивање јединственог Кућног реда за казнене заводе 1931. године номинално је био извештај помак у уједначавању услова издржавања казне у југословенским затворима. Управе казних завода су прописивањем општих правила Кућног реда добиле могућност једнообразног третмана осуђеника током извршавања казни лишења слободе у циљу њихове ресоцијализације. Одредбе Кућног реда, међутим, нису у пракси примењиване на исти начин у казним заводима, чије су се управе суочавале са различитим потешкоћама када је требало у живот спровести прописана решења. Највише проблема затворским управама задавала су правила о раду осуђеника и о осуђеничкој дисциплини. Одредбе о олакшицама на које су током издржавања казне политички осуђеници имали право често су остајале мртво слово на хартији, а прописана правила о молбама, жалбама и пријавама којима су осуђеници свакодневно засипали заводске управе оптерећивали су администрирање затворима. Што се узрока који су представљали препреку спровођењу у живот ових одредби Кућног реда, поред недостатака финансијских средстава за уређење затвора на савременим основама што је у знатној мери отежавао фактичко уједначавање третмана осуђеника у свим казним заводима и било највидљивији узрок, постојао је још један веома важан, дубљи разлог због кога су услови живота осуђеника у казним заводима у међуратној југословенској држави остали неједнаки и након ступања на снагу Кућног реда 1932. године – карактер самог друштва југословенске Краљевине. Условљене различитим економским, политичким и културним обрасцима који су се попримивши одлике традиционалног споро или никако мењали, друштвене прилике у Краљевини Југославији

биле су различите не само у појединим областима које су 1918. године ушле у заједничку државу, већ и у појединим ужим подручјима у једној истој области. Решеност режима да се што ефикасније обрачуна са својим противницима резултирала је увећањем прилива политичких осуђеника, те је пренатрпаност постала главна бољка казних завода. Незаинтересован да предузме потребне мере за стварно побољшање услова живота осуђеника у казним заводима, режим је у третману осуђеника створио стање мимикрије: прописивањем модерних пенолошких правила носиоци режима стварали су нормативни оквир који у пракси није био примењив. Стога се све до слома Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године правила о извршавању казни лишења слободе у казним заводима неретко нису могла спровести у свим казним заводима, те су остале и разлике у животним условима и третману осуђеника.

Литература

1. Дракић, Г.: „Формирање правног система у међуратној југословенској држави“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1-2/2008.
2. Живановић, Т.: „Досадањи рад на изједначењу законодавства у Краљевини С. Х. С.“, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXII, бр. 3, 1927, 162.
3. Закон о извршавању казни лишења слободе од 16. 2. 1929, *Службене Новине*, бр. 47 од 26.2.1929.
4. Закон о продужењу рока за краћи поступак за изједначење законодавства и управе у земљи, *Службене Новине*, бр. 268 од 24.11.1926.
5. Закон о укидању Београдског казног завода од 30.4.1930. године, *Службене Новине*, бр. 105 од 10.5.1930.
6. Константиновић, М.: „Изједначење закона“, *Књижевни север*, Суботица, 1925, I.
7. Крстић Мистрицеловић, И.: „Кривично право у Краљевини СХС/Југославији од 1918. до 1941. године“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 - књига група*, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет Београд, Пожаревац, 2020.
8. Крстић Мистрицеловић, „Организација казних завода у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941“, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 - књига група*, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет Београд, Пожаревац, 2020.

9. Кућни ред за казнене заводе Бр. 148420 К-3281 од 26. 12. 1931. *Службене Новине*, бр. 3 од 4.1.1932. године.
10. Марковић, Б.: *Уџбеник судској кривичној поступци Краљевине Југославије*, Београд, 1930.
11. Нацрти кућног реда за казнене заводе, Архив Југославије, Министарство правде, Фонд 63, 211.
12. Павловић, М.: *Југословенска држава и право 1914-1941*, Крагујевац, 2000.
13. Правилник о исхрани осуђеника казних и других сличних завода од 25. априла 1930. године, *Службене Новине*, бр. 120 од 30.5.1930.
14. Правилник о униформисању осуђеника казних завода и судских затвора од 5. фебруара 1932. године, *Службене Новине*, бр. 37 од 17.2.1932. године.
15. Распис министра правде о светковању празника у казним заводима, заводима за принудан рад, државним узгајалиштима (домовима за васпитање малолетника) и судским затворима од 24.1.1926. године, *Службене Новине*, бр. 27 од 6.2.1926.
16. Уредба о организацији, употреби и наплати осуђеничке радне снаге у казним и другим сличним заводима од 18.1.1930. године, *Службене Новине*, бр. 23 од 31.1.1930. године.
17. Уредба о уређењу Министарства правде, *Службене Новине*, бр. 168 од 23.12.1919.
18. Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28.6.1921, *Службене Новине*, бр. 142 А од 28.6.1921.

HOUSE RULES IN PENITENTIARIES IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Abstract: Conditions of serving a custodial sentence in prisons in the interwar Yugoslavia varied greatly. Apart from normative and factual differences that stemmed from different legacies in areas united into one state, unequal treatment of convicts in the existing 12 penitentiaries was a consequence of criminal law particularism, but also a lack of financial resources for reorganization of individual prisons in accordance with modern penological principles. With the enactment of the unified Law on the Execution of Imprisonment Sentences in 1929 and the prescribing of the unified House Rules for Penitentiary Institutions in 1931 some progress was made in harmonizing the conditions of serving sentences in Yugoslav prisons. The analysis of the provisions of that House Rules in this paper aims to provide an answer to the question of how much its solutions have contributed to the unification of prison conditions in the normative sense, and to the extent that this is possible in reality.

Key words: convicts, imprisonment, penitentiaries, house rules

Изворни научни рад.

АНТРОПОЛОШКО ВИЂЕЊЕ ЖЕНА ОСУЂЕНИЦА ПОЖАРЕВАЧКОГ ЖЕНСКОГ ЗАТВОРА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Апстракт: Проблем жена осуђеница у Пожаревачком казненом заводу у периоду Кнежевине/Краљевине Србије,² из угла антропологије, настављамо погледом кроз период уједињења у Краљевину СХС/Југославију. Иако историјски различит од периода 19. и почетка 20. века, проблеми и појаве везане за женске деликте и санкције остају идентични. Породично насиље које резултира убиствима из самоодбране или освете, или језива убиства са предумишљајем која носе тежину наслеђа из примарних породица, и даље су основна кривична дела и током међуратног периода. Изузетак чини већи број политичких осуђеница чија дела уносе временску и политичку димензију у недогађајну историју судбина осуђених жена.

Кључне речи: Пожаревачки казнени завод, женски затвор, кривична дела, насиље у породици, политичке осуђенице, кривичне санкције за жене

“Затворима се називају сва она места, која служе за чување особа, лишених од стране судова личне слободе или за почетке издржавања њихове казне” - каже се на самом почетку Предлога и нацрта “Кућног реда” за судски затвор Окружног суда у Панчеву...³

ПРИЛИКЕ У КРАЉЕВИНИ СХС/ ЈУГОСЛАВИЈИ - закони и њихова примена по административно-територијалној подели

По великој победи у Првом светском рату и стварањем Краљевине уједињених Словена, после првог одушевљења и еуфоричности победе, полако су се појављивали проблеми, испливали наслеђени сирвивали претходних држава, различитих етоса и културних различитости.

Бројни су фактори који су кочили развој државе умножавајући проблеме, дотицали су дно државе умножавајући и број незадовољних, бирократа и клерикалаца, ригидних и необразованих, али и број бунтовника и криминалаца.

Уставне промене, закони и прописи чињени су у циљу мењања наслеђеног стања и тако довели до шест правних подручја⁴ која су, уместо унификације правних норматива, довели до продубљивања различитости,⁵ рефлектујући се

1 Ауторка је доктор антропологије и етнологије, архивски саветник у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Драгана Милорадовић, *Антрополошко виђење жена са мајрина друштва - осуђенице Женског затвора у Пожаревачком Казненом заводу у 19. веку*, у: «Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац», св. 7, Пожаревац, 2018, стр. 162-174.

3 Архив Југославије, фонд Министарство правде СХС/Југославије

4 Шест правних подручја: “србијанско, црногорско, војвођанско, хрватско-славонско, далматинско-словеначко и босанско-херцеговачко”, Николај Д. Пасаруков, *Изједначење закона*, у: *Јубиларни зборник живиха и рада СХС I.XII 1918 - 1928*, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928, стр. 328.

5 Више: Ивана Крстић Мистрицеливић, *Кривично право у Краљевини СХС/Југославији од 1918. до 1941. године*, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода*

на несрећеност политичких прилика. Подела на правна подручја учињена је према “важности правних прописа који су у њима примењивани и према судско-административној надлежности”.⁶

У циљу унификације донет је и Кривични законик за Краљевину СХС, 29. јануара 1929. године, који је својим одредбама превасходно штитио и пружао заштиту државној власти, њеним органима и владару, а за тешка дела предвиђао је и смртну казну.⁷ Шестојануарска диктатура доноси унификацију прописа о судском поступку,⁸ а законе је спроводило 45 судова Краљевине Југославије.⁹

ПОЖАРЕВАЧКИ ЖЕНСКИ ЗАТВОР

Већ на почетку уједињења у Краљевину, на територији новостворене државе за издржавање казни лишавања слободе, који би изрекао “суд за злочинства” постојало је 12 нарочитих казних завода који су могли да приме 9.000 осуђеника. “Почетком године 1928 имали су сви заводи скупа 6355 мушких и 895 женских осуђеника, и то: у Србији београдски на Чукарици (Ада Цигалија) 358, пожаревачки 1121 мушких и 210 женских, нишки 820 и скопски 736; у Црној Гори, подгорички 132 мушка и 12 женских; у Босни и Херцеговини: зенички 709; у Хрватској и Славонији: лепоглавски 997, староградишки 585, митровички за старије 789 а за малолетнике 108 и загребачки за женске 611 и Бегуње за женске 62.”¹⁰ Морално посрнула и “злу склона лица” осуђена по члану 6 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, од 1921. године, по издржаној казни

упућивани су у заводе за принудни рад - староградишки завод за мушкарце, а завод Бегуње за осуђенице.¹¹

ФОТОГРАФИЈА 01¹²

Заводи за васпитање малолетника “у које се упућују и криминално посрнула недорасла и малолетна лица, с циљем да се најдуже до пунолетства васпитањем и обучавањем за

Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020, стр. 13.

6 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Правни факултет Београд, 2013, стр. 327.

7 Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Правни факултет Београд, 2013, стр. 330.

8 Више: Љ. Кркљуш, навед. дело, стр. 330 и 332.

9 Више: Иван Јанковић, *На белом хлебу - смртна казна у Србији 1804 - 2002*, Службени гласник - Клио, Београд, 2012, стр. 287.

10 Драгана Милорадовић, *Осуђенице пожаревачкој Казненој завода у периоду између два светска рата*, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020, стр. 157; према: Др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 379.*

11 По званичном извештају, почетком 1928. године било је 112 осуђеника и 96 осуђеница. Према: др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 380; Ивана Крстић Мистрицеливић, *Организација казних завода у Краљевини СХС/Југославија 1918-1941*, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Историјски архив Пожаревац, 2020, стр. 51; 2) упућивање у завод за рад имало се извршавати над мушким лицима у заводу за принудан рад у Старој Градишци, а над женским лицима у заводу за принудан рад у Бегуњу.*

12 Легенде фотографија дате су на крају текста.

ФОТОГРАФИЈА 02

времена морално подигну и одврате с пута на који су залутала”, у Краљевини СХС било их је 4, почетком 1928. године са укупно 193 мушка и 32 женска питомца, и то у Србији: дом малолетника у Београду 41, у Хрватској и Славонији: државна узгајилишта Глина 125, пахинско (срез Иванец) 37 мушких и Пожега 32 женска.

Подпредседник Стола Седморице закључује да заводима управљају (с успехом) педагошки образована лица, али да, иако су заводи најподесније средство за сузбијање кривичних дела, она се мерама могу само ограничити али не и нестати.¹³

Сви заводи потпадали су под надзор и врховну управу Министарства Правде.

Иако законски основи нису уједначени, начињено је, реципроцитетом, провизорно јединство у сегменту извршења казни. Тако су осуђеници из Србије и Босне издржавали казне у заводима Хрватске и Славоније, из Црне Горе и јужне Далмације у зеничком заводу, а из Војводине, која нема посебног казног завода, слали су осуђена лица у пожаревачки и митровачки завод.

¹³ др Никола Огорелица, навед. дело, стр. 380.

Тако је прописано да се у Казнени завод у Пожаревцу (Забели) упућују:

- пунолетне и старије малолетне осуђенице осуђене на казну робије, заточења, строгог затвора или затвора од 1-5 година од стране првостепених судова на територији апелационих судова у Скопљу, Београду и Новом Саду, и

- пунолетне и по правилу старије малолетне осуђенице осуђене на казну робије, заточења, строгог затвора или затвора од 1-5 година од стране Државног суда за заштиту државе.¹⁴

Женски казнени завод у Пожаревцу, у новој држави, Краљевини СХС, установљен је Решењем министра правде бр. 17254/1922 од 4. априла 1922. године, и одмах је Управи Нишког казног завода наређено је да све осуђенице премести, а свим судовима да од 20. априла 1922. осуђенице упућују у Пожаревац.¹⁵

¹⁴ И. Крстић Мистрицеловић, *Организација казних завода...*, стр. 72.

¹⁵ Више: Невенка Кнежевић Лукић, *Просторни, амбијентални и безбедности услови за издржавање казни лишени слободу у Пожаревачком казно-поправном заводу (1918-1941)*, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Посебна издања, књига 16, Историјски архив*

ФОТОГРАФИЈА 03

Пожаревачки казнени завод остао је на истој локацији,¹⁶ у близини железничке станице, и већ августа 1919. почело се са разчишћавањем порушених зграда - „стана управничког, затвореничког завода, магацина, пекарнице и куварнице, ковачнице и коларнице, осталих мањи зграда...“ да се разнесе земља остала од копања темеља за подизање новог женског завода и још много других послова.¹⁷

О вечини Пожаревачког казног завода, намештеницима и запосленима, као и о броју осуђеника и осуђеница

најтачнију слику нам пружа извештај од 23. јуна 1932. године,¹⁸ у коме заповеник страже констатује да у Пожаревачком казноном заводу има 466 осуђеника и 16 осуђеница из претходног периода, у Пожаревцу 159 мушких и 165 женских осуђеника које чува 14 чувара; у Забели су 2 осуђенице, док основну школу похађа 51 осуђеник.

У наведеном извештају из 1932. године заповедник наводи да се за лекарску помоћ јавило се 10 осуђеника и под поштедом је 156, у бекству је 11 осуђеника и 3 осуђенице, под судом 8 и у душевној болници 3 осуђеника, што укупно чини збир од 1153 осуђеника и 186 осуђеница, које чува укупно 82 чувара.

Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020, стр. 126.

¹⁶ Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међурајном времену 1918 – 1941*, књ.1, Пожаревац, 2017, стр. 121.

¹⁷ Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- 26-304-195.

¹⁸ Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 – 172-149.

Штавише, заповедник у извештају даје и податак о етничкој припадности заточеника/осуђеника Пожаревачког казног завода - од укупног броја осуђеника/осуђеница Срба - Српкиња је 1131, а Турака – Була 183.¹⁹

Документ из 1938. године²⁰ молба управе Пожаревачког казног завода упућена министру правде за доделу већег броја чувара - открива да се на издржавању казни у Пожаревцу налази више од 1300 осуђеника и осуђеница, а да има само 99 чувара и 5 чуварки.

Посредно, из извештаја, наруџбеница за израду ручних радова и молби, сазнајемо и имена ангажованих жена - лекара, чуварки, чиновника. Да је писар управе, 2. априла 1931. године, била Милица Живковић, сазнајемо из докумената којим она наручује да јој се израде одређени ручни радови.²¹ У списку запослених и ангажованих чиновника, чиновника приправника и стручних пословођа у Женском затвору у Пожаревцу, на броју 28 налазимо Миленковић Јевросиму, ћилимарског пословођу, и на броју 34. Давидовић Јованку, која је била “грудни лекар”.

Међу “чуварима званичницима” налазимо на Гргуровић Анђелију (на броју 12), Јеремић Љубицу (на броју 34), Јовић Милицу (на броју 35), Марковић Мару (на броју 41). Као служитељи чувари: Костић Јелена (на броју 6), Стуковић (нечитко презиме) Даница (на броју 9). Све наведене чиновнице биле су дужи низ година активне у служби.²² Ангелина Молеровић помиње се као заступник управника 1938. године.²³

“КУЉНИ РЕД” у режиму затвора и стање у Пожаревачком женском затвору

Министарство правде инсистирало је на установљењу кухног реда сваког завода и њиховом достављању министарству.

Као што законски основи нису били уједначени, тако се и начин устројства издржавања казне и распоређивања

ФОТОГРАФИЈА 04

осуђеника разликовао по казним заводима. У Скопљу, Нишу, Подгорици и у Пожаревцу, као и у женским заводима у Бегуњама, Нишу и Пожаревцу, опстао је систем заједничког затварања, без класификације осуђеника, док је у заводима у Лепоглави, Марибору, Старој Градишци, Зеници и Сремској Митровици задржан систем који је био примењен за време Аустроугарске монархије.²⁴

²⁴ Н. Кнежевић Лукић, навед. дело, стр. 116.

¹⁹ Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63 – 172-149.

²⁰ Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63- 198 - 186 - 38 - од 01.06.1938. Молба управе Пожаревачког Казног Завода за додатне чуваре.

²¹ Историјски архив Пожаревац (ИАП), Пожаревачки казнени завод (ПКЗ), 1931. фот. 7907 и 7908 dm.

²² Архив Југославије, Министарство правде, 63-172-149.

²³ М.Манојловић, *Пожаревац у међурашном периоду II 1918-1941*, Пожаревац, 2019, стр. 15.

29. Магистарски извештај - управна зграда (2676/37) у Београду
 Јулија Стојић - 1937. год. прва група II. разреда, упућен у рад
 Магистарски извештај

Саписак

Овдје је дао свој извештај, који је садржио све податке о радној згради, који су били задовољни, јер је био у складу са прописима и стандардима.

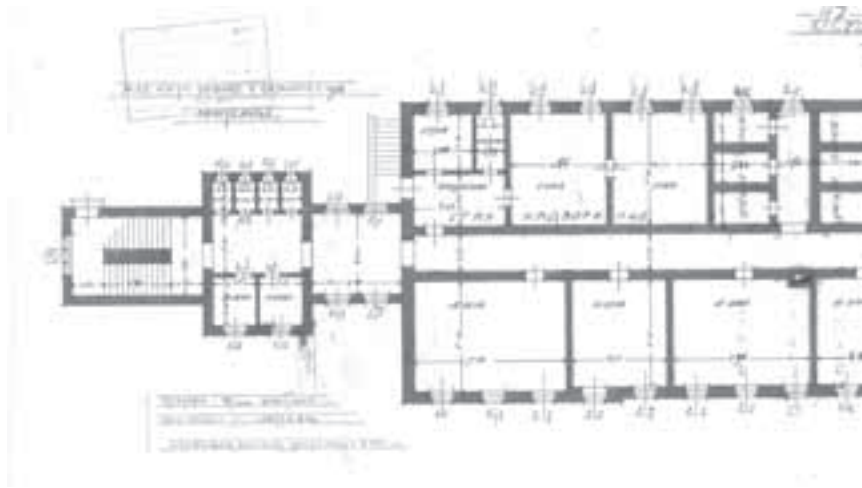
№	Име и презиме	Звање	Зачински саписак
1	Михаиловић Милош	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
2	Петровић Михаило	2.9. јуниор инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
3	Ђукић Борис	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
4	Ђукић Борис	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
5	Ђукић Милош	"	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
6	Ђукић Милош	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
7	Ђукић Борис	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
8	Ђукић Милош	"	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
9	Ђукић Милош	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
10	Ђукић Борис	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
11	Ђукић Милош	"	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.
12	Ђукић Борис	инженер	Радио за унапређење рада у згради, јер је био у складу са прописима и стандардима.

Извештај је дао, који је садржио све податке о радној згради, који су били задовољни, јер је био у складу са прописима и стандардима.

ФОТОГРАФИЈА 05

Разлике су постојале и у оквирима правила кућног реда, али начин поступања са осуђеницима био је у свим заводима скоро исти.

Дистанцирајући осуђенице, Пожаревачки казнени завод ангажовао је жене стражарке, као и друго особље за старање о реду и дисциплини у заводу, које су о својим проблемима и испуњеним задацима подносиле извештаје.

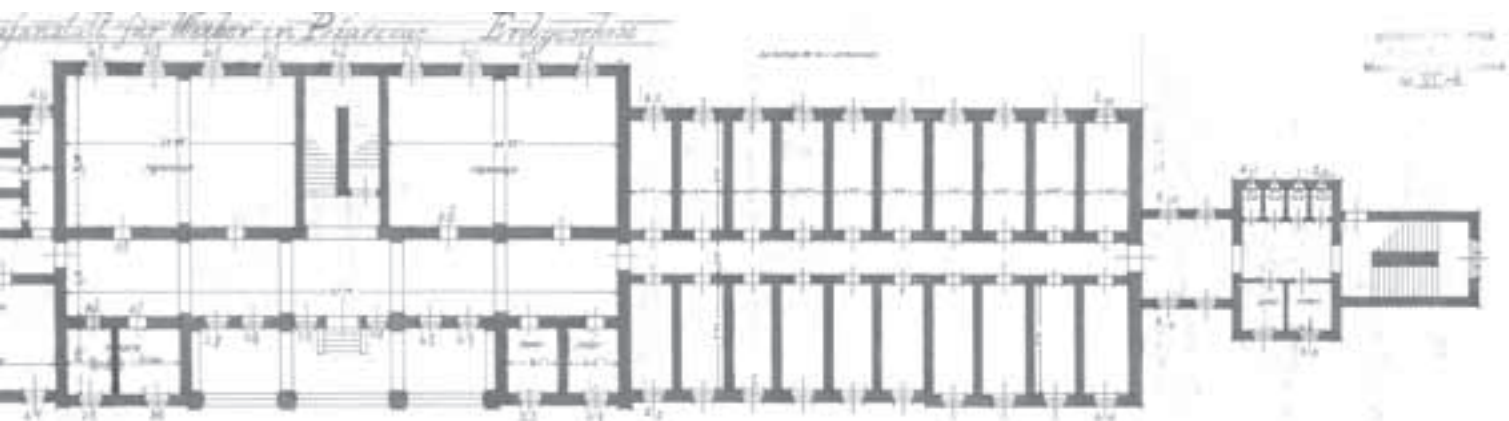

Старешински извештај садржи оцену о стручној способности, о владању у служби и ван ње, о марљивости и поузданости у служби, о врсти послова које је радио у времену за које се врши оцењивање, опште мишљење и предлог § 37. закона и о показаном успеху, и потпис старешине надлежности. У грађи Пожаревачког казног завода, који се чува у Историјском архиву Пожаревац, налазимо и старешински извештај Јеремић Љубице, стражарке „II групе служитеља за годину 1931 у смислу § 35, 36 и 37. Закона о чиновницима и осталим државним службеницима грађанског реда.” У 1937. години, за период од месец дана, чуварка Јеремић такође је добила оцену да је „стручно спремна и способна, марљива и поуздана...вршила дужност чуварке осуђеница у Пожаревцу са добрим успехом“. Њен професионални приступ послу значило је и њено дугогодишње ангажовање. Извештаје су примале две особе које су се потписале на месту управника Казног завода, и старешински извештај стизао је и на сто министра правде.²⁵

Женски казнени завод, по забележеном стању 1926. године,²⁶ располагао је са више засебних објеката. Затворски део чинило је 18 већих осуђеничких соба и 54 мањих. Слободњаци су користили две мање собе, болница је била смештена у четири одељења, чувари су имали једну просторију за своје потребе, док је три канцеларије користила управа.

²⁵ Као и извештај стражарке Јеремић из 1937, ИАП, ПКЗ, 1937.

²⁶ Н. Кнежевић Лукић, навед. дело, стр. 127, фуснота 98: Архив Југославије (АЈ), 1926, 2-7. Комисијско извешће од 15. јануара 1926. године.

ФОТОГРАФИЈА 06

Извештај казује да је у заводу 183 осуђенице, што значи да су биле подељене по 3 до 4 у сваком одељењу. На лечењу се налазило 16 болесних осуђеница, смештених у три собе издвојене болничке зграде, док је једну просторију користила болничка послуга. Ту је и посебан објекат у функцији радионице за малолетне и у другом делу се налазио стан за чувара који је ту боравио са породицом.²⁷ Млађе малолетнице биле су смештене у Заводу за поправку млађих малолетница у павиљону „Дубравица“.²⁸

Услови за издржавање казни лишења слободе нису били исти за све осуђенике. Повољније услове имали су комунисти посебно жене „јер оне имају боље собе, велике, више ваздуха и у свему боље него остале осуђенице.“²⁹

Јеловник, који је одобравало Министарство правде уз кућни ред, намењен здравим особама, предвиђао је да затвореницима ујутру буде сервирана запржена чорба, црна кафа или чај са 12.50 дкг хлеба, у подне чорба са варивом, а увече вариво. Три пута недељно прописана је количина меса – уторком, четвртком и недељом. Следовало им је дневно и килограм хлеба од помешаног пшеничног, ражаног „наполичног“ и кукурузног брашна, „према обичајима краја где је завод“.

27 Н. Кнежевић Лукић, навед. дело, стр. 127, фуснота 99.

28 Н. Кнежевић Лукић, навед. дело, стр. 127, фуснота 100.

29 Н. Кнежевић Лукић, навед. дело, стр. 131, фуснота 145: АЈ, 726-К2, Молба осуђенице Шарлоте Фридрих (од 21. јула 1932. године) управи ПКЗ за премештај у бољу собу.

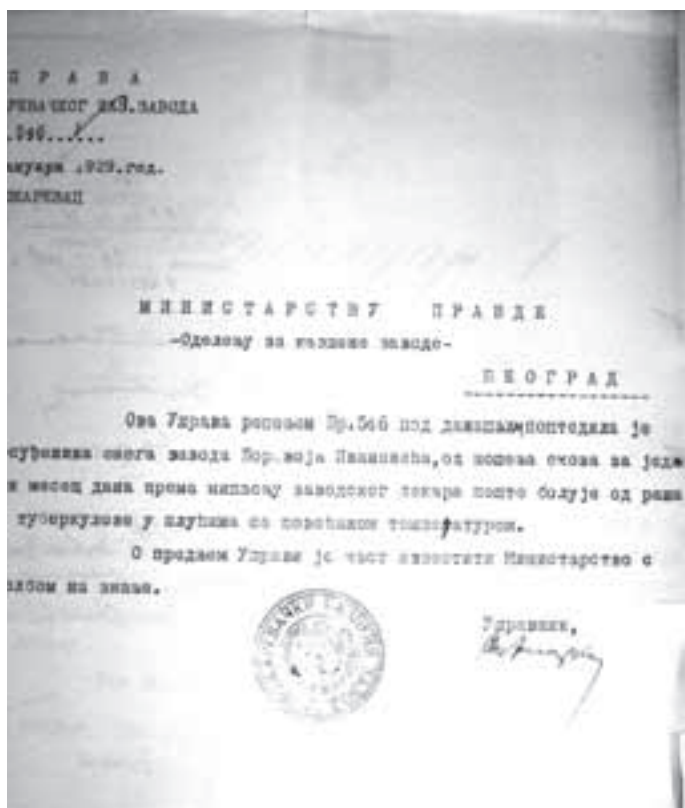
Предвиђено је да осуђеници израелитске вероисповести суботом и на своје празнике добију исту храну као и остали осуђеници, а за пасху им је дозвољено да имају мацес, обредни хлеб. Осуђеницима муслиманима куваће се у засебним казанима, и спремаће је кувар муслиман – „ако таквог у заводу буде било“.

Према извештајима које потписује управник дома, трудили су се да исхрана буде примерена, разноврсна, али и да буде доступна припадницима различитих вероисповести. У извештају управника Завода, Јеремића, за месец јули 1922. године, уз хлеб печени, „меса свежег, масти свињске“ врши се набавка „лоја говеђега“, а ту су и набавке „црног лука, пасуља, пиринча... тиквица, парадајса, бораније... сирћетне есенције, св(е)ж(ег) купуса“. Количине потребних намирница извео је рачуновођа Раде Мишић, а Извод из дневника људске хране здравих осуђеника-ца Пожаревачког казненог завода оверио управник Завода Трифковић.³⁰

„За исхрану осуђеника и осуђеница овога Завода од 16. јуна т.г. [1931. године] до 30. јуна т.г. у заводској башти убрато је: 29.608 кгр, црног лука, 1.131 “купуса, 1.136.5 “бораније, 1.414,25” грашка у меуни, 2.273” зеља и 2.244,5” тиквица” - у потпису је заводски баштован Александар Јанковић, а наређење је да се наведено поврће укњижи у магацинску књигу и сравни.³¹

30 ИАП, ПКЗ, 1922, фот. 8096.

31 ИАП, ПКЗ, 1931, фот. 7897; ИАП, ПКЗ, Извештај од 31. јула 1922.

ФОТОГРАФИЈА 07

Од оснивања Пожаревачки казнени завод примењивао је рад, како за осуђенике, тако и за осуђенице. Остварени приход распоређивао се сходно правилима и по одобрењу министра или његовог заступника, а вишак производа из пољопривреде коришћен је за побољшање исхране самих осуђеника.³² По истеку три месеца од заточења, радно ангажоване осуђенице за свој рад примају надокнаду. Део новчане надокнаде осуђенице могу утрошити на побољшање своје исхране – куповином белог хлеба, млека и млечних производа, сира и путера, као и сланине и воћа.

Настојало се да заводи имају болничка одељења. Министарство правде је, такође, предвидело да је упућивање у

завод на лечење или чување неурачуњљивих или лица са смањеном урачуњљивошћу, као и за лечење лица огрезлих у алкохол - за мушкарце у казнени завод у Лепоглави, а за женска лица били су предвиђени женски казнени заводи у Бегуњу и у Пожаревцу, у засебним одељењима болница.³³

Саставни део месечних извештаја су и извештаји амбуланте у којима су вршени детаљни пописи броја болесних, визита у амбуланте као и шири списак дијагноза које су констатоване. Пример бриге за осуђена лица налазимо у марту 1928. године који наводи да су болеснима издавани лекови: Acidum carbol crudum, Acid. Salicyl puh., Aqua destillata, Aether sulfuric, Aspirin past. Bayer, Bismuthum submitril., ...Hidrog. hyperoxid. original, Hidrog. Hydroxid 4%, ...Lysol, Natrium salicyl, Natrium bicarbon, ...Oleum ricini, Radix ipecacuanhae, Spiritus denaturat, ... Salol, ... Magnesium sulfericum, China composita...³⁴ што представља део доступне фармакогнозије из периода између два рата у Краљевини СХС/Југославији. Такозване “социјалне болести” - акутне заразне болести, туберкулоза, венеричне болести, маларија, алкохолизам, хроничке и дегенеративне болести³⁵ - и њихова велика распрострањеност, даје пресек социјалног стања у држави. Из бројности случајева “социјалних болести” можемо поткрепити слику о начину становања највећег броја становништва, о исхрани, хигијени, ниском нивоу здравствене просвећености, уопште о култури. Тешки услови рада обичног, сиромашног становништва, доприносили су да се болести шире међу радницима и сиромашнима. Тим пре, у скућеном простору међу осуђеницима, социјалне болести се и брже шире и носе теже последице. Из извештаја лекара видимо да је најзаступљенија болест у свим казним заводима, како пре Првог светског рата тако и после њега, туберкулоза, која односи животе не бирајући тежину кривице, године, пол, остављену бројну породицу код куће... У првој државној статистици Краљевине СХС, 1928. године, сагледавајући здравствену слику становништва Краљевине, констатује се да „ми немамо старица или нешто што је још горе – ми имамо младих старица, увелих и исцрпених младих и средовечних жена... Наша жена се под теретом двоструких дужности исцрпљује, троши, раније умире. Последице оваквог њеног

32 Више: Д. Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачког Казненог завода*, стр. 159; Д. Милорадовић, *Антиролошко виђење жена са маргина друштва - осуђенице Женског затвора у Пожаревачком Казненом заводу у 19. веку*, у: «Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац», св. 7, Пожаревац, 2018, стр. 166.

33 И. Крстић Мистрицеловић, *Организација казних завода...*, стр. 51.

34 “Осуђеничка Болница Београдског Казненог завода...Ада Циганлија” - ИАП, ПКЗ, 1928, фот. 4480 dm.

35 ИАП, Пожаревачка болница, картони и статистика одељења од 1919. године, на даље.

живота остављају трага и на њеном потомству.³⁶ Здравствена слика осуђеница, најчешће жена са саме маргине друштва, оптерећена је тешким венеричним болестима, туберкулозом проистеклој из ужасних услова живота пре осуде, многих болести које се јављају као последица хроничне неухрањености, алкохола, запушеног живота... Да би се обезбедила здравствена каква-таква заштита осуђеница, Пожаревачки казнени завод ангажовао је лекаре. Др Софија Љешевић, прва Пожаревљанка лекар, 1922. године, пише министру Правде: „Сазнала сам да у овдашњи Казнени завод долазе женске осуђенице. Пошто сам за време ратова неколико година вршила дужност лекара казног завода женских и мушких осуђеника, ја се и овога пута обраћам Господину Министру са молбом да ми се то место уступи као дугогодишњем болничком лекару. Пристајем да ту дужност вршим са хонораром од 500 динара месечно. У случају да за женске нећете узимати нарочитог лекара, и да у томе нећете чинити поделу, ја пристајем да за тај исти хонорар вршим дужност и у мушком и у женском Казненом заводу, па било то у Забели или у Пожаревцу, само бих у таквом случају за Забелу тражила кола од исте управе, којима би могла свакодневно обилазити болеснике у Забели.“³⁷ У списку запослених и ангажованих чиновника, чиновника приправника и стручних пословођа у Женском затвору у Пожаревцу из 1931. године наилазимо и на Јованку Давидовић, која је била “грудни лекар”.

Лечење је обављано у болници, амбулантно или “превојем”. Најчешће дијагнозе су: dysenteria, febris recurrens, morbilli, scerlatina, појављује се и variola vera, cholera asiatica, gonorrhoe, anaemia, angina, arithmia cord., arteriosclerose, abscess cerebri, broncho-pneumonia, catarrh. ventriculi, conjunctivitis, emphysema pulm., epilepsia, carcinoma uteri, hernia, herpes zoster, menorrhagia, malaria, metrorrhagia, mastitis, gravidas, struma, scrophulosis, tumor., али наилазимо и на gingivitis, caries dentis, или nihil...

Точидер у Годишњем извештају за 1923. годину бележи да се јавило укупно 1695 болесних.³⁸ Сличан извештај налазимо и у грађи Министарства правде коме Управа женског казног завода у Загребу доставља извештај о болесним осуђеницама од туберкулозе, на дан 31. децембра 1932. упоређујући податке оба извештаја можемо закључити о веома сличној болесничкој слици и ситуацији у казним

ФОТОГРАФИЈА 08

заводима, где је највише осуђеника/ца оболелих од туберкулозе.³⁹ О стању тешко оболеле осуђенице управа је имала обавезу да обавести најближу родбину.

У случају смрти осуђеника, управа је обавештавала родбину али и “власт надлежну за расправу о његовом наслеђу”.⁴⁰ Лекар би констатовао смрт осуђенице, или по

36 Милева Б. Милојевић, *Наше жене*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, стр. 690.

37 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-40-171-22.

38 ИАП, ПКЗ, кут. 41, 1923.

39 Архив Југославије, фонд Министарство правде, 63-1933.фасц. 193:193 – 1-33.

40 И. Крстић Мистрицеловић, *Кривично право...*, стр. 36.

извршеном прегледу констатовао самоубиство, састављао записник, али као место смрти није се наводио казни завод.

Акта сведоче и о тешком крају осуђенице Јулке Рељић, која је, осуђена на 20 година робије, 1935. године 1. септембра затражила помиловање и отпуст, али болест је учинила своје. Уз дијагностикован малигнитет као узрок смрти, само седам дана по тражењу отпуста, њена породица обавештена је о смрти осуђенице која није сачекала одговор надлежног министарства.

Спроводићи процедуру, комијски је утврђено да је покојница за собом оставила: „један перјани јастук са поставом од шифона, једно ћебе летње, једна стара крпара, ... једна штрикана стара вунена сукња, ...четири летње блузе...један пешкир чупави хигијенски, једне платнене рукавице, ...појас са трегерима за чарапе, пет парчета извежени за полицу, једно мало парче извежено за бокал, ...три марамнице, једне гаћице, ... спаваћа блуза, ...стара бела сукња од американа, један перчин косе,...цицана кецеља, један грудњак од старог порхета, ...три лонца плави...једна шерпа и један тањир, једна бела шоља, ..две виљушке,... две вилице зуби, једне минђуше и један прстен, шест књижица разни и три фотографије, ...један пар штрикаће игле.“⁴¹

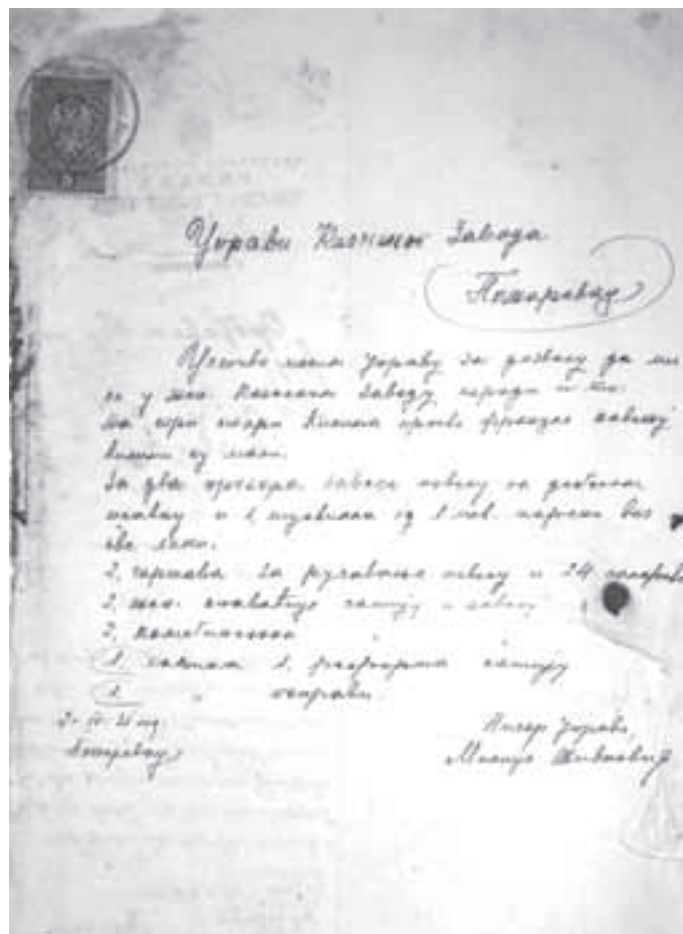
Верско V одељење Министарства правде било је задужено и за решавање проблема ступања у брак. У једном допису упућеном Казненом заводу у Пожаревцу упућена је молба:

„20.маја 1929. год. Управи Казненог завода Пожаревац

Молим управу за дејство да дотични свештеник попуни под /1 извод умрлих за моју брачну жену Мирославу која је као осуђеник умрла при томе заводу пре 2 године па ми се попуњен извод врати те како би могао са другом женом да ступим у брак....Учтив Милентије Војиновић, земљоделац, ...Куршумлија.“⁴²

Кућна правила свих казних завода у Краљевини СХС/Југославији имала су одредбе које се односе на верско питање, диверзитет и поштовање осуђеника верника у оквиру правила завода. Често је верско образовање ишло подруку са основним образовањем, стицањем писмености или учењем неког заната.

Министарство правде подржавало је формирање библиотеке доступних осуђеницима/осуђеницама, која би у

ФОТОГРАФИЈА 09

највећем броју имала наслове религиозне провенијенције, а које су могли читати у време одмора. Управа казног завода организовала би и богослужење, како за вернике већинске религије тако и долазак свештеника других признатих религија у Краљевини. Осуђеници су могли и на исповед, могли су поштовати пост, причест, чак је управа настојала да обезбеди кувара одговарајуће вероисповести за припрему хране припадницима своје вере.⁴³

Као битно средство ресоцијализације по изласку из казног завода, сматрало се да би елементарна писменост, познавање елементарних наука али и стицање знања из

⁴¹ Досије осуђенице Јулке Рељић, ИАП, ПКЗ, кут. 39, 1935.

⁴² Архив Југославије, фонд Министарство правде, Верско V одељење, 1929.

⁴³ Више: Д. Милорадовић, *Осуђенице из Пожаревачког Казненог завода*..., стр. 160.

неког заната помогло и обезбедило да некако привређују по отпусту. Стога су се организовали курсеви и течајеви, хуманитарна удружења су на том пољу настојала да дају свој знатан допринос.

Када су у питању осуђенице, битно је било стицање знања из неког „женског“ заната – веза, кројења, ткања. Тако су се и у Казненом заводу у Пожаревцу за осуђенице организовале радионице за шивење, вез и израду ћилимова. Чланице управе, задужене за дисциплину женског павиљона у Пожаревцу, настојећи не само да социјализују осуђенице, већ и да им омогуће 'кору хлеба' када изађу из затвора, да их науче да саме привређују, организовале су радионице за шивење и израду ћилимова. Отуда наилазимо на име Јевросиме Миленковић, "ћилимарског пословође", која је успешно обучавала осуђенице ћилимарском занату.

И друштвено ангажоване жене нотирале су и њихове свакодневне и дугорочне потребе. Пожаревачко Женско друштво било је изузетно поносно на своје друштвенокорисне акције. Окренуте не само друштвено прихватљивим круговима, наглашене каритативности ка немоћнима и угроженима, окренуле су се и ка групи жена са маргина друштва – ка осуђеницама Казненог завода у Пожаревцу. Следиле су и акције набавки потребног материјала за рад у радионицама – ћилимарској, кројачкој, за вез...⁴⁴ Једна у низу њихових акција била је окренута основном проблему – њиховом просвећивању, описмењавању.

Пожаревачки женски покрет, у оквиру својих многобројних агилних акција, предузео је једну хуману активност – описмењавање осуђеница Пожаревачког казног завода. Активисткиње Женског покрета покренуле су широку акцију и доспеле до министра правде и до потврдног одговора за своје ангажовање.⁴⁵ "Обласна Организација Женског Покрета у Пожаревца упућеном својом молбом од 12. октобра т.г. Министру Правде тражила је дозволу за одржавање алфаветских курсева за неписмене осуђенице Пожаревачког Казненог Завода, у Министарство Правде решењем својим од 6. децембра 1926-год. Бр.77623 одобрило је отварање

горе пом. Курса у овд. Казненом Заводу које ће бесплатно одржавати Госпођа Милева Радомировићка, учитељица у пензији као чланица Организације Женског Покрета."⁴⁶

Као и у претходном периоду, пре уједињења, у затворима су деца боравила уз мајке, али се узраст детета разликовао од завода до завода. Друга могућност је била да расту уз члана најближе породице или код рођака. Трудница, која је започела издржавање казне, уколико је кажњена за лакше кривично дело, могла је да се условно отпусти или помиљује. Уколико је дете рођено у казненом заводу, у његовој крштеници није се завод помињао као место рођења да би се избегла евентуална будућа стигматизација.⁴⁷

ВРСТЕ ПРЕСТУПА И КАЗНЕ

Доступна документа откривају да су и током периода између два светска рата проблеми који су узроковали агресивни одговор, исти као и у периоду Кнежевине и Краљевине Србије. Вечити „балкански проблем“ – „не буди језична да не будеш модрична“⁴⁸ – угрожаваће и даље подређену особу, жртву насилништва, пијанства, суровости и скупљеног чемера и беса у истој таквој насилности одговора.⁴⁹

Насиље у породици је први разлог насилничког одговора угрожених жена које бране себе, свој голи живот или живот деце и других чланова породице, а који најчешће срећемо у оскудним образложењима осуде и заточења осуђеница. Посезање за секиром, ножем у самоодбрани завршавало се казном. Посезање за арсеником, отровом против мишева и пацова, као и татулом или кукутом као опробаним отровима, квалификовало се убиством са предумишљајем као и „ангажовање“ професионалних врачара, тровачица...⁵⁰

Посебан, и најалост увек присутан проблем који никако не могу да имају рационално објашњење своје појавности су убиства деце, беба, чедоморства. Казнителни законик Кнежевине и Кривични закон Краљевине их третира са посебним гнушањем, не налазимо ни трунку емпатије ни јавног мњења, њима се казна тешко или никако не смањује, за њих нема помиловања, ни зрна милости.

44 Јасмина Живковић, *Занатска школа Пожаревачкој Женској Друшћива*, у: Зборник научних радова «Браничево кроз војну и културну историју Србије», том II, свеска 4, Зборници научних радова, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, стр. 161.

45 Више: Д. Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота - улога жена у културном и друштвеном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, Посебна издања, књига 15, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, стр. 108. и даље.

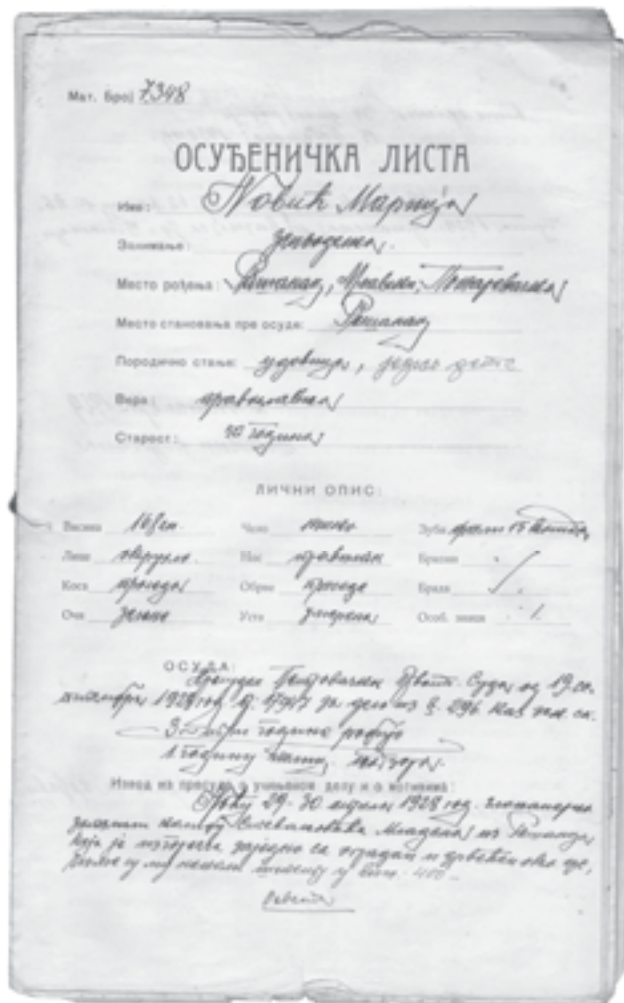
46 *Грађанин*, 1926, бр. 101, стр. 2.

47 Више: И. Крстић Министрицеловић, *Кривично право...*, стр. 36.

48 Из поучног чланка објављеног у *Грађанину*, 1926. године.

49 Д. Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачкој казној заводу у периоду између два светска рата*, стр. 156

50 Више: Д. Милорадовић, *навед. дело*, стр. 166.

ФОТОГРАФИЈА 10

Трећи разлог хапшења, суђења и заточења жена, у међуратном периоду постао је знатан. У претходном периоду веома ретки случајеви политичких осуђеница и атентаторки,⁵¹ у међуратном периоду постају знатно бројнији.

51 Д. Милорадовић, «Осуђенице Пожаревачкој казненој завода», првом делу послећеном Пожаревачком казненом заводу и Женском затвору у Пожаревцу, као атентаторку поменули смо Илку Марковић и њен политички кружок. Политички активне и острашене жене биле су реткост за Краљевину Србију. Више: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачкој казненој завода 1853-1918 - књига прва*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, 2016, стр. 174-176.

Политичке прилике и уједињење Јужних Словена под династијом Карађорђевића, нису сви на широкој територији СХС-а доживели као ослобођење. Управо отварање досијеа сачуваних у архивском фонду Министарства правде⁵² даје отисак наличја уједињене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Тежина описаних поступака и недела против државе, јавне безбедности и мира, као и национална, професионална и верска стратификација учесника и њихових саучесника и помагача, њихова бројност и учесталост, даје озбиљност проблему опстанка заједничке домовине. Атентаторке и политички осине жене у овом периоду новина су за казни систем новонастале државе.⁵³

Губитак часних права била је посебна казна која је значила губитак права на државну службу, јавно звање, одликовања, јавне почести, бирачко право – активно или пасивно – или друга политичка права, а њено трајање рачунало се од дана издржане, застареле, опроштене казне или, пак, трајно суспендоване.⁵⁴ Изрицање ове посебне казне било је регулисано параграфима Кривичног закона, и изрицала се као пратећа казна и у складу са претходно изреченом казном за учињено дело.

Прежици старијих облика кажњавања, попут везивања, добило је нова правила: није се могло применити над старијим малолетницима, док се над трудницама и дојиљама није могла применити казна тврде постеле и ограничења хране.⁵⁵ За изузетне дисциплинске прекршаје изрицала се самица или мрачна ћелија, и то у трајању и по неколико дана.⁵⁶

52 Архивски фонд Министарство правде СХС/Југославије чува се у Архиву Југославије.

53 Више: Ј. Живковић, *Осуђенички животи у Пожаревачком казненом заводу 1918-1941 - случај политичких и војних осуда, велеиздаје и малолетних осуђеника*, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 - књига друга*, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020, стр. 182-234; Д. Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачкој казненој завода у периоду између два светска рата*, у: Група аутора, *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 - књига друга*, стр. 168-174.

54 Више: И. Крстић Мистрицеловић, *Кривично право...*, стр. 17.

55 Више: Н. Кнежевић Лукић, навед. дело, стр.137.

56 ИАП, ПКЗ, Лични спис осуђенице ПКЗ Данице Ивковић, која је осуђена на смртну казну због убиства мужа на спавању, чије је тело пресекала, остатке леша у два цака бадила у општински бунар зван „Долови“. Казна је преиначена на 20 година робије. Осуђеница је

«Мало је познато да је Србија предњачила у Европи по увођењу закона о условном отпусту криваца – од 22. маја 1869. пошто је тај закон доносио корисне резултате, друге земље су почеле да га уводе.»^{57 58}

Условно пуштеном осуђенику управник је предавао објаву о условном отпусту, а осталим осуђеницима је на њихов захтев издавао уверење о издржаној казни.

На предлог др Д. М. Суботића, министра Правде, 19. јануара 1928. године, краљ Александар I доноси помиловање на целој територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, за осуђене од стране грађанских судова.⁵⁹

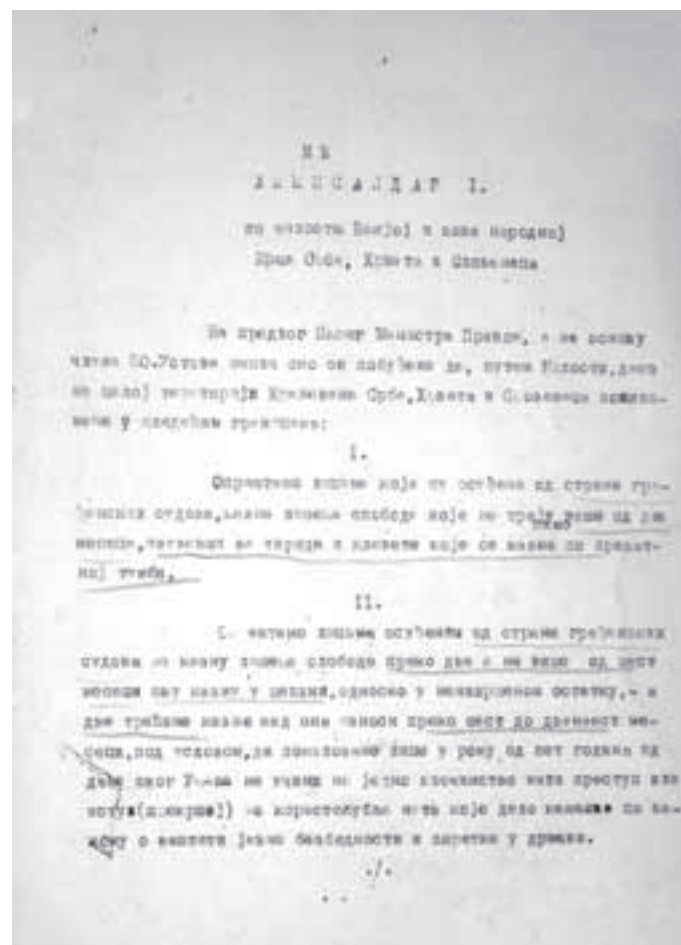
На «путу Највише Милости» опраштана је смртна казна и замењивана казном лишења слободе, даван је опрост

у више наврата дисциплински кажњавана: први пут осуђена је на дан усамљеног затвора због свађе, други пут на три дана мрачне ћелије због свађе, трећи пут кажњена је на 8 дана мрачне ћелије због намерно оштећеног ћилима, и четврти на пет дана мрачне ћелије због свађе. Н. Кнежевић Лукић, навед. дело, стр. 137; Д. Милорадовић, навед. дело, стр. 168.

57 Светлана Томић, *Злочин, жене и казна (затворенице из групе половеине 19. века и кажњенички систем у Србији)*, у: Милутин А. Поповић, *Затворенице – Албум Женског одељења Пожаревачког казненог завода (1898)*, приредила Светлана Томић, Лагуна, Београд, 2017, стр. 310, фуснота 31.

58 Према *Закону о условном одиуштању криваца из казнијелних заведења*, из 1869. године, могу се отпустити кажњеници који издржавају казну затвора, робије или заточења, уколико су осуђени на казну дужу од 2 године или затвор дужи од 12 месеци, и ако је протекло две трећине досуђене казне (*Закон о условном одиуштању криваца из казнијелних заведења*, 1869. године, чл.1 и чл.3.), као и ако су се својим владањем у казнионици заиста поправили (*Закон о условном одиуштању криваца из казнијелних заведења*, 1869. године, чл.1 и чл.3.). И најмање учињено казнено дело на отпусту, па чак и основана сумња да ће условно отпуштено лице учинити кажњиво дело, значило је повратак у Заведње и наставак казне без могућности помиловања и смањења казне. Чак ако се уочи да се „одпуштени без икаква занимања скиће или се основно сумњати може да на честит начин издржавање себи прибавља“, ако се „меша са рђавим друштвом“ (*Закон о условном одиуштању...*, чл.5.) – разлог је који Закон предвиђа као основ за повратак у ћелију. Д. Милорадовић, навед. дело, стр. 176; О истој пракси у међуратном периоду: И. Крстић Мистрицеловић, *Кривично право...*, стр. 38.

59 Помиловање се односи на: - казне лишавања слободе не дуже од два месеца, изузев за увреде и клевете по приватној тужби; - комплексније казне до две трећине уколико „не учине ни једно злочинство нити преступ или исти (прекршај) из користољубља нити које дело кажњиво по закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави.“ У наредним члановима Указа додељују се делимична помиловања за „хотимично убиство с предумишљањем (уморство) завршено или покушано ... било (извршилаштво или саучешће)“, као и за дела кажњива по закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

ФОТОГРАФИЈА 11

(делимичан) бегунцима и лицима која су више од три пута била осуђена због простог злочинства. Помиловање овим Указом за казне лишења слободе односи се и на малолетна лица која су кажњавана по специјалним законима или уредбама, као и малолетници који су судским пресудама упућена на принудно васпитање. Од краљеве милости били су изузети они који су већ остварили условни отпуст и бегунци из затвора. Иако су лица осуђена по закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави добијала помиловање, осуде за политичке и војне кривице теже су се смањивале и опраштале.⁶⁰

60 ИАП, ПКЗ 1928.

ФОТОГРАФИЈА 12

Помиловање, донето 19. јануара 1928. године прецизира да ће сва спорна питања решити др Д. М. Суботић, министар правде лично.

При отпуштању на условни отпуст, осуђеници би се давало уверење – формулар Б према распису Министарства правде, а који је за потребе Пожаревачког казненог завода штампала штампарија „Јадран“ у Пожаревцу. На уверењу Пожаревачког Казненог Завода, издатом октобра 1931.

године Етелки Рајичић, а које увек мора носити са собом да би се по потреби легитимисала, наводи се да Етелка има 27 година, рођена у Суботици, у Дунавској бановини, да је власник штампарије, неудата и римокатоликиња. У Уверењу се такође наводи да је телесне масе 1, висока 158 цм, смеђих очију, плавих обрва, високог чела, правилног носа и да јој „фали“ један зуб.

ЗАКЉУЧАК

Уз друштвену, институционализовану казну регулисану законима државе, текла је и осуда средине и породице. Стигматизација од стране најближих често се завршавала суицидом.

Губитак части, грађанског достојанства, за мушкарце права гласа, била је посебна казна која је некако више припадала терену осуде средине.

„Криминалке су обележене као двоструко девијантне жене јер су кршиле кривичне законе али и разбијале стереотипне представе о женама у друштву“.⁶¹

У рубрици 'разлог због ког је дело учињено' најчешће стоји да се 'из пресуде не види разлог учињеног кривичног дела' или се убиство мужа, после 20-30 и више година брака тумачи жениним неверством, прељубништвом, лаком, поводљивом женском природом, а нигде се у процесу не доказује – као што члан Казнителног закона прописује: **ако се** (прим. ДМ) **докаже** мужевљева насилност – суровост мужа над женом, испољавање потврде односа својине жене од стране мужа, доношење тешких повреда од батина, повређивања, злостављања, силовања у браку, телесног и психичког малтретирања. Љубав и страст можда можемо разматрати у случају младих преступница и сматрати да је то могући разлог учињеног кривичног дела, али у случајевима зрелих жена у поодмаклим годинама, опхрваним сталним свакодневним тешким животом у сиротињи и немаштини, уз норму петрифициране патријархалне заједнице, тешко да можемо приписати злочин искључиво љубави и страсти, већ свакако морамо узети у обзир могућност постојања вишегодишњег тешког малтретирања и насиља у браку.

Чињеница је да су друштвене норме претрпеле измене у годинама после Великог рата. Сносећи огромну одговорност за породицу – старије и децу током окупације – у

⁶¹ С. Томић, навед. дело, стр. 280.

недостатку мушке радне снаге и потпоре, жене су прихватиле пуну орговорност и сву тежину посла и у кући и на њиви, у кулуку и преживљавању.

С друге стране, увиђајући снагу своје женствености, многе су похитале да стекну новац губећи част и себе. Рат се завршио, а оне нису имале куд већ да наставе да носе презир и општу друштвену осуду. Блатњав пут завршавао се друштвеном каљугом. Од лакших престапа, ситних крађа, незадрживо се падало у све дубљи криминал... од смртне казне до двадесет година робије за убиства. Највећи број осуђеница⁶² није дочекао да изађе из ћелије.

Потоња времена Другог светског рата на специфичан начин промовисала су све који су били осуђивани за политичку делатност против Краљевине – па били они у потпуности идеолошки одређени или, чини нам се у великом броју случајева – само национално обојени нетрпељивошћу против владајуће династије. Читајући штуре оптужнице и записнике са суђења где се суди групама за комунистичку делатност против државе, видимо да се учешће жена некако више заснива на рођачким, брачним или емотивним везама ухапшених жена заједно са активистима, протагонистима стварне акције против државе. Наравно, било је и оних других, потпуно политици преданих жена, које су, током издржавања казне у Пожаревачком казненом заводу, прошле својеврсну политичку школу и чије време ће тек доћи.

ИЗВОРИ

Архив Југославије (АЈ)

- Министарство правде СХС/Југославије (63- 26-304-195; 63 – 172-149; 63 – 172-149; 63- 198 - 186 - 38; 63-40-171-22; 63-1933- 193;
- Министарство правде, Верско V одељење, 1929.

Историјски архив Пожаревац (ИАП)

- Пожаревачки казнени завод (ПКЗ) (документа из година: 1922, фот. 8096; Извештај од 31. јула 1922; кут. 41, 1923; 1928, фот. 4480 dm; 1931. фот. 7907 и 7908 dm; 1931, фот. 7897; 1937.)
- Пожаревачка болница, картони и статистика одељења из 1928.

62 Нажалост, за сада немамо тачну статистику броја умрлих и отпуштених осуђеница мада током истраживања доступних података, nailазили смо на већи број смртновница... Нека наредна истраживања свакако ће, према условима у којима су опстајале, потврдити ово мишљење.

- Дигитална збирка планова Техничког одељења града Пожаревца, 1935.

Периодика:
Полицијски гласник, 1920
Грађанин, 1926, бр. 101.

ЛИТЕРАТУРА

- Јасмина Живковић, *Осуђенички живот у Пожаревачком казненом заводу 1918-1941 - случај политичких и војних осуда, велеиздаје и малолетних осуђеника*, у: Група аутора, «Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 - књига друга», Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020.
- Јасмина Живковић, *Занатска школа Пожаревачкој Женској Друштва*, у: Зборник научних радова «Браничево кроз војну и културну историју Србије», том II, свеска 4, Зборници научних радова, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
- Иван Јанковић, *На белом хлебу - смртна казна у Србији 1804 - 2002*, Службени гласник и Клио, Београд, 2012.
- Љубомирка Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Правни факултет Београд, 2013.
- Невенка Кнежевић Лукић, *Просторни, амбијентални и безбедносни услови за издржавање казни лишења слободе у Пожаревачком казненом заводу (1918-1941)*, у: Група аутора, Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020.
- Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међурајном времену 1918 – 1941*, књ.1, Пожаревац, 2017.
- Милева Б. Милојевић, *Наше жене*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928.
- Драгана Милорадовић, *Осуђенице пожаревачкој Казненој заводи у периоду између два светска рата*, у: Група аутора, Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020.
- Драгана Милорадовић, *Осуђенице Пожаревачкој казненој заводи*, у: Група аутора, Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казног завода 1853-1918 - књига прва, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.
- Драгана Милорадовић, *Антрополошко виђење жена са мартина друштва - осуђенице Женској зајвора у Пожаревачком Казненом заводу у 19. веку*, у: часопис «Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац», година VII, св. 7, Пожаревац, 2018.

- Драгана Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота - улога жена у културном и друштвеном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, Посебна издања, књига 15, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
- Ивана Крстић Мистрицеловић, *Кривично право у Краљевини СХС/Југославији од 1918. до 1941. године*, у: Група аутора, Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020.
- Ивана Крстић Мистрицеловић, *Организација казних завода у Краљевини СХС/Југославија 1918-1941*, у: Група аутора, Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга, Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020.
- Никола Огорелица, председник Стола Седморице, *Казнени заводи*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.
- Николај Д. Пасаруков, *Изједначење закона*, у: Јубиларни зборник живота и рада СХС I.XII 1918 – 1928, издање Матице живих и мртвих СХС, 1928.
- Светлана Томић, *Злочин, жене и казна (затворенице из групе њоловине 19. века и кажњенички систем у Србији)*, у: Милутин А. Поповић, Затворенице – Албум Женског одељења Пожаревачког казног завода (1898), приредила Светлана Томић, Лагуна, Београд, 2017.

ФОТОГРАФИЈЕ:

- 01: На страницама "Полицијског гласника" дуги су спискови "професионалних кесароша" и оних који су пали у искушење. (ИАП, Периодика, Полицијски гласник, 1920)
- 02: Бројно стање малолетника/ца Пожаревачког казног завода на дан 1. децембра 1933. (ИАП, ПКЗ, 1933)
- 03: Део Регулационог плана града Пожаревца са уцртаним Казним заводом за жене, 2. јануара 1935. (ИАП, Дигитална збирка планова Техничког одељења града Пожаревца, 1935)
- 04: Старешински извештај за чуварку Љубицу Јеремић: „стручно спремна и способна, марљива и поуздана...вршила дужност чуварке осуђеница у Пожаревцу са добрим успехом“. (ИАП, ПКЗ, 1937)
- 05: Списак особља Управе Пожаревачког Казног Завода на служби у Женском Заводу, који моле за унапређење или регулацију године службе. (Архив Југославије, 63-172-149)

- 06: План зграде Пожаревачког казног завода, 1912. који је обновљен после Великог рата, а на коме су уцртане радионице. (Архив Југославије)
- 07: Управа Пожаревачког Казног завода моли Министарство правде да поштеди осуђеника ношења окова због тешке болести, 1929. године. (ИАП, ПКЗ, 1929)
- 08: Комисијски записник о „отварању куфера“ преминуле Јулке Рељић. (ИАП, ПКЗ, 1935)
- 09: Наручбеница писара Управе Пожаревачког Казног завода, Милице Живковић, за ручни рад из радионице Женског завода, 2. април 1931. (ИАП, ПКЗ, 1931)
- 10: Осуђеничка листа Марице Новић из Рашанца, која је, из освете, запалила колибу свог комшије. Због висине нанете штете осуђена је на три године робије. (ИАП, ПКЗ, 1928)
- 11: "Ми, Александар I... опраштамо лицима која су осуђена од стране грађанских судова..." - форма помиловања. (ИАП, ПКЗ, 1931)
- 12: При отпуштању на условни отпуст, осуђеница је увек морала са собом да носи уверење којим би се легитимисала. (ИАП, ПКЗ, 1931)

THE ANTHROPOLOGICAL VIEW OF THE FEMALE CONVICTS IN POŽAREVAC FEMALE PRISON IN THE PERIOD BETWEEN TWO WORLD WARS

This is an anthropological review on the problem of female convicts in Požarevac penitentiary in the Kingdom of Yugoslavia, through the view of the period of the Union, the Kingdom SHS. Although historically different from the 19th century and the beginning of the 20th century period, the problems and occurrences which involved female delicts remain identical. Family violence resulting with murder as a self defence, or revenge, or horrific premeditated murders which carry the burden of the primary family heritage, represent basic criminal acts during the period between two wars. However, great many female political convicts make an exception to the rule. Their criminal acts bring in the temporal and political dimension to the nonevent history of the female convicts' fate.

Key words: Požarevac penitentiary, female prison, criminal acts, family violence, political convicts, criminal sanctions for women

РУСКИ ЕМИГРАНТИ У ПОЖАРЕВЦУ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Апстракт: Срби и Руси, као народи исте вере и духовности, кроз историју су традиционално били повезани. Историјски догађаји условљавали су њихово повезивање и заједничку судбину. Некада су те везе биле чвршће, а некада мање чврсте, али су увек били упућени једни на друге, почев од Светог Саве, па до данашњих дана. Када се говори о везама између ова два народа, историјске чињенице до почетка двадесетог века су, нажалост, више познате него за период између два светска рата, период који је после Другог светског рата дуго био прећуткиван. То је период када је Србија прихватила руску емиграцију након Октобарске револуције, али и период када су Руси узвратили помоћ градећи ратом разорену Србију, остављајући трага у свим областима живота.

Овај рад се бави истраживањем живота и рада руских емиграната, који су боравили и радили у Пожаревцу, у оквирном временском периоду од 1919. до 1945. године. Истраживана је пре свега архивска грађа која се чува у Историјском архиву Пожаревац и Архиву Војводине. Темом руске емиграције у Пожаревцу се готово нико није бавио.³

1 Ауторка је дипломирани економиста-архивист, руководилац финансијско-рачуноводствених послова у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: dragana_jovanovic@arhivpozarevac.org.rs.

2 Ауторка је архивист у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

3 О оснивању Руског одсека соколског друштва у Пожаревцу писао је др Мирољуб Манојловић у *Пожаревац у међурашном времену II, 1918-1941*, а професоре руске емигранте који су предавали у Пожаревачкој гимназији помињу др Мирољуб Манојловић и Слободанка Цветковић у *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013. О рускињама стоматолозима, које су извесно време радиле у Пожаревцу, писао је др Душан Кастратовић у *Жене зубни*

У литератури је изостало сагледавање целокупне слике руских емиграната у Пожаревцу, занимања, места становања, њихове организације, њихов рад у просвети, здравству, правосуђу и другим областима. Анализом архивске грађе и малобројних текстова ауторке рада су покушале да приближе слику живота и рада само неких од најистакнутијих руских емиграната у Пожаревцу, рад Руског одбора Руске колоније у Пожаревцу и Руског одсека соколског друштва Пожаревац, као основних организација, као и допринос руске интелигенције, тачније професора, учитеља, стоматолога, развоју Пожареваца између два светска рата.

Кључне речи: Руси, Срби, емигранти, Пожаревац, везе, образовање, здравство, култура

Досељавање руских избеглица у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца

Након Октобарске револуције 1917. године уследио је крвави и дуготрајни грађански рат, који је вођен на руском тлу од 1918. до 1922. године. Овај грађански рат у Русији је изазвао огромне људске и материјалне губитке. Само у редовима Црвене армије је погинуло милион људи, а укупан број жртава, услед ратних дејстава, глади и епидемија однео је осам милиона живота и створио огроман број избеглица⁴. У емиграцији се нашло преко два милиона Руса. Велики број

лекари у Пожаревцу и Великом Градишћу (1922-1941. у Viminacium 11, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2000.

⁴ *Историја Русије*, Clío, Београд, 2003, 301.

них отишао је у велике светске градове и државе. Главни пут је водио према Прагу, Берлину, Паризу и даље, преко океана. У Краљевину СХС се, према неким проценама, слило око 40.000 избеглих Руса⁵. Приближно трећина овог броја трајно се настанила у Србији, налазећи могућност привременог опстанка у гостољубивој и православној средини.

Досељавање руских избеглица у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца започело је крајем јесени 1918. године. Интензивније досељавање руских избеглица бележи се од марта 1919. године. Први талас обухвата период од маја 1919. до јануара 1920. године, када је после евакуације Одесе, у Краљевину стигло око 1.600 избеглица⁶. После пораза јединица генерала Деникина, од маја 1920. до јануара 1921. (други талас), дошло до повлачења из Новорсијска и пуне евакуације Одесе и њене околине. У јануару 1920. године Влада Краљевине СХС је донела одлуку о пријему 8.000 избеглица, а у октобру исте године Влада је пристала да прихвати и део избеглица са Лемноса из Кипра и Египта (трећи талас), када је око 2.000 избеглица стигло паробродом Тамбов до Солуна, а после тога железницом до Краљевине СХС. Четвртим таласом у Краљевину СХС, тачније Котор, стигло је још 20.000 људи, Врангеловим

бродовима⁷, који су пловили под француском заставом. У овом таласу избеглица стигао је велики број чиновника и војника из јужне Русије. По обећању француских посланика да ће помоћи у финансирању избеглица Влада Краљевине СХС је обезбедила део средстава, и прихватила 9.000 Врангелових војника. Пети и последњи имиграциони талас је трајао од јуна 1921. до маја 1923. године. Тада је стигло још око 12.000 махом Врангелових војника.

Финансирање и организована помоћ руским емигрантима

Руске избеглице су стигле у Краљевину СХС која је била разорена и осиромашена Великим ратом. Услед ратних разарања недостајао је простор за смештај не само избеглица, већ и домаћег становништва. С друге стране бележи се пораст броја становника⁸ и миграције становништва из села у градове и из мањих градова у веће у потрази за запослењем. Све то је довело до недостатка стамбеног простора. Само Београд је увећан од 1918. до 1941. године три пута (од 110.000 на 350.000 становника).⁹ У таквим условима било је веома тешко сместити овако велики број избеглица. Отежавајућа околност је била чињеница да је већина избеглица у Краљевину стигла без икаквих средстава. Поред смештаја требало им је обезбедити храну, одећу, посао.

За финансирање оволиког броја избеглица била су потребна огромна финансијска средства. Средства која је држава опредељивала за ову намену нису била довољна. Зато је држава подржала бројна хуманитарна удружења, која су се ангажовала на прикупљању средстава за различите потребе избеглица. Руско посланство у Београду постало је Делегација за заштиту руских избеглица.¹⁰

У мају 1919. године у Београду је формиран Руско-југословенски одбор, чији је председник био генерал Воја Живановић.¹¹ На челу Одбора се налазио главни извршни

⁵ Упоређујући резултате истраживања, изворне статистике и примарну документацију, Мирослав Јовановић је закључио да је до половине 1923. године укупан број руских избеглица у Краљевини био око 40.000. После тог времена овај број почео је константно да опада, да би се почетком тридесетих година процес одсељавања, накратко, зауставио и укупно стабилизовао на око 30.000. Но, у другој половини тридесетих година одсељавања су се наставила, а и смртност унутар руске избегличке колоније је почела битније да утиче на укупни број. Пред рат, у Краљевини Југославији живело је око 25.000 Руса, Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, I књига, Стубови културе, Београд, 1996, 76. Момчило Павловић и Тома Миленковић су изнели прецизније податке у предговору двотомне књиге “Белоемигранција у Југославији 1918–1941”. На основу документа означеном са “поверљиво”, сачињеном у Удби Југославије 1955. године, чији обим прелази 1.200 страница текста, укључујући британске извештаје и процене мисије задужене за интересе руске емиграције, може да се реконструира број припадника ове заједнице на јужнословенском простору: 1921: 42.000, 1924: 40.000, 1928: 35.000, 1934: 27.500 и 1937: 27.000./ <https://www.mycity-military.com/Stari-srednji-i-novi-vek/Rusi-u-novijoj-istoriji-jugoslovenskih-zemalja.html/19.07.2021>.

⁶ Према Мирославу Јовановићу укупан број руских војника, аустроугарских заробљеника који су током 1919. године затражили и добили дозволу да се настане у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца је 204. Овај број који се односи на ратне заробљенике придодат је броју избеглица које су се доселиле у Краљевину током 1919. године. Мирослав Јовановић, *наведено гелу*, 176.

⁷ Избеглице су у Котор допловиле следећим бродовима: Eastern Victor, Szeged, Siam, Brigsavia, Austria, Cherson и Владимир.

⁸ У периоду између 1920. и 1935. године број становника је порастао за 25%. Видети више: Мари Јанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд, 2013, 127 и 130–131.

⁹ Мари Јанин Чалић, *наведено гелу*, 132.

¹⁰ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Клио, Београд, 2003, 151.

¹¹ Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, I књига, Стубови културе, Београд, 1996, 76.

одбор, а активности су се одвијале у оквиру 6 секција, преко којих је Руско-југословенски одбор спроводио своје функције. То су биле *финансијска секција, домаћинска секција, секција за везу са Русима, секција за просвету и запошљавање, секција за распоред по земљи и секција за штампу и пропаганду*.¹² Учешће у раду ових секција и Одбора уопште, узео је велики број професора, доктора, лекара, али и чланова хуманитарних удружења. Одбор се финансирао искључиво добровољним прилозима грађана.

Јула 1920. године основана је Државна комисија за помоћ Русима (Српско-руска државна комисија), чији је председник био Љуба Јовановић, тадашњи председник Народне скупштине. На његово место је 1925. дошао српски академик Александар Белић, који је на том месту остао до 1941. године, што само сведочи о бризи коју је држава показивала према руским емигрантима.¹³ Он је истовремено вршио функцију председника двеју организација које је основала Влада Краљевине СХС да би се побринула за решавање проблема бројних избеглица – Државне комисије за питања руских избеглица и Руског културног одбора. Стварањем ових двеју организација, али и на бројне друге начине, краљевска влада и сам краљ Александар настојали су да помогну егзистенцијално и културно консолидовање руске емиграције. Делатност Државне комисије обухватала је широк круг питања везаних за пријем и смештај избеглица, финансирање, социјалну заштиту, прилагођавање и интегрисање емиграната у нову средину. То се пре свега односило на курсеве српског језика и специјализоване бирое за запошљавање у местима насељавања избеглица. Комисија се такође бавила проблемима који су скопчани са формирањем и финансирањем школа за школовање руске деце, помоћи медицинским и рехабилитационим установама. Активности чланова ове две организације биле су усмерене на обезбеђивање радних места за руске избеглице, простора за окупљање, школовање и др. Чланови ових организација били су земљопоседници, банкарни, племићи, индустријалци, трговци, државни и верски чиновници и поглавари, генерали, војници, лекари, наставници, академици, архитекте, уметници, али и велики број обичног света.

¹² Исто, 77.

¹³ Ненад Нинковић, Горан Васин, *Руска емиграција и њихови поштомци у Сремљу и Сремској Митровици*, каталог изложбе, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица, 2018, 3, доступно на <https://srb.rs.gov.ru/uploads/document/file/4487/katalog%2004.01.2018..pdf> /8.4.2021.

У почетку држава је финансирао смештај избеглица, а потом се приступило њиховом запошљавању у складу са занимањима за која су били оспособљени. При запошљавању поставило се и питање држављанства, те су примани у радни однос на одређено време уз изјаву: „ја (име и презиме) ступајући у држављанство Краљевине југославије закљичем се свемогућим Богом, да ћу владајућем Краљу свагда бити веран, да ћу се закона савесно придржавати, да ћу тачно испуњавати све грађанске дужности и верно служити интересима државе и народа Краљевине југославије. Тако ми Бог помогао!“¹⁴ И руске избеглице су основале више удружења, чија улога је била пружање финансијске и сваке друге помоћи онима којима је помоћ била неопходна.

Министарства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца су подржала прикупљање помоћи за избеглице, прослеђујући преко локалних органа власти расписе са апелима за закупљање добровољних прилога за различите потребе избеглица, од обезбеђивања хране и одеће, станарине, до подизања руског дома, руског инвалидног дома и сл. И сам Краљ је подржавао рад ових удружења. О томе сведочи и акт у коме се каже да је за добровољну лутрију коју организује Савез уједињених официрских удружења Његово Величанство Краљ...“изволео високомилоствиво поклонити један скупочени дар за ову лутрију...“¹⁵ Бан Дунавске бановине у распису упућеном управнику полиције, представништвима градске полиције, среским начелницима и старешинама среских испостава Дунавске бановине, апеловао је да се прикупи помоћ за Руски црвени крст. У распису се, између осталог, наводило следеће: „Руски Црвени Крст који се некада увек најспремније одазивао патњама и потребама своје браће принуђен је, да сам потражи сада помоћ од нашег народа и апелује на његову потпору како би могао да одржи своје установе, које служе не само руским емигрантима него и нашем становништву... Сматрам за нашу свету грађанску дужност да се најприправније одазовемо апелу оних који су у своје време тако много жртвовали за нас, и да својим добротинствима макар донекле ублажимо страдање и најсиромашнијих болесника и инвалида“.¹⁶

¹⁴ Мара Кнежевић, *Руси у Србији између два светска рата*, доступно на <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1820-1768/2017/1820-17681702185K.pdf> / 8.4.2021.

¹⁵ Архив Војводине (даље АВ) Ф126 II 1319/1932.

¹⁶ АВ Ф126 II 404/1932.

И на територији града Пожареваца органи управе су прослеђивали расписе министарстава и хуманитарних удружења за прикупљање помоћи за руске избеглице. Тако је Команда места Пожаревац слала распис команданта Тимочке дивизијске области К. бр. 1949, од 25. маја 1925. године, између осталих и Удружењу „Слога“, којим је ова Команда на молбу Друштва за помоћ породица и сирочади под великом заштитом Њ. В. Кнегиње Јелене организовала прикупљање помоћи. У распису се наводи следеће:

„1. Начин прикупљања новчаних прилога у начелу оставља се самоме К-данту који ће у томе месту за ову цел ступити одмах у споразуму са овим хуманим друштвима и организацијама /коло српских сестара, женска подружина, певач. друштва, соколска удружења, а првенствено са одборима руских колонија, где исте постоје и.т.д./ради ПРИРЕЂИВАЊА: концерата, предавања, кермеса, села и.т.д.“

У распису се даље каже: „Прикупљање прилога на јавним местима-од народа настојати да се изврши добровољно давање прилога макар и у најмањим сумама, по касарнама од војника и по школама од ђака“¹⁷ Удружење „Слога“ је организовало прикупљање добровољних прилога по овом распису на дан славе удружења - Цар Константин и Јелена, а сакупљена средства послата су Команданту места.¹⁸ Команда места Пожаревац 1929. године доставила је распис команданта Тимочке дивизијске области Ђ. бр. 4379, од 18. маја 1929. године, у коме се обавештавају да је на територији Тимочке дивизијске области прикупљен прилог од 16.651 динар и две слике – дар руског уметника г. Бајоваи и г-ђе Пузанове. Од прикупљеног новца послато је Председнику друштва за помоћ породицама и сирочади погинулих руских ратника 13.000 динара, Централном одбору Руских ратних инвалида 1.500 динара и главном пуномоћнику руских избеглица за Фонд спасавања Русије 2.000 динара.“ У распису се наглашава да „централна управа горе поменутих установа најсрданије захваљује племенитим прикупљачима и грађанству на њиховој помоћи нашој браћи Руса и њиховој сирочади“. У истом распису се апелује за прикупљање помоћи за Руски црвени крст, „јер су лична средства Руског црвеног крста одавно потрошена, а новац који Државна комисија даје не задовољава потребе.“¹⁹ Поводом прикупљања

добровољног прилога за Руски црвени крст Команда места Пожаревац је организовала конференцију ради договора око приређивања забаве у корист Руског црвеног крста.²⁰

Већина „домаћих“ хуманитарних друштава прикупљала је средства за различита руска удружења. Тако је Пожаревачко женско друштво упутило апел Управи Удружења „Слога“ да организује прикупљање добровољних прилога од својих чланова за „Руске инвалиде“. Удружење је прикупило 30 динара и са достављеним листом сакупљени новац послало Пожаревачком женском друштву.“²¹

Стицање држављанства Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца

Стицање држављанства у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца регулисано је законом и уредбама. Закон о држављанству Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца²² и Уредба за извршење Закона о држављанству Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца²³ донети су 1928. године. Уредба садржи ближа процесна правила о поступку стицања и губитка држављанства, о надлежности, начину доказивања и утврђивања чињеница на којима се заснива држављанство. Пре доношења закона, за подручје целе државе важила је Уредба о стицању и губљењу држављанства од 5. новембра 1920. године, са изменама.²⁴

Према Закону о држављанству странци су могли стећи држављанство природњем. Прирођење, као начин, односно чињеница стицања држављанства, признато је из разлога што се странац може у толикој мери сродити са средином за коју он формално није везан држављанством, али се садржајно сматра чланом заједнице. Подомаћење може бити редовно и изузетно и доказивало се сведочанством о природњењу, а ако је стечено пре ступања на снагу закона, декретом.²⁵ Према Закону о држављанству Словени (Руси, Бугари, Пољаци, Чехословаци или Лужички Срби) могли

²⁰ ИАП СЛОГА 1929XLIII 1447

²¹ ИАП СЛОГА 1928XLIII 1402

²² Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, бр. 254/1928.

²³ Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца бр.1/1929.

²⁴ Марица Мишић, *Државне границе и право држављанства у Југославији након два светска рата*.

мастер рад, Правни факулте Универзитета у Нишу, 2017. доступно на <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/marica-misic.pdf/24.07.2021>.

²⁵ Члан 11, Уредба за извршење закона.

¹⁷ Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Удружење пожаревачких занатлија и радника „Слога“, (даље СЛОГА) 1925XLII 1220

¹⁸ исто

¹⁹ ИАП СЛОГА 1929XLIII 1443

су да добију држављанство у две ситуације; ако имају 20 година сталног настањења на територији Краљевине или најмање 5 година, уз услов да су у државној служби на дан ступања на снагу закона, односно да су била најмање 2 године после уједињења.

Уколико страни држављанин жели да стекне држављанство редовним путем, морао је да испуни седам законом прописаних позитивних услова: да је поднео захтев за подмаћење, да је пунолетан, да је непрекидно био настањен на територији Краљевине најмање 10 година, да има отпуст из свог дотадашњег држављанства или гаранцију да ће га добити уколико стекне наше, а ако отаџбина не дозвољава отпуст или не предвиђа губитак у случају стицања страног, довољна је изјава одрицању, да је доброг владања и у могућности да издржава себе и своје породицу. Последњи услов који није увек неопходан, захтева да има зајемчење пријема у завичајност од стране домаће општине.²⁶ Чином полагања заклетве лице је постајало држављанин и стицало сва грађанска и политичка права, уколико посебним прописима стицање није било ограничено.²⁷ Уколико лице не би положило заклетву у року од 6 месеци од дана саопштења решења, оно није могло стећи држављанство Краљевине.²⁸ Лица која су већ примљена у држављанство Краљевине Југославије нису била у обавези да полагају заклетву²⁹. Тако се бележи да је Пожаревачки срески начелник доставио заклетву Николе Арбузова, а према распису 18814/29 од 22. маја 1929. године Министарства унутрашњих дела није требало. Како се ово Министарство „убудуће не би затрпавало непотребном преписком“, тражило је од Банске управе Дунавске бановине да извести ово Министарство да ли је проследила свим жупанијама овај распис. Из одговора Банске управе види се да је распис послат преко Пожаревачке жупаније у ликвидацији начелнику Среза пожаревачког 7. јуна 1929. године.³⁰ Број руских избеглица није у већем броју узимао држављанство Краљевине Југославије, због очекивања да ће се створити услови за повратак у Русију. Из тог разлога продужавали су одобрење за боравак у Краљевини Југославији. У наредним годинама Министарство унутрашњих дела је расписима прецизирало услове под којима се руским држављанима могао продужавати боравак у Краљевини Југославији. Тако

расписом I 18188 од 19. јуна 1931. године Одељење за државну заштиту овог Министарства доставља акт Краљевској банској управи Нови Сад у коме се каже да „наше надлежне власти могу оним руским избеглицама, који су провели у земљи најмање три године, одобравати једногодишње продужење боравка у нашој Краљевини... Молбе за продужење боравка ових руских избеглица, који су најмање три године провели у нашој Краљевини, а који су иначе у свему исправни, доставља тој Краљевској банској управи на одлуку. Према томе, ове се молбе неће слати овоме Министарству на решење.“³¹ О условима за продужење боравка за руске избеглице 4. новембра 1933. године Одељење за државну заштиту Министарства унутрашњих послова Краљевској банској управи доставља распис I бр. 39781 у коме се каже „Моли се Министарство да изволи наредити подручним органима, да у будуће могу продужавати одобрење за привремени боравак у нашој земљи руским избеглицама тек онда пошто дотично лице буде снабдело свој НАНСЕНОВ пасош повратном визом за земљу из које је дошло. Ова повратна виза мора важити најмање онолико, колико износи продужење ранијег одобрења.“³²

Градско поглаварство Пожаревац је сачинило *Списак бивших руских емиграната - држављана СССР-а и без држављанства*³³ који садржи поред имена и презимена, и следеће рубрике: држављанство, година и место рођења, брачно стање, адреса становања и да ли је поднео/ла молбу за држављанство Краљевине Југославије, у коме од 46 руских емиграната који су уписани, њих 32 има држављанство СССР-а, а 14 је без држављанства. Њих 18 са списка је поднело молбу за држављанство Краљевине Југославије, а 1 је „одјављен за Смедерево“³⁴.

Досељавање руских избеглица у Пожаревац

Министарство иностраних дела Краљевине СХС је 10. октобра 1920. године потписало протокол са Британцима, којим се Краљевина обавезала да прими 9.000 до 10.000 нових избеглица. Њихов прихват и размештај поверен је Државној комисији за пријем и смештај руских избеглица.

31 АВ Ф126 П 19961/1932.

32 АВ Ф126 П 74872/1933.

33 Списак је без датума и није познат разлог због кога је сачињен. Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Градско поглаварство Пожаревац (даље ГПП) XXVI 696.

34 ИАП ГПП XXVI 696.

26 Параграф 12, Закон о држављанству Краљевине СХС.

27 Параграф 18, Закон о држављанству Краљевине СХС.

28 Параграф 20, Закон о држављанству Краљевине СХС.

29 Параграф 53, Закон о држављанству Краљевине СХС.

30 АВ Ф126 П 1994/1929.

Државна комисија је сачинила прецизан списак места у којима је требало сместити избеглице. Министарство унутрашњих дела је 18. октобра исте године обавестило начелнике округа Врање, Ниш, Чачак, Крушевац, Крагујевац, Ваљево, Туприја, Смедерево, Београд, Пожаревац, Неготин, Зајечар, Пирот, Шабац и Горњи Милановац о одлуци да се избеглице распореде на подручју округа на чијем су се челу налазили. Седморица начелника округа, а међу њима и начелник Округа пожаревачког тражио је да се смањи број избеглица одређен за Округ пожаревачки³⁵. Тај свој захтев образложио је немогућношћу да прими тај број избеглица због недостатка станова и постељина за њихов смештај. Министар унутрашњих дела Милорад Драшковић је, на препоруку и захтев Државне комисије, одбио све молбе и приговоре,³⁶ тако да су руске избеглице смештене и у Пожаревцу. Према попису становништва из 1921. године у Пожаревцу је било 45 Руса.

Одмах по доласку Руси су почели да образују у месту настањивања „колоније руских избеглица“. Оне су биле основне организационе јединице/ћелије избеглица у местима где су по распореду били распоређени. На челу колонија, у свим местима у којима је било више од 25 Руса, налазила се изборна Управа, на челу са председником. У местима где је било мање од 25 Руса на челу колоније налазио се само један представник. Колоније су се старале о материјалној помоћи избеглица. Преко њих је Државна комисија слала новчану помоћ појединцима, а истовремено у оквиру колоније било је организовано међусобно потпомагање међу избеглицама. Други важан задатак који су колоније извршавале је вођење прецизне евиденције о својим члановима. У исто време колоније су одржавале везе са вишим и нижим властима, којима су давале прецизне податке о избеглицама.³⁷

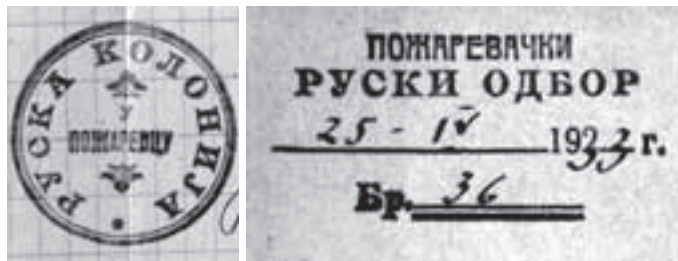
Пожаревачки руски одбор Руске колоније у Пожаревцу

Како је у Пожаревцу било смештено више од 25 руских емиграната, на челу руске колоније се налазила Управа са председником.

³⁵ Мирослав Јовановић, *Досељивање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, I књига, Стубови културе, Београд, 1996, 117–118.

³⁶ Мирослав Јовановић, *наведено дело* 117–118.

³⁷ Мирослав Јовановић, *наведено дело*, 302.

Штамбиль печат Пожаревачкој руској одбора Руске колоније у Пожаревцу

Председник Руског одбора Руске колоније у Пожаревцу био је Димитрије Јановски. Он је вршио и функцију заменика старешине руског одсека Соколског друштва Пожаревац.³⁸ Пожаревачки руски одбор одржавао је редовне годишње Скупштине. Године 1931. Скупштина чланова Руске колоније одржана је у јулу³⁹, 1932. у септембру⁴⁰, 1933. у новембру⁴¹, а 1937. године у фебруару месецу⁴². На Скупштинама је присуствовало између 20 и 50 људи.⁴³ Редовне годишње скупштине одржаване су у Дому Пожаревачке трговачке омладине. Иако се Пожаречка трговачка омладина делом финансирала наплаћивањем коришћења сале у свом Дому, Пожаревачка руска колонија била је изузета из обавезе плаћања коришћења сале. После сваке одржане Скупштине Руски одбор Руске колоније је доносио одлуку којом је због тога изражавао захвалност Управи Пожаревачке трговачке омладине.

Године 1938. У организацији Руског одбора Руске колоније у Дому Пожаревачке трговачке омладине одржано је предавање „о нашој отаџбини“, на које је очекивано присуство око 30 до 40 особа.⁴⁴

Године 1939. Пожаревац је посетио Руски Митрополит Анастасије. Он је „пожаревачким“ Русима 5. новембра одржао предавање о „Светој земљи“.⁴⁵

Други подаци о раду Руског одбора Руске колоније нису сачувани.

³⁸ Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Пожаревачка трговачка омладина, (даље ПТО) 1938XLVI837.

³⁹ ИАП ПТО 1931 XLIII 216.

⁴⁰ ИАП ПТО 1932 XLIII 314.

⁴¹ ИАП ПТО 1933 XLIII 422.

⁴² ИАП ПТО 1937 XLV 710.

⁴³ ИАП ПТО 1933 XLIII 422 и ИАП ПТО 1939 XLVI 966.

⁴⁴ ИАП ПТО 1939 XLVI 861.

⁴⁵ ИАП ПТО 1939 XLVI 966.

Актив Пожаревачкој руској одбора којим изражава захвалност Управи Пожаревачке трговачке омладине за одлуку да им бесплатно уступи салу за одржавање Скупштинине (Историјски архив Пожаревац, Пожаревачка трговачка омладина, 1933 XLIII 422)

Руски одсек соколског друштва Пожаревац

На иницијативу Руске колоније у Пожаревцу 1937. године основан је Руски одсек соколског друштва Пожаревац. Најпре је 16. маја 1937. године Руска колонија у Пожаревцу одржала организациони збор ради оснивања Руског соколског друштва. Збору су присуствовали представник Покрајинског савеза Руског соколства, брат Кадесников, брат Ј. Стојадиновић и брат Пијук Стеван.⁴⁶ Старешине руског

⁴⁶ Миролуб Манојловић, *Пожаревац у међурајном времену II, 1918-1941*, Ситограф РМ, Пожаревац, 2019, 131.

Штамбиль и печат Руској одсека Соколској друштва Пожаревац

одсека Соколског друштва Пожаревац био је Чаплиски, а в. д. тајника-начелник Димитрије Франк. Начелница је била Евелина Франк.⁴⁷ Иначе, Димитрије Франк је радио као чиновник Духовног суда у Пожаревцу.⁴⁸

Чланство овог Одсека по свим категоријама је 27. фебруара 1938. године полагало Соколски завет у Сколани, а затим је свечана академија одржана у Дому Пожаревачке трговачке омладине по следећем програму:

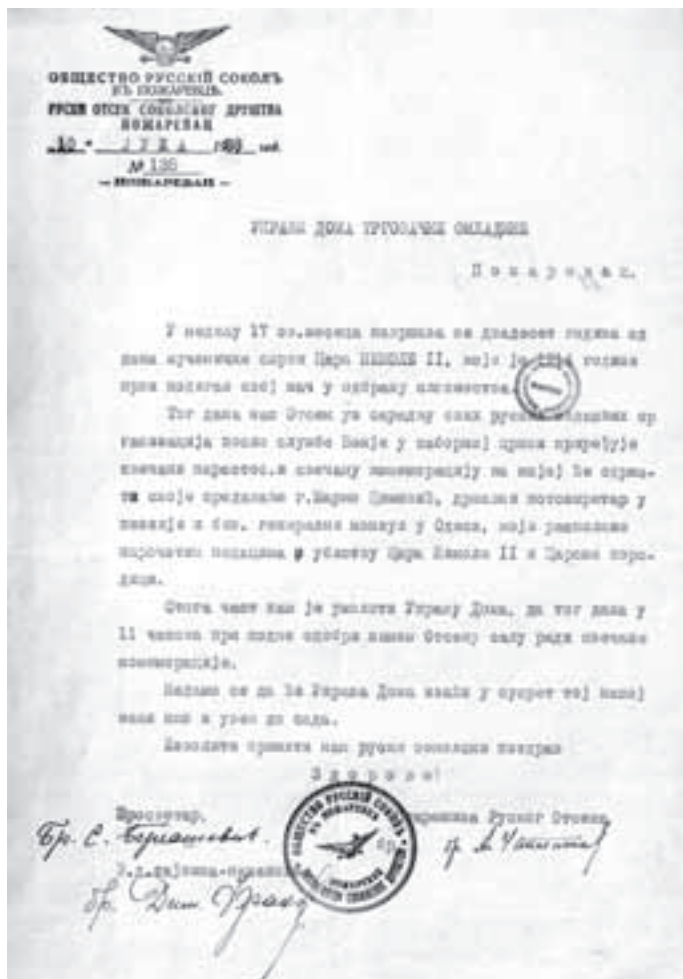
- 1) Руска соколска химна – пева соколски хор;
- 2) „Деца Велике Русије“ – просте вежбе – женски и мушки нараштај;
- 3) „Деца – соколићи“ – рецитација – Георгије Кокајев;
- 4) „Руска игра“ – женска деца;
- 5) „Скупине“ – мушки нарашта руског сокола – Београд
- 6) „Серенада Брага“ ритмичка вежба – чланице
- 7) „Челични круг“ – изводе чланови Соколског друштва Пожаревац;
- 8) „Вежба са препонама“ – чланице;
- 9) „Вежбе на разбоју“ – Руски Соко Београд;
- 10) „Хоровод“ (руско коло) – чланице руског одсека Пожаревац-Смедерево
- 11) „Хеј Словени“ – жива слика – пева соколски хор.⁴⁹

Гости на овој првој свечаној академији били су београдски и смедеревски руски соколи. После академије у Дому Пожаревачке трговачке омладине организована је игранка. У захтеву упућеном Управи пожаревачке трговачке омладине за издавање сале, старешина Руског одсека соколског друштва Пожаревац наглашава да одсек има мали број

⁴⁷ Грађанин, 17/1938.1.

⁴⁸ ИАП ГПП VI

⁴⁹ Миролуб Манојловић, *Пожаревац у међурајном времену II, 1918-1941*, Ситограф РМ, Пожаревац, 2019, 127.

Молба Руској одсека Соколској друштва Пожаревац, Управи дома Пожаревачке трговачке омладине за коришћење сале за обележавање 20 година од смрти Цара Николе II (Историјски архив Пожаревац, Пожаревачка трговачка омладина, 1937 XLVI 877.)

чланова и да зато моле Управу да им изађе у сусрет и по што повољнијим условима уступи салу.⁵⁰ Поводом одржавања ове свечане академије у листу „Грађанин“ објављен је текст под насловом „Академија Руског сокола Пожаревац“ у коме се акцентују тачке које су оставиле највећи утисак на

⁵⁰ Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Пожаревачка трговачка омладина, (даље ПТО) 1938XLVI 836.

публику и где се констатије да је „Први наступ – огроман морални успех!“⁵¹

Руски одсек соколског друштва Пожаревац организовао је обележавање значајних датума из историје царске Русије. Тако је 17. јула 1938. године, у сарадњи са руским организацијама у Пожаревцу, у Дому Пожаревачке трговачке омладине, организовао свечани парастос и свечану комеморацију поводом двадесет година од смрти Цара Николе II. На комеморацији је предавање одржао Марко Цемовић, државни подсекретар у пензији и генерални конзул у Одеси.⁵²

Руски емигранти - професори и учитељи у Пожаревцу

Будући да је Краљевини СХС опустошеној ратом требало високообразованог кадра, долазак руских избеглица је добро дошао развоју земље. Русе у Југославији су у највећој мери чинили представници средњих и виших сталежа, велепоседничко племство, виша и средња чиновничка бирократија, лица либералних професија, индустријалци, трговци, официри.⁵³ У Краљевини Југославији постојало је више научних, просветних, хуманитарних, спортских и православних удружења руске емиграције. У наредним годинама Руси су извршили велики утицај на Краљевину и у знатној мери унапредили општи развој Србије, нарочито на пољу науке, културе и уметности.⁵⁴

У послератној новонаформираној Краљевини СХС недостајао је школовани кадар за многа занимања. Још у тридесетим годинама половина српског становништва била је неписмена. Разлози спорог напредовања у општем образовању били су мали број школских зграда, премало учитеља, недовољно научних средстава, нереални наставни планови, отпор сеоског становништва.⁵⁵ Руски емигранти

⁵¹ *Грађанин*, 19/1936,3.

⁵² ИАП ПТО 1937 XLVI 877.

⁵³ 16. Драган Петровић, Јасмина Николић, Српски народ и велике силе:културно-историјски процеси, Институт за политичке студије, Београд, Прометеј, Нови Сад, 2008, 160.

⁵⁴ Ивана Петровић, *Руска емиграција кроз докумената Архива Војводине*, Споменница Историјског архива „Срем“ 17, Сремска Митровица, 2018, 237.

⁵⁵ Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Клио, Београд, 2008, 305.

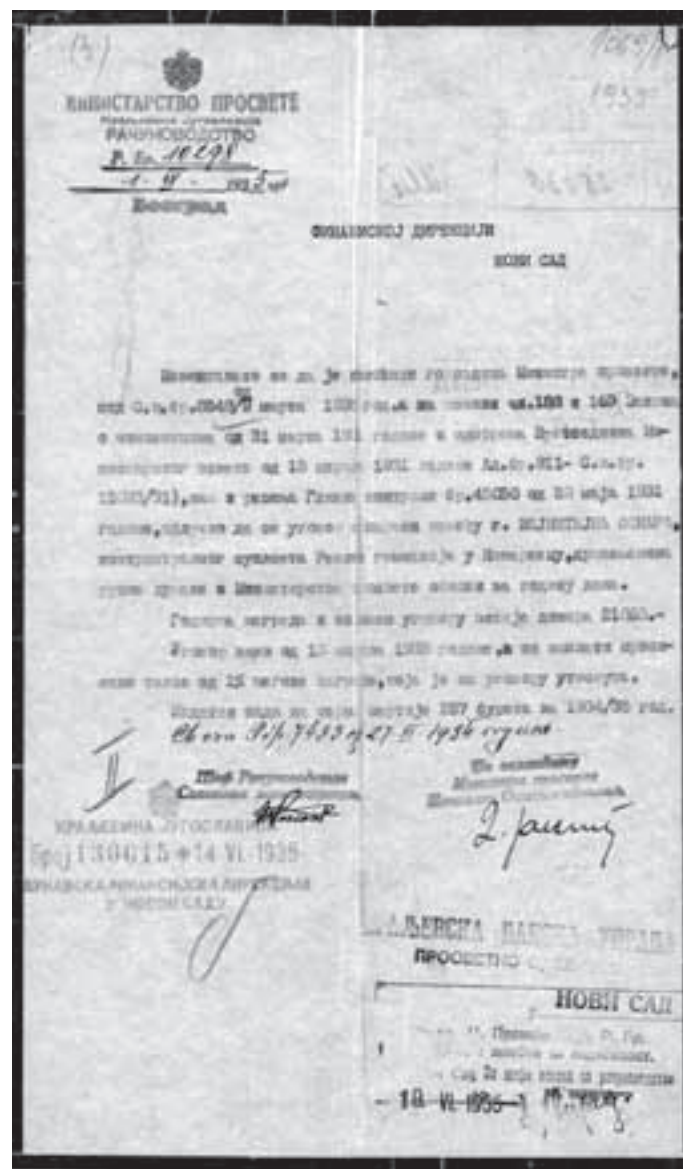

су били људи изузетно добро образовани и професионално обучени. По подацима пописа из 1922. године међу руским емигрантима у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца високо образовање имало је 12%, средње – 61%, основно – 12%, а без образовања било је тек 3% емиграната.⁵⁶ Образовни ниво руске емигрантске групе крајње је необичан за Србију не само због броја лица са високим и средњим образовањем, већ и зато што је међу емигрантима било свега 2-3 процента неписмених. Вредности тих људи постају очигледне ако се има у виду да је у Краљевини СХС 1921. године 50% становника старијих од 12 година било неписмено.

Учители и професори су спадали у дефицитарна занимања. Уз лекаре и инжењере учители и професори су били међу реткима у руској емиграцији који су могли да раде у струци. У Југославији је 1921. године било 208 просветних радника из редова руске емиграције.⁵⁷ За рад у просвети примани су само емигранти са потребном квалификацијом, а по препоруци консултанта за школска питања при владином опуномоћству за питања руских избеглица у Краљевини СХС, касније Државној комисији за руске избеглице и уз одобрење Главног просветног савета. Уговори са руским наставницима и професорима обнављани су сваке 1 до 3 године, а тек добијањем држављанства добијали су сталност у струци.

Иако је руским емигрантима 1928. године дата могућност да пређу у југословенско држављанство са олакшицама, већи део избеглица је то одбио, надајући се да ће се створити услови за повратак у домовину. Министар просвете је услишио молбу Удружења руских педагога „да буде благонаклоњен према руским педагозима и да задржи русе на служби у своме ресору до њиховог повратка у Русију“. Задржали су свој положај све до 1. августа 1937. године, када је 60 просветних радника добило отказ.⁵⁸

Руски емигранти професори и наставници у пожаревачким основним школама, Пожаревачкој гимназији и средњим стручним школама били су многобројни. Нису се, међутим сви дуго задржали на тој позицији. Неки су предавали само у једној школској години, некада због одлуке Министарства просвете, а некада и по сопственом

*Решење Министарства просвете о обнови уговора са Вејшишејн Оскарром, копирануцијалним сујленитом Реалне гимназије у Пожаревцу на тодину дана
Историјски архив Пожаревац
Пожаревачка гимназија, 1935 к54.*

⁵⁶ Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941, стубови културе*, Београд, 1997, 136.

⁵⁷ Љубодраг Димић, *наведено дело*, 155.

⁵⁸ Љубодраг Димић, *наведено дело*, 156.

захтеву. Даље ће се дати кратак преглед професора руских избрглица у Пожаревачкој гимназији.⁵⁹

1919. године за разредног наставника из Београда у Пожаревачку гимназију је дошла Емилија Кесигова а после 1921. године Марија Платонова, као стални хонорарни наставник за цртање и писање. Лична примање Марије Платонове, привременог предметног учитеља цртања са 4 ½ године стажа, имала је плату 16.200 динара.

У првој декади обновљеног рада у Реалној (мешовитој) гимназији у Пожаревцу радили су и Димитрије Смирнов, који је предавао веронауку и Никола Владимирски, као учитељ певања. Из извештаја др Александра Стојићевића, професора љубљанског универзитета, који је као изасланик министра, послао после обиласка Пожаревачке гимназије, закључује се да Емилија Кесигова престала да предаје певање, јер он у извештају констатује да је „потребан наставник за певање и музику. Ти предмети ове године нису предавани, јер није било наставника“⁶⁰ У периоду од 1929. до 1945. године у Пожаревачку гимназију дошли су: Игор Плетњев, професор историје и филозофије, који је први пут постављен 21. јануара 1930. године⁶¹, Александар К. Лукијанов, професор математике, Георгије Орлов, професор историје, Александар Колесников, хонорарни наставник веронауке, Василије Гаврилов, учитељ музике Према Контролнику особља Државне реалне гимназије радили су и : Александар Тараканов од 1942. године, Евгеније Шилов, који је разрешен 1943. године, Владимир Плетњев, који је први пут постављен 1930. године (предавао је историју), Ткаљ Прокопије Ђорђе, који је на дужност ступио 1926. године, Герасимов Иван, Чернов Петар и Зазулевић Александар, који је завршио филозовски факултет – Универзитет у Петрограду, а који се са породицом доселио из Чачка октобра 1931. године⁶².

59 Преглед/попис је сачињен на основу података објављених у *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, у поглављима чији су аутори др Мирољуб Манојловић и Слободанка Цветковић, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013 и на основу грађе архивских фондова Пожаревачка гимназија Пожаревац 1919-1980, Начелство среза пожаревачког, Пожаревац 1941-1945, Градско поглаварство Пожаревац, Пожаревац 1922-1946, Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, 1892-1953 и Пожаревачка трговачка омладина, 1903-1947.

60 Мирољуб Манојловић, *Пожаревачка гимназија у међуратном периоду (1918-1941)* у: *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013, 177.

61 ИАП ПГ Контролник особља Државне реалне гимназије.

62 ИАП ГПП Ш.

У школској 1940/41 предавали су Лукијанов К. Александар, професор математике, са фондом од 19 часова; Плетњев В. Игор, професор историје, са фондом од 15 часова; Орлов В. Георгије, професор историје, Хоперска Г. Персида, професор ботанике, зоологије и минералогije, која је прешла у II реалну гимназију у Суботици; Мељникова А. Јевгенија, суплент немачког језика са фондом од 20 часова; Гаврилов А. Василије, учитељ певања, са фондом од 12 часова, иначе руководилац збирке за музику и Серђукова Александра, професор, која је прешла на рад у женску гимназију у Новом Саду.

Према Књизи записника са седница Наставног савета, 1941. године предавали су следећи руски професори: Мељникова Јевгенија, суплент, Орлов Георгије, професор историје, Петров Молоденски Глеб, професор, предавао физику и хигијену, Шилов Евгенија, професор, певања и Мишчик Максимилијан.⁶³ Услед ратних околности у пролеће школске 1940/41 дошло је до великог броја премештаја и до промена у наставном кадру.⁶⁴ У Пожаревачкој гимназији остали су: Александар Лукијанов професор математике и физике, др Игор Плетњев и Георгије Орлов, професори историје, Персида Хоперска, професорка ботанике и зоологије, минералогije и геологије, Јевгенија Мељникова, суплент немачког језика и упоредне књижевности, Василије Гаврилов, контрактуални привремени учитељ вештина певања и свирања, Серђукова Александра, професор француског језика и југословенске књижевности⁶⁵.

У јуну 1941. године директор Пожаревачке гимназије је добио налог да састави спискове у вези са редукцијом наставника. На том списку су се нашли Руси: Вејнштајн Оскар, Зозулевић Владимир, Гаврилов Василије и Рехаг Борис.⁶⁶ У школској 1942/43 у Пожаревачкој гимназији предавали су: Оскар Вејнштајн-немачки језик, Александар Тараканов-латински језик, Орлов Георгије-историја, Евгеније Шилов-математика, физика и хемија. Без часова остао је Глеб Петров Молоденски.

У Пожаревачкој гимназији су предавала двојица доктора историје. Др Игор Плетњев завршио је универзитет у Прагу,

63 ИАП, ПГ Књига записника са седница Наставног савета од 20.10.1941, бр. 2604.

64 Слободанка Цветковић, *Окупирана школа (1941-1945)* у *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013, 265.

65 ИАП ПГ, Годишњи извештај за школску 1940/41, Пожаревац, 1941, 10-20, ИАП ПГ к58, бр2225/41.

66 Исто, 266.

Оркестар и хор са професором Василијем А. Гавриловим (преузето из Пожаревачка гимназија 1862-2012, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013)

докторирао је историју, а у Пожаревачкој гимназији радио је од школске 1930/31. Поред Пожаревачке гимназије историју је предавао и у Трговачкој школи Пожаревачке трговачк омладине, у којој је први пут постављен за наставника предмета историја са земљописом 1935. године.⁶⁷ Године 1936. поднео је молбу за наставника историје, географије и југословенске књижевности.⁶⁸ као и наредне 1937. године. Из летописа Трговачкешколепожаревачке трговачке омладине 1923-1943.⁶⁹ Може се закључити да је др Игор Плетњев предавао историју у овој школи од 1935. до 1940. године. Живео је у Његошевој улици. Био је ожењен Анђелијом, која је радила као судски писар.⁷⁰ Поднео је молбу за пријем држављанства Краљевине Југославије.

Георгије Виталијевић Орлов, завршио је историју на Филозофском факултету у Београду, а докторирао на Љубљанском универзитету са тезом „Виминацијум – емисије локалног новца“. У Пожаревцу је живео и радио у периоду од 1941-1948. Поред рада у гимназији, где је предавао историју, био је кустор Браничевског музеја са професором, касније директором гимназије Николом Бошковићем, а учествовао је и у археолошким ископавањима у Костолцу,

⁶⁷ ИАП ПТО 1937 LIV 4306.

⁶⁸ ИАП ПТО 1936 LXI 6964.

⁶⁹ *Пожаревачка трговачка омладина : 1903-1947*, аналитички инвентар, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012, 199-211.

⁷⁰ ИАП ГПП V.

Маргуму и Дубравици.⁷¹ Гаврилов А Василије био је учитељ музике, певања и свирања. Био је достојна замена за Вацлава Вердала, који је 1923. године отишао у Београд. Живео је у Призренској улици у Пожаревцу.⁷² Василије Гаврилов успешно је предавао певање и свирање у периоду од 1931. до 1941. године. По доласку Василија Гаврилова уводи се пракса одржавања годишњег јавног ученичког концерта.

Први овакав концерт одржан је 14. маја 1933. године,⁷³ затим 16. маја 1937. године, затим 7. априла 1938. године⁷⁴ у Дому трговачке омладине, као и 14. маја 1939. године.

О учитељима руским избеглицама пожаревачких основних школа у фондовима Историјског архива Пожаревац нису сачувани подаци. Сачувана су два досијеа учитеља Руса, који су предавали у Основним школама Среза пожаревачког. Из тих досијеа може се сазнати о подацима који су уношени у службеничка досијеа. На основу ових података може се створити слика о томе која документа су руским емигрантима била неопходна за ступање на дужност, када и како су полагали државни испит, ко им је издавао уверења за постављење, али и како је оцењиван њихов рад.

Алексије Петровић Татарка, рођен је 19. марта 1880. године у Попутнаји у Области Кубанској, са Кавказа, по

⁷¹ Мирољуб Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009, 23.

⁷² ИАП ГПП II.

⁷³ ИАП ПТО 1933 XLIII 380

⁷⁴ ИАП ПТО 1938 XLV 852

*Алексије Петровић Таитарка
(Историјски архив Пожаревац, Начелство Среза пожаревачкој,
Пожаревац, 1921-1941 VI 111)*

народности Рус-козак, вере православне. Био је дневничар – учитељ I групе у селу Берању.

Из службеничког листа се види да је био ожењен, да су му жена и троје деце остали у Русији. У Краљевини је добио развод брака и дозволу да се поново венча. У рубрици „Општа школска и нарочита стручна спрема“ наведено је „Свршио Учитељску школу у станици Ладожској Кубанској области у Русији. Сведочанство остало је у среској школској архиви и уништено бољшевицима. Школовање види се из рускога пасоша овернога школским надзорником 1909. године 26. маја бр. 887“, а у рубрици „Државни стручни испит“ стоји „Положио сам допунски учитељски испит зрелости у Београду. Сведочаство Бр. 20.990 од 1. октобра 1926. Практични учит. испит положио у Крагујевцу 1932. године са оценом врло добар. Сведочанство Бр. 141 од 4. марта 1932. године. Из рубрике „Ток целокупне грађанске државне службе“ види се да је први пут постављен за привременог учитеља у Берању 14. новембра 1921. године Уверењем Министарства просвете. Уверења о постављењу издавана су му 1925, 1928, 1932, 1935 и 1938. године, када је на сопствени захтев премештен за учитеља у Тириковцу. Пензионисан је Решењем министарства просвете од 1. јула 1941. године. За 14 година, колико је службовао у Срезу

*Зубко Трофим Васиљевић
(Историјски архив
Пожаревац, Начелство
Среза пожаревачкој,
Пожаревац, 1925-1940 VI
120)*

пожаревачком 2 пута је оцењен као „повољан“, 6 пута „вр. добар“ и 6 пута „одличан“. Из „Списка бивших руских емиграната-држављана СССР и без држављанства“, кога је сачинило Градско поглаварство Пожаревац, на редном броју 32 уписан је Татарка Алексеј, ожењен српкињом, без држављанства, са станом у улици Босанској 11⁷⁵.

Учитељ Зубко Трофим Васиљевић рођен је 17. септембра 1886. године у месту Рјабутки, среза Лебединског, бановине Харковске (Русија), по народности Рус, вери источно православац, а у рубрици „завичајност“ наведено је село Кула Пожаревац. Звање у државној служби: учитељ Кулске основне школе. Зубко Трофим Васиљевић био је неожењен, без деце и сродника. У рубрици „Служба у кадру“ наведено је следеће: „По руском закону учитељи нису служили војску. Као година ратовања наведена је 1908, а као последњи чин капетан II класе. У рубрици „Одликовања“ наведено је „За време светског рата одликован је орденом Св. Ане IV степена „за храброст“ указом његовог величанства Императора Руског 10. новембра 1915. године. У рубрици „Општа школска и нарочита стручна спрема“ наведено је „Свршио нар. школу, зат. грађанску. Свршио учитељску школу у Русији 1906. године. Сведочанство 94. Прослушао 6. сем. више пољопривредне школе у Петрограду. Сведочанство бр 558. Положио је допунски испит у Београду у муш. учит. школи 1932. г. Сведочанство бр. 856.“ У рубрици „Да ли је раније

⁷⁵ ИАП НСПП 1921-1941 VI 111.

био у државној служби, у којој, и зашто му је та служба престала?“ наведено је: „Служио је као дневничар у држ. Ергели Карађорђево. Од 1.10.1925. до 1.1.1930. године. Дао оставку драговољно. Затим као контрант. учитељ Кулске осн. школе одељ. у Аљудову од 31.3.1931. до 7.9.1932. Држ. Савет поништио је постављење: није имао испита из групе предмета.“⁷⁶

Из рубрике „Ток целокупне грађанске државне службе“ види се да је најпре Одлуком Министра пољопривреде 25. септембра 1925. године постављен за дневничара у Државној ергели Карађорђево, на које место је поднео оставку 1. јануара 1930. године. Одлуком Министра просвете од 30. марта 1931. године постављен је за контрант. учитеља Кулске основне школе, одељења у Аљудову. Са ове дужности разрешен је 1932. године и поново постављен за учитеља приправника Кулске основне школе, одељења у Аљудову 4. септембра 1933. године. За 7 година службе, једном је оцењен оценом „одличан“, 2 пута оценом „добар“ и 4 пута оценом „врло добар“. Име овог учитеља не налази се на „Списку бивших руских емиграната-држављана СССР и без држављанства“

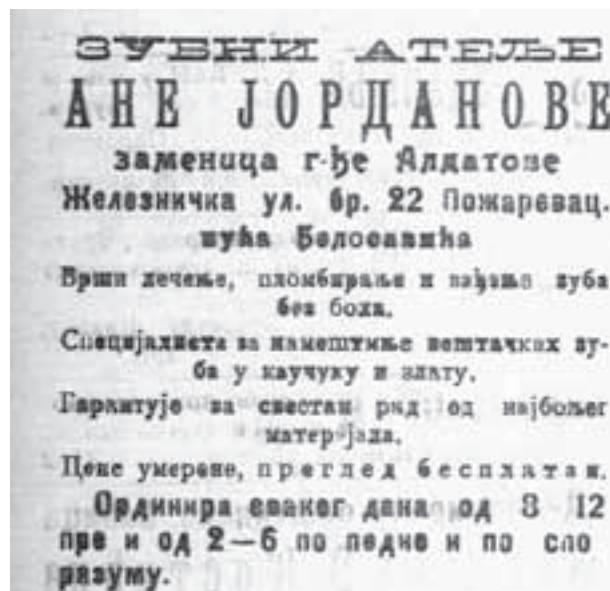
Руске избеглице-зубни лекари у Пожаревцу

Лидија Всеволодовна Мајдељ је рођена 28. маја 1886. године. Призната је за зубног лекара од стране Конференције Императорске војномедицинске академије у Петербургу, а сведочанство јој је издато 1907. године. Позитивно мишљење о дипломи добила је од Санитетског савета 1920. године, а према акту Медицинског факултета у Београду од 17. новембра 1930. године имала је право на титулу „зубни лекар“.⁷⁷ У Пожаревцу је радила највероватније од 1922. до 1932. године, јер јој је Министарство социјалне политике и народног здравља одобрило право зубнолекарске праксе у Београду. Лидија Мајдељ је вадилa и лечила зубе. Зубе је пломбирала златом, сребром, порцуланом и цементом. Израђивала је и протезе од каучука, крунице и мостове од злата. Најпре је радила са материјалом који је набављала из Енглеске и Швајцарске.⁷⁸ Од 1925. године сарадњу је

започела са немачком фабриком топова „Круп“, која је започела израђивање протеза од челика. О овој проблематици је објавила чланак у листу „Грађанин“ 1926. године. Становала је у улици Кнеза Лазара број 3 са мужем Борисом и сином студентом, док је ћерка Ирина, студент медицине, означена као привремено одсутна. Код њих је становала Наздрагова Вера, ученица зубарства.⁷⁹

Варвара Јосифовна Бек, удата Алдатова, је рођена 1897. године. Зубно лекарство завршила је у школи др Безчинског на Императорском Донском Универзитету у Ростову на Дону 1918. године. У Пожаревцу је радила од 1. августа до 31. децембра 1926. године.⁸⁰

Ана Јорданова, дођена Саенко, је рођена 1894. године. Медицинског факултета бившег Харковског универзитета 1916. године. Звање зубног лекара добила је одлуком бившег Харковског државног медицинског универзитета 1916. године. У Пожаревцу јој је одобрена привремена зубнолекарска пракса 31. децембра 1926. године. У јуну 1927. године обавестила је пацијенте да је наследница Г-ђе Алдатове и да у свом зубном атељеу врши лечење, плмбирање и вађење

Опис/реклама зубни атељеа Ане Јорданове (Грађанин, 1927, бр. 49, страна 3)

⁷⁶ ИАП НСПП 1925-1940 VI 120.

⁷⁷ Душан Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревцу и Великом Градишту (1922-1941)*, у *Vititacium 11*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2000, 211.

⁷⁸ Душан Кастратовић, *наведено дело*, 211.

⁷⁹ ИАП ГПП V

⁸⁰ Душан Кастратовић, *наведено дело*, 213.

зуба без бола и да је специјалиста за намештање вештачких зуба у каучуку и злату. Рекламирала је свој „зубни ареље“ у листу *Грађанин*.⁸¹

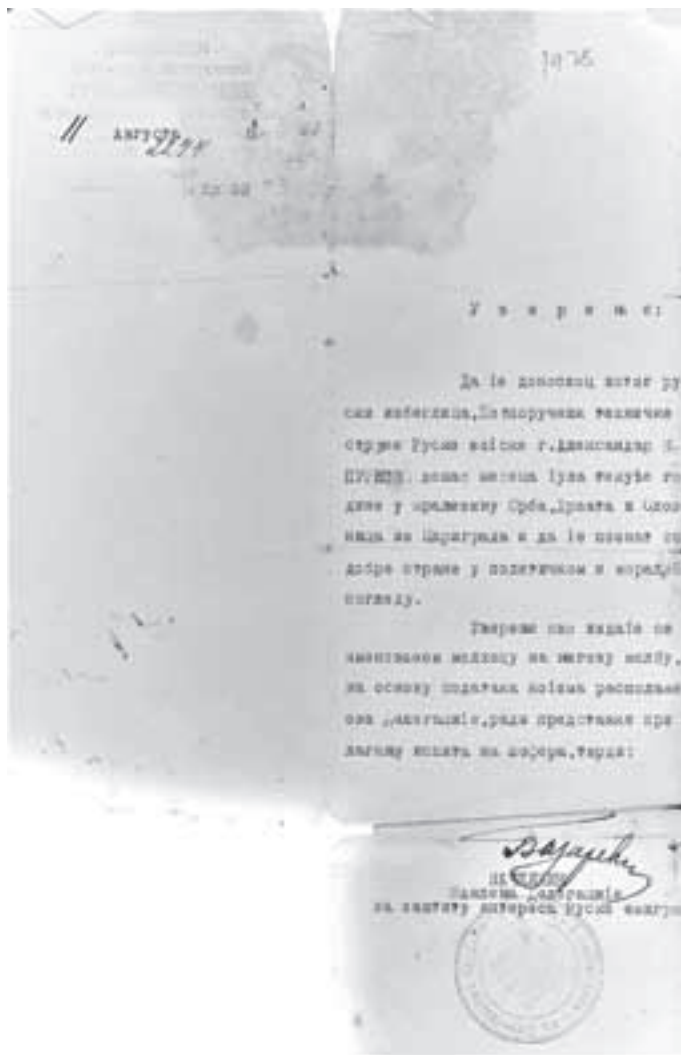
Александар Карлович Пурнов⁸² је рођен 7. јула 1894. године у граду Санкт Петербургу⁸³ у лутеранској породици, од оца Карла из Уфе, сина немачког колонисте Василија, и мајке Емили, такође немачког порекла. Студије на природно-математичком смеру Немачког училишта Св. Ане завршио је у Санкт Петербургу 1913. године, где је завршио и две године на Петроградском техничком институту императора Николаја I. У истом граду је завршио и убрзани курс Павловског војног училишта 1915. године, након чега је добио чин заставника и послат је на фронт. Као командир 2. чете 477. Каљазинског пешадијског пука учествовао је у борбама са Немцима код града Риге. Године 1916. по указу Врховне команде премештен је у 20. железнички батаљон. Након тога највишим указом произведен је у чин подпоручника железничке војске, да би затим на дужности командира 5. чете 20. железничког батаљона радио на изградњи и експлоатацији Мурманске пруге. Ту се разболео од скорбута, те га 1917. године послат је на изградњу дела Црноморске пруге ТуапсеПоти где је, након доласка 20. железничког батаљона са изградње Мурманске пруге, поново ступио на дужност командира 5. чете тог батаљона. За заслуге је награђен: орденом Светог Станислава III степена с мачевима и лентом, орденом Свете Ане III степена с мачевима и лентом и орденом Свете Ане IV степена с знаском »за Храброст“.

Александар Пурнов је говорио немачки, француски, руски и српски језик. Као и већина руских избеглица, у Краљевину СХС је дошао веома сиромашан. И живот у Краљевини Југославији његово финансијска ситуација се није променила, јер је

81 Грађанин, 49/1927, 3.

82 Лични фонд руског емигранта Александра чува се у Историјском архиву Пожаревац [Историјски архив Пожаревац – лични фонд Александра Пурнова, Пожаревац (1894-1943)]. Фонд чини руком писана и на машини куцана писма, лична документа, исправе и др. на немачком, руском, српском и турском језику. О Александру Пурнову писао је Никола Миљковић, *Руски емигрант Александар Пурнов и једно његово сећање о Првом светском рату*, Српско-руске књижевне и културне везе: епоха модерне. Нови Сад: Матица Српска; Москва: Институт за славистику Руске академије наука, 2018, 47-61.

83 Из неког разлога је Александар Пурнов по доласку у Краљевину СХС из Константинопоља, 29. јуна 1928. године, приликом попуњавања Потврде пријаве становника, која је остала сачувана, уписује погрешне податке, назначивши местом рођења Киев, а за датум и годину рођења узима 17. јул 1885. године.

Уверење Одељења Делегације за заштити интереса руске емиграције које се издаје Александру Пурнови ради полагања испитија за шофера, а којим се тврди да је исти дошао у Краљевину Срба, Хрватиа и Словенаца у јулу 1928. Године из Цариграда и да је „познај са добре стране у политичком и моралном погледу“ (Историјски архив Пожаревац – лични фонд Александра Пурнова, Пожаревац (1894-1943))

Лична карта Александра Пурнова
(Историјски архив Пожаревац – лични фонд Александра
Пурнова, Пожаревац (1894-1943))

1937. године Државна комисија Краљевине Југославије за руске избеглице, на основу прикупљених података, констатовала да је Александар Пурнов „сиромашни избеглица“⁸⁴. Којим се све пословима бавио није познато. Како је полагао шоферски испит и поседовао аутомобил, вероватно је одређено време обављао посао шофера.

Судећи по писмима и другим адресованим документима, Александар Пурнов је по доласку у Краљевину СХС највише живео у Београду на разним адресама: Римска бр. 22, Змај Јовина бр.1, Хиландарска бр. 12, Гарашанинова бр. 11. 9 На Личној карти, издатој 8. јула 1931. године у Аранђеловцу, као место пребивалишта назначен је тај град.

Година 1941. је била прилично тешка за А. Пурнова. Марта те године је прележао хроничну маларију, а уз то је, очигледно, прилично сиромашан, што се види из молбе коју он 23. децембра упућује Месном одељењу немачке команде у Београду, у којој их је молио да му се обезбеди: зимски капут, пар чарапа и један пар ципела, веш и једно одело, јер му је у ратним дејствима уништен стан у Гарашаниновој улици бр. 11, а уз то је остао и без посла⁸⁵. Те исте 1941. године остао је и без аутомобила. Сачуван је документ у

коме је он писмено потврдио да је ставио свој аутомобил марке »Renault« у службу фирме »DAR«. А. Пурнов је у писму упућеном генералу Баумгартену на немачком језику од 22. 07. 1941. године препоручио себе и молио за радно место, на коме би могао бити од користи, а на штету болшевицима. На жалост, посао није добио.

О животу и раду у Пожаревцу нема података. Из личне карте се види да је у време вршења пописа за регистар становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства 1931. године Александар Пурнов живео у Аранђеловцу. Његово име се не налази ни на *Списку бивших руских емиграната - држављана СССР-а и без држављанства*.⁸⁶ Лични фонд Александра Пурнова садржи архивску грађу закључно са 1943. годином. Каква је била даља судбина овог руског емигранта, на основу саме архивске грађе није могуће установити.

На крају, неко ко није ни на који начин допринео развоју града, а ко је остао у лепом сећању Пожаревљана, је **Григорије Степанович Агапов**. Рођен је на Дону, у Ростову. После Октобарске револуције стигао је у Краљевину СХС као апсолвент права. По дипломирању радио је као правник у државној служби у Панчеву. Није познато када се доселио у Пожаревац, тачније када је подигао колибу од прућа и блата у непосредној близини Љубичевског моста. Живео је од риболова и био омиљен међу риболовцима, ловцима и другим заљубљеницима у природу и реку. У *Списак бивших руских емиграната - држављана СССР-а и без држављанства* уписан је на броју 37 без података о адреси и држављанству.⁸⁷ Умро је средином шездесетих година. Сахрањен је о трошку општине, од које је при крају живота примао социјалну помоћ.⁸⁸

86 ИАП ГПП XXVI 696.

87 ИАП ГПП XXVI 696.

88 Драган Фелдић, *Стари Пожаревац: знања, неимари, жишјељи*, Компромис СЛ, Пожаревац, 1992, 315-317

Корица регистра уписаниј рускиј породица,
13 ГПП IV и 13 ГПП II

Руске породице у регистрима становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства

Архивски фондови настали радом органа управљања представљају извор значајних веродостојних података за проучавање различитих тема. У Историјском архиву Пожаревац чува се више архивских фондова из којих се може доћи до драгоцених података о различитим темама. Тако се у архивском фонду „Градско поглаварство Пожаревац“ налазе књиге Регистри становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства. Наиме, Општина пожаревачка, касније Градско поглаварство Пожаревац, је у периоду 1931–1940. година водила регистре становништва града Пожареваца по носиоцу домаћинства. У њима су садржани подаци о становницима, о њиховом датуму и месту рођења, занимању, поданству, народности и вери, матерњем језику.

Сачувано је 5 књига, за које се, захваљујући нумерацији страна у регистратури, може закључити да нису комплетне.

Регистри су вођени по азбучном реду презимена носиоца домаћинства. При томе је поштована методологија по којој су обављани пописи 1921. и 1931. године, која је подразумевала да су члановима домаћинства, поред чланова породице, сматрана сва лица која живе у домаћинству, без обзира на постојање или непостојање сродства са старешином домаћинства (послуга, подстанари, привремено присутна лица)⁸⁹. У регистрима су пописани и сви гости хотела у тренутку пописивања, запослени и присутни у судовима, школама. Ови регистри садрже мноштво података на основу којих се стиче потпуна слика о становницима Пожареваца, између осталих и о руским емигрантима. На основу података из регистра становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства, сачињен је списак руских породица које су живеле у Пожаревцу у периоду пре Другог светског рата.

Према регистрима становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства,⁹⁰ укупан број руских избеглица у Пожаревцу 1931. године био је 170. Један број Руса је пописан као привремено присутна лица, њих 31. Становали су код рођака, или у собама изнајмљеним од српских породица. Већина брачних парова су руског порекла, али је било и мешовитих бракова (23). Руске избеглице у Пожаревцу обављале су најразличитије послове. Највише је било геометара, њих 13, затим чиновника 9, наставника/професора 7, надничара 6, радника 6, један брачни пар судија (Бирјуков Иван и Јелисавета), по 1 свештеник (Колесников Александар), ветеринар (Фалилејев Михаило, ветеринар у Ергели Љубичево), колар, месар, зидар, бакалин итд. Интересантно је да је извршен попис тренутно присутних лица у хотелу „Српска круна“, где се налазило 6 глумица и 2 глумца⁹¹.

У наставку текста дајемо попис свих руских избеглица које су уписане у регистрима становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства.

⁸⁹ *ДВА века развоја Србије: статистички преглед*, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2008, 39.

⁹⁰ ИАП ГПП II - ИАП ГПП VI

⁹¹ ИАП ГПП VI

Извод из регистра становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства⁹²

Презиме и име домаћина и осталих укућана	Шта је ко домаћину	спол	Дат. месец и година рођења	Брачно стање	Занимање	Место рођења	завичај	поданство	Народност и вера	Матерњи језик
Улица Книћанинова бр.5										
Антонов Валеријан	домаћ.	муш.	23.нов1868.	ожењен	Днев.кат. секције	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
-/- Валентина	жена	жен.	19.IX 1875.	удата	-	-/-	-/-		-/-	-/-
Назив улице – нечитко										
Арсиф Живана	домаћ.	жен.	20.феб1875.	удова	вешерка	Дубравица – Пож.	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Шевченко Александар	станар самац	муш.	24.IV1896.	неожењен	сликар	Русија Петроград	нечитко		Руска правосл.	руски
Назив улице - нечитко										
Артемовић Никола	домаћин	муш.	12.мај1895.	жењен	геометар	Русија	нечитко		Руска правосл.	руски
-/- Зора	Жена	жен.	27. септ 1891.	удата	бабица	Пожега (Ужичка)	-/-		Југосл. -/-	српски
Улица Кнеза Лазара бр. 16										
Аустер Марјана	домаћ.	жен.	23.II 1855.	неудата	нема	Русија	Пожарев.		Руска Јутеран.	руски
Назив улице – Ал. Николајевића бр. 13										
Белосавић Миодраг	син	муш.	8. II 1911.	неожењ.	гвожђ. трг.	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Бели Стеван	помоћ.	муш.	20. II 1905.	неожењ.	гвожђ. пом.	нечитко Русија	Пож.		Руска правосл.	руски
Улица Јошкина бр. 36										
Бензеров Никола	домаћин	муш.	3. II 1880.	удовац	техн. дневн.	Русија	Пожаревац	руско	право-славно	руски
-/- Валентина	кћи	жен.	8. II 1910.	неудата	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-	-/-
Улица: Болничка бр. 2										
Бенковски Никола	домаћин	муш.	16. I 1881.	ожењен	наставник свирања	Русија	Пож.		Руска исп. прав.	Руски
Ђурић Ружица	дом.	жен.	8. II 1901.	удата	домаћ.	Крагујевац	-/-		Југосл. Правосл.	Српски
Митровић Радмила	штићеница	жен.	17. X 1925.	неудата	дете	-/-	-/-		-/-	-/-
Улица Маркова бр. 2										
Беровски Феодосије	домаћ.	муш.	1897	ожењен	радник	Русија	Русија		Руска правосл.	руски

92 Прегледом 5 књига регистра становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства сачињен је извод са пописом свих домаћинстава руске заједнице у Пожаревцу, ИАП ГПП II - ИАП ГПП VI.

-//- Стојка	жена	Жен.	1901.	удата	домаћ.	Бугарска	Бугарска		Бугарска правосл.	бугарски
-//- Олга	кћи	-//-	1927.	неудата		Бели – Поток (срез Врчарски)	Пожаревац		Руска -//-	руски
Улица Хајдук Вељкова бр. 9										
Бирјуков Иван	домаћин	муш.	26. нов. 1890.	ожењ.	Судија	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
-//- Јелисавета	жена	жен.	7. окт. 1890.	удата	-//-	-//-	-//-		-//-	-//-
Улица Светогорска бр. 3										
Богдановић Илије Милка	домаћ.	жен.	1890.	удова	вешерка	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. Правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Павловић Јелисеј	самац	муш.	26. XII 1895.	нежењ.	надничар	Русија	Пож.		Руска правосл.	руски
Улица Ђурђева бр. 12										
Бондаренко Александар	домаћ.	муш.	1. IV 1875.	ожењен	надничар	Русија	Русија - емигрант		Руска правосл.	руски
-//- Марија	жена	жен.	1. XI 1898.	удата	домаћ.	-//-	-//-		-//-	-//-
Улица Госп. Лукина бр. 5										
Булашевић Сергије	домаћ.	муш.	28. II 1889.	жењен	Наставник певања	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
-//- Милена	жена	жен.	3. VI 1925	удата	-//-	Милешево Пријеполје	Милешево Пријеполје		Југосл. -//-	српски
-//- Коста	син	муш.	3. II 1925	дете	-//-	-//-	-//-		-//-	-//-
-//- Милица	кћи	жен.	19. IV 1927	-//-	-//-	Смедерево	-//-		-//-	-//-
Напомена: година рођења жене погрешна – груба грешка										
Улица Кнез Лазара бр. 26.										
Вејнштејн Оскар	домаћ.	муш.	30. IX 1887.	жењен	контр. суплент	Русија	Пожаревац		Руска Лутеран.	руски
-//- Јелена	жена	жен.	23. III 1898.	удата	-	//	//		Руска правосл.	руски
-//- Владимир	син	муш.	10. XII 1921.	нежењ.	-	Пећ	//		//	//
Привремено присутна лица:										
Вејнштејн Олга	кћи	жен.		неудата						
Улица Рујевска без броја										
Вељковић Наталија	домаћ.	жен.	1895.	удова	домаћ.	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Правосл.	српски
Гајдер Пантелеја	ванбрч. муж	муш.	1892.	ожењен	радник	Русија	//		Руска //	руски
Улица Караџићева бр. 26										
Воловик Матеја	домаћ.	муш.	9. VIII 1875.	ожењен	фарбар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица Браничевска бр. 25										
начитко Александар	домаћ.	муш.	9. VIII 1882.	ожењен	чинов. дневничар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица Топличина бр. 54										
Голостенов Никола	домаћ.	муш.	9. III 1895.	Ожењен	Геометар	Петроград Русија	Русија		Руска правосл.	руски

// Ксенија	жена	жен.	1. II 1897.	удата	домаћ.	Кијев	//		//	//
Улица Призренска – код оца сулента гимназије										
Гаврилов Василије	домаћ.	М.	28. II 1886.	ожењен	нечитко учитељ гим.	Петерхоф Русија	Пожаревац	Југ.	//	Руски
Гаврилов Тамара	кћи	жен.	18. X 1910.	неудата	апсолвент медицине	Архангелск Русија	Пожаревац	Југ.	Руска прав.	руски
-/- Пелагија	жена	ж.	27. IX 1873.	удата	дом.	Русија	//	//		//
Улица Кнез Лазара бр. 16										
Нечитко Парностојев	домаћ.	муш.	4. I 1869.	удов	нечитко	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
Улица Љубовијска бр. 9										
Георгијевски Александар	домаћин	муш.	6. X 1882.	ожењен	геометар	Русија	Пожаревац	Руско	Право-слав.	руски
Улица Косанчићева бр. 8										
Нечитко Јован	домаћ.	муш.	2. јула 1890.	ожењен	возов.	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Ружица	жена	жен.	16. II 1896.	удата	домаћ.	Пожаревац	//		Југослов. Правосл.	српски
// Олга	кћи	//	12. дец. 1919.	неудата	ђак	Пожаревац	//		//	//
// Јован	син	муш.	27. авг 1923.	нежењ.	//	Пожаревац	//		//	//
// Катарина	кћи	жен.	7. дец 1926.	неудата	дете	//	//		//	//
// Александра	//	//	9. марта 1929.	//	//	//	//		//	//
// Софија	//	//	9. // 1931.	//	//	//	//		//	//
Улица Југ Богданова бр. 4										
нечитко Ђорђе	домаћ.	муш.	9. II 1884.	ожењен	Геометар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Елисавета	жена	жен.	14. X 1884.	удата	-	//	//		//	//
Пономаријева //	ташта	//	5. XI 1863.	удова	-	//	//		//	//
Улица Косанчићева бр. 6										
Нечитко Иван	домаћ.	М.	27. авг 1857.	ожењен	рус. генерал у пензији	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Привремено присутна лица:										
Зимин Василије	станар	муш	1. јан 1881.	неожењен	геометар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица нечитко										
Девић С. Богосав	домаћ.	муш.	28. VIII 1876.	ожењен	земљор.	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремени присутна лица:										
Паловков Корније	слуга	муш.	7. VI 1901.	нежењ.	//	Русија	Русија		Руска //	руски
Улица Поп Лукина бр. 5 – привремено присутна лица										
Дегтеров Аврам	домаћин	муш.	6. IX 1871.	жењен	раденик	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Феодосија	жена	жен.	6. VII 1882.	удата	-	//	//		//	//
Улица Дунавска бр. 7										
Жадан Павле В.	домаћ.	муш.	3. XII 1901.	ожењ.	шофер	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Лидија	жена	жен.	10. XII 1908.	удата	домаћ.	//	//		//	//

Улица нечитко										
Живковић Ж. Милосав	домаћ.	муш.	22.VIII 1881.	ожењен	Трговац	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремени присутна лица:										
Кебет А. Магала	слуга	//	14. VI 1898.	нежењ.	слуга	Русија	Русија		Руска //	руски
Улица Кнеза Лазара бр. 14										
Жуковски Виктор	домаћин	муш.	1896.	неожењ.	геометар	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	-
Улица Немањина бр. 39										
Зборовски Виктор	домаћ.	муш.	31.X 1889.	ожењен	официр	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Евдонија	жена	жен.	14.VIII 1899.	удата	шнајдерка	//	//		//	//
// Светлана	кћи	//	22. XII 1922.	неудата	-	//	//		//	//
Привремени присутна лица:										
Тимофиј нечитко	слуга	муш.	1898.	нежењ.	слуга	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица нема уписано										
Зазулевић Александар	домаћин	муш.	17јула 1882.	ожењен	суплент пож. гимназије	Николајев Русија	Ђупријска	Југословен.	Руска ист. правосл.	руски
// Серафима	супруга	жен.	11. авг. 1895.	удата	домаћица	нечитко Русија	//	//	//	//
// Светислав	син	муш.	2.априла 1924	-	ђак основне школе	Орахово нечитко	//	//	//	//
Напомена: Владимир је завршио филозовски факултет – Универзитет у Петрограду, 31. октобра 1931. доселили се из Чачка.										
Улица нечитко										
Иванов Ђорђе	домаћ.	муш.	6. IV 1890.	жењен	машинист	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Иванов Даница	жена	жен.	-1894.	удата	домаћ.	Кула – Пожаревац	Кула		Југосл. //	српски
Улица Кнез Михајлова бр. 37										
Ивковић Живка	домаћин	жен.	10.III 1875.	удова	домаћ.	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Михајловић нечитко	кирији.	муш.	23.I 1890.	нежењ.	геометар	Русија	Русија		//	руски
Улица Живанова бр. 10										
Илијашевић Иван	домаћ.	муш.	21. V 1895.	жењен	технич.	Украјина	Пожаревац		Југосл. правосл.	руски
// Катарина	жена	жен.	10. XII 1908.	удата	-	Пожаревац	//		//	српски
// Владимир	син	син.	19. XI 1990.	нежењ.	-	Београд	//		//	//
Улица Гаревска бр. 2										
Каргашенко Василије	домаћин	муш.	1901.	ожењен	радник	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Миланка	жена	жен.	1904.	удата	домаћ.	Пожаревац	//		Југосл. правосл.	српски
// Александра	кћи	//	1927.	не//	-	//	//		//	//

Улица Југовића бр. 16										
Карташов Иван	домаћ.	муш.	15.I 1889.	ожењен	инжењер	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Александра	жена	жен.	18.X 1889.	удата	-	//	//		// лутеран.	//
// Ирина	кћи	//	22.X 1917.	Не-//-	-	//	//		// правосл.	//
// Јури	син	муш.	15.VIII 1923.	неожењ.	-	Пожаревац	Пожаревац		//	//
// Ина	кћи	жен.	30VIII 1926.	неудата	-	//	//		//	//
Улица Његошева бр. 1										
Кислиј Василије	домаћ.	муш.	5.VI 1882.	ожењен	лаборант дома ндл. здравља	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
Улица Кнеза Лазара бр. 16										
Кључко Леонид	домаћин	муш.	16. IV 1894.	ожењен	прод. новина	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Александра	жена	жен.	2. XI 1897.	удата	-	//	//		//	//
// Анатолиј	син	муш.	26VIII 1920.	-	-	//	//		//	//
// Надежда	кћи	жен.	30. IX 1930.	-	-	Пожаревац	//		//	//
Улица Уришева бр. 5										
Кобелски Петар	домаћ.	муш.	31.маја1897.	ожењен	војни музичар	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Наталија	жена	жен.	8. // 1905.	удата	домаћ.	Пожаревац	//		Нечитко //	српски
Кобелски Александар	син	муш.	19.јуна 1930.	неожењ	дете	Пожаревац	//		//	//
Улица нечитко										
Колесников Александар	домаћин	муш.	27.XII 1900.	ожењен	свештен.	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Јелена	жена	жен.	18.XII 1904.	удата	домаћица	Губеревац - Космај	Пожаревац		//	српски
// Ана	кћи	жен.	26. XI 1925.	не-//-	-	Жагубица -Хомољ.	//		//	//
// Вара	//	//	1. V 1928.	-//-	-	Пожаревац	//		//	//
Улица Јошкина бр. 72										
Котијанов Никита	домаћ.	муш.	21. V 1880.	ожењен	радник	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Емилија	жена	жен.	3. VIII 1886.	удата	домаћ.	Црвена Црква	Црвена Црква		Југосл. //	српски
Улица Јошкина бр. 9										
Кравцов А. Владимир	Домаћин	муш.	1878.	ожењен	инжењер	Русија	Пожаревац	Југослов.	Рус. Правосл.	Руски
-//- В. Марија	жена	жен.	16-VIII 1885.	удата	домаћица	-//-	-//-	-//-	-//-	-//-
Улица Косанчићева бр. 17										
Кристата начитко	домаћин	муш.	28.XI 1875.	ожењ.	служитељ	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Окулина	жена	жен.	13.VI 1889.	удата	домаћ.	//	//		//	//

// Василије	син	муш.	23.XI 1926.	нежењен	дете	Цариград	//		//	//
Желез. Станица – Браничевска										
Кушљански Владим.	домаћ.	муш.	8. IV 1898.	ожењен	шеф станице	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Загорка	жена	жен.	1.I 1902.	удата	домаћ.	Ниш	//		Југосл. //	српски
// Вера	кћи	//	25. IX 1929.	неудата	-	Звездан Зајечар	//		//	//
Улица Кр. Петра бр. 12										
Лаковић Марија	домаћин	жен.	8.II 1907.	удата 8.V 1932.	посласт.	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
Привремено присутна лица:										
Плетенева Евдокија	стрина	жен.	15. VIII 1878.	удата	-	Русија	//	//	Руска правосл.	руски
Улица Кнез Лазара бр. 8										
Левицки Александар Алексијевић	домаћ.	муш.	28. I 1864.	удов	конгран. чиновник	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица Шумадска бр. 2										
Леонов Коста	домаћ.	муш.	1900.	ожењен	чновник млек. задруге	Русија	Русија		Југосл. правосл.	руски
// Милева	жена	жен.	1897.	удата	домаћица	Кленовник	Пожаревац		//	Српски
Улица Карађорђева бр. 26										
Литвински Павле	домаћин	муш.		23. XII 1890.	ожењен	књиговођа	Русија	Русија	Руска правосл.	руски
// Вера	жена	жен.		27.I 1896,	удата	домаћ.	//	//	//	//
// Марина	кћи	//		30. VI 1921.	неудата	ђак	Пожаревац	//	//	//
// Димитрије	син	муш.		9. II 1923.	неожењ.	//	//	//	//	//
Привремено присутна лица:										
Нечитко Никола	подстанар	муш.		14. V 1902.	неожењ.	дневничар у катастру	Русија	Русија	Руска правосл.	руски
Улица Љубовиска бр. 20										
Људанов Андреј	домаћ.	муш.	30.XI 1890.	ожењен	чинов.	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Јелена	жена	жен.	19.XI 1900.	удата	домаћ.	//	//		//	//
// Катарина	кћи	//	23. I 1926.	неудата	дете, ђак	Панчев.	//		//	//
Државна Ергела Љубичево										
Матаваленко Емилијан	п. економ	муш.	8. VIII 1875.	разведен	п. економ	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
Кохановски Владимир	цвећар	//	25. X 1865.	нежењ.	цвећар	Русија	//		Руска правосл.	руски
Привремено присутна лица:										
Арпијев Александар	осуђеник	муш.	2. VI 1898.	неожењ.	осуђеник	Кијевска	Пожаревац		Југосл. правосл.	руски
Улица Кнез Лазара бр. 3										
Мајдељ Борис	домаћин	муш.	4. VII 1871.	ожењен	нема	Царско село – Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Лидија	жена	жен.	28. V 1886.	удата	зуб. лекар	//	//		//	//

// Всеволод	син	муш.	23. VII 1912.	неожењ.	студент	Русија	//		//	//
Наздрагова Вера	ученица	жен.	9. VII 1909.	неудата	уч.зубарства	//	//		//	//
Привремено присутна лица:										
Мајдељ Ирина	ћерка	жен.	29. XI 1917.	неудата.	студ. мед.	Царско село – Русија	Русија		нечитко пр.	руски
Привремено присутна лица: Улица Св. Савска бр. 29										
Максимовић Сергије	домаћ.	муш.	22.II 1887.	ожењен	прод. новина	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Олга	жена	жен.	29. VI 1892.	удата	-	//	//		//	//
// Валентин	син	муш.	26. XI 1917.	неожењ.	ђак	//	//		//	//
// Вера	ћћи	жен.	26. XI 1919.	неудата	//	//	//		//	//
Улица нечитко										
Мали Терентије	домаћ.	муш.	8. IV 1893.	-	секциј. раден.	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
Улица нечитко										
Мантић Ксенефон	домаћин	муш.	1. II 1862.	удов	хотелијер	Грчка	Грчка		Грчка правосл.	грчки
Привремено присутна лица:										
Посученко Теодор	слуга	муш.	8. VIII 1884.	ожењен	сполни момак	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Бергетов Василије	//	//	10. II 1891.	удов	паракувар	//	//		//	//
Улица непозната										
Миладиновић Јованка	домаћ.	жен.	24. јуна 1900.	удова	дневничар	Затоње – Рамски	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Дорошенко Андреја	самац	муш.	14. фебр. 1900.	удов	надничар	Русија	Русија		Руска	
Улица Скопљанска бр. 6										
Милановић Милица	домаћ.	жен.	3. VIII 1898.	удова	домаћ.	Петровац Млав.	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Летић Ирвшван	пријатељ	муш.	28. III 1901.	нежењ.	Колар	Русија	//		Руска правосл.	руски
Улица Моравска бр. 6										
Миличић Персида	домаћин	жен.	14. V 1868.	удова	наднич. домаћица	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица										
Жердељ Глигорије	закупац дамац	муш.	19. I 1889..	удов.	надничар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица Николајевићева бр. 20										
Младеновић Димитрије	домаћ.	муш.	14.IX 1893.	жењен	месар	Смедерево	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Сишиков Глигор	кочијаш	//	1904.	//	кочијаш	Русија	//		Руска	руска
Улица Дунавска бр. 33										
Муравјев Кристина	жена	жен.	19. II 1902.	удата	-	Билећа – Херцеговина	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски

// Генадије	син	муш.	3.окт. 1929.	нежењен	-	Пожаревац	//		//	//
Привремено присутна лица:										
Муравјев Петар	домаћ.	муш.	22. мај 1888.	ожењен	геометар	Русија	Русија		Руска правосл.	руска
Улица Рајићева бр. 2										
Наумовић Михајло	домаћин	муш.	4. септ. 1902.	жењен	геометар	Русија	Перлез		Руска правосл.	руска
// Иванка	жена	жен.	6. јули 1903.	удата	домаћ.	Перлез – В. Бечкер.	//		Југосл. правосл.	српски
// Ђорђе	син	муш.	15. маја 1930.	неожењ.	дете	Панчево – Банат	//		//	//
Начелство Среза Пожаревачког – Истражни Затвор Среза Пожаревачког										
Шарипов Павле	притвор.	муш.	7. I 1885.	жењен	земљ.	Русија	Пожаревац		Југосл. правосл.	руски
Улица Кирићанинова бр. 17										
Нечајев Димитрије	домаћ.	муш.	22. X 1894.	ожењен	геометар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Татијана	жена	жен.	17. I 1898.	удата	-	//	//		//	//
// Јелена	кћи	//	17. IV 1923.	дете	-	Краљево - Жичка	//		//	//
Улица нечитко										
Нижњицки Антон	домаћ.	муш.	15. X 1903.	ожењен	чинов.	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Јулка	жена	жен.	17. III 1898.	удата	домаћ.	Мађарска	Мађарка		Мађарска католич.	мађарски
Улица Караџићева бр. 8										
Новицки Василије	домаћ.	муш.	14.IV 1911.	неожењен	студент технике	Русија нечитко	Русија	Југосл.	правосл.	руски
// Иван	нечитко	//	1872.	ожењен	нечитко	//	//	//	//	//
// Надежда	домаћица	жен.	189“	удата	домаћица	//	//	//	//	//
// Вера	сестра	жен.	16. VII 1909	неудата	Ђак гимназије	//	//	//	//	//
// Алекса	очух	муш.	1869.	ожењен	нечитко	//	//	//	//	//
Улица Миланова бр. 33										
Обрадовић Д. Милутин	домаћ.	муш.	16. IV 1886.	ожењен	срески лекар	Затоње – Рамски	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Варенко Ефин	служ.	муш.	1901.	ожењен	служитељ	Русија – емигрант			Руска правосл.	руска
Улица Кр. Марије Трг										
Павловић Божидар	домаћин	муш.	24. XII 1885.	жењен	кафеџија	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Бандарчук Иван	кириџија	муш.	17. I 1880.	удов	зидар	Русија			Руска правосл.	руска
Улица: Хилендарска бр. 8										
Павловић Таса	домаћ	муш.	1880.	ожењен	надничар	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски

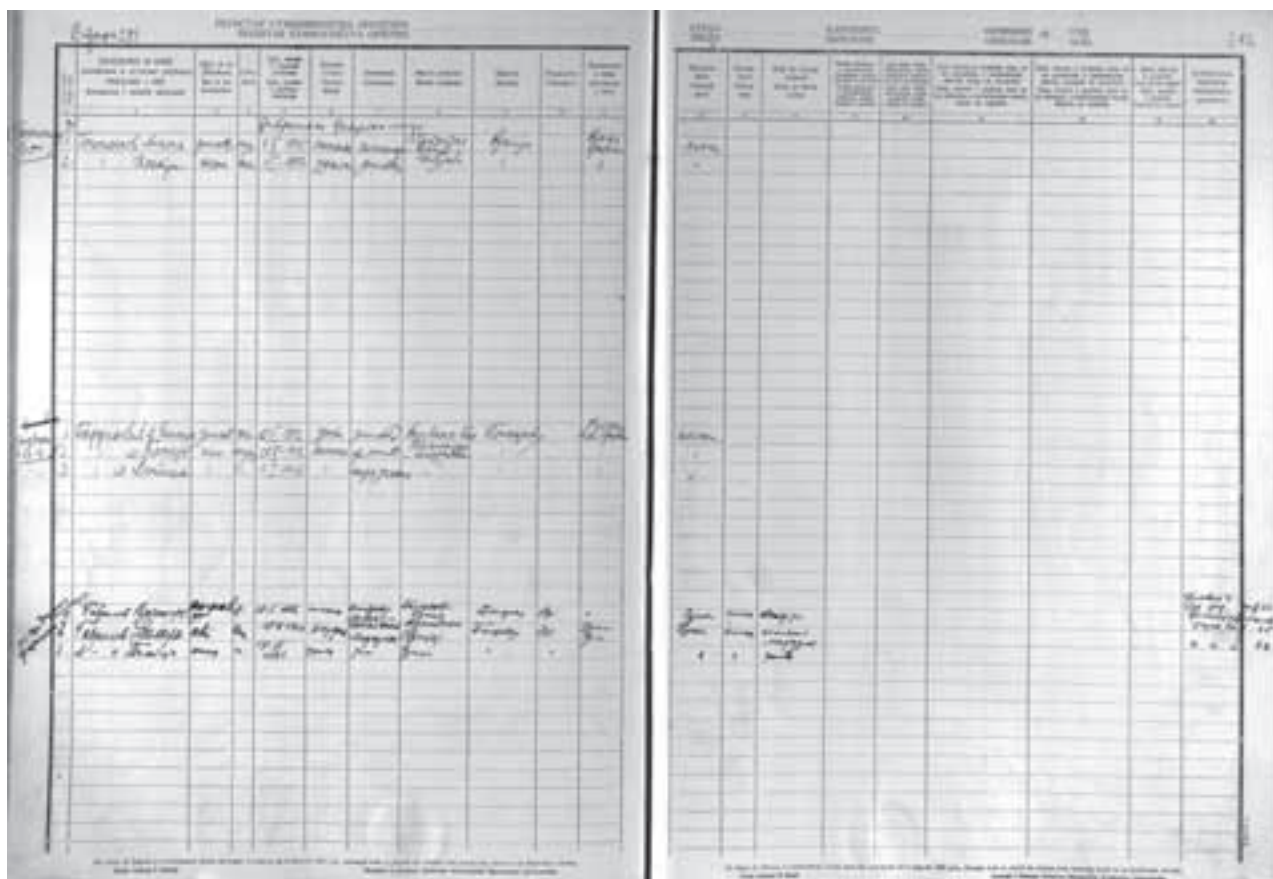
Привремено присутна лица:										
Руденко Алексеје	самац	муш.	1891.	нежењ.	надничар	Русија	Русија		Руска правосл.	руска
Рубин Павле	//	//	1893.	ожењ.	//	//	//		//	//
Зарукин Алексеје	//	//	1890.	нежењ.	//	//	//		//	//
Бановинска болница Пожаревац										
Мишченко Сима	служитељ	муш.	11. септ. 1902.	нежењ.	служитељ	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица Св. Савска бр. 20 - привремено присутна лица										
Пасуменко Никола	домаћ.	муш.	29. III 1891.	ожењен	геометар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// начитко	жена	жен.	21. II 1901.	удата	-	//	//		//	//
Улица Бранков Трг 37										
Перић Милоје	домаћ.	муш.	10. VI 1878.	ожењен	кафеџија	Пољана – Пож.	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Земљанин Петар	слуга	муш.	14. III 1894.	нежењ.	слуга келнер	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица непозната										
Плетњев Игор	домаћ.	муш.	12. VIII 1905..	ожењен	суплент гимназије	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руска
// Анђелија	жена	жен.	20. I 1906.	удата	судски писар	Дрмно – Пожаревац	//		Југосл. //	српски
// Светлана	кћи	//	8 IX 1933.	дете	-	Пожаревац	//		//	//
Улица Немањина бр. 37										
Подрезов Леонид	домаћин	муш.	20. X 1897.	ожењен	геометар	Русија	Житомир		Руска правосл.	руска
// Цмиљана	жена	жен.	1900.	удата	-	Биљановац	//		Југосл. правосл.	српски
Пољаков Иван	домаћин	муш.	11 VIII 1901.	ожењен	инжињер, референт Дун. Бан.	Русија	Рача	Југословен	Руска правосл.	руска
// Бранислава	жена	жен.	10. V 1907.	удата	учитељица	Београд	Вел. Орацје	//	правосл.	српски
Улица: Сопотска бр. 2										
Пољаков Петар	домаћин	муш.	8. XI 1875.	ожењен	пословођа	Русија	Русија		Руска правосл.	руска
// Даница	жена	жен.	14. XII 1898.	удата	домаћ.	Враново	Пожаревац		Југосл. //	српски
Улица Браничевска бр. 15 Привремено присутна лица										
Знаменски Василије	студент	муш.	6. XI 1899.	неожењен	студент	Русија	Русија		Руска	Русија
Улица Косанчићева бр. 26										
Прудников Захарије	домаћ.	муш.	21. XI 1879.	ожењен	дневничар	Русија	Русија		Југосл. правосл.	руски
// Ларина	жена	жен.	19. III 1890.	удата	-	//	//		//	//
Улица Кр. Петра бр. 52										
Радовановић Радивоје	домаћ.	муш.	6. V 1886.	жењен	кафеџија	Буковик – Јасенички	Пожаревац		Југосл. Правосл.	српски

Привремено присутна лица:										
Попов Митрофан	келнер	муш.	17. VI 1892.	-	келнер	Русија			Југосл. Правосл.	руски
Улица Косанчићева бр. 27										
Разумов Борис	домаћ.	муш.	11. IV 1888.	неожењен	геометар	Русија	Русија		Југосл. правосл.	руски
Улица Шумадиска бр. 25										
Стефановић Михајло	домаћ.	муш.	1869.	удов	концесионар	Пожаревац		Пожаревац	Српска правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Горемик Владимир	момак	муш.	1893.	нечитко	слуга	Русија		Русија	Руска правосл.	руска
Улица Бранков Трг бр. 30										
Стојадиновић Д. Милан	домаћин	муш.	20. јан. 1879.	ожењен	директор тр. банке	Пожаревац	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
Нечитко Лука	слуга	муш.	18.окт. 1895.	ожењен	кочијаш	Русија – Козак	Пожаревац		Руска правосл.	руска
Улица Тамбурашева бр. 22										
Стојановић Коста	домаћ.	муш.	14. V 1892.	ожењен	кафеџија	Сираково – Рамски	Пожаревац		Југосл. правосл.	српски
Привремено присутна лица:										
нечитко Коста	самац	муш.	4. XI 1905.	нежењ.	геодет	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица Немањина бр. 34. – привремено присутна лица										
Тимофијенко Прока	радник	муш.	21. VII 1901.	разведен	радн.	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
нечитко Ирина	//	жен.	22. IV 1898.	//	//	//	//		//	//
Улица Немањина бр. 53										
Тимошњук Ђорђе	домаћ.	муш.	8. XII 1901.	ожењен	бакалин	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Лидија	жена	жен.	24. II 1903.	удата	-	//	//		//	//
// Јулија	кћи	жен.	21. XI 1921.	неудата	-	Херцег Нови	Херцег Нови		//	//
// Ирина	//	//	18. V 1925.	//	-	Панчево	Панчево		//	//
// Владимир	син	муш.	21. XI 1928.	неожењ.	-	//	//		//	//
// Вера	кћи	//	7. VII 1931.	неудата	-	Пожаревац	Пожаревац		//	//
Улица Станоја Главаша 13										
нечитко В. Стеван	домаћ.	муш.	29. VII 1899.	ожењен	Управник летњиковца	Русија	Пожаревац		//	//
// С. Загорка	жена	жен.	17. III 1903.	удата	домаћица	Београд	//		//	//
// С. Александар	син	муш.	24. V 1926.	-	ђак	нечитко	//		//	//
// С. Вера	кћи	жен.	24. VI 1930.	-	-	//	//		//	//
Улица нечитко										
Ткачев Феоктист	домаћ.	муш.	4. авг. 1888.	ожењен	тел чинов.	Русија	Русија		Југосл. правосл.	руски

// Анастасија	жена	жен.	23.дец. 1901.	удата	домаћ.	//	//		//	//
// Галина	кћи	//	16.феб. 1924	не -//-	-	Београд	//		//	//
// Петар	син	муш.	22.дец. 1929.	неожењ.	-	Пожаревац	//		//	//
Улица Болничка бр. 2										
Топилкин Јаков	домаћ.	муш.	24. XI 1892.	жењен	чинов. средње катас. секције	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руска
// Софија	жена	жен.	15. XI 1897.	удата	домаћ.	Салаковац – Пож.	//		Југосл. //	српски
Стефановић Радмила	пасторка	//	10. IX 1923.	неудата	дете	Лозовик	//		//	//
Улица Немањина бр. 39										
Ђуб Теодосије	домаћин	муш.	4. II 1890.	нежењ.	штрикер	Русија	Русија		Руска правосл.	руска
нечитко Андреј	ортак	//	29. VIII 1884.	удов	//	//	//		//	//
Улица: Дунавска бр. 37										
Унтилов Алексије	домаћ.	муш.	28. X 1890.	ожењен	нечитко	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Алексије	син	//	21. XI 1913.	неожењ.	учен. гимназ.	//	//		//	//
Ергела Љубичево										
Фалилејев Михаило	домаћ.	муш.	29. III 1884.	неожењ.	ветеринар	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
Улица нечитко										
Франк С. Димитрије	домаћ.	муш.	1. XI 1888.	ожењен	чинов. Дух. суда	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Евелина	жена	жен.	21. XII 1898.	удата	домаћ.	//	//		//	//
Привремено присутна лица:										
Шаповаленко Глигорије	гост	муш.	21. II 1902.	ножењен	геометар	Русија	Русија		//	//
Улица Косанчићева бр. 21										
Хоперски Глигорије	домаћ.	муш.		ожењен	полиц. писар	Русија	Пожаревац	Југослов.	правосл.	руски
-//- Персида	жена	жен.	21. IV 1900.	удата	суплент гимназије	Крушевац	Пожаревац	//	//	југословенски
Улица Његушева бр. 2 Хотел „Српска круна“ (персонал) привремено присутна лица:										
Потербојевић Ефим	помоћник	муш.	16. VIII 1900.	неожењен	слуга	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
Шчербаков Евгенија	гост	жен.	3. X 1896.	нечитко	глулица	Русија	//		Руска правосл.	руски
Хараламов Никола	//	муш.	31. III 1891.	неожењен	глумац	Русија			Руска -//-	руски
Спасовска Александра	//	жен.	4. IV 1911.	неудата	глулица	//			//	//
Нечитко Павел	//	муш.	23. VI 1887.	ожењен	глумац	//	Русија		//	//
Павска Олга	//	жен.	25. XI 1878.	удата	глулица	//	//		//	//
Данчевецка Олга	//	//	5. III 1893.	разведена	//	//	//		//	//
Авраменко Катарина	//	//	11. XI 1909.	//	//	//	//		//	//

Улица Реонска бр. 28										
Цегренов Јаков	домаћ.	муш.	29. III 1895.	жењен	-	Русија	Пожаревац		Руска правосл.	руски
// Марија	жена	жен.	18. IV 1898.	удата	домаћица	Нова Градишка	//		Југосл. правосл.	српски
// Милица	кћи	//	1.III 1927.	неудата	дете	Пожаревац	//		//	//
Улица Данилов. бр. 25										
Шаровски Алексије	домаћин	муш.	28. VIII 1885.	ожењен	Чинovníк дневничар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
Улица: нечитко										
нечитко Владимир	домаћ.	муш.	3. XI 1892.	ожењен	геометар	Русија	Русија		Руска правосл.	руски
// Олга	жена	жен.	18. IV 1898.	удата	-	//	//		//	//
// Александар	син	муш.	1924.	неожењен.	-	Нечитко	//		//	//
// Вера	кћи	жен.	1928.	неудата	-	Брежане – Пож.	//		//	//

Једна од страна реџистра, на којој су уписане руске породице, 13 ГПП IV и 13 ГПП II

Резиме

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) прихватила је више десетина хиљада избеглица из Русије. Највећи број избеглица стигао је током последње „кримске“ или „француске“ евакуације, током зимског периода 1920. и 1921. године. Долазак више од 40.000 руских избеглица у Краљевину СХС није имао само политичке импликације, већ је имао огроман културни, просветни, научни и друштвени значај. Руси су активно учествовали у научном и уметничком животу Србије, радили као предавачи, организатори културног живота, као истакнути уметници, скулптори и неимари како у оквирима руских културних организација, тако и у културним организацијама земље у коју су се доселили. Руским емигрантима је 1928. године понуђена могућност да пређу у југословенско држављанство. Мањи број је прихватио држављанство Краљевине Југославије, док је већи број емиграната гајио наду да ће доћи до промене власти у СССР и да ће се након тога вратити у домовину. Међутим, до прижељкиваног пада болшевичког режима није дошло. Започети процес адаптације и асимилације руских емиграната је стално пратило одсељавање са ових простора, тако да је пре, за време и после Другог светског рата на територији Краљевине Југославије остало између 10.000 и 25.000 руских избеглица.

Први руски емигранти доселили су се у Пожаревац 1920. године. У периоду између два светска рата њихов број се стално мењао. Године 1931. било је 170 становника Пожаревца који су се изјаснили као Руси. Велики број је привремено живео у Пожаревцу, неки код својих рођака, а неки у изнајмљеним собама, док се не створе услови да наставе своје путовање до планираног одређишта. Били су организовани у два удружења, Руски одбор Руске колоније Пожаревца и је Руски одсек соколског друштва Пожаревца. Руски емигранти, макар да су и на кратко боравили у овом граду, оставили су трага у њему као професори, учитељи, стоматолози, судије, геометри, чиновници.

Архивски извори:

Историјски архив Пожаревац

- Начелство среза пожаревачког, Пожаревац 1941-1945.
- Градско поглаварство Пожаревац, Пожаревац 1922-1946.
- Пожаревачка гимназија, Пожаревац 1919-1980.

- Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, 1892-1953.
- Пожаревачка трговачка омладина, 1903-1947.
- Лични фонд Александра Пурнова, Пожаревац, 1894-1943.

Архив Војводине

- Краљевска банска управа Дунавске бановине.

Штампа и периодика:

- *Грађанин*
- *Службене новине Краљевине Југославије*

Литература:

1. Градимир Вуловић, *Пушовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, Пожаревац, 1939.
2. Два века развоја Србије: статистички преглед, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2008.
3. Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941*, Стубови културе, Београд, 1997.
4. Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Клио, Београд, 2008.
5. Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, I књига, Стубови културе, Београд, 1996.
6. Душан Кастратовић, *Жене зубни лекари у Пожаревцу и Великом Градишћу (1922-1941)*, у: *Vitinae 11*, Народни музеј Пожаревац, Пожаревац, 2000.
7. Мирољуб Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, Пожаревац, 2009.
8. Мирољуб Манојловић, *Пожаревачка гимназија у међуратном периоду (1918-1941)*, у: *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013.
9. Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену II, 1918-1941*, Ситограф РМ, Пожаревац, 2019.
10. Никола Миљковић, *Руски емигрант Александар Пурнов и једно његово сећање о Првом светском рату*, у: *Српско-руске књижевне и културне везе: епоха модерне*, Матица Српска, Институт за славистику Руске академије наука, Нови Сад, Москва, 2018, 47-61.
11. Наташа Милошевић Дулић, Мирјана Урошев, *Пожаревачка трговачка омладина 1903-1947* - аналитички инвентар, Научно-информативна средства о архивској грађи, свеска 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2012.
12. Марица Мишић, *Државне границе и право држављанства у Југославији након два светска рата*, мастер рад, Правни факулте Универзитета у Нишу, 2017. доступно на <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/marica-misic.pdf>
13. Ненад Нинковић, Горан Васин, *Руска емиграција и њихови поштомци у Срему и Сремској Митровици*, каталог изложбе, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица, 2018, 3, доступно

- на <https://srb.rs.gov.ru/uploads/document/file/4487/katalog%2004.01.2018..pdf>
14. *Историја Русије*, Клио, Београд, 2003.
  15. Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804-1945*, Клио, Београд, 2003.
  16. Драган Петровић, Јасмина Николић, *Српски народ и велике силе: културно-историјски процеси*, Институт за политичке студије и Прометеј, Београд - Нови Сад, 2008.
  17. Ивана Петровић, *Руска емиграција кроз докумената Архива Војводине*, Споменица Историјског архива „Срем“ 17, Сремска Митровица, 2018.
  18. Комнен Пијевац, *Руска емиграција у писмима Двору и Влади Краљевине Југославије (1920-1939)*, каталог изложбе, Архив Југославије, Београд, 1999.
  19. Комнен Пијевац, Ранка Рађеновић, *Руска емиграција у Југославији у документима Архива Југославије и Државног архива Руске федерације (1920-1939)*, каталог изложбе, Архив Југославије, Београд, 1999.
  20. Мари Јанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд, 2013.
  21. Слободанка Цветковић, *Окупирана школа (1941-1945) у: Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013.
  22. Драган Фелдић, *Стари Пожаревац: здања, немари, живљељи*, Компромис С.Л, Пожаревац, 1992.

RUSSIAN EMIGRANTS IN POŽAREVAC BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (kingdom of SHS) welcomed more than ten thousands of emigrants from Russia. Most of the refugees arrived during the last “Crimean“

and „French“ evacuation, during the winter, 1920/1921. The arrival of more than 40,000 Russian emigrants to the kingdom of SHS did not only have the political implications but it also had a huge cultural, educational, scientific and social significance. Russians were actively participating in scientific and cultural life in Serbia. They used to work as lecturers, they organized social events. Not only was their role as artists, sculptors and architects significant in Russian cultural circles but also in cultural circles and organizations of the country in which they started to reside. In 1928, Russian emigrants were offered the possibility to receive Yugoslav citizenship. Few of them took this citizenship while many emigrants kept on hoping that they would be able to return to their homeland with the change of the USSR regime. However, these changes in Bolshevik regime never occurred. The beginning of the assimilation and adaptation process of the Russian emigrants was constantly followed by moving to some other places. As a result, before, during and after the World War II there were between 10,000 and 25,000 Russian refugees in the territory of the Kingdom of SHS. The first Russian emigrants came to Požarevac in 1920. Their number constantly changed between the two world wars. In 1931, 170 citizens in Požarevac declared themselves as Russians. Great number of them lived only temporarily in Požarevac, some of them with their cousins, others in their rented rooms, until they could continue their journey to the desired destination. They were gathered in two associations: Russian Board of the Russian colony in Požarevac and Russian Falcon association in Požarevac (falcon -symbol of bravery and chivalry of young men). Russian emigrants left a mark in this town no matter if they remained there for a short period of time: they were brilliant professors, teachers, dentists, judges, geometres and administrators.

Изворни научни рад.

ОРГАНИЗАЦИЈА ПОЗОРИШНОГ ЖИВОТА У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ У ДУХУ ПРОГРАМА НАЦИОНАЛНЕ ОБНОВЕ И ДУХОВНОГ ПРЕПОРОДА 1941-1944. ГОДИНЕ

Апстракт. Ратна ситуација и репресија немачких окупационих власти имале су пресудан утицај на културни и позоришни живот у окупираном Београду, који је био изузетно активан, уз прилагођавање ратној стварности. Значајан удео у креирању културне политике колаборационистичких власти у времену од септембра 1941. године до ослобођења окупиране српске територије имало је Одељење државне пропаганде Председништва Министарског савета.

У раду су приказани различити аспекти позоришног живота у окупираној престоници, који се одвијао у духу пропагирања политике националне обнове и духовног препорода. Анализиран је начин на који је организован позоришни живот, стратегијски и прагматични циљеви немачких и домаћих власти, мотиви сценских уметника и публике за одржавањем позоришног живота, као и специфичности пропагандних садржаја презентованих јавности окупиране Србије.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, колаборација, домаћа управа, позориште, пропаганда, штампа.

Увод

Ратна ситуација и репресија немачких окупационих власти имала је пресудан утицај на културни живот у окупираном Београду и остатку Србије.² У прилог тези

о значају који су немачке власти придавале оживљавању културног живота сведочи и податак да позоришни живот у Првом светском рату није заживео у српској престоници (са изузетком покушаја организованог рада једне приватне позоришне трупе), док је у Другом светском рату културни и позоришни живот у окупираној Србији био изузетно активан. Позоришни живот у Београду током окупације најдуже трајао и био најорганизованији: радило је 18 номиналних театара, 4 глумачке групе и 12 повремених дилетантских и аматерских позоришних дружина. Током окупације изведено је 3977 регистрованих представа.

Хитлерова теза да препород Немачке није могућ без препорода немачке уметности и културе наметнута је окупираним земљама кроз контролу и усмеравање њихове културне политике.³ Уметност у Немачкој⁴ и у земљама окупираним

1941-1944. *Судбина интелектуалне културе под окупацијом*, Београд: Архив Србије, 2009. Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944*, Београд, 2019. Маријана Мраовић, „Пропаганда домаће управе у Србији 1941-1944. године“. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године. Научни погледи*. Зборник радова са округлог стола на Филозофском факултету у Београду у јуну 2016. године, 123-159. Београд: Музеј жртва геноцида, 2017.

3 На основу програмског става да рат има дубљи смисао да поново уреди основу егзистенције народа нацисти су црпели идеје о духовној експанзији и преко позоришне уметности. Гледајте шефа штампе др Дитриха о стратешким питањима духовности потврђује нацистичку бригу о поменутом: „Парадокс је људског развитка да свака култура уколико постаје финијом, и уколико се повећава, настоји да слаби и разори темеље сопственог развитка и опстанка, борбену снагу од које она потиче, безусловну спремност за залагање услед које је она процветала, и способност да се чврстоћом и безобзирношћу супротстави онима који је угрожавају, један став којим једино може да се обезбеди“, *Понедељак*, 19. април 1943. године.

4 Позоришна наука предавана је у Немачкој на девет универзитета у време Другог светског рата. Сваке године организоване су уметничке

од стране нациста такође је служила овој борби, у прилог Гебелсовој тези да „рат, као велики реформатор, није огрубео наш народ и поред крвавог заната који му је наметнуо, већ насупрот томе дао му је чак осетљивост према духовним питањима, погледима на свет и уметничким питањима“.⁵ Гебелс је у прокламацији приликом отварања Уметничке недеље Берлина (22. маја до 22. јуна 1942. године) навео да је сврха уметности „...да народ побере нову снагу и нови импулс за свој дневни посао. У време када свет стоји пред снажним војничким и политичким одлукама: Уметност народу!“⁶ Став нациста према уметности варирао је у зависности од ситуације на фронтима. Након пораза код Стаљинграда објављена је наредба о затварању свих позоришта, биоскопа, варијетеа и локала за разоноду. Увођењем тоталитарних мера у августу 1944. године војна мобилизација заменила је у потпуности духовну. Објављена је наредба о престанку одржавања свих културних приредби уколико не садрже ратне мотиве, као и о стављању на располагање за војну службу свих чланова културних установа и позоришних трупа.⁷

Културна политика у окупираној Србији била је резултат немачког диктата и начина на који су колаборационистичке власти успеле да одговоре немачким захтевима на овом пољу. „Двојство власти, њемачке окупационе и српске подређене „заштитном старатељству“, са израженим диктатом националсоцијалистичке идеологије, издизано је на ниво „правног“ поретка и творило специфичност прокламоване културне политике.“⁸

Позориште је као „синтеза свих уметности уз принцип колективног чина и комуникације“ било средство немачким властима Немцима за спровођење интензивне пропаганде, заогрнуте у плашт културне политике. Такође, постојала је извесна слобода у примени немачког обрасца која је, исто тако, често ускраћивана у тренуцима када би организација позоришног живота измакла строгој контроли. „Германски

недеље Берлина, фестивали ратних свечаних игара у Бајрајту и Салцбуршки музички фестивал. У Бечу је средином 1943. године основан Централни институт за позоришну науку. Позоришта организације „Kraft durch Freude“ извела су од почетка рата до 1943. године када је прослављано десет година рада извела око 720 000 приредби.

⁵ Говор Ј. Гебелса у Минхену 4. јула 1942. године, *Ново време*, 5. јул 1942. године.

⁶ „Прокламација Ј. Гебелса у Берлину“, *Ново време*, 11. јун 1942. године.

⁷ *Обнова*, 10. август 1944. године.

⁸ Василије Марковић, *Театри окупирани престонице 1941-1944*, Београд 1998, стр. 7.

нацисти нијесу имали милости за Београд, а разложност према позоришном животу је стратешка компонента, од разарања до подстицаја обнове уз војну цензуру, са честим измјенама организационе структуре и репертоарског профила београдских театара.“⁹ За проучавање начина на који организован позоришни живот и вођена пропаганда, неопходно је дефинисање стратегијских и прагматичних циљева немачких и домаћих власти у сфери духовности, као и анализа мотива сценских уметника и публике за одржавањем позоришног живота.

*Ресор за позоришња и артистичку немачкој Одељења за пропаганду Југоисток*¹⁰ и *Одсек за позоришња и приредбе* који је радио при Одељењу за пропаганду¹¹ били су надлежни за регулисање, организацију и праћење рада позоришног живота у окупираној Србији. Такође, *Реферат III и Треће одељења Зайведника Полиције безбедности и службе безбедности* бавио се у склопу обавештајне обраде културом, просветом и публицитетом. У његовом делокругу рада били су: високе и средње школе, позориште, уметност и филм, музеји, библиотеке, штампа и радио, општи публицитет и друго.¹²

Организовање позоришног живота у Београду након окупације

Београд је током шестоаприлског бомбардовања материјално и духовно девастиран уништењем великог броја споменика материјалне културе и nanoшењем непроцењиве штете просветним и културним установама.¹³ Зграда Народног позоришта била је директно погођена, а оштећена

⁹ В. Марковић, н.д. стр. 32.

¹⁰ Део Пропагандног одељења Југоисток био је Пропагандни одред (секција) Србија (Propaganda abteilung „S“ - Serbien), које је касније постало самостална установа (под Одељењем за пропаганду Врховне команде оружаних снага).

¹¹ Народно позориште је почетком окупације стављено под директну надлежност Председништва Министарског савета почетком окупације, а у име немачких власти контролу рада Народног позоришта обављао је др Ханс Кремер на челу Пропагандног одељења „S“.

¹² Службом SD руководио је заменик шефа централе потпуковник Лудвиг Тајхман. Начелник Трећег одељења био је СС мајор Ханс Рексајзен, а у јулу 1943. године наследио га је Јозеф Хајнчел. Рефератом III ц руководио је потпоручник, касније поручник Хајнц Шртер. Деловање SD-а у Народног позоришту састојало се од праћења рада и одређених личности, као и од уплитања у кадровску политику Управе Народног позоришта.

¹³ Немачки командант за Југоисток генерал Александар фон Лер изјавио је на послератном судском процесу да је Вермахт прецизирао да се

су дворана „Маџеж“, дворане на Славији у којима су извођене позоришне представе и летња позорница на Калемегдану. Пропагандно одељење „S“ на челу за зондерфиреом др Хансом Кремером који је био позоришни стручњак по позиву, било је детаљно информисано о порушеним и оштећеним позоришним објектима у Београду, као и о стању у ансамблима Народног и Уметничког позоришта. У изјави команданта Београда, пуковника фон Кајзенберга, датој након првих месеци окупације, наведен је став немачких власти о потреби оживљавања уметничког живота у окупираној Србији: „За народну душу, међутим, култура, уметност у речи, тону и глумачком приказу, најделотворнији је лек. Уметност подиже човека изнад свакидашњице, дајему крила и уздиже га, и уноси сунца у маглу. Она гради мост до немачког народа који се, присиљен на то од једне пучистичке власти, морао борити и који је победио...Које је уметничке храмове требало поново отворити, о томе је у два кратка разговора већано и решено. После донесене одлуке прешло се делотворно и вредно на посао, на коме се поново нашла једна одлична српска снага...Посао изградње састоји се у овоме: увођење у духовном смислу подручја које је поверено Команданту Београда, у будућу велику Европу...“¹⁴

Немци су почетком окупације обновили поједине форме и садржаје културног живота са тежиштем на облицима чија су спољна манифестација и пропагандни ефекти били у првом плану. Донете су уредбе о јавном и културном животу које су се ослањале на немачки надзор, војну и полицијску цензуру и строгим санкцијама у случају непоштовања прописаног: *Уредба о вођењу позоришта, Уредба о штампању, Уредба о раду биоскопа и изнајмљивању филмова, Уредба о кабареима и варијететима* и друге. Културни садржаји били су намењени припадницима немачке војне управе, фолксдојчерима и присталицама окупационе власти, као и постепеном навикавању грађанства. Почело се са емитовањем радио-емисија, приказивањем биоскопских представа и штампањем дневних листова. Уследило је отварање позоришта, одржавање концерата, приредби и других уметничких манифестација.

Савет комесара, а потом и Влада народног спаса су у специфичним друштвеним условима окупације пропагирани

пре рушења војних објеката приликом бомбардовања изврши разарање објеката који су чинили културни идентитет српског народа.

14 „Нарочита изјава Команданта Београда, пуковника фон Кајзенберга“, *Српска сцена*, бр. 3, 1. септембар 1941. године, стр. 71-72.

и потенцирали процес националне и културне обнове.¹⁵ Позоришни живот, посебно у Београду, био је у великој мери резултат ових активности, уз поштовање уредби немачког војног заповедника у Србији. Одмах по успостављању контакта са Народним и Уметничким позориштем у Београду немачке власти су захтевале да наведена позоришта почну што пре са радом, нудећи помоћ при реализацији наведеног.¹⁶ *Уредба о вођењу позоришта* обнародована је 20. маја 1941. године.¹⁷ Предметна уредба била је на снази све време окупације, што говори о „слободи“ коју су имале домаће власти у вођењу позоришне политике и о карактеру позоришног живота под окупацијом.

Почетком окупације позоришне представе су извођене у дворани Коларчеве задужбине, као и многи концерти, делови из балетских комада, смотре, матинеи и разне приредбе имајући у виду чињеницу да је ова дворана није бомбардована. У окупираном Београду прво је рад обновило Уметничко позориште. Потом је Народно позориште приредило колаж из програма музичких представа са предратног репертоара. У престоницу се доселила и путујућа позоришна трупа - Избегличко позориште. Прорадило је и Позориште удружених глумаца-Животићево позориште и Српско повлашћено позориште. Питањем ангажовања избеглих глумаца требало је да се позабави сталешка организација Удружења глумаца.¹⁸

15 „Карактеристично за свакодневни живот српског становништва у почетном периоду окупације било је управо њено прихватање на одређени начин. Лабава граница између пристајања на окупацију и прихватања окупације била је, заправо, нападана тачка за мјере успостављене цивилне власти.“, В. Марковић, н.д. стр. 194.

16 Б. Мајданац-С. Вујошевић, Народна позоришта у Београду у првим месецима немачке окупације 1941. године, *Зборник радова 125 година Народног позоришта у Београду*, Београд, 1997, стр. 537-547.

17 *Уредба о вођењу позоришта* објављена је 22. маја 1941. године у *Листу уредба Војног заповедника*, број 5. Наведена уредба обавезивала је сва позоришта, укључујући оперу и балет, на добијање дозволе за рад од немачких власти. Молба за добијање дозволе за вођење позоришта морала се поднети на немачком језику. Јеврејима и Циганима, као и лицима која су са њима била у брачној заједници нису издаване дозволе за рад. Било је забрањено приказивање дела јеврејских аутора и композитора, као и комади руских драматурга. Одобрење се давало за све представе и сценске приказе, док су за ангажовање персонала издаване појединачне дозволе за рад. Уколико су здање одређеног позоришта или његове инсталације били потребни немачким властима морале су одмах бити уступљене. Дозвола за рад издавала се према тренутном ставу немачких органа власти, а могла је бити опозвана по потреби.

18 Удружење глумаца било је у надлежности Савета комесара. Председник наведеног удружења био је глумац Јован Геџ.

У том периоду *Ново време* објавило је неколико репортажа са глумцима који су „имали осигурану егзистеницију и онима који су били без ангажмана“.¹⁹ Удружење глумаца морало је да смањи фонд за глумце који нису имали ангажман.²⁰ Савет комесара је у циљу побољшавања материјалне ситуације државних позоришта повећао позоришну таксу на биоскопске улазнице 27. августа.²¹

Немачке власти су крајем априла 1941. године тражиле да Уметничко позориште започне рад.²² Наведено позориште извело је прву позоришну представу у окупираној Србији 17. маја 1941. године у дворани Коларчеве задужбине под називом: „Весело поподне“.²³ Током лета вођство Уметничког позоришта одлучило се за обнову летње позорнице на Калемегдану. Чланови ансамбла изводили су сами радове на санирању и проширењу позорнице.²⁴ Уметничко позориште одржало је током свог рада од маја до децембра 1941. годину укупно 101 представу.

Колаборационистичка штампа²⁵ је настојала да привуче што већи број гледалаца обећавањем „много смеха и много аплауза“. Истицало се да Уметничко позориште карактерише „много духа и интелигентне уметничке инвенције“. Часопис *Српска сцена* у оквиру краће анализе процеса обнове позоришног живота наводи и податке о раду „младог и агилног Уметничког позоришта које има сталну публику“.²⁶

19 *Обнова*, 8. јул 1941. године, стр. 5.

20 *Ново време*, 1. јул 1941. године.

21 *Ново време*, 11. септембар 1941. године, стр. 5

22 Уметничко позориште основано је у априлу 1939. године, припадало је категорији приватних повлашћених позоришта и као такво није примало државне субвенције. До почетка рата извело је 7 премијера.

23 Радојко Радојковић, Уметничко позориште у Београду (1939-1943) Театрон, број 75, 76, 77, 1991, Београд, стр. 5-37. Током маја Уметничко позориште приказало је представе „Кројцера соната“ Лав Толстоја у драматизацији Ј. Кулундића и „Жена у позадини“ Емила Вахека. У јуну је изведена премијера „Три бекрије“ Јохана Нестроја.

24 Изјава Јована-Бате Коњовића, *Ново време*, 12. јун 1941. године, стр. 5; „Глумци Уметничког позоришта сами праве позорницу на Калемегдану“, *Ново време*, 24. јун 1941. године., На Калемегданској позорници Уметничко позориште изводило је представе од 19. јула до 12. октобра 1941. године. Приређиване су углавном комедиографске представе. Изведене су премијере представа: „Фигарова женидба“ П. О. Бомаршеа, „Два цванцика“ М. Глишића, „Жоржа Дандена“ Ж. П. Б. Молијера, „Бида“ Ј. Веселиновића и Д. Брзака и Нушићевог „Обичног човека“.

25 Стојановић, Александар и др. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944. том I*, Београд: „Филип Вишњић“, 2015., Стојановић, Александар и др. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944. том II*, Београд: „Филип Вишњић“, 2017.

26 *Српска сцена*, бр. 5, 1. децембар 1941. године, стр. 161.

Становништво је требало уверити у нормално стање, мада је свакој представи присуствовао одређени број агената полиције у публици и контролора иза позорнице.

Обнова Народног позоришта била је једно од најзначајнијих питања у организовању културног живота према немачком обрасцу. Првенствено су за обнову позоришног здања били заинтересовани чланови и управник позоришта.²⁷ Почело се са постепеним окупљањем чланова Народног позоришта, пробама свих ансамбала, сређивањем репертоара и прерасподелом улога. Све време су текли грађевински радови на изградњи матичне зграде позоришта и на санирању сцене „Мањеж“ на Врачару. Командант Београда фон Кајзенберг обишао је у пратњи комесара просвете, пропаганде, грађевина и Управе Народног позоришта радове на матичном здању почетком августа како би се лично уверио у ток радова услед „велике љубави према позоришној уметности“.²⁸ Током маја и јуна 1941. године одржано је неколико балетских представа у дворани Коларчеве задужбине и великим балетским матинеом уз објављене коментаре *Новой времена* о свежини српског фолклора која је изненадила Немце и извођачима који су стекли наклоност публике.²⁹ Прва комплетна представа Народног позоришта била је била Вердијева опера „Травијата“ у дворани Коларчеве задужбине. Приликом најављивања представе становништво је подстицано да присуствује истој уз објашњење да су прилози од купљених улазница намењени за помоћ српским избеглицама и пострадалим члановима Народног позоришта Дунавске бановине (страдалим на железничкој станици у Смедереву приликом експлозије складишта муниције 5. јуна 1941. године). Представници окупационих власти присуствовали су извођењу „Травијате“,

27 Наредба Председника београдске Општине од 16. априла 1941. године о формирању Одбора службеника Народног позоришта: Добрица Милутиновић председник, Драгомир Остојић, Јован Николић, Владимир Жедрински, Светозар Гајић и Божидар Мандић. Одбор је радио мање од десет дана.

28 Технички шеф Момир Денић у изјави објављеној у *Српској сцени* наводи да је фон Кајзенберг том приликом захтевао да зграда код Кнежевог споменика буде обновљена за 100 дана., *Српска сцена*, 16. октобар 1941. године, стр. 39-40.; фотографија: „Ортскомандант пуковник фон Кајзенберг лично разгледа напредовање радова на обнови Српског народног позоришта, које ће после свога обнављања, много лепше и пространije, ускоро бити поново отворено.“, *Ново време*, 1. новембар 1941. године, насловна страна.

29 *Ново време*, 8. јуна 1941. године.

почев од команданта фон Кајзенберга до осталих високих немачких функционера и представника Савета комесара.³⁰

Потпуна контрола позоришног живота остварена је 16. августа 1941. године пребацивањем надлежности над Народним позориштем из сектора Министарства просвете и вера у ресор Одељења државне пропаганде³¹, као и променом руководства Народног позоришта у августу 1941. године.³² Јован Поповић, шеф Одсека за позоришта и приредбе Одељења за пропаганду Председништва Савета комесара постављен је за комесара Народног позоришта у Београду са правима и дужностима управника.³³ У изјави Јована Поповића детаљно је образложена потреба обнове Народног позоришта.³⁴ Позоришни живот требало је правилно усмерити, а посебно решити питање репертоара које је по Поповићу било кључно за даљи развој позоришта. Поповић као главни задатак у изради репертоара наводи усклађивање трупе, публике и финансија. Поповић проналази неколико разлога који су условили неправилан рад позоришта: репертоар је био прављен без одређеног правца, водила се конкурентска борба са биоскопима и спуштао критеријум у избору представа како би се привукла публика, допустило се да се на сцени дају комади са левичарском тенденцијом. Наведено представља још један пример пропаганде према немачким властима кроз уверавање да ће сви комади са левичарским карактером бити, уколико већ нису, скинути са репертоара. Нови управник је нагласио спремност владе и немачких власти да потпомогну оживљавање и нормализацију позоришног живота, што је објављено у листовима *Ново време* и *Српска сцена*.³⁵

30 *Ново време*, 7. јул 1941. године, стр. 3.

31 Сва средства из буџета намењена Народном позоришту за период од јула до децембра 1941. године пребачена су у Одељење државне пропаганде.

32 *Ново време*, 24. август 1941. године, стр. 3.

33 Управу Народног позоришта чинили су: управник као шеф уметничких административних и финансијских послова, генерални секретар, директори Дrame и Оперe, редитељи, дириџенти, сценографи (позоришни сликар) и главни технички шеф., АС, НП, 1044/41.

34 „Позориште као духовно добро мора паметно да се уводи у јавни живот“, *Обнова*, 28. јул 1941. године; чланак В. С. : „Потребно је да наше позориште пође путем обнове“, *Ново време*, 31. август 1941. године, стр. 5.

35 „Прва изјава новог управника г. Јована Поповића“, *Српска сцена*, број 1, 1. октобар 1941. године, стр. 25.; чланак В. Н. Д. : „Српско позориште за народ“, *Ново време*, 9. октобар 1941. године, стр. 5.; чланак Велимира Н. Димића: „Позоришна уметност и Српско Народно позориште“, *Ново време*, 23. октобар 1941. године.

Колаборациона штампа објавила је низ чланака са похвалама на рачун немачких напора да обнове културни живот у окупираној Србији, као и о разумевању домаћих власти за потребе становништва за културним уздицањем.³⁶ Лист *Српска сцена* који је издавало Народно позориште потенцирало је сарадњу са немачким властима, посебно на пољу културе.³⁷ Планирано је приказивање оперских и драмских представа Народног позоришта у згради на Врачару све до новембра када је планиран завршетак обнове здања код Кнежевог споменика. Оркестар на Врачару био је проширен и могао је да прими до 60 музичара уз могућност извођења свих балтских, драмских и оперских представа уколико нису биле исувише компликоване. Најављено је одржавање свечаности поводом отварања нове позоришне сезоне, као и привођење крају израде новог позоришног и оперског репертоара, као и нови ангажмани у драми и опери.³⁸ Сцена „Мањез“ почела је са радом у октобру 1941. године кроз премијерну обнову предратних представа³⁹ и премијера. У премијерном репертоару преовлађивали су комади немачких драматурга.⁴⁰ Режимска штампа је редовно извештавала о распореду извођења представа, цени улазница. *Српска сцена* је покренула и анкету међу позоришним

36 Чланак Сот. : „За културни напредак Србије“, *Ново време*, 16. новембар 1941. године, стр. 3. Помоћ немачких власти у обнови културног живота у Србији.

37 Први број листа *Српска сцена* штампан је на дан отварања Народног позоришта 21. септембра 1941. године. Лист је излазио два пута месечно и осим питања из позоришног света објављивао је и репертоар Народног позоришта. Лист је штампан у штампарији „Гундулић“ чији је власник био Воја Симић, док је уредник и одговорни уредник био књижевни референт и редитељ Боровоје Јевтић., АС, НП, 1465/41. Немачки дневник „*Донауцајтунг*“ објавио је у броју од 7. децембра 1941. године прилог о смерницама позоришног рада и похвале на рачун тенденције ослањања репертоарског садржаја на немачку литературу.

38 „Почетак позоришне сезоне. Београдско Народно позориште почиње у недељу свој рад. Представе ће се држати у позоришту на Врачару“, *Ново време*, 18. септембар 1941. године, стр. 5.

39 „Народно позориште приказује данас „Јубилеј“ комедију од Момчила Милошевића, *Ново време*, 14. новембар 1941. године, стр. 5.; чланак В. Н. Д. : „Јубилеј“ Комад у три чина од Момчила Милошевића, режија Стојановић, драма о животу српског средњег staleжа.“; „Срећа на друму“. Једна драма у репертоару Уметничког позоришта“, *Ново време*, 25. новембар 1941. године, стр. 4.

40 До краја 1941. године изведено је пет премијера: „Елга“, драма г. Хауптмана, „Несуђени зетови“, Славомира Настасијевића, „Усред бела дана“, комедија П. Хелвига, „Смучање на суву“, комедија К. Бортфелда и „Посао је посао“, драма О. Мирбоа. У периоду од маја до децембра 1941. године Народно позориште извело је у дворани Коларчеве задужбине и на сцени „Мањез“ 109 представа.

и културним радницима и ствараоцима. Резултати анкета садржали су углавном опште ставове о потреби ревизије српских позоришних вредности, са националном мисијом ослобађања српске културе од јудео-масонских и комунистичких примеса. Објављен је и интервју са Владимиром Велмар-Јанковићем на тему задатака српског националног позоришта.⁴¹ Поводом прославе стогодишњице извођења позоришних представа у Београду,⁴² Народно позориште је извело премијерну обнову представе „Бидо“ у режији глумца Душана Раденковића.⁴³ У листу *Српска сцена* је поводом наведеног јубилеја објављена серија чланака под насловом „Позоришни људи о позоришној култури“.⁴⁴

Београдска позоришна сцена била је осим Уметничког и Народног позоришта, као што је већ поменуто, обогате на радом Избегличког позоришта, Позоришта удружених глумаца-Животићевог позоришта и Српског повлашћеног позоришта. Символичан назив који је трупa добила указује на тенденцију пропаганде да прикаже бригу власти за збрињавање избеглих глумаца, придошлих из Хрватске и Босне са породицама. Глумци су добили могућност ангажмана. Планирано је да позориште путује по Србији и да приказује „популарне представе за народ“.⁴⁵ Удружење глумаца је на иницијативу дела чланства које је пре окупације радило у позориштима у Сарајеву, Бања Луци и Скопљу, поднело је немачким властима захтев за одобравање рада „Позоришту удружених глумаца“. Народно позориште пружило је новооснованом позоришту сценско-техничку подршку. На место управника постављен је глумац, редитељ и организатор Душан Животић.⁴⁶

41 *Српска сцена*, 16. децембар 1941. године, број 6, стр. 175. Истинско и истинито српско позориште мора бити радна заједница уметности, у којој се ни на чему другом не ради но на подизању српског схватања и погледа на свет, у којој се тај поглед оваплоћује и на сцени, и иза сцене, у којој се заједници не живи одвојено од народа, ни одвојено од оних који тај народ духовно представљају и трајне му вредности обезбеђују. Новом српском времену треба такво Позориште и такви позоришни људи.“

42 Чланак Светислава Шумаревића: „Сто година позоришног живота у Београду“, *Ново време*, 16. октобар 1941. године, стр. 5.

43 Велимир Н. Димић: „Прослава стогодишњице позоришта у Београду: „Бидо“ од Веселиновића и Брзакa.“, *Ново време*, 21. децембар 1941. године, стр. 5;.

44 *Српска сцена*, 16. децембар 1941. године, број 6.

45 Чланак М. Мар.: „Избегличко позориште“ у суботу приређује своју претставу у корист Срба-избеглица“, *Ново време*, 1. август 1941. године, стр. 5.

46 Душан Животић, Моје успомене, Београд 1992., Позориште удружених глумаца на Коларчевом универзитету данас даје „Моје ђетиће“ од

У Београду је радило још једно избегличко позориште: „Српско повлашћено позориште“. Удружење глумаца је након одобрења немачких власти наведеном позоришту за рад сместило исто у имање које је припадало Удружењу близу Студентског дома у Београду за извођење представа током лета. Новоосновано позориште било је повезано са „Позориштем удружених глумаца“. Њиме је управљао Душан Животић, а глумци оба позоришта учествовали су заједно у одређеним представама. Прва представа под насловом: „Подвала“ М. Глишића изведена је истога дана када су немачке власти извршиле јавно вешање на Теразијама.⁴⁷

Током окупације повремено су ангажоване дилетантске и аматерске дружине које су често брзо престајале са радом. Колаборационистичка штампа је рад ових позоришта окарактерисала као „симпатичан покушај београдских средњошколаца у сценско-уметничком огледању“.⁴⁸

У септембру 1941. године обновљен је рад дечијег позоришта „Рода“. Наведено позориште је одржало премијеру представе која се састојала од дечијег балета „Свечаност у Севиљи“ и комедије у стиху под насловом: „Пепељуга“ Ж. Вукадиновића. Позориште је радило до краја октобра 1941. године.

У прво време окупације појавио се велики број дечијих „позоришних“ група о чијим активностима је извештавала штампа у контексту меценарства и социјалне помоћи.⁴⁹

Геца и Мијушковића. Разговор са организаторима позоришта“, *Ново време*, 9. август 1941. године, стр. 5. Међу првим представама изведене су: „Зона Замфирова“, „Хасанагиница“ М. Огризовића, „Ивкова слава“ С. Сремца, „Девојачка клетва“ Ј. Петровића, „Ајшин севдах“ С. Ђоровића, „Зулејка босанска робиња“ Д. Гинића, „Позориште удружених глумаца на Коларчевом универзитету данас даје „Моје ђетиће“ од Геца и Мијушковића. Разговор са организаторима позоришта“, *Ново време*, 9. август 1941. године, стр. 5. Међу првим представама изведене су: „Зона Замфирова“, „Хасанагиница“ М. Огризовића, „Ивкова слава“ С. Сремца, „Девојачка клетва“ Ј. Петровића, „Ајшин севдах“ С. Ђоровића, „Зулејка босанска робиња“ Д. Гинића.

47 Чланак Вл. С.: „Још једно позориште у Београду почиње данас свој рад“, *Ново време*, 17. август 1941. године, стр. 5.

48 Боривоје Јевтић: „Професионална и дилетантска позоришта у Београду“, *Српска сцена*, 1. децембар 1941. године, стр. 161.

49 Дечија група у Професорској колонији, Дечија група „Неимар“, Дечије позориште из предграђа, Мали дечији студио, Позориште у дворишту, Друштво „Дечије срце“, Палилулско дечије позориште, Дечије позориште „Врачар“, Позориште „Омладинско срце“, *Српска сцена*, број 5, 1. децембар 1941. године, 161-162.

Репертоарска политика режимских власти 1941. године

Политика домаће управе према раду позоришта, као и проблематика њиховог идеолошког усмеравања на пут националне обнове била је сублимација немачке политике према установама културе и ставова домаћих представника културне политике. Строга контрола репертоара унапред је одређивала правац даљег деловања власти на пољу позоришне обнове. Питање оживљавања репертоара у случају строгих ограничења и активне цензуре било је питање опстанка квалитетних сценских приказа често потискиваних у идеолошко-пропагандне сврхе. Била су забрањена приказивања дела јеврејских аутора и композитора, као и комада руских драматурга. У том циљу немачка цензура забранила је почетком окупације Уметничком позоришту приказивање представе „Милион мука“ В. Катајева у режији Ј. Кулунџића и обуставила рад Народног позоришта на припреми представе „Понор“ И. Гончарова у режији Ј. Ракитина.

Позоришни критичари потенцирали су потребу оживљавања националног репертоара новом режијом и стварањем услова за појаву нових домаћих драмских дела. Позоришна критика је такође имала ограничене домете и често се сводила на површне приказе опште ситуације у позоришној пракси, без доношења одређених вредносних судова. Било је примера када су критичари у случају премијера детаљно анализирали сценске домете представе.⁵⁰ Највећи број критика објавили су Велимир Н. Димић,⁵¹ Милан Ђоковић,⁵² Владан Сотировић у *Новом времену*;⁵³ Милош М. Милошевић, Т. Николић у *Обнови*,⁵⁴ управник Народног позоришта Јован Поповић, директор драме Душан Милачић и Слободан А. Јовановић у *Српској сцени*.

Народно позориште тежило је од постављања Јована Поповића на место управника, потпуно другачијој репертоарској политици од предратне. Директор драме најавио је измене у репертоару у коме је требало да доминирају дела из прошлости, јер су оновремени писци били заузети другим пословима. Узроци и објашњења ових појава могли су се, према наслутити према виђењу директора драме. Након наведене изјаве објављена је вест о изненадној болести директора Милачића. Осим премијера у репертоар су уврштене „уметнички подобне“ представе из предратног репертоара.⁵⁵ Након извођења прве премијере „Елга“⁵⁶ у режији Ериха Хецела ангажман наведеног режисера није спомињан у јавности. Ерик Хецел није наставио рад на режирању представа из разлога антинацистичких уверења. Погинуо је приликом бомбардовања Београда 1944. године. Режимска штампа објавила је две рецензије прве домаће премијере изведене у Народно позоришту комедије Славомира Настасијевића под насловом: „Несуђени зетови“. У наведеним рецензијама преовлађују похвале на рачун режије М. Стојановића. Истиче се предност домаће средине и типова личности који су блиски глумцима што им је увелико олакшало посао глуме: „Декор је оживео пред нама патријархалну стару слику, која је толико блиска нашем детињству и нашем срцу.“⁵⁷ Пропаганда је истицала значај Народног позоришта као првог престоничког, а члановима је поручивано да увек имају на уму да играју у националном позоришту. Народно позориште приказивано је као носилац процеса националне обнове на пољу културе, а у објављеним позоришним критикама пропагиран је „повратак у позориште ради разоноде и смеха“.⁵⁸ Критичари су се у већини случајева усагласили у ставу да трупа Народног позоришта има највише успеха у извођењу домаћих драма.⁵⁹ Крајем 1941. године Народно и Уметничко позориште добили су

50 Милош М. Милошевић, *Обнова*, 22. децембар 1941. године.

51 Велимир Н. Димић, „Премијера у Народно позоришту-Смучање на суву“, *Ново време*, 3. децембар 1941. године

52 М. Ђоковић, Рецензија премијере „Три бекрије“, *Ново време*, 11. јун 1941. године; рецензија премијере „Фигарова женидба“, *Ново време*, 21. јул 1941. године.

53 В. Сотировић, Рецензија „Два цванџика“, *Ново време*, 13. августа 1941. године, „Како је одигран Молијеров Жорж Данден“, *Ново време*, 9. септембар 1941. године; „Ђидо уз фруле и двојнице“, *Ново време*, 24. септембар 1941. године; „Сумњиво лице један смео експеримент Уметничког позоришта“, *Ново време*, 2. новембар 1941. године; „Меркаде успела премијера Уметничког позоришта“ *Ново време*, 9. децембар 1941. године.

54 Т. Николић, Рецензија „Два цванџика“, *Обнова*, 11. август 1941. године.

55 *Српска сцена*, 1. децембар 1941. године, стр. 6.

56 Велимир Н. Димић, „Премијера у Народно позоришту, Елга г. Хауптмана“, *Ново време*, 4. октобар 1941. године.

57 Велимир Н. Димић, „Премијера Несуђени зетови, комад од С. Настасијевића“, *Ново време*, 11. октобар 1941. године.

58 Милош М. Милошевић, „Премијера комада Посао је посао“, *Обнова*, 15. децембар 1941. године.

59 Велимир Н. Димић: „Прослава стогодишњице позоришта у Београду: „Ђидо“ од Веселиновића и Брзака.“, *Ново време*, 21. децембар 1941. године, стр. 5. „Нама се чини да у овом тренутку група Народног позоришта има више успеха у домаћој драми. Зато треба чешће искористити ову срећну околност, која би могла имати изванредне последице и по развој наше домаће драме уопште.“

сталну публику без обзира на конкуренцију коју су имала у двадесет биоскопа и неколико ноћних барова.

Особености репертоара других позоришта са територије Београда, осим Омладинског и Родиног биле су следеће: преовладавао је утицај традиције путујућих позоришта, извођене су представе популарних националних комада са певањем, забавне комедије домаћих и француских аутора. У великој мери су представе дилетантских и аматерских позоришта испуњавале критеријуме мање образованог света и биле усмерене на пружање најдоступнијег вида забаве како би се бар на кратко одвојили од сурове реалности.⁶⁰ Колаборациона штампа објављивала је повремени приказе наведених представа док се позоришна критика није претерано бавила овим жанром.

Ограничења и донети пропагандне политике у организацији позоришног живота током окупације

Пропаганда је током читавог периода окупације третирала позориште као једну од најважнијих ставки у програму духовне обнове. Путем пропаганде обављало се планирано усмеравање духовности, очигледно и у преношењу надлежности над позориштима у ресор Одељења државне пропаганде. Потреба да се становништво усмери на правилно конзумирање културних садржаја, унапред одабраних и одобрених од стране немачке цензуре, наметала је домаћим властима обавезу константног праћења рада позоришта, поготово у престоници. Требало је привући публику у отворена позоришта без обзира на тешку ратну и економску ситуацију, те је следећи корак био стварање навике редовног одласка у позориште код публике. Колаборациона штампа је свакодневно писала о редовној ситуацији у позориштима, односно о уобичајеном броју посетилаца, потом о великом одзиву становништва приликом извођења премијерних представа. Наглашавало се како се становништво одазивало у великом броју представама организованим у циљу прикупљања прилога за зимску помоћ, помоћ пострадалом становништву или припадницима глумачког ансамбла. Пропаганда је од самог почетка радила на привлачењу што већег броја публике у позоришта, што је било олакшано

⁶⁰ Критичари су ова позоришта називали „сурогатима сценске уметности“ који су акценат стављали на зараду.

чињеницом да се у Београду већ од прве године окупације појавио велики број избеглих лица која такође почињу одлазити на представе у складу са могућностима.⁶¹ Штампа је у том смислу била најпогодније пропагандно средство, а представе су потом рекламиране путем радија, као и путем плаката и зидних реклама.⁶² У једном тренутку почела је и препродаја позоришних улазница што је указивало на пораст интересовања грађана за посету позоришту, али и на потребу за лаком зарадом на црној берзи.⁶³

Пропаганда је чак истицала позитивну страну окупације према којој се број посетилаца позоришта повећао управо после рата: „За последњу годину и по дана уметнички живот у Београду кренуо је унапред таквим корацима какве ни највећи оптимисти нису могли да предвиде. Из дана у дан интензитет уметничког живота непрестано је растао тако да се данас у Београду непрекидно смењују најразличитије уметничке приредбе и да не прође дан без неколико уметничких догађаја. У Београду свакодневно ради 20 биоскопа премијерних и позоришних. А поред Српског народног позоришта још 19 различитих позоришта приказују своје представе... Исто тако биле су распродате до последњег места, и све представе Народног позоришта... Остала позоришта имала су такође најбољу посету, а захваљујући труду управе и ансамбла приказане су у њима многе премијере... Околност да данас има у Београду тако

⁶¹ „Те прве представе имале су највећу драж јер су пале на нашу душу као мелем на непроболне ране, јер су дошле после изненадне и непотребне државне и народне катастрофе... Појавила се нова публика, духом очувани средњошколци и непоковарена омладина.“, Светомир Настасијевић: „Нова позоришна публика“, *Обнова*, 18. мај 1942. године, стр. 5.; „Комад Пљусак највише посећују избеглице из Лике, које се бар за један тренутак преносе у родни крај, у личка села.“, *Обнова*, 7. март 1942. године.

⁶² „...Изгледа да се одједном појавила пасија за позориштем, да су духови најзад пробудјени. Почела су одједном да ничу нова, разна позоришта, као печурке после кише... Наклоност или материјални моменат, тек богињи Талији се клањамо више него икад... По излозима познатих београдских трговачких магацина лепо израђене афине, илустрације, фотоси старова опомињу вас да је нека премијера“, чланак Д. П.: „Београд данас има више позоришта него икад“, *Обнова*, 28. јул 1942. године.

⁶³ „Хватање младића који су продавали позоришне карте на црној берзи“, *Ново време*, 3. март 1942. године, стр. 5.; „Светиња данима буквално журиша на билетарницу Позоришта на Врачару. Београђани подједнако радо гледају и лаке салонске комедије и слике из народног живота и тешке драмске ствари, као и познате музичке драме и опере...“, чланак П. П.: „Случај који Наша Талија не памти“, *Обнова*, 10. фебруар 1942. године.

велики број позоришта има свој троструки значај. Културни, национални и социјални. Велики број позоришта са својим најразноврснијим репертоарима успео је да заинтересује за позориште врло широке масе Београђана. Ово је врло значајно када се има на уму да је Београд раније имао свега око 10. 000 сталних посетилаца, док 50 од 100 од укупног броја Београђана уопште никад није био у позоришту.⁶⁴

Питање социјалног састава позоришне публике није претерано утицало на организовање пропаганде. Било је важно што више омасовити посету позориштима, што је самим тим значило и мање интелектуалаца, а више људи из народа на позоришним представама. Из наведеног је следило да ни етикеција у позоришту више није била значајна, па се у колаборационистичкој штампи појављује низ чланака о „схватању или несхватању позоришта“.⁶⁵ Ипак, позоришни критичари су се ипак бавили публиком која је „долазила у позориште да се диви комадима сумњиве уметничке вредности, јефтних ефеката и пропагандног смера. На ту публику „отмену“, али малобројну не треба рачунати. Треба водити рачуна о широком народним масама“.⁶⁶

Осим питања позоришне публике треба имати у виду и питање репертоара које је такође регулисано од стране Одељења државне пропаганде уз одобрење немачких власти. Домаће власти су у оквиру Српског цивилног/културног плана, пројекта Министарства просвете и вера, разматрале и питање репертоара односно увођења Стандардног српског позоришног репертоара. Избор репертоара био је део Духовног сектора Српског цивилног/културног плана везаног за концепт новог националног васпитања.⁶⁷

64 Чланак М. Ж.: „Уметнички живот у Београду у пуном замаху. Београд има 20 биоскопа и исто толико позоришта“, *Ново време*, 27. децембар 1942. године, стр. 5.

65 „Слушајући разговоре и гласне коментаре за време представа и концерата, човек мора доћи до закључка да изванредан део посетилаца долази да би прекинуо време. Међу њима и прилично некултурних и невоспитаних људи и жена. Дешава се да публика учествује у комаду заједно са глумцима или да тако гласно коментарише ово или оно или да појединци не могу да прате игру на позорници. Намерно искашљавање, лупање седишта и слично постало је нешто што прати представе у многим београдским позориштима...“, *Ново време*, 25. и 26. децембар 1942. године, стр. 5.; „Београдски фудбалери и позориште“, *Ново време*, 26. јануар 1942. године.

66 Н. Гачовић: „Уз стогодишњицу прве позоришне представе у Београду“, *Наша борба*, 1. децембар 1943. године.

67 На списку дефинисаних проблема Духовног сектора налази се: Историја српског позоришта и стандардни српски репертоар.

Министарство просвете и вера именовало је Одбор који је у сарадњи са Филозофским факултетом требало да састави стандардни српски репертоар. У рад у овој области директно се укључио Владимир Велмар-Јанковић. Одбор је именован у саставу: књижевник Сима Пандуровић, књижевник и управник Државне штампарије Момчило Милошевић, директор драме Народног позоришта Боривоје Јевтић (касније уврштен у састав Одбора), доцент Универзитета др Ђорђе Живановић, професор гимназије Никола Трајковић, асистент Универзитета Сава Милутиновић. Српски позоришни репертоар требало је да сачињавају дела домаћих аутора, међу које су уврштене и драме левичарски опредељених аутора и осведочених масона, иако је основна политика домаћих власти предвиђала њихово искључивање из државних институција и удаљавање из јавног живота. Међу предложеним позоришним комадима налазила су се дела: Јоакима Вујића, Боре Станковића, Јована Стерије Поповића, Стевана Сремца, Матије Бана, Милоша Глишића, Бранислава Нушића, Војислава Илића, Алексе Шантића, Петра Кочића, Славомира Настасијевића и других српских књижевника. Помоћник министра просвете и вера Владимир Велмар-Јанковић био је заступљен са седам дела,⁶⁸ али су у репертоар уврштени и текстови левичарски опредељених Милана Ђоковића и Раше Плавића, који су привођени и у Специјалну полицију на саслушање током окупације.⁶⁹ Ипак, позоришта су из својих репертоара морала избацити дела словенских, јеврејских и народа из антифашистичке коалиције, дела која су била антинацистичка, пацифистичка или левичарска по својој садржини.

О непостојању јединствене позоришне политике домаћих власти сведочи и отворени сукоб Велибора Јонића и Јована Поповића, што је било последица незадовољства променама које су настале у организацији позоришног живота, одвајањем контроле рада над позоришном уметношћу из сектора Министарства просвете и вера и њеним стављањем у надлежност Одсека за позоришта и приредбе Одељења државне пропаганде.⁷⁰ Гашењем Уметничког, Омладинског, Српског савременог и Академског позоришта крајем 1942. године и почетком 1943. године различита схватања прерасла

68 У стандардни српски репертоар ушла су следећа дела Владимира Велмар-Јанковића: „У врлогу“, „Нови“, „Без љубави“, „Срећа А. Д.“, „Државни непријатељ бр. 3“, „Грађанска комедија“ и „Дневна вест“.

69 М. Ђоковић, *Онај сјаји Београд*, Београд 2009, стр. 500-509.

70 16. августа 1941. године, АС, НП, 966/41.

су у отворени сукоб. Средином децембра 1942. године комесар Коларчеве задужбине Бошко Богдановић упутио је Велибору Јонићу „Реферат о уметничким приредбама у Београду“ са прилогом „Концерти и приредбе у дворани Коларчеве задужбине септембар-новембар 1942. године“.⁷¹ Реферат почиње похвалом рада управе годину дана од њеног оснивања и позитивним билансом рада на националном и културном пољу, уз подршку Министарства просвете. Међутим, уметничка хармонија нарушена је појавом „Бодљикавог прасета“ које је након неколико представа једва потиснуто са Коларца. Потом се крајем новембра 1942. године појавила „Централа за хумор“ (као нова верзија „Бодљикавог прасета“) чији програм такође није одговарао нивоу Коларчеве задужбине, као и шарених програма, радио вечери, шансона и других приредби. Комесарска управа Коларца одржала је ради решавања ових проблема седницу на којој је одлучено да се предузму све потребне мере да се што пре онемогући одржавање приредби које нису на потребној уметничкој висини. Закључено је да је рад аматерских, дилетантских и неуметничких позоришних група био омогућен тиме што су лако добијена ослобађања од плаћања таксе од Одсека за позоришта, чиме се она могу сматрати повлашћеним. Комесар је преузео на себе да о наведеном обавести министра просвете (док је члан комесарског одбора др Велимир Димић добио задатак да изради опширан реферат о наведеном питању). Реферат се завршава молбом комесара министру просвете да издејствује код председника Владе прилагођавање уметничког живота општем националном програму препорода и обнове. Након инструкција министра просвете сарадницима да проуче наведену проблематику др Винко Витезица, др Живомир Младеновић и Светолик Пашић усагласили су се у ставовима да је потребно вратити надлежност над позориштима у ресор Министарства просвете и вера. Министар Јонић је упутио и званичан допис Председништву Министарског савета ради решавања наведене проблематике: „Раније су потребне податке о уметничком квалитету појединих приредаба све власти добијале искључиво од Министарства просвете, а данас те послове обавља Државна пропаганда, иако за то нема потребан стручни кадар. То се најбоље види по томе што се предлози за ослобођење од такса дају аутоматски за све приредбе, без обзира на уметнички карактер, што је у очигледној супротности са прописом Закона о таксама. Ако

71 АС, Г-3, V-Ф 193.

се настави са таквим радом, очигледно је да ће се постићи општи пад вредности наше уметности и да ће се профанисати њени циљеви.“⁷² Осим преношења надлежности министар просвете сматрао је да би требало извршити ревизију свих до тада издатих одобрења. У изворима нема података о било каквом одговору Председништва Министарског савета на Јонићев допис, али је чињеница да су у року од неколико недеља укинута три хумористичка-забавно-сатирична позоришта: „Веселаци“, „Београдска комедија“ и „Брацино весело позориште“. Др Живомир Младеновић изјавио је да су се одржале „Центала за хумор“ и „Разбибрига“ захваљујући везама. Након наведеног уследиле су забране Министарства просвете ученицима да посећују поједине представе „Разбибриге“. Треба напоменути да су најближи Поповићеви сарадници противили учешћу истакнутих уметника у хумористичко-забавно-сатиричним позориштима. Боривоје Јевтић је у *Српској сцени* писао о приватним позориштима.⁷³ Миомир Денић је у чланку под насловом „Београдска весела позоришта“ објављеном у *Обнови* критиковао поплаву квазиуметничких сценских покушаја.

Крајем маја 1943. године основана су нова хумористичка позоришта: „Ацино смешно позориште“ и Весело позориште „Хумористи“: „Глумци и глумице који су у Српском народном и Уметничком позоришту показали несумњиве уметничке способности осуђени су да, на позорници „на две на три склепаној“, играју улоге којих се и сами стиде.“⁷⁴

Проблем је настао и због нерешног питања финансирања дилетантских позоришних дружина, поготово сеоских које је финансирало Министарство просвете и вера, као што је преко окружних и среских одбора за народно просвећивање вршило њихову контролу у моралном и националном погледу. Др Радосав Марковић захтевао је од Одсека за позоришта и приредбе да се директно изјасни по питању надлежности и финансирања дилетантских дружина, поготово сеоских. Постављено је и питање одобравања програма посела на којима су извођени кратки позоришни комади из народног живота. На наведени допис Јован Поповић је одговорио обавештењем да је Одсек за позоришта и приредбе задужен за потпуну контролу свеукупног позоришног живота изузев што по питању финансирања, тј. помоћи у новцу и материјалу, даје мишљење, а за финансирање је одговорно

72 АС, Г-3, IV-2017/43.

73 *Српска сцена*, 11. фебруар 1943. године.

74 Оба позоришта укинута су 1. августа 1943. године.

Министарство просвете и вера. Оснивање сеоских позоришта било је до тада у надлежности Министарства просвете и вера, али је у овом периоду покренуто питање надлежних за одобравање рада наведених позоришта.

Министар просвете и вера се након оснивања “Ацином смешног позоришта” и Веселог позоришта „Хумористи“ обратио председнику Владе рефератом „Данашње позоришне прилике у Србији“ (реферат сачуван у приватној архиви др Радосава П. Марковића, начелника Одељења за народно просвећивање Министарства просвете и вера).

Промене у надлежности над позориштима у реферату су објашњење интенцијом домаћих власти да позоришни уметнички живот подреди највишим националним идеалима, по узору на немачки модел. Наведени потез режима био је по Марковићу погрешан, што је резултат претходних спорења око надлежности над културним и просветним животом између Министарства просвете и вера и Председништва Министарског савета. Одсек је био смештен у згради Народног позоришта и изолован од могућности уметничке контроле. Министарство просвете и вера се залагало за повратак надлежности над позориштима, те је доводио у питање и саму пропагандну снагу позоришне уметности лишене корена. У наставку анализе као доказ тезе да репертоар позоришта није састављен у духу националне обнове наводи се чињеница да су власти укинуле неколико приватних позоришта са озбиљним уметничким репертоаром, а одобриле рад позориштима која су била испод уметничког нивоа: „Централа за хумор“, „Ацином смешном позоришту“, „Разбрибриги“. Свим овим позориштима било је заједничко остваривање добре зараде, те је Марковић указивао на чињеницу је домаћа драма о којој треба да се стара Народно позориште изгубила управо у одабраним комадима наведеног позоришта своју валидност: „Тако напр. у „Подвали“ је српски сељак представљен као глупак; у „Избирачици“ је дат тип безвољног и дегенерисаног младића“; у „Два цванцика“ се одобрава подвала, у „Јубилеју“ се исмева честит чиновни на рачун варалица; док се у комаду „Сунце, море и жене“ шест нездравих жена жале што немају љубавника. У наведеним домаћим комадима запостављено је оно што је најбитније у карактеру Срба: јунаштво, доброта срца, самопожртвовање и љубав према отаџбини и општој ствари.“ Критици је подвргнут и избор страних, првенствено немачких дела на репертоару, као недовољно репрезентативних, насумично одабраних, па и оних који су презентовали негативне

стране немачког савременог друштва. У анализи позоришне ситуације доказује се стручност Министарства просвете и вера од којег је потекла главна иницијатива за обнову српске народне уметности у оквиру васпитно-културног рада (приредбе српског фолклора Коларчевог народног универзитета, Уметничког позоришта, Нишког позоришта и средњих школа). Са друге стране услед недовољно квалитетног програма Министарство просвете и вера забранило је ученицима да посећују представе хумористичких позоришта у Београду. Анализа се завршава једном врстом апела за повратак надлежности над позориштем у ресор Министарства просвете и вера, пребацујући одговорност за деградацију позоришне уметности и тешкоће у спровођењу Српског цивилног/културног плана на Одељење државне пропаганде: „Државна пропаганда је без стручна лица, пустила да све оде странпутицом и да повољну позоришну и музичку коњукуру искористе разни шпекуланти, који немају никакве везе са уметношћу нити осећања за моралне и духовне потребе српског народа...Министарство просвете и вера које се стара о народној просвети и култури и изграђује просветни и културни план требало би да рукује и средствима за извођење тога плана: позоришним и другим уметничким приредбама. Тиме што му је одузето право надзора над позориштима и приредбама поремећен је континуитет у стварању и спровођењу просветног и културног плана, пошто се овај ствара на једном, а спроводи на другом месту, без сарадње и надзора стручних људи који учесвују у његовој замисли и стварању.“

Након проучавања достављеног реферата председник Владе био је спреман да изађе у сусрет захтевима министра просвете и вера, којим му је 7. октобра 1943. године доставио и предлог *Уредбе о преношењу послова Позоришног одсека из надлежности Председништва Министарског савета у ресор Министарства просвете и вера*. Према наведеном предлогу послови Одсека за позоришта и приредбе, као и надзор над радом Српског народног позоришта у Београду, Дунавског народног позоришта у Пожаревцу и Моравског народног позоришта у Нишу преносе се у делокруг Министарства просвете и вера. У одељењу за високо образовање и народну културу образује се Одсек за позоришта који обавља следеће послове: врши назор над радом свих државних и приватних позоришта, одобрава и забрањује њихов рад, даје мишљење о уметничком и просветном карактеру позоришних приредби, непосредно и преко Позоришног одбора стара се да

Српско народно позориште у Београду „својим радом буде највиши израз српске позоришне уметности“, контролише персоналне, административне и буџетске послове, одобрава репертоар позоришта, одобрава гостовања страних позоришта и српских позоришта у иностранству, одобрава све публикације које се продају у позориштима и друго. Шеф Одсека за позоришта носио би назив генерални позоришни инспектор и имао положај једнак у рангу положају министра просвете и вера. При Српском народном позоришту био би основан Позоришни одбор чије чланове би постављао министар просвете и вера. Јасно је да би усвајање наведене Уредбе значило потпуно одузимање свих права и надлежности Одељењу за пропаганду, као и дотадашњем управнику Јовану Поповићу и повратак позоришне уметности под окриље Министарства просвете и вера. Тиме би немачке власти биле ускраћене за надзор и цензуру позоришног живота, што би заиста имало позитиван утицај на колику толику слободу у раду позоришних уметника.

Министарски савет усвојио је наведену уредбу, а потписали су је сви министри и председник Владе. Била је потребна само сагласност немачких власти, која, наравно, није добијена. Др Радосав Марковић написао је, поред министарских потписа на наведеној уредби црвеном оловком: „Управник Народног позоришта г. Јован Поповић био је моћнији својим утицајем од целе владе. Преко Немаца осујетио је пренос у надлежност Мин. просвете.“⁷⁵ Ипак, и поред одбијања Немаца, у свим месечним извештајима о раду Одељења за високо образовање и народну културу до априла 1944. године, било је наведено: „Извршена је и примљена у Министарском савету Уредба о преношењу послова Позоришног отсека из надлежности Председништва Министарског савета у ресор Министарства просвете и вера.“

Исход сукоба био је очекиван уколико имамо у виду чињеницу да су Немци успоставили систем контроле над установама културе у Србији сличан њиховом, као и чињенице да ратно стање није дозављавало превелику или барем условну слободу домаћим властима. Народно позориште било је у жижи немачког интересовања током читавог периода окупације, тако да је било логично оставити га у надлежности Одсека за позоришта и приредбе чији је начелник био управник Поповић. Такође, читава преписка добила је епилог након завршетка Недићеве посете Хитлеру.

⁷⁵ АС, Г-3, IV-1704/44.

Непосредно пре ослобођења Београда у октобру 1944. године неки од позоришних уметника напустили су Београд, као: Јован Поповић, Михаило Васић, Деса Дугалић, Јован Јеремић, Меланија Бугариновић, Ана Паранос, али највише их је остало у престоници. Одлуком Велике антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије која је заседала од 9. до 12. новембра 1944. године установљен је Суд за суђење злочина и престапа против српске националне части.⁷⁶ Нова управа Народног позоришта именована је 18. новембра 1944. године: управник Милан Предић, бивши управник Народног позоришта, директор опере Оскар Данон, композитор, мајор НОВЈ и члан Позоришта народног ослобођења и главни секретар капетан НОВЈ Љубо Божановић. Скупштина београдских глумаца и чланова Позоришта народног ослобођења одржана је 20. новембра 1944. године. На скупштини је изабран Одбор НОФ-а за Народно позориште.⁷⁷ У саопштењу привремене управе Народног позоришта оптужен је део чланова драме, опере и балета, као и техничко особље за службу немачким властима и домаћим издајницима „или повезујући се немачким или недићевско-љотићевским властима, или улажући све напоре да испуни окупаторско и недићевско настојање да се, помоћу позоришта, радија, изложби итд. да вид како Србија живи весело и културно, и како се у њој ништа није ни десило, огрешио о основне принципе националне културе и слободног културног стварања, о ослободилачку борбу народа, да је дао потпору и подршку фашистичким освајачима и непријатељима нашег народа и свих слободољубивих народа. Та лица лишена су чланства Народног позоришта у Београду...“.⁷⁸ Донета је одлука да ансамбл Народне скупштине, поред чланова Позоришта народног ослобођења сачињавају „на првом месту они који су одбили да раде у окупираној, бомбардованој и десеткованој престоници Србији, а затим они који су радили само у згради Народног позоришта или у другим предузећима радили присилно или приморани крајњом бедом и немаштином.“⁷⁹

У то време већ је био притворен велики број чланова Народног позоришта (око 150) и других позоришта са територије Београда, док су се иследници ОЗНЕ бавили онима који су компромитовани. Крајем новембра 1944.

⁷⁶ АС, Г-18, АСНОС, К 1.

⁷⁷ *Политика*, 21. новембар 1944. године.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ *Политика*, 21. новембар 1944. године.

године из притвора је пуштено 1878 лица, а смртне казне извршене су над 105 лица. „Политика“ је 27. новембра 1944. године објавила списак њихових имена, уз образложење.⁸⁰ Образложење за Александра Цветковића гласило је: „Као глумац у разним Недићевим позориштима и преко радиа истакао се исмевањем и омаловажавањем Енглеске, Совјетског Савеза, Америке и нашег Народноослободилачког покрета. Одржавао је блиске везе са Немцима.“ Василије Марковић наводи за Јована Танића и Љубу Васиљевића, чија имена нису објављена на *Политикином* списку, да су ликвидирани без хапшења и суђења. Раша Плавић навео је за Ацу Цветковића да се компромитовао, али да се могао вратити позоришту.⁸¹

Нова позоришна сезона отворена је 20. децембра 1944. године говором управника Милана Предића и приказивањем представе „Најезда“ Леонида Леонова, чему је присуствовао и Јосип Броз. „Најезда“ је требало да означи почетак прве сезоне „у слободи, након четири године мрака“ како је нагласио управник Предић у поменутом говору. Нове власти тумачиле су улогу Народног позоришта у време окупације управо кроз призму позоришне и пропагандне политике Недићеве владе: „Народно позориште отвара данас своју прву сезону у слободи, после скоро четири године мрака. Оно је за то време претрпело најгоре понижење које позориште може претрпети: било је насиљем одвојено од своје природне функције која може бити само у плодној узајамности деловања са средином у којој се налази. Играло је шта је непријатељ хтео и како је хтео. Оно је, поред тога, послужило њему и његовој намери да привидом једног редовног, несметаног живота, успава отпор народне свести. Оно је требало да постане фабрика онаквих духова какви су непријатељу били потребни. То је била потпуна негација Народног позоришта као националне установе и трагичан застој у његовој историји. Пошто га је прво уништио бомбама у налету своје силе, он је, после стаљинградског преокрета, променио свој метод. Свирепости је придружио подмукли план полагањем убијања отпора забавом. Наредио је да се Позориште оправи, диктовао репертоар, доводио своје људе, своје уметнике, редитеље, давао читаве опреме комада. То 'задовољство', ту 'срећу' имао је само Београд. Та 'срећа' допирала је само до последњих кућа, остајала је у границама општинског атара. Тамо даље остајао је пакао.

⁸⁰ *Политика*, 27. новембар 1944. године.

⁸¹ П. Волк, Раша, *Музеј позоришне уметности*, Београд, 1975, стр. 113-114.

Док се у београдском позоришту играо 'Слободан стрелац', сваки је немачки војник био слободан стрелац у груди нашег човека. Немац се послужио уметношћу да се маскира. То недело, ако није најгоре, зацело је најнедостojније које је он учинио.

Да је то престало, бележи данас премијера 'Најезде' од Леонида Леонова. То је, после толико времена, прва премијера која је изабрана што се хоће и што се воли.⁸²

Закључак

Одељење државне пропаганде је током читавог периода окупације третирало позориште као једну од најзначајнијих компоненти програма духовне обнове. Путем пропаганде обављало се планирано усмеравање духовности, видно и у преношењу надлежности над позориштима у ресор Одељења државне пропаганде. Потреба да се становништво усмери на правилно конзумирање културних садржаја, унапред одабраних и одобрених од стране немачке цензуре, наметала је домаћим властима обавезу константног праћења рада позоришта, поготово у престоници. Третирање позоришта је привући публику у отворена позоришта без обзира на тешку ратну и економску ситуацију и формирати навику редовног одласка у позориште. Колаборациона штампа је свакодневно извештавала јавност о постигнутим резултатима у раду на приближавању позоришта просечном српском становнику.

Политика домаће управе према раду позоришта, као и проблематикам идеолошког усмеравања на пут националне обнове била је сублимација немачке политике према установама културе и ставова домаћих представника културне политике. Строга контрола репертоара унапред је одређивала правац даљег деловања власти на пољу позоришне обнове. Питање оживљавања репертоара у случају строгих ограничења и активне цензуре било је питање опстанка квалитетних сценских приказа често потискиваних у идеолошко-пропагандне сврхе. Била су забрањена приказивања дела јеврејских аутора и композитора, као и комада руских драматурга. Пропаганда је од самог почетка радила на привлачењу што већег броја публике у позоришта, што је било олакшано чињеницом да се у Београду већ од прве године окупације појавио велики број избеглих лица која такође

⁸² „О држању позоришних уметника за време окупације“, *Политика*, 27. децембар 1944. године.

почињу одлазити на представе у складу са могућностима.⁸³ Штампа је у том смислу била најпогодније пропагандно средство. Питање социјалног састава позоришне публике није претерано утицало на организовање пропаганде. Било је важно што више омасовити посету позориштима, што је самим тим значило и мањи број интелектуалаца на представама.

Осим питања социјалног и интелектуалног профила позоришне публике треба узети у разматрање и питање репертоара, које је такође регулисано од стране Одељења државне пропаганде уз одобрење немачких власти. Домаће власти су у оквиру Српског цивилног/културног плана, пројекта Министарства просвете и вера, разматрале и питање репертоара односно увођења Стандардног српског позоришног репертоара. Избор репертоара био је део Духовног сектора Српског цивилног/културног плана везаног за концепт новог националног васпитања.

Министарски савет усвојио је и *Уредбу о преношењу полова Позоришног одсека из надлежности Председништва Министарског савета у ресор Министарства просвете и вера*, а потписали су је сви министри и председник Владе. Није добијена сагласност немачких власти. Народно позориште било је у жижи немачког интересовања током читавог периода окупације, тако да је било логично оставити га у надлежности Одсека за позоришта и приредбе.

Завршетак окупационог периода значио је и потпуно нове околности за даљи развој позоришне уметности.

Необјављени историјски извори

ВОЈНИ АРХИВ

- група фондова: Српска влада Милана Недића (Недићева архива)
- група фондова: Немачка окупаторска војска (Немачка архива)

АРХИВ СРБИЈЕ

- фонд: Министарство просвете и вера 1941–1944. Одељење за високо образовање и народну културу.

⁸³ „Те прве представе имале су највећу драж јер су пале на нашу душу као мелем на непроболне ране, јер су дошле после изненадне и непотребне државне и народне катастрофе...Појавила се нова публика, духом очувани средњошколци и непокована омладина.“, Светомир Настасијевић: „Нова позоришна публика“, *Обнова*, 18. мај 1942. године, стр. 5.; „Комад Пљусак највише посећују избеглице из Лике, које се бар за један тренутак преносе у родни крај, у личка села.“, *Обнова*, 7. март 1942. године.

Објављени историјски извори

1. Николић, Коста, *Немачки ратни плакати у Србији 1941-1944*, Београд: Завод за уџбенике, 2012.

Штампа и периодика

1. *Лист уредби војној заповедника у Србији*
2. *Службене новине* (окупирана Србија 1941–1944)
3. *Ново време*
4. *Наша борба*
5. *Обнова*
6. *Понедељак*
7. *Политика*
8. *Српска сцена*

Литература:

1. Волк Петар, Раша, *Египција Театрон*, Београд: Музеј позоришне уметности, 1975.
2. Ђоковић Милан, *Онај стари Београд-сећања*, Београд, 2009.
3. Животић Душан, *Моје успомене*, Београд, 1992.
4. Мајданац Боро, С. Вујошевић, *Народно позориште у Београду у првим месецима немачке окупације 1941. године*, Зборник радова *125 година Народног позоришта у Београду*, Београд, 1997, стр. 537-547.
5. Мајданац Боро, *Позориште у окупираној Србији 1941-1944*, Београд, 2011.
6. Марковић Василије, *Театри окупиране територије 1941-1944*, Београд 1998.
7. Марковић Олга, *Српско народно позориште у Београду у периоду немачке окупације 1941-1944*, Театрон 4/5/6, 1994, Београд, 1994.
8. Mihailović, Vuko. *Propaganda i rat*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.
9. Мраовић, Маријана. *Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2019.
10. Мраовић, Маријана. „Пропаганда домаће управе у Србији 1941-1944. године“. У: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године. Научни погледи*. Зборник радова са округлог стола на Филозофском факултету у Београду у јуну 2016. године, 123-159. Београд: Музеј жртва геноцида, 2017.
11. Мраовић, Маријана, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић. *Србија и Пожаревац у Другом светском рату-окупационој управи, избеглице и просвета*. Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2015.
12. Николић, Коста, „Немачка пропаганда у Србији 1941-1945“, *Југословенски историјски часопис*, бр 1, (1997).
13. Радојко Радојковић, *Уметничко позориште у Београду (1939-1943)* Театрон, број 75, 76, 77, 1991, Београд,

14. Стојановић, Александар и др. *Колaborационистичка политика у Србији 1941-1944. том I*, Београд: „Филип Вишњић“, 2015.
15. Стојановић, Александар и др. *Колaborационистичка политика у Србији 1941-1944. том II*, Београд: „Филип Вишњић“, 2017.
16. Шкодрић, Љубинка *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд: Архив Србије, 2009.

The organization of theatrical life in war occupied Belgrade, years 1941-1944, in the atmosphere of the national reconstruction and spiritual revival

The war and German occupation repression had a crucial impact on cultural and theatrical life in Belgrade during the

occupation. The cultural and theatrical life were both extremely active at the time, adjusting to the war reality. The Department of the State propaganda of the Head Ministry council had a significant role in creating cultural politics of the collaborative government, during the period of September 1941 till the liberation of Serbian territories. This article reveals various aspects of theatrical life in the occupied capital, which was promoting political national restoration and spiritual renaissance. The ways how theatrical life was organized and the strategic and pragmatic German and domestic goals were analysed, as well as the motifs of the theatrical artist and audience to maintain the theatre life and the particularity of the propaganda content presented to occupied Serbia general public.

Key words: Serbia, World War 2, collaboration, domestic government, theatre, propaganda, press

Др Невенка Кнежевић Лукић¹
Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду

Др Нена А. Васојевић²
Иновациони центар Машинског факултета Универзитета у Београду
Република Србија

Прегледни рад.

КРУНА АЋИМОВИЋ – ПРВА ЖЕНА ПРОФЕСОР У СРБИЈИ

Сажетак. Настојање жена у Србији у 19. веку да се изборе за своје место у друштву, очитовало се на свим пољима, а посебно на пољу образовања. Круна Аћимовић (рођена Драгојловић) и Лепосава Бошковић биле су прве жене које су завршиле Велику школу (1891). Упркос отпорима друштва, Круна Аћимовић је прва жена која се изборила за право да полаже професорски испит (1894). После вишегодишњих напора, постала је професор у Првој Београдској женској гимназији (1920). У раду се приказује развој образовања жена у Краљевини Србији, са посебним освртом на лик и дело Круне Аћимовић, прве жене професора у Србији.

Кључне речи: жена, професор, женска права, образовање, Виша женска школа, Круна Аћимовић

Увод

Србија је у 19. веку била неразвијена земља у којој се после вишевековног турског ропства постепено успостављала државност. Од Берлинског конгреса (1878) Србија је била независна држава а четири године касније постала је краљевина. До почетка 20. века, Србија је била једна од најнеразвијенијих држава у Европи.³ У сиромашној

аграрној земљи, са неразвијеном економијом и слабом инфраструктуром без јаким државних и јавних институција, положај жене био је предодређен традиционалним схватањем о биолошкој друштвеној улози. У јако утемељеном патријархалном друштву жена је била супруга, мајка и домаћица, подређена породичном животу.

Учешће жена у јавном животу представљало је изузетак и било је дозвољено малом броју жена, најчешће супругама и кћеркама владара и припадника ондашње друштвене елите.⁴ Традиционална улога жене у друштву била је верификована *Грађанским закоником за Књажевство Србију* (1844).⁵ Према *Грађанском законикју* (који је био на снази до 1946. године) жена није могла бити запослена нити ангажована у јавним службама без сагласности свог супруга, док су неудате жене, у појединим случајевима, имале могућност избора.⁶

СТИЦАЊЕМ образовања женама би се створиле боље могућности за запошљавање, отворио би се пут ка социјалној и економској независности и ублажиле би се друштвене неједнакости. У Србији у 19. веку женама је било ограничено право на образовање, као и право на рад у институцијама образовања. Пионирске кораке у борби жена за равноправност на пољу образовања направиле су Круна Аћимовић (рођена Драгојловић) и Лепосава Бошковић, прве студенткиње Велике школе.⁷ По завршетку студија (1891) избориле су се за право да полажу

1 Ауторка је доктор историје и филозофије природних наука и технологије, дипл. инж. архитектуре и научни сарадник; шеф Одсека за техничке послове Криминалистичко-полицијског универзитета у Београду; е-маил: nevenka.kl@kpu.edu.rs

2 Ауторка је доктор историје и филозофије природних наука и технологије, дипл. педагог, научни сарадник; ради у Иновационом центру Машинског факултета Универзитета у Београду; е-маил: nenavasojevic@hotmail.com

3 Ljubinka Trgovčević, *The Professional Emancipation of Women in 19-th Century Serbia*, Serbian Studies, 25, 1, Bloomington, 2011, 7.

4 Исто.

5 *Грађански законик за Књажевство Србију*, обнародован на Благости 25. марта 1844. године, Београд, 1873.

6 Lj. Trgovčević, *The Professional Emancipation of Women in 19-th Century Serbia*, 7-8.

7 Неда Божиновић, *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996, 21.

професорски испит (1893) равноправно са својим колегама. Упркос стеченим професионалним квалификацијама, до постављења жена на месту професора у средњој школи (1920) прошло је више деценија. У раду се кроз студију случаја Круне Аћимовић, прве и једине управнице Више женске школе у Пожаревцу (1894-1895), потом управнице Више женске школе у Крагујевцу (1895-1898), истражује проблем положаја образованих жена у образовном систему Србије крајем 19. и почетком 20. века, који је успостављен на правно утемељеним ограничењима и неједнакостима између женског и мушког наставног кадра.

Право жена у Србији на образовање у 19. веку

Српско друштво за време Отоманске империје одликује низак степен писмености. Малобројни писмени људи стицали су образовање ван Србије. Међу женама, солидно образовање имала је Анка Обреновић, ћерка Јеврема Обреновића.⁸ Отварање основних школа на српском језику било је дозвољено од 1830. године, а две године касније, од 211 уписаних ђака у школи у Београду, било је 16 девојчица.⁹

Правно регулисање школства у Србији започело је 1833. године, доношењем првог *Устава народних школа у Књажевству Србије* којим су предвиђене три врсте школа: мале (у варошима и селима), редовне и једна велика у Београду. Школе су се издржавале о трошку општине.¹⁰ Оснивањем Попечитељства правде и просвете (1834), јасно је исказана намера да се образовање у Србији подстакне и развије. Први покушај Попечитељства правде и просвете да отвори посебну школу за женску децу у Београду 1840. године, био је безуспешан.¹¹

Основно образовање. Прва женска школа која је отворена у Србији била је приватна. Иницијатива за отварање

школе потекла је од аустријских поданица, сестара Катарине и Софије Лекић, учитељица по професији. У мају 1842. године, сестре Лекић су поднеле захтев Управитељству вароши Београда за отварање школе за женску децу, где би учила: женски рад, читање, писање и рачунање.¹² Препоруку за рад сестара Лекић упутио је и тадашњи Татарин правитељства српског, Таса Хаџи-Поповић, који је истакао њихове компетенције у учењу његове ћерке. Покренуту иницијативу подржали су чиновници и богати трговци који су желели да њихове ћерке буду образоване. Одобрење су добиле 13. јула 1842. године. Истим актом дозволу да отвори женску школу добила је и Наталија Петровић, под условом да с времена на време извештава Попечитељство правде и просвете о градиву које се ученицама предаје и уз надлежност да врши педагошко усмеравање рада сестара Лекић.¹³

Подршку иницијативи за школовање женске деце пружали су и поједини припадници ондашње интелектуалне елите, Јован Стерија Поповић и Петар Радовановић.¹⁴ Као начелник Просветног одељења у Министарству просвете (1842-1848), Јован Стерија Поповић истицао је обавезу државе да се подједнако стара о школовању мушке и женске деце и залагао се за доношење закона којим би се регулисало школовање све деце у држави.

Доношењем *Првог ошћег закона о школама* (1844) успостављен је правни основ школског система у Србији у 19. веку.¹⁵ *Ошћим законом* биле су предвиђене четири врсте школа: основна, посленотрговачка, лицеј и гимназија. Уведен је принцип школске године и наставни план је уређен према узрастима и разредима. *Ошћи закон* је предвиђао школовање женске деце у издвојеним школама, а у недостатку издвојених школа девојчицама је било дозвољено да похађају школу за дечаке али само до навршене десете године.¹⁶ Прва основна школа за женску децу била

8 Milenko Karanovich, *The Development of Education in Serbia and Emergence of Its Intelligentsia (1838-1858)* New York, 1995, 28. citirano u: Lj. Trgovčević, *The Professional Emancipation of Women in 19-th Century Serbia*, 8.

9 Lj. Trgovčević, *The Professional Emancipation of Women in 19-th Century Serbia*, 8.

10 Од 1835. године, по две школе у округу издржавале су се о трошку државе, што је укинута 1840. године. Љубинка Трговчевић, *Планирана елиџа, о ситуацијима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003, 15.

11 Љ. Трговчевић, *Планирана елиџа*, 186.

12 Историјски Архив града Београда: ИАБ, УГБ, 1842, К, 18, Ф III, 534; цитирано у: Нена А. Васојевић, *Прве српске учитељице*, Узданица, XI, 1, Јагодина, 2014, 160.

13 Н. Васојевић, *Прве српске учитељице*, 159.

14 М. Karanovich, *The Development of Education in Serbia*, 64-65. cit. in: Lj. Trgovčević, *The Professional Emancipation of Women in 19-th Century Serbia*, 8.

15 *Устројеније јавној училишној настављеници* (23. септембар 1844), Зборник закона и уредба и уредбени указа у Књажевству Српском, књ. 2, Београд, 1845, 315-345. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4346> приступ. 3. јануара 2021.

16 Љ. Трговчевић, *Планирана елиџа*, 15.

је приватна и отворена је у Параћину 1845. године.¹⁷ Након доношења посебне уредбе - *Устројенија девојачки училишта*, 3. јула 1846. године, започела је са радом државна школа у Београду 1. септембра 1846. године, која је испуњавала услове предвиђене прописима.¹⁸ Реализација наставног плана предвиђеног *Одштним законом* била је отежана у свим школама у Србији услед недостатка довољно образованог наставног особља и оскудних материјалних средстава, те је 1850. године донет нови план прилагођен могућностима тадашњег друштва, који је био у примени две деценије.¹⁹ *Законом о основним школама* (1857)²⁰ учитељи су постали државни службеници, а централну контролу над основним школама спроводило је Попечитељство просвештенија, док су *Законом о устројенију свих јавних школа у Србији* (1863)²¹ уређена организациона питања.²² У периоду од 1842. до 1858. године мрежа женских државних школа у Србији развијана је споро – отворено је 20 женских школа у којима је било запослено 39 учитељица.²³ Од 1858. године у Србији је започело рад 30 школа за девојчице.²⁴

Законом о основним школама (1883), донетим на иницијативу Стојана Новаковића, школовање у Србији постало је обавезно за децу оба пола.²⁵ Школовање је трајало шест година и обухватало је нижу основну школу у трајању од четири године, и вишу основну школу у трајању од две године. На почетку 20. века Србија је имала најмлађе становништво у Европи (53,75% испод 19 година), па је школовање све деце у економски неразвијеној држави било отежано из више разлога: недовољног броја учитеља одговарајућег степена образовања, недостајућих школских објеката и наставне опреме и оскудних најнеопходнијих материјалних средстава за редовне трошкове процеса

образовања.²⁶ Из тих разлога, од 1898. године, школовање је смањено на четири године а девојчицама је омогућено да наставе школовање још две године у девојачким школама.²⁷

Средње образовање. Значајан напредак у образовању женске деце започео је отварањем виших школа за жене. После доношења *Закона о устројенију свих јавних школа у Србији* (1863), донет је *Закон о устројенију Више женске школе у Београду* (1863),²⁸ ради „образовања женске младежи у знањима вишим него што се у основним школама учи, а нарочито поради припреме одраслијих девојака за учитељке основних школа женских.“²⁹ Школовање женске деце првобитно је Законом било предвиђено у трајању од три године, али је изменама Закона продужено на четири године (1866), а потом на пет година (1875).³⁰ *Законом о уређењу Више женске школе у Београду* од 24. јануара 1879. године усвојен је наставни план и програм у трајању од пет година, утврђена је организациона структура школе, дефинисана су права и обавезе запослених и ученица.³¹ Вишом женском школом руководила је управница, сваки разред имао је по једну класну учитељицу,³² неопходан број предавача, учитеља, учитељица језика и вештина, као и помоћница класним учитељицама.³³ *Изменама и допунама Закона о уређењу Више женске школе* од 31. октобра 1886. године уместо пет предвиђено је шест разреда.³⁴

У периоду од 1863. до 1891. године девојке су стицале средње образовање на Вишој женској школи у Београду. Због велике заинтересованости за школовање женске деце,

26 Љ. Трговчевић, *Планирана елија*, 187.

27 Исто.

28 *Закон о устројенију Више женске школе* (17. јун 1863). Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XVI, Београд, 1864, 26-28.

29 *Наше Више женске школе у 1899-1900. школској години*, Просветни гласник, XXI, 8, Београд, 1900, 151.

30 *Измене и допуне закона* (20. април 1866), Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XIX, Београд, 1866, 210. *Закон о уситановљењу петог разреда у Вишој женској школи* (28. фебруар 1875), Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XXVII, Београд, 1875, 48-49.

31 *Закон о уређењу Више женске школе* (19. јануар 1879), Српске новине бр. 18 од 24. јануара 1879. године, 91.

32 Класне учитељице имале су завршен Филозофски факултет (у земљи или у иностранству) или завршену Вишу женску школу и положен учитељски испит са врло добрим успехом; поред тога су слушале ванредно наставу на Филозофском факултету или су радиле минимум 5 година у основним школама.

33 *Закон о уређењу Више женске школе* (19. јануар 1879), 91.

34 *Измене и допуне Закона о уређењу Више женске школе* (31. октобар 1886), Српске новине, бр 254 од 13. новембра 1887. године, 1054.

17 Н. Васојевић, *Прве српске учитељице*, 161.

18 Исто.

19 Љ. Трговчевић, *Планирана елија*, 16.

20 *Устројенија основних школа у Књажеству Србији* (22. август 1857), Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, X, Београд, 1857, 61-75.

21 *Зборник закона и уредаба* XVI, Београд, 1864, 54-63.

22 Љ. Трговчевић, *Планирана елија*, 16.

23 Н. Васојевић, *Прве српске учитељице*, 162.

24 Љубинка Трговчевић, *Школовање девојака у Србији у 19. веку, у: Образовање код Срба кроз векове*, (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, и Тибор Живковић), Историјски институт, Београд, 2003, 81-88.

25 *Закон о основним школама* (31. децембар 1882), Српске новине бр. 9 (додатак), 13. јануар 1883. године.

покретана је иницијатива за отварање Више женске школе и у Крагујевцу, 1877. и 1881. године. Министарство просвете није прихвратило ову иницијативу до 15. новембра 1891. године, када је шесторазредна основна школа прерасла у Вишу женску школу. То је била друга виша школа за образовање и васпитање женске деце у Краљевини Србији.³⁵ Уследили су захтеви других општина, након што је одлуком министра просвете од 10. јула 1894. године забрањено примање девојчица у мушке гимназије.³⁶ Школске 1894/95. године Министарство просвете и црквених послова уважило је захтеве општинских власти да се у Шапцу, Нишу, Пироту и у Пожаревцу, отворе више женске школе.³⁷ Школе су након годину дана уташене, јер нису испуњавале исказане потребе за школовањем женске деце: „нити су биле довољне нити доступне девојчицама из свих крајева Србије, [...] не одговарају правој потреби нити учитељске службе, нити грађанског живота.“³⁸ Од школске 1895/96. године, женској деци је дозвољено да уписују мушке гимназије, али уз ограничења и по другачијим условима у односу на мушку децу: после положеног пријемног испита, могле су похађати само прва три разреда; током школовања могле су понављати само један разред (први или други); учили су према другачијем наставном плану и програму у односу на своје вршњаке.³⁹ Школске 1895/96 године рад су наставиле више женске школе у Београду и у Крагујевцу.⁴⁰ Виша женска школа у Београду изгубила је свој значај 1900. године, када је отворена Женска учитељска школа.⁴¹

Од 1905. године уследиле су измене у систему образовања девојака. Прва женска гимназија основана је Указом Краља

Петра 29. јуна 1905. године. На основу *Закона о средњим школама* (чл. 4), у гимназији су отворена четири виша разреда (V-VIII) за женску децу, која су са четири нижа разреда Виших женских школа чинила потпуну гимназију за школовање женске деце.⁴² Оснивањем издвојене гимназије, женској деци је омогућено да стекну гимназијско образовање неопходно за упис на факултете.⁴³

Високо образовање. Школовање девојака на Великој школи у Србији није било правно јасно дефинисано.⁴⁴ Да би стекле високо образовање, девојке су морале савладати неколико препрека. Услов за упис на Велику школу била је положена матура. У недостатку женских гимназија, девојке су могле похађати мушку гимназију али им није било дозвољено да матурирају, осим уз одобрење директора мушких гимназија, па су биле присиљене да матурски испит полажу приватно.⁴⁵ За уписивање девојака на Велику школу, било је потребно одобрење ректора.⁴⁶ После Драге Љочић (1871),⁴⁷ прве жене редовни студенти Велике школе биле су Круна Аћимовић и Лепосава Бошковић. Уписале су се 1887. године и дипломирале су 1891. године.⁴⁸ Неопходно средње образовање за упис на студије Круна Аћимовић је стекла у Русији, а Лепосава Бошковић је завршила мушку гимназију у Београду - била је прва и једина ученица мушке гимназије коју је уписала на предлог свог ујака, министра и књижевника, професора и ректора Велике школе, Јована Бошковића.⁴⁹ Оне су прокрчиле пут и другим девојкама да студирају на Великој школи – Лепосави Петковић, Олги

35 Лела М. Вујошевић, *Образовање жена до Другој светској рати на примеру Крагујевца*, Узданица, 1, Јагодина, 2016, 155-174.

36 Одлука Пбр. 10134 од 10. јула 1894. године, Просветни гласник, XV, 9-10, Београд, 1894, 393-394.

37 Виша женска школа у Шапцу основана је 12. септембра 1894. године. За управника је именован Стојан Марковић, директор гимназије у пензији. За привременог управника Више женске школе у Нишу именован је Михаило Марковић (Пбр. 21839 од 22. новембра 1894), директор нишке гимназије, који је пристао да дужност управника обавља бесплатно те школске године. За привременог управника Више женске школе у Пироту постављен је Јован Митровић (Пбр. 17539 од 3. октобра 1894), директор пиротске гимназије, који је пристао да дужност управника обавља бесплатно. Просветни гласник, XV, 9-12, Београд, 1894, 396-531.

38 *Распис министра просвете и црквених послова*, (Пбр. 12199 од 10. августа 1895), Просветни гласник, XVI, 9, Београд, 1895, 438.

39 Исто.

40 Исто.

41 Љ. Трговчевић, *Планирана елиита*, 188.

42 *Отварање женске гимназије у Београду*, Просветни гласник XXVI, 8, Београд, 1905, 123.

43 У школској 1905/06. години, у пети разред Женске гимназије уписано је 40 ученица које су завршиле четири разреда Виших женских школа у Србији. *Одлука Министра просвете и црквених послова* (Пбр. 10391 од 29. јуна 1905), Просветни гласник XXVI, 8, Београд, 1905, 124.

44 Исто.

45 Н. Божиновић, *Женско ишћање у Србији у 19. и 20. веку*, 20.

46 Љ. Трговчевић, *Планирана елиита*, 192.

47 Драга Љочић одслушала је један семестар на Филозофском одсеку Велике школе а потом је отишла на студије у Швајцарску. Љ. Трговчевић, *The Professional Emancipation of Women in 19th-Century Serbia*, 9.

48 Исто, 21.

49 Лепосава Бошковић је рођена 1869. године у Београду. Под утицајем ујака Јована Бошковића, са којим је одрасла, уписала је једину (у то време само мушку) гимназију у Београду. Била је прва девојка која је са 36 другова положила матуру 1887. године. *Пре четрдесет година прве две жене свршиле су Велику школу у Београду*, Политика, 29. март 1931. године.

Гавриловић, Зорки Станковић, Јелисавети Начић, Ангелини Нешић, Видосави Миловановић.⁵⁰

Упркос напорима да се унапреди и побољша, школовање женске деце је и даље било запостављено. Почетком 20. века у Србији је било свега 7% школованих жена.⁵¹ Формирањем Београдског универзитета 27. фебруара 1905. године, девојкама у Србији је дозвољено да редовно студирају заједно са својим колегама.⁵²

Круна Аћимовић (1867-1956)

Круна Аћимовић је рођена 1867. године у Босни, у трговачкој породици Драгојловић. За време српско-турског рата (1876-1878), заједно са старијом сестром Јеленом Драгојловић и бројном децом са ратом погођеног подручја Босне пребегла је у Србију, после повлачења српске војске под командом генерала Ранка Алимпића (1876).⁵³ Краће време живела је у Западној Србији, а потом је као државни питомац отишла у Русију на школовање, где је провела једанаест година. По завршетку гимназије у Москви, вратила се у Србију (1887).⁵⁴ Чврсто решена да настави школовање у Србији, након личног обраћања тадашњем министру просвете Алимпију Васиљевићу,⁵⁵ добила је одобрење (1887) да се упише на Филолошко-историјски одсек Филозофског факултета Велике школе. После завршених студија (1891), ступила је у државну службу и започела да „крчи пут женскињу са факултетском спремом.“⁵⁶ Док су њени другови постављани за предаваче, она је постављена без титуле: „да предаје Иностране облике у Вишој женској школи са годишњом платом 1200 динара.“⁵⁷ Хонорарни предавач на Вишој женској школи у Београду постала је

Сл. 1. Круна Аћимовић, професор у пензији, Сарајево, 28. септембар 1940. године. (Василија Колаковић, *Босанка од Бијељине, једна од прве две факултетски образоване жене Београда и Србије*, Годишњак града Београда, XXV, Београд, 1978, 292)

1892. године.⁵⁸ За предавача је постављена 1893. године, две године касније у односу на колеге из своје генерације.⁵⁹ У периоду од 1892. до 1894. године, предавала је литерарне облике у петом и француски језик у првом разреду, а од 1894. године и српски језик у другом разреду.⁶⁰

У октобру 1893. године затражила је одобрење од министра просвете Миленка Веснића⁶¹ и добила сагласност да полаже

50 Љ. Трговчевић, *Планирана елија*, 192.

51 Исто, 185.

52 *Закон о универзитету*, Просветни гласник XVI, 3, Београд, 1905, 243-255.

53 В. Колаковић, *Босанка од Бијељине*, 291.

54 Историјски архив Београда, Удружење универзитетски образованих жена, инв. бр. 11, 1931, Т. бр. 3, (ИАБ, УУОЖ), цитирано у: В. Колаковић, *Босанка од Бијељине*, 291.

55 Удружење универзитетски образованих жена изразило је велику захвалност министру просвете, Алимпију Васиљевићу (1831-1911), што је дозволило женама да се упишу на Велику школу. Исто.

56 Лепосава Бошковић ступила је у државну службу 2 године касније. Исто.

57 Вера Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, Женски покрет V, 8, Београд, 1924, 308.

58 *Шемаџизам Краљевине Србије са календаром за годину 1892*. Београд, 1892, 52.

59 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 307.

60 *Шемаџизам за годину 1892*, 72. Заједно са Круном Аћимовић, на Вишој женској школи у Београду 1894. године као предавач радила је и Лепосава Бошковић – предавала је Општу историју у 4. 5. и 6. разреду. *Државни календар Краљевине Србије са шемаџизмом за годину 1894*, Београд, 1894, 30.

61 Миленко Веснић (1863-1921) био је државни стипендиста. Студија права завршио је у Минхену и Лајпцигу. Усавршавао се из области међународног права у Паризу, Лондону, Русији, Холандији и Шведској.

професорски испит. Полагање је привремено одложено због оставке министра Веснића, али је нови министар просвете, Димитрије Нешић, уважио претходно донету одлуку и омогућио Круни Аћимовић да полаже професорски испит, заједно са 23 кандидата.⁶² У периоду 5-9. априла 1894. године, Круна Аћимовић, тада предавач Више женске школе у Београду, полагала је професорски испит из групе предмета: руски језик са литературом, општа историја и историја Срба, и француски језик, на тему „Михаил Васиљевич Ломоносов“.⁶³ Упркос противљењу појединих чланова комисије, испит је положила с оценом одличан.⁶⁴ Стицањем дипломе постала је прва жена у Србији која је успела да се по професионалној спреми изједначи са мушким колегама. Потом је постала класна учитељица и прва управница тек основане Више женске школе у Пожаревцу (1894).⁶⁵

Одлуком министра просвете од 5. септембра 1894. године отворена је Виша женска школа у Пожаревцу.⁶⁶ Иницијативу за отварање школе покренула је пожаревачка општина која се обавезала да сноси све потребне трошкове за објекте, опрему, наставна средства и за наставнике школе. Настава се одржавала уз минимум учила, у веома скромним условима - школа је била смештена у црквеној кући, у којој су две веће собе коришћене као учионице а мању собу користили су наставници.⁶⁷ Наставу су држали: управница, једна помоћница и три хонорарна наставника гимназије.⁶⁸ За управницу школе постављена је Круна Аћимовић, дотадашњи

предавач Више женске школе у Београду.⁶⁹ За помоћницу је именована учитељица основне школе у Пожаревцу, Мира Радовановић.⁷⁰ Управница је предавала језик и певање, земљопис, руски и немачки језик, а помоћница управнице предавала је женске радове, гимнастику, слободно цртање и била је задужена за одржавање реда и чистоће у школи.⁷¹ Хонорарно су били ангажовани професори пожаревачке гимназије: Јован Несторовић, професор српског и француског језика, Ваца Петровић, професор зоологије, рачуна и геометријског цртања и Мирко Пејић, који је предавао хришћанску науку и руски језик.⁷² За надзорника Више женске школе у Пожаревцу именован је професор Велике школе, Сава Урошевић.⁷³ Након годину дана рада Виша женска школа у Пожаревцу је угашена а Круна Аћимовић је разрешена дужности управнице школе 1. септембра 1895. године.⁷⁴ Резултати које је остваривала у свакодневной пракси нису били довољни за промену професионалног статуса, стога је упутила молбу Министарству 1895. године, да се године службе које је провела као учитељица Више женске школе урачунају у године предавачке службе. Молба је уважена „по аналогији закона о уважавању предавачких година службе.“⁷⁵

Од октобра 1895. године, по потреби службе, Круна Аћимовић је наставила свој педагошки рад на Вишој женској школи у Крагујевцу као предавач и заступница управнице.⁷⁶ Стална управница постала је 16. новембра 1896. године.⁷⁷ Током свог мандата, изборила се за право ученица Више женске школе у Крагујевцу да полажу учитељски испит који се до тада полагао само у Вишој женској школи у Београду.⁷⁸

Године 1888. на Универзитету у Лајпцигу одбранио је две докторске тезе, из области кривичног и међународног права. Од децембра 1893. до јануара 1894. био је именован за министра просвете и црквених дела у четвртој влади Саве Грујића. Председник Владе и министар спољних послова Краљевине СХС, био је од маја 1920. до јануара 1921.

62 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 308.

63 Комисија је формирана одлуком министра просвете Андре Ђорђевића и сачињавали су је: Милош Зечевић (председник), Д. С. Јовановић, Момчило Иванић, С. Ј. Никетић и Павле Поповић (чланови). Просветни гласник, XVI, 3, Београд, 1895, 176.

64 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 308.

65 Исто.

66 Одлука Пбр. 13948 од 5. септембра 1894. године. *Отварање нових школа и разреда*, Просветни гласник XV, 9-10, Београд, 1894, 396.

67 Учила су била скромна: шестар, троугао и неколико географских карата. Уместо глобуса, коришћена је бресква. *Извештај професора Саве Урошевића о пожаревачкој гимназији, Вишој женској школи у Пожаревцу, невојинској гимназији и традиционалној гимназији*, од 11. августа 1895. године, Просветни гласник, XVI, 9, Београд, 1895, 515.

68 Исто, 514-515. *Државни календар Краљевине Србије за годину 1895*. Београд, 1895, 49.

69 *Отварање нових школа и разреда*, 396.

70 *Прешлих министра од 1. октобра 1894. године о поштовању помоћнице Више женске школе у Пожаревцу*. Просветни гласник XV, 11, Београд, 1894, 475.

71 *Извештај професора Саве Урошевића*, 514-515. *Државни календар за годину 1895*, 49.

72 *Државни календар за годину 1895*, 49.

73 *Одлука министра просвете и црквених послова* (ПБр. 6766 од 4. маја 1895) Просветни гласник XVI, 6, Београд, 1895, 315.

74 *Прешлих министра просвете и црквених послова*, Просветни гласник XVI, 11, Београд, 1895, 554.

75 *Одлука Просветној савети*, Просветни гласник XVI, 11, Београд, 1895, 560.

76 *Прешлих министра просвете и црквених послова*, Просветни гласник XVI, 11, Београд, 1895, 553.

77 *Краљевско српска Виша Женска школа у Крагујевцу*: Извештај за школску 1896-1897 годину, Крагујевац, 1897, 4.

78 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 308.

Прве ученице Више женске школе у Крагујевцу полагаале су учитељски испит 10. и 11. маја 1897. године, пред комисијом у којој је Круна Аћимовић била члан.⁷⁹

Промене у закону условиле су смену Круне Аћимовић са положаја управнице Више женске школе у Крагујевцу (1898).⁸⁰ *Законом о изменама и допунама у Закону о уређењу Више женске школе* (1879) донетим 26. јула 1898. године, промењени су услови за лице које може управљати радом школе. Уместо управнице предвиђен је управитељ, односно „лице које је служило најмање 15 година као професор средње школе, да је жењен и да има 40 година живота; а има сва права директора непотпуне средње школе.“⁸¹ Овакве законске измене нису подстицале реформу школства, већ су значиле корак уназад као очигледан пример да је у тензији између модерног и традиционалног, превагу однело традиционално схватање.⁸²

Након смењивања, Круна Аћимовић се жалила Професорском друштву, али безуспешно. Одлуком Министарства просвете и црквених послова постављена је 5. септембра 1898. године за класну учитељицу Више женске школе у Београду.⁸³ Статус класне учитељице се није мењао иако је имала диплому Филозофског факултета, положен професорски испит и више година радног стажа. Обављала је послове предметног наставника, разредног старешине

и „испитаног професора Вишег течајног испита“⁸⁴. После дуге борбе, изборила се да је министар у име „сатисфакције за изузетне квалификације“ ослободи од дужности класне учитељице у периоду од 1901–1904. године.⁸⁵

После оснивања Прве женске гимназије 1905. године, у недостатку стручних наставника са завршеним факултетом, а у складу са *Законом о средњој школи* за предаваче су биране наставнице женске школе.⁸⁶ Од почетка рада Прве женске гимназије, Круна Аћимовић је била ангажована као наставник (класна учитељица) историје са земљишним. Била је разредни старешина и извела је прву генерацију матураната школске 1908/09. године.⁸⁷

У периоду од 1907. до 1911. године три пута је упућивала захтев министру просвете да буде постављена за професора Женске гимназије, Учитељске школе или ако то не може, за вишу учитељицу Женске гимназије.⁸⁸ Мада је постојала правна и педагошка основа у тадашњим усвојеним законима, као и године дотадашњег стажа, захтев није уважен и остала је у рангу класне учитељице Женске гимназије све до 1914. године.⁸⁹ За професионално напредовање нису била довољна ни званична признања. За свој рад одликована је Орденом Св. Саве V реда 1898. године,⁹⁰ а потом Орденом Св. Саве IV реда 1910. године.⁹¹ Неуважавањем професионалних и стручних компетенција Круни Аћимовић је начињена поред професионалне, и материјална неправда. Годинама је примала нижу плату од оне која јој је припадала.⁹²

Титула по стручној спреми Круни Аћимовић је призната 26 година након стицања титуле.⁹³ Краљевим указом од 7.

79 Првих 48 ученица полагаало је учитељски испит 10–11. маја 1897. године. Чланови Комисије били су: изасланик министра просвете и црквених послова, директор у пензији, Сима Живковић (први члан), управница школе и испитани професор, Круна Аћимовић (други члан), и предавач, Косара Новичић (трећи члан). *Краљевско српска Виша Женска школа у Крагујевцу*, 4.

80 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 308.

81 *Српске новине*, бр. 168 од 4. августа 1898. 5.

82 Неравноправан статус према женама просветним радницама утемељен законом види се из чињенице да су при запошљавању у основним школама предност увек имали мушкарци. Тек од 12. октобра 1870. године, Решењем министра просвете женама је дозвољено да буду учитељице и у мушким основним школама али само у првим разредима, под условом да нема мушких кандидата. *Зборник закона и уредба изданих у Књажевској Србији од почетка до краја 1870. године*, XXIII, Београд, 1870, 94. Законом од 25. октобра 1872. године, министар је могао постављати учитељице у мушким основним школама без претходног услова већ је било довољно да поседују потребна знања за обављање посла. *Зборник закона и уредба изданих у Књажевској Србији у 1872. години*, XXV, Београд, 1872, 9.

83 Одлука Пбр. 14833 од 5. септембра 1898. *Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду: на крају школске 1898–99. године*, Београд, 1899, 15.

84 Виши течајни испит полагаале су учитељице приправнице, док су нижи течајни испит полагаале ученице. *Класификација ученица Женске гимназије у Београду за школску 1913–1914. годину*, Београд, 1914, 6; 46.

85 Косара Цветковић, *Виша женска школа у Београду: педесетогодишњица 1863–1913*, Београд, 1913, 114.

86 Арсен Ђуровић, *Петна београдска гимназија. Део I, Прва женска гимназија у Београду 1905–1941*, Београд, 2013, 12.

87 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 308.

88 А. Ђуровић, *Петна београдска гимназија*, 22.

89 Исто.

90 Награда је уследила након смењивања са места управнице Више женске школе у Крагујевцу. *Просветни гласник* XIX, 9, Београд, 1898, 454.

91 *Просветни гласник* XXXI, 1–2, Београд, 1910, 2.

92 У том периоду наставници у рангу професора примали су почетну плату од 2400 динара, а након навршених 30 година радног стажа 6000 динара, док су класне учитељице примале 1500 динара до навршених 30 година рада, а потом 3000 динара. Исто, 21.

93 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 309.

Сл. 2. Наставно особље Прве женске гимназије, 1918. (Круна Аћимовић четврта са лева). Арсен Ђуровић, *Пења београдска гимназија. Део I, Прва женска гимназија у Београду 1905-1941*, Београд, 2013, 183.

октобра 1920. године постављена је за професора Прве београдске женске гимназије.⁹⁴ Предавала је општу историју у вишим разредима. У настави је користила различита наставна и дидактичка средства. На предавањима је користила историјске карте које је сама израђивала. Са ученицама је често посећивала музеје, најчешће Народни, Школски и Етнографски, и водила их је на стручне екскурзије.⁹⁵ Својим наставним приступом, за ондашње време модерним, ученицама је пружала знање које су успешно могле да користе у свом даљем школовању. Ученице су је памтиле као строгу и правичну, а због људске топлине коју је несегично пружала звали су је „мајка Круна“.⁹⁶ Пензионисана је 1924. године.⁹⁷

Поред педагошког рада, Круна Аћимовић се бавила превођењем. Најчешће је преводила руске писце, нарочито Чехова, а сарађивала је и са сарајевским књижевно-културним часописима „Босанска вила“ и „Коло“ у којима је објављивала текстове.⁹⁸ Поводом 40 година од завршетка

студија првих жена на Филозофском факултету у Београду, одржана је свечаност 29. маја 1931. године, у част Круне Аћимовић и Лепосаве Бошковић коју је организовало удружење Универзитетски образованих жена и доделило им дипломе о почасном чланству у удружењу.⁹⁹

Посвећеност професији Круни Аћимовић није била препрека да заснује породицу. За судију Апелационог суда, Живка Аћимовића, удала се 1891. године.¹⁰⁰ Од потомства имала је сина Божидача, ћерке Јелену, Мару и Надежду.¹⁰¹ До своје смрти, 18. јануара 1956. године, живела је код ћерке Маре (лекара по струци) и зета Шукрије Куртовића (правника). Сахрањена је у Сарајеву.¹⁰²

Резиме

Друштво у Србији у 19. веку није било спремно да се ослободи традиционалних схватања о школовању женске деце. Поред бројних усвојених закона којима су власти настојале да развију и уреде образовни систем у држави, основно и средње образовање женске деце било је законом ограничено, а факултетско образовање жена није било системски уређено већ је зависило од одлуке појединаца. Поседовање школске спреме и професионалне квалификације нису били довољни за равноправан статус жена и мушкараца у систему образовања. Иако су испуњавале све законом прописане услове и захтеве праксе, жене су имале лошији положај од мушкараца. Оспоравано је њихово професионално напредовање, именовање на виша места, а биле су дискриминисане и на пољу материјалних прихода. Сва неправда и оспоравање статуса жена у систему образовања може се сагледати кроз лик и дело Круне Аћимовић, прве жене која је завршила Велику школу у Србији (1891) и положила професорски испит (1894). Наставничку каријеру започела је као учитељица на Вишој женској

94 Указ о постављењу за професора (7. октобар 1920), Просветни гласник XXXVII, 4, Београд, 1920, 77.

95 А. Ђуровић, *Пења београдска гимназија*, 126.

96 Према казивању Крунине ћерке Надежде Дојчиновић, цитирано у: В. Колаковић, *Босанска од Бијељине*, 293.

97 В. Колаковић, *Босанска од Бијељине*, 292. В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 307.

98 В. Јовановић, *Прва жена професор у Србији*, 308.

99 Дипломе су биле уметнички израђене. Аутор је била Јелена Минић, архитекта, која је користила украсна слова из „Мирослављевог Јеванђеља“. *Прослава 40-годишњице тосиођа Лепосаве Бошковић и Круне Аћимовић*, Женски покрет, XII, 7-8, Београд, 1931, 3.

100 В. Колаковић, *Босанска од Бијељине*, 291.

101 Син Божидар је умро у Крушевцу 1915. године. Син ћерке Јелене био је др Душан Адамовић, професор математике на Природно-математичком факултету у Београду, а син ћерке Маре био је др Хуснија Куртовић, професор на Електротехничком факултету у Београду. В. Колаковић, *Босанска од Бијељине*, 294.

102 Исто, 293.

школи у Београду. Била је управница Више женске школе у Пожаревцу (1894-1895), потом управница Више женске школе у Крагујевцу (1895-1898). Након законских промена, разрешена је са места управнице (1898) и наставила је свој педагошки рад на Вишој женској школи у Београду где је остала до оснивања Прве женске гимназије у Србији (1905). Иако је постојала правна и педагошка основа, титула по стручној спреми призната јој је 26 година касније када је постављена за професора Прве женске гимназије (1920).

Извори и литература

Аривска грађа

Историјски архив Београда

фонд Управе града Београда

фонд Удружење универзитетски образованих жена

Објављени извори

Грађански законик за Књажество Србију, (25. март 1844), Београд, 1873.

Зборник закона и уредба и уредбени указа у Књажеству Србском, књига 2, Београд, 1845. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/4346> прист. 3.1.2021.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, X, Београд, 1857.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XVI, Београд, 1864.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XVI, Београд, 1864.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XIX, Београд, 1866.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XXIII, Београд, 1870.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XXV, Београд, 1872.

Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији, XXVII, Београд, 1875.

Српске новине, бр. 18 од 24. јануара 1879.

Српске новине, бр. 9 (додатак) од 13. јануара 1883.

Српске новине, бр 254. од 13. новембра 1887.

Српске новине, бр. 168 од 4. августа 1898.

Просветни гласник, XV, 9-12, Београд, 1894, 396-531.

Просветни гласник, XVI, 3, Београд, 1895, 176.

Просветни гласник, XVI, 6, Београд, 1895, 315.

Просветни гласник, XVI, 9, Београд, 1895, 438.

Просветни гласник, XVI, 11, Београд, 1895, 553-554.

Просветни гласник XIX, 9, Београд, 1898, 454.

Просветни гласник, XVI, 3, Београд, 1905, 243-255.

Просветни гласник, XXVI, 8, Београд, 1905, 123-124.

Просветни гласник, XXI, 8, Београд, 1900, 150-161.

Просветни гласник XXXI, 1-2, Београд, 1910, 2.

Просветни гласник, XXXVII, 4, Београд, 1920, 77.

Литература:

Божиновић, Неда. *Женско питање у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 1996.

Васојевић, А.Нена. *Прве српске учитељице*, Узданица, 1, Јагодина, 2014, 159-175.

Вујошевић, М. Лела. *Образовање жена до Другој светској рати на примеру Крагујевца*, Узданица, 1, Јагодина, 2016, 155-174.

Годишњи извештај о Вишој Женској школи у Београду: на крају школске 1989-99. године, Београд, 1899.

Државни календар Краљевине Србије са шематизмом за годину 1894., Београд, 1894.

Државни календар Краљевине Србије за годину 1895., Београд, 1895.

Ђуровић, Арсен. *Пети београдска гимназија. Део I, Прва женска гимназија у Београду 1905-1941*, Београд, 2013.

Извештај професора Саве Урошевића о пожаревачкој гимназији, Вишој женској школи у Пожаревцу, невојинској гимназији и традиционалној н. гимназији, од 11. августа 1895. године, Просветни гласник, XVI, 9, Београд, 1895, 514-515.

Јовановић, Вера. *Прва жена професор у Србији*, Женски покрет V, 8, Београд, 1924, 307-309.

Karanovich, Milenko. *The Development of Education in Serbia and Emergence of Its Intelligentsia (1838-1858)*, New York, 1995.

Класификација ученица Женске гимназије у Београду за школску 1913-1914. годину, Београд, 1914.

Колаковић, Василија. *Босанка од Бијељине, једна од прве две факултетски образоване жене Београда и Србије*, XXV, Годишњак града Београда, 1978, 291-294.

Краљевско српска Виша Женска школа у Крагујевцу: *Извештај за школску 1897-1897 годину*, Крагујевац, 1897.

Пре четрдесет година прве две жене свршиле су Велику школу у Београду, Политика, 29. март 1931. године.

Прослава 40-годишњице ослобођења Лейосаве Бошковић и Круне Аћимовић, Женски покрет, XII, 7-8, Београд, 1931, 3.

Трговчевић, Љубинка. *Планирана елија, о студенцима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд, 2003.

Трговчевић, Љубинка. *Школовање девојака у Србији у 19. веку, у: Образовање код Срба кроз векове*, (ур. Радослав Петковић, Петар В. Крстић, и Тибор Живковић), Историјски институт, Београд, 2003, 81-88.

Trgovčević, Ljubinka. *The Professional Emancipation of Women in 19-th Century Serbia*, 25,1, Serbian Studies, Bloomington, 2011, 7-21.

Цветковић, Косара. *Виша женска школа у Београду: педесетгодишњица 1863-1913*, Београд 1913.

Шематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1892., Београд, 1892.

Kruna Acimovic - the first woman professor in Serbia

Abstract: The efforts of women in Serbia in the 19th century to fight for their place in society were reflected in all areas, and especially in the field of education. Kruna Acimovic (born Dragojlovic) and Leposava Boskovic were the first women to graduate from the Great School in 1891. Despite the resistance of the society, Kruna Acimovic was the first woman to fight and passed the professor's exam in 1894. After many years of efforts, she became a professor in the First Women's Gymnasium in Belgrade (1920). In the paper describes the development of women's education in Serbia, with special reference to the character and work of Kruna Acimovic, the first woman professor in Serbia.

Key words: woman, professor, women's rights, education, Women's High School, Kruna Acimovic

Resume. Society in Serbia in the 19th century was not ready to get rid of traditional notions about the education of female children. In addition to numerous adopted laws by which the authorities sought to develop and regulate the education system in the country, primary and secondary education of

female children was restricted by law, and women's university education was not systematically regulated but depended on individual decisions. Possession of education and professional qualifications was not enough for the equal status of women and men in the education system. Although they met all the legally prescribed conditions and requirements of the practice, women had a worse position than men. Their professional advancement, appointment to higher positions were disputed, and they were discriminated against in the field of material income. All the injustice and challenge to the status of women in the education system can be seen through the character and work of Kruna Acimovic, the first woman to graduate from the Great School in Serbia (1891) and pass the professor's exam (1894). She started her teaching career as a teacher at the Women's High School in Belgrade. She was the director of the Women's High School in Požarevac (1894-1895), then the manager of the Women's High School in Kragujevac (1895-1898). After the legal changes, she was dismissed from the position of manager (1898), and continued her pedagogical work at the Higher Women's School in Belgrade, where she remained until the founding of the First Women's Gymnasium (1905) in Serbia. Although there was a legal and pedagogical basis, the title was recognized 26 years later when she was appointed professor at the First Women's Gymnasium (1920).

Прегледни рад.

СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА ДЕЦЕ – ДЕЧЈИ ДОМОВИ У СРБИЈИ У ПРВИМ ПОСЛЕРАТНИМ ГОДИНАМА

Апстракт. После Другог светског рата велики број деце остао је без својих домова, а многи од њих су још увек лутали по пустим селима и порушеним градовима. Новоформирано друштво преузело је на себе обавезу о збрињавању такве деце. У том циљу широм Србије, а поготову на територији Војводине, оснивани су дечји домови за ратну сирочад. У оквиру тих институција био је организован комплетан васпитно образовни рад као и брига о смештају и њиховом здрављу.

Овим радом желели смо да укажемо на двоструку важност социјалне заштите деце – васпитање и образовање самог подмлатка као и друштвену улогу социјалне заштите која се у првим послератним годинама одвијала у оквиру дечјих домова. Анализом архивске грађе која се чува у Архиву Југославије у Београду и ишчитавањем релевантних објављених извора, уз коришћење историјског метода, осветлили смо још један сегмент перманентног развоја друштвене заштите и школства и просвете код Срба.

Кључне речи: социјална заштита, ратна сирочад, дечји домови, идеологија у образовању.

Увод

Установа за збрињавање деце, које су у међуратном периоду постојале у Србији, током Другог светског рата престале су са радом. Рат је за собом оставио велику пустош, али и велики број ратне сирочади, изгубљене деце и деце избеглица. У циљу збрињавања оних којима је у том

тренутку било најтеже новоформиране власти, током зиме 1944/45, формирале су већи број привремених дечјих домова на територији НР Србије у које је било смештено 24.000 деце.² Од тог броја њих 12.000 послато је на опоравак у Бугарску, а за то време постојећи јавни и приватни објекти били су преуређени за прихватање деце.

Рад дечјих домова у првих пет послератних година био је регулисан многобројним законским актима као што су биле одлуке, упутства и уредбе. Непосредно по ослобођењу, 8. децембра 1944, Национални комитет ослобођења Југославије донео је одлуку да се на територији Војводине организују групни дечји домови и концентрирана дечја насеља за децу погинулих бораца НОВ-а и ПОЈ-а, децу инвалида и осталих жртава НО борбе, децу активних бораца НОВ-а и ПОЈ-а и избегличку децу. *На ослобођеном територију Војводине (ирвенствено Баната) и Србије имају се одмах плански и стичуће организирати групни дечји домови и концентрирана дечја насеља у местима за ту сврху одређеним од стране војних и земаљских НО власти. За смештај групних дечјих домова имају се преко надлежних НО власти осигурати најпогодније јавне зграде, највише зајамковане и више народних непуштања, зграде опорављених, као и манастирски конаци, која уштеде надлежна црквена тела.*³ У домове су примана само здрава деце без обзира да ли су била из партизанских или неких других породица, а за оне оболеле од туберкулозе, трахоме, оне са телесним или душевним манама била су организоване специјалне здравствене установе на Опленцу, Фрушкој Гори и Аранђеловцу. Овом

¹ Ауторка је магистрала на интердисциплинарним студијама Универзитета у Београду; дугогодишњи музејски саветник у Педагошком музеју у Београду; e-mail: ngomusketar@hotmail.com

² Архив Југославије, Београд, 33-11-22, Министарство просвете, Извештај Министарства социјалне политике за 1946, 29. јануар 1947. (АЈ)

³ *Одлука о организацији групних дечјих домова и концентрираних дечјих насеља*, Службени лист, петак 9. вељача 1945, бр 3, 29.

одлуком држава је била дужна да издржава дечије домове, а контролу над њиховим радом вршио је начелник Одељења за заштиту матере, деце и младежи и Повереништво за социјалну политику.

Законски оквири рада

Јула 1945. донето је *Упутство о организацији дечјих домова у НРС* у коме су били назначени нормативи који су се односили на запослене као и на организацију простора за становања. У домове су смештана деца жртава фашистичког терора, деца без једног или оба родитеља, или родитеља и ближих сродника са инвалидитетом. Дом је требао да има управника, васпитаче, економа, куvara, здравствене раднике или неговатељице, помоћне раднике и други персонал. У оквиру дома, где су мушка и женска деца била одвојена, требало је да постоје спаваонице, трпезарија, кухиња, просторије за запослене, амбуланта, изолациона соба и друге потребне просторије. У овом периоду Министарство социјалне политике, путем кредита из савезног буџета, финансирало је рад домова.

Рад дечјих домова, од јануара 1948, био је организован на основу *Уредбе о дечјим домовима* у којој је било наведено да су то васпитне установе које омогућавају правилан физички и духовни развој деце: *Дечији домови су државне васпитне установе за децу без родитеља, која обезбеђују деци животи и здравље, правилну исхрану и негу и која осигуравају правилан физички и духовни развој деце, васпитање и школовање, које развијају код деце љубав према отаџбини, смисао за организованост, дисциплину и дружелубље и остварују потребне услове да се деца у дому осећају као код своје куће.*⁴

Исте године, децембра месеца, донето је *Опште упутство о примању и издржавању деце збринуте у установама за заштити деце и омладине* у коме је било наглашено да се у поменуте установе примају деца без родитеља, као и она која имају родитеље који нису у стању да им обезбеде социјално-економске, здравствене и васпитне услове живота.⁵

За дечје домове и децу у њима после Другог светског рата био је задужено Повереништво за социјалну политику НКОЈ, а Указом од 8. фебруара 1946. установљен је Комитет

за социјално старање при влади ФНРЈ који је 6. априла 1951. укинут, а надлештво је било предато Савету за народно здравље и социјалну политику. На основу њихове одлуке свака република је била дужна да издржава дечје домове за смештај деце погинулих бораца и жртава фашистичког терора.⁶ Почетком 1947, када је нова власт учврстила своје позиције, донета је одлука да о незбринutoј деци води рачуна три министарства - Министарство просвете које је било одговорно за правилно организовање и извођење васпитне и опште просветне службе; Министарство за заштиту народног здравља које је било одговорно за правилно организовање и извођење здравствене заштите и Министарство социјалног старања које је било одговорно за правилно организовање и извођење социјално заштитне службе. Октобра 1948. Министарство социјалне политике, које је у највећој мери било одговорно за рад дечјих домова, надлежност је у потпуности предало Министарству просвете. За снабдевање домова били су задужени Окружни Народни одбори, а предлог за пријем штићеника давао је НО или сам родитељ који није био способног за привређивање.

Почетком 1946. функција дечјих домова је била измењена. Првих послератних година највећа пажња поклањала се основном збрињавању деце - смештају, исхрани и хијени, а када су ти проблеми бар делимично били решени домови су добили васпитно образовну функцију. Циљ је био да штићенике припреме за самостални живот, да кроз домско и школско васпитање и образовање створе добре патриоте и културне људе. У извештају Министарства социјалне политике НРС, од 5. априла 1946, било је наведено: *Наша дужност је не само да збринемо децу, већ и да их припремимо за самосталан животи, како би суштрадан имали способне људе који ће пристати на себе одговорне дужности у државном апарату и изградњи земље. Што се тиче васпитања деце нас треба да интересује осим домског васпитања и школског васпитање деце. Одговорност за неуспех деце у школи носе како Управа и наставни кадар школе тако и Управа и васпитни кадар Дома. Од нас зависи какве ћемо трајане и раднике имати од наших штићомаца. Ми хоћемо и физички здраву децу, ми хоћемо добре пашириште, хоћемо културне људе.*⁷

⁴ АЈ, 33-16-33, *Уредба о дечјим домовима*, 5. јануар 1948.

⁵ АЈ, 313-4-8, *Општа упутства о примању и издржавању деце збринуте у установама за заштити деце и омладине*, 31. децембар 1948.

⁶ АЈ, 33-16-10, Допис Комитета за социјално старање у вези функционисања дечјих домова, 29. март 1946.

⁷ М. Каранфиловић и Д. Симић, *Дечји домови округа лесковачког 1945-1958*, Лесковац, 2015, 7.

Број штићеника и домова током првих пет година се стално мењао. У почетку број је растао, а касније ратна сирочад и друга деца после завршене основне школе одлазила у средњошколске домове, на занате или у привреду. Тако је током 1946. у Чехословачку на изучавање заната било је упућено 800 деце, у фабрику вагона у Краљеву 100 питомаца, у нижу бродарску школу у Земуну 50 и 50 штићеника је било послато на рад у индустрију.⁸ Исте године увидело се да у домовима има деце која не испуњавају услове, односно имају родитеље па је Министарство социјалне политике кренуло са ревизијом и враћањем деце која су имала оба или једног родитеља, а у домовима су остајали само ратни сирочићи и социјални случајеви.⁹ У циљу смањења броја деце, из финансијских разлога, године 1949. издато је *Упутство за ревизију*.

Током 1946. затворен је један број домова са малим капацитетом, а исте године извршена је и класификација деце по полу, узрасту и школи. У циљу побољшања здравственог стања штићеника током лета 1946. отворена су два летовалишта на мору и три у планини.

Оно што тих послератних година није било решено било је питање беспризорне деце која су лутала и просјачила, а која су могла да буду збринута само у једном дому у Београду чији капацитет није превазилазио шездесетора младих. Исто тако није било у потпуности решено ни питање колонизовање деце као и оне са сметњама у развоју.

Циљеви васпитања и образовања домске деце

Сви облици васпитно-образовног рада били су идеолошки усмерени и политички ангажовани, а социјалистичко схватање друштва био је најважнији циљ у процесу формирања нових генерација. Поред тога ликвидација идеолошког наслеђа Краљевине Југославије била је присутна и циљевима васпитања и образовања. Основни задатак ових установа, као у осталом и свих других васпитно образовних установа, био је да штићенике припреме за самостални живот, да их оспособе за стваралачки рад, да у њима развију љубав према народу и држави, да им уграде демократски дух и осећање поштовања према другима. На овај начин тежило

8 АЈ, 33-11-22, Извештај Министарства социјалне политике за 1946, 29. јануар 1947.

9 Деца која су имала живе родитеље враћана су кућама на крају школске године.

се формирању марљивих и културних радника и грађана, односно изградња новог човека са социјалистичком културом.

У домовима за ратну сирочад и напуштену децу посебно се инсистирало на образовању.¹⁰ Штићеницу су похађали градске и сеоске основне школе, док су поједини домови, као што је био Дом у Вучју, имали своју школу.¹¹

Тих првих послератних година, због ратних околности, у разредима су били ученици различитог узраста. Али то није било оправдање неуспеха у учењу; васпитачи су водили рачуна о њиховом напредовању, посећивали родитељске састанке, пратили децу у удаљеним школама. После завршене основне школе ученици су обично ишли на занате, а неки до њих слати су, о државном трошку, у иностранство, као на пример у Чехословачку, да стекну више знања и праксу. На овај начин ученици су били припремани за самостални живот, а држава је уједно добијала квалификоване раднике. Од 1952, када је уведено обавезно осмогодишње школовање, домска деца била су у обавези да заврше основну школу и да наставе школовање у средњим или средње стручним школама.

Обавезни део васпитног процеса у свим установама биле су приредбе. Празници и прославе били су најбоља прилика да се кроз свечаности деци укаже на важност новог друштва, па су деце приредбе имале за циљ да нагласе важност НОБ-а, улогу хероја, партијских руководиоца, братство и јединство и личности Маршала Тита. Прослављали су се државни празници – 1. мај, 25. мај, 7. јул и 29. новембар, а верски празници су били забрањени.¹² У циљу јачања идеолошке свести од 1948. свечано је вршен пријем деце у Савез пионира, а био је организован и Пионирски дан

10 Године 1946. у Белановцима основан је Дом, са 80 деце, под називом *Стеван Марковић Синџер*. Првих година постојања Дом није имао адекватне услове за живот деце као ни потребне стручне раднике па је одлазак у локалну основну школу био једини начин образовања и васпитања домске деце. Тих почетних година труба је била главни васпитач.

11 У Вучију у вили Лазара Теокаровића после Другог светског рата били су смештени рањеници, а нешто касније, фебруара 1945. деца погинулих бораца и деца избеглице. У оквиру Дома радило је предшколско одељење као и нижи разреди основне школе. Рад у Дому је био добро организован, водило се рачуна о хигијени просторија и самих штићеника, а болесна деца имала су лекарску негу.

12 Свети Сава је већ 1945. могао да се слави искључиво без верских обележја. По одлуци Министарства просвете од 20. јануара 1948. на дан Светог Саве током првог часа било је организовано предавање о заслугама Светог Саве на пољу писмености, а у предавању је било потребно и да се помену заслуге тадашње школе.

који се славио два дана. Током првог дана била је организована културно уметничка смотра - изложба цртежа и ручних радова, а други дан је био резервисан за свечани збор пионирских организација на пољу физкултуре. На крају прославе најбољима су, од стране народне власти, додељиване награде.

Организација живота била је слична животу у партизанима. Деца су била подељена чете, а постојала су дежурства у трпезарији, спаваоницама и кухињи. Били су организовани колективни часови на којима су се читали чланци из пионирске штампе, пионирски састанци на којима се дискутовали о недисциплинованим појединцима, а постојале су зидне новине и плакати са идеолошким паролама. Викендом и у време празника упражњавале су се слободне активности – шетње у природи, спорт и рад у пионирској организацији. Биле су организоване посете фудбалским утакмицама, биоскопу и међу домска такмичења. Време су проводили у разговору, игри, фудбалу, одбојци, лакој атлетици и пливању. Током лета деца су ишла на летовање, на излете, код рођака или су скупљала лековито биље. За већину то је био први сусрет са морем.

У већем броју домова штићеници су имали униформе, односно зимска и летња одела и обезбеђену обућу. Углавном устајање је било у 6 или 6 и 30, затим је следила гимнастика и доручак у 7, ручак у 12, вечера у 19 и одлазак на спавање у 21 час. Деца су имала организовано време за учење, за одређене активности, а четвртак и недеља поподне били су слободни. Суботње вече било је резервисано за купање. Дисциплина је била строга, а штићеници нису смели да се удаљавају из дома без знања васпитача.

Бројчано стање деце у појединим домовима

Почетком 1946. управници дечјих домова на територији Србије били су у обавези да надлежном Министарству шаљу шестомесечне извештаје који су се односили на број деце и запослених, трошкове за храну, обућу, одећу и огрев. На основу сачуваних извештаја закључујемо да је домовима са мањем бројем деце, око 50, било шесторо, док је у већим домовима који су имали и по 300 штићеника било око 30 стално запослених. Међу стално запосленима био је управник, неговатељица, болничарка, куварица, кројачица, вешерка, економ, учитељ, васпитач, а међу сезонским радницима били су редари и други физички радници.

Међутим, сви запослени нису имали потребне квалификације, поготово васпитачи, што је негативно утицало на васпитање деце као и на саму дисциплину. Уобичајено је било да деца имају три топла obroка, обезбеђену одећу и обућу као и адекватно образовање и васпитање.

Већина њих су похађала основну школу у самом дому или месту становања, и као и друга деца били су чланови Пионирске организације и учествовали су у приредбама које су биле организоване за пригодне прилике. Дом у Матарушкој Бањи имао је своју основну школу са шест одељења и пет учитеља, док су Дому за глувонему децу у Јагодини биле потребне наставнице женског ручног рада. У Дому у Ђуприји била су смештена деца предшколског узраста, а у Параћину је био Дом ратне сирочади као и Српски избеглички дом Света Петка, недалеко до тог места. У Неготину су била смештена деца из бившег Српског избегличког дечјег дома, односно деца без родитеља и социјално угрожена, која су током 1945. била на опоравку у Бугарској.¹³ Било је и домова који нису испуњавали основне услове као што је био дом у Јерменовцима који није имао електричну енергију. Иако је био велики број напуштене деце свим домовима нису били попуњени сви капацитети.

Што се тиче материјалног издржавање домских комплекса поред Министарства за социјално старање Министарство просвете финансирало је рад учитеља и васпитача, а рад домова контролисали су изасланици Министарства финансија. Деца су добијала и донације у виду потребних намирнице од мањих и већих произвођача, поготово оних на селу.

Број деце и запослених у дечјим домовима у Србији током прве половине 1946.¹⁴

Назив дома	Број деце	Број запослених
Лебане, основан децембра 1945.	34	6
Грделица	101	10
Обреновац	30	5
Ваљево	40	6

¹³ У Београду је током 1945. радило неколико домова: Звечанска 7 у коме је било смештено 400 деце, Дом железничке сирочади у Брегалничкој 12 са 25 деце, у Сокобањској 13 и 17 са 223 деце и у Толстојевој 2 и 2а са 59 деце.

¹⁴ АЈ, 33-16-10, Стање у дечјим домовима у Србији током првих шест месеци 1946.

Назив дома	Број деце	Број запослених
Уб	12	5
Бања Ковиљача	180	11
Нови Пазар	50	4
Милешево	100	9
Ужице основан 2. 1946.	101	16
Дечји дом Црвеног крста Ужице, отворен 12. 1945.	125	10
Врањска Бања	180	19
Матарушка Бања	301	-
Јерменовци	194	28
Црљенац Млавски	41	5
Ракинац	77	18
Пожаревац основан 9. 1945.	28	6
Дечји дом глувонеке деце Јагодина	116	12
Дом ратне сирочади Ђуприја	24	7
Дом ратне сирочади Параћин	120	10
Српски избеглички дом Света Петка	30	7
Пирот	102	10
Врњачка Бања више објеката	369	53
Брус	58	8
Државно деце опоравилиште Брус	8	-
Умка	45	6
Милошевац основан 10. 1945.	44	7
Смедеревска Паланка	51	7
Бор	63	6
Неготин	154	25
Књажевац	62	15
Укупно	2730	331

У јединственом списку децијих домова у Војводини, по ред броја запослених, штићеника и трошкова потребних за њихово издржавање био је наведен и број логораша, односно Подунавских Шваба који су били ангажовани као квалификована или неквалификована радна снага. Из приказане табеле види се да је изврстан број домова, укупно девет, крајем 1945. и почетком 1946. престало са радом, док је пет установа, крајем 1945, било отворено.

Број деце и запослених у децијим домовима у Војводини током прве половине 1946.¹⁵

Место	Број деце	Број запослених	Број логораша
Апатин	престао са радом 12. 1945.	-	-
Бачко Градиште	42	5	-
Банатско Ново Село	66	5	3
Бела Црква	престао са радом 2. 1946.	-	-
Вршац	136	15	10
Дебељача	104	6	13
Елемир	престао са радом 8. 1945.	-	-
Јабука	71	9	7
Јаша Томић	89	6	18
Ковачица	100	5	9
Краљевићево	209	24	16
Крушедол	136	6	11
Моркин	88	7	4
Мол отворен 12. 1945.	100	9	5
Наково	475	32	55
Нови Кнежевац	престао са радом 8. 1945.	-	-
Нова Пазова отворен 10. 1945.	34	5	0
Нови Сад	207	10	11
Нови Сад прихватилиште отворен 9. 1945.	0	4	2
Сајлово отворен 10. 1945.	88	5	7
Омољица	престао са радом 2. 1946.	-	-
Падеј	61	8	9
Панчево	60	5	3
Панчево прихватилиште	28	16	12
Петровград	47	5	5
Петровград прихватилиште	90	10	11
Пот. Св. Никола	престао са радом 8. 1946.	-	-

¹⁵ АЈ, 33-16-10, Стање у децијим домовима у Војводини током првих шест месеци 1946.

Место	Број деце	Број запос- лених	Број логора- ша
Солтур	104	15	22
Сомбор	-	-	-
Србобран	67	5	4
Стари Бечеј	162	13	13
Старчево село	престао са радом 2. 1946.	-	-
Старчево манастир	68	8	6
Суботица	-	-	-
Св. Хуберт	156	17	21
Тител отворен 10. 1945.	74	6	5
Уздин	65	8	6
Хајфелд	217	25	26
Честерег	210	6	24
Чока	95	12	7
Шид	престао са радом 11. 1945.	-	-
Краљевићево економија	престао са радом 3. 1946.	-	-
Укупно	3473	329	344

Упоређујући ова два списка можемо да закључимо да је већи број домова, 31, био на територији Војводини, док је у Србији радило 29; исто тако већи број деце био је смештен у установама које су се налазиле у мањим или већим местима широм Војводине. У ствари, тенденција српских власти, непосредно после рата, била је да незбринуту децу и ратне сирочади смести у напуштене објекте и куће Подунавских Шваба.

Као што је већ речено после Другог светског рата остао је велики број деце погинулих бораца и жртава фашистичког терора која нису била збринута. Пошто није био довољан број зграда за смештај дечјих домова, као ни инвентара и кадрова, већи број ове деце био је колонизован, односно смештен по породицама. Међутим, о тој деци социјалне службе нису водиле рачуна, па она нису била укључена у јавне радове омладине, а већина њих није похађала ни основну школу. Било је потребно да се та деца евидентирају, да се сачини план њиховог школовања и одреди њихово укључивање у разне занате. У том циљу, крајем 1946, донета је одлука да је обавеза Министарства за социјално старање да води рачуна о збрињавању и издржавању деце од 4 до 14 и младежи од

14 до 18 година, о њиховом здрављу, школовању и будућем позиву.¹⁶ Наложено је да се свака породица детаљно испита, као и да се сваких шест месеци врши контрола над том децом. Био је предлог да се за омладину отвори вечерњи курс за рад у привреди. Поред тога Комитет за социјално старање бринуо се и за колонизовану децу, односно за ону децу која су у предратном периоду била смештена по колонијама као и децу допремљену из Мађарске која су у ратном периоду била размештена по породицама у Бачкој.¹⁷

Одлазак у Чехословачку

Да је социјална брига о деци првих послератних година била на висини сведочи и допис Министарства социјалне политике упућен Министарству просвете, новембра 1945, у коме је било наведено да ће 100 одабране деце из целе Југославије, сем из Словеније која их није делегирала, четири месеца да борави, уз организовану редовну наставу, у Чехословачкој.¹⁸ Било је предвиђено да њих прате четири наставника, три васпитача, једна здравствена сестра и један делегат из Министарства социјалне политике. Исто тако било је потребно да се одабрана деца припреме за одлазак – да им се укаже на лепо понашање на путу и током боравка, на скромност у захтевима, на дисциплину и хигијену. Поред тога наставници и васпитачи су требали да одрже предавање о историји Чехословачке државе и нашим братским односима са њима, као и да увежбају неколико адекватних песама.

Већ крајем 1945. наша деца су стигла у Чехословачку. У Извештају управнице Олге Лекић било је наведено да је Дом југословенске деце из Коричанима, због хладноће, децембра 1945. премештен је у стари дворач, у малом месту, по имену Костелец. Ученици првог разреда наставу су похађали у домској школи, а остали разреди у народној оближњој школи.¹⁹ Наставни рад се одвијао у периоду од 8 до 12 часова пре подне. Пошто су учитељи увидели да деца

¹⁶ АЈ, 33-16-33, Допис Комитета за социјално старање у вези колонизоване деце, 19. новембар 1946.

¹⁷ АЈ, 33-16-33, Допис Комитета за социјално старање у вези колонизоване деце, 14. март 1946.

¹⁸ АЈ, 313-4-7, Допис Министарства социјалне политике у вези боравка деце у Чехословачкој, 7. новембар 1945.

¹⁹ АЈ, 313-4-7, Извештај Олге Лекић у вези боравка деце у Чехословачкој, 31. децембар 1945.

нису у потпуности савладала знање из претходног разреда првих месец дана рађено је на утврђивању градива. Било је и таквих ученика који нису били довољно писмени па је за њих организован аналфабетски течај, а други течај је био организован за ону децу која су прерасла ниво основне школе. Ова одељења радила су у трпезарији дворца. Настава је методички добро извођена, али се осећао недостатак наставних средстава. Наставници и васпитачи су међусобно добро сарађивали, а деца су се лепо дружила у оквиру пионирских одреда у којима су биле организоване разне секције - шаховска, читалачка, техничка, физкултурна, хорска и друге. У циљу уздизања политичке свести у четима и одредима биле су организоване конференције на којима се дискутовало о прочитаним текстовима и књигама. Ученици су учествовали и у припрема за Југословенско вече у Брну. У том циљу увежбавали су рецитације са садржајем из НОБ-а, соло и хорско певање, хорске партизанске песме, српско и ђачко коло и сценске слике из партизанског живота. Закључујући свој Извештај управница Олга Лекић навела је да су у области наставе и културно васпитног и наставног рада Чешке колеге биле боље, док је наш наставни кадар био бољи у васпитном раду у оквиру пионирске организације.

Поред овог Извештаја у Архиву Југославије чува се и допис делегата Министарства социјалне политике упућен Комитету за социјално старање, почетком 1946, у коме је наведено да су југословенска деца наишла, у тој братској зељи, на топао пријем прожет родбинском повезаношћу.²⁰ У Југословенском дечјем дому наши најмлађи су боравили, учили, одржавали приредбе и примали поклоне. Поред тога њима су биле организоване и екскурзије по Словачкој као и у Чешким летовалиштима, а њихов боравак био је пропраћен и новинским чланцима. У закључку овог дописа стоји да је боравак деце, поред њиховог дружења са вршњацима, имао утицај на обнављање односа са Чехословачким народом.

Резиме

Први покушаји збрињавања ратне сирочади био је конкретизован оснивањем Енглеског завода за ратану сирочад у Београду осамдесетих година 19. века који је, на жалост, био кратког века. Међутим, свесни тога да модерна држава

може да опстане само уз старање, васпитање и образовање свог потомства, без обзира на порекло, веру или здравствено стање, српско друштво је, већ крајем 19. века, отпочело дугу традицију у области социјално-хуманитарног рада.

Традиција збрињавања напуштене деце, а поготово деце која су у рату изгубила своје родитеље настављена је и после Другог светског рата. Рад дечјих домова у првих пет послератних година био је регулисан многобројним законским актима као што су биле одлуке, упутства и уредбе. Непосредно по ослобођењу Национални комитет ослобођења Југославије донео је одлуку да се на територији Војводине организују групни дечји домови и концентрирана дечја насеља за децу погинулих бораца НОВ-а и ПОЈ-а, децу инвалида и осталих жртава НО борбе, децу активних бораца НОВ-а и ПОЈ-а и избегличку децу. Првих послератних година највећа пажња поклањала се основном збрињавању деце - смештају, исхрани и хијени, а када су ти проблеми бар делимично били решени домови су добили васпитно образовну функцију. Циљ је био да штићенике припреме за самостални живот, да кроз домско и школско васпитање и образовање створе добре патриоте и културне људе. Сви облици васпитно-образовног рада били су идеолошки усмерени и политички ангажовани. Основни задатак ових установа, као у осталом и свих других васпитно образовних установа, био је да штићенике припреме за самостални живот, да их оспособе за стваралачки рад, да у њима развију љубав према народу и држави, да им уграде демократски дух и осећање поштовања према другима. На овај начин тежило се формирању марљивих и културних радника и грађана, односно изградња новог човека са социјалистичком културом.

Извори

Архив Југославије, Београд
-Фонд Министарство просвете
-Фонд Министарство социјалне политике

Литература

Каранфиловић М. и Симић Д., *Дечји домови округа лесковачког 1945-1958*, Лесковац, 2015.
Општа упућива о примању и издржавању деце збринуте у установама за заштитну децу и омладине, Београд, 31. децембар 1948.
Службени лист, Београд, петак 9. вељача 1945, бр. 3.
Уредба о дечјим домовима, Београд, 5. јануар 1948.

²⁰ АЈ, 33-16-33, Допис делегата Министарства социјалне политике у вези боравак деце у Чехословачкој.

Children social care- children's homes in Serbia in the afterwar period

The first attempt to look after the war orphans was realized by founding the English bureau for war orphans in Belgrade. It was in 1880s and unfortunately that mission did not last long. However, Serbian society was aware that modern state needed care, upbringing and education for the offspring, regardless their origin, religion or health. Therefore, at the end of 19th century, the country started a long tradition of social care work. The tradition of giving home to abandoned children, especially children who lost their parents in war, continued after the World War 2. Children's homes were functioning according to the legislation: decisions, instructions and regulations. Soon after the Liberation, the National

Liberation Committee of Yugoslavia made the decision to have collective children's homes and children's villages in Vojvodina, for the soldier's orphans, active soldiers' children, children of the war invalids and other war victims and finally, children refugees. The greatest attention was paid to basic child care, accomodation, nutrition, hygiene. The education in these children's homes represented the next step. The aim was to prepare the youngsters for an independent life, to make good patriots and cultured people through the children's homes. The entire educational system was ideologically and politically engaged. The main task was to prepare these young people for independent life and work, to develop sense for patriotism and democratic spirit and respect for others. The final goal was forming hardworking, cultured workers and citizens, creating the new human being with socialist culture.

Претходно саопштење.

**БОРБЕНИ ПУТ 8. СРПСКЕ БРИГАДЕ - ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ
ЗЕМЉЕ ОД СЕПТЕМБРА 1944. ДО АПРИЛА 1945.**

Апстракт: У овом раду описан је борбени пут 8. српске бригаде од септембра 1944. до априла 1945. године. Приказани су организација и борбене активности партизанских јединица против фашистичког окупатора на подручју југа Србије, од Врања, Владичиног Хана, Власотинца, Ниша, Косова и Метохије, Санџака, Дрине до Сремског фронта. Осма српска бригада која је састављена од бораца врањског краја заједно са 10. и 12. бригадом била је у саставу 22. дивизије. Учествовала је у Топличко-јабланичкој операцији, у августу 1944. дејствовала је на Власини, у септембру 1944. ослободила је Врање (7. септембра), Владичин Хан, Бујановац, Сурдулицу. Крајем септембра била је на подручју Власотинца са циљем коначног ослобођења до почетка октобра 1944. У октобру борила се у Нишкој операцији, крајем октобра и у новембру у Косовској операцији, током децембра у Санџаку, а априла 1945. године у пробоју Сремског фронта на Босуту и Спачви. Осма српска бригада је одликована Орденом братства и јединства са златним венцем 1953. године.

Кључне речи: 8. српска бригада, кретање, распоред борбе, 22. дивизија, Сремски фронт.

Увод

Ослобођењем Врања, 7. септембра 1944. године у Другом светском рату, јединице Врањског војног подручја² и

Врањског НОП одреда са Среским комитетом КПЈ Врање и неким од чланова Окружног комитета ушле су у Врање. Овим чином је завршена бугарска окупација Врања у Другом светском рату. Борци 8. српске бригаде наставили су путем ослобођења све до Сремског фронта. У ноћи између 7. и 8. септембра врањске војне јединице наставиле су нападе над непријатељем. Трећи батаљон напао је непријатеља у Прибоју, 1. батаљон је ишао у правцу Стубла са Штабом бригаде, док се 2. батаљон кретао долином реке Лепенице где су порушили мост и бункере поред реке.

Овако распоређене јединице Бригаде потпуно су контролисале подручје од Врањске Бање до Владичиног Хана. Након добијених података о непријатељу и њихових снага у Владичином Хану, 2. батаљон 8. српске бригаде је напао ноћу 7. септембра, пред само свануће 8. септембра 1944. године савладао је отпор немачких снага и ослободио Владичин Хан³. У току ноћи 2. батаљон је наставио пут Цепу.

У Моминог камену је дошло до сукоба са непријатељским снагама које су убрзо протеране. Истог дана је ослобођен и Босилеград. Деветог септембра 1. батаљон је вршио притисак на непријатеља затворили су правце према Белом Пољу и Мачкатици. Немачка војска је истог дана кренула из Белог Поља у две колоне. Једна је ишла према Цепу, а друга према Владичином Хану. Немци су отпочели напад на Владичин Хан тешком артиљеријском ватром на положаје 1. и 2. Батаљона овом приликом су страдале многе куће. У борби која је трајала од 6-19 сати немачке снаге нису успеле да се пробију, за собом су оставили 6 рањених и 17 убијених војника 1. батаљона 8. српске бригаде.

¹ Ауторка је дипл. менаџер, архивиста у Одељењу сређивања и обраде архивске грађе, културно-просветне делатности и дигитализације Историјског архива „31. јануар“ Врање; e-mail: branislava.arhiv@gmail.com

² Миодраг Митровић, Борбена историја VI јужноморавске (VIII српске) бригаде; Оснивање, револуционарно-ослободилачка делатност и акције, Врањски гласник књ. II, Врање 1966, стр. 143. (у даљем цитату М. Митровић, Врањски гласник књ. II). Петар Дамјанов, Ослобођење врањског краја, Осма српска НОУ бригада, Београд 1995, 127.

³ Војни архив, Београд, фонд Народноослободилачка војска Југославије, од 1941.-1945. год. к. 1051, бр. док. 16-2, Преглед борби које је водила 22. дивизија са својим јединицама у 1944. години и резултат појединих борби. (у даљем тексту Војни архив, НОВЈ, кут. бр. док.); Живојин Николић Брка, Дејства у првој половини септембра 1944, 22. српска дивизија, Београд 1972, 230-245.

Сурдулица је ослобођена 5. септембра 1944. године⁴, али у Белом Пољу борбе са немачком војном снагом су настављене све до 13. октобра исте године. Дана 7. септембра 1944. године бугарска војска је напустила Прешево, 8. септембра Бујановац. Немачке снаге уз помоћ балистичких оружаних снага држале су линију Чукарка-Жујинце путем железничке пруге према Бујановцу, ово подручје било је потребно ради повлачења немачких војника у групи армије „Е“ из Грчке кроз Качаничку клисуру на север. Први батаљон 8. српске бригаде стигао је у рејон Бујановца 10. септембра и уз садејство Прешевске бригаде, Лесковачког и Пчињског одреда поново ослободио град⁵. Балистичке снаге су се под притиском јединица НОВЈ повукле, а 15. новембра 1944. године један батаљон Косовске бригаде ослободио је Прешево.

Последње борбе пред одлазак из врањке котлине, 8. српска бригада водила је 19. септембра у Пољаници код Лазаревог кладенца, када је 1. батаљон правио пролаз косовским борцима према Карадагу потукао јаче балистичке снаге. Сутрадан је новооснованој 46. српској дивизији наређено да преузме положаје код Врања од 8. српске бригаде, а 8. бригада да дође у састав 22. дивизије, која се припремала за нови напад на Власотинце.

Ослобођење Власотинца и Ниша

Уништење упоришта Немаца у Власотинцу представљало би велики проблем за непријатељске снаге у Лесковцу којима је Власотинце представљало пут према слободној територији. Двдесетдруга дивизија вршила је у току августа и септембра 1944. године више напада на Власотинце. Напад на Власотинце 28. августа према наредби Штаба дивизије припремљен је са 10. и 12. бригадом. Тако је 8. српска бригада добила наређење да се пребаци на терен Новог Села. Један батаљон 8. српске бригаде кретао се према Прилепцу са задатком рушења моста на Морави, чиме би се Власотинце одвојило од Лесковца и заштитило од напад с леђа. Борци 1. батаљона 8. српске бригаде кретали су се од Тупаловца

у активном дејству према Грделици, где су нападнути код села Козаре. Развила се јака борба која је трајала од 17-19 часова. Било је убијених, заробљених и мртвих.

Након неуспелог покушаја ослобођења Власотинца, 8. српска бригада је наставила борбе за ослобођење Владичиног Хана, Белог Поља и Бујановца. У овом периоду док је 8. српска бригада водила борбе на наведеном терену, 22. дивизија вршила је напад на непријатељске снаге у Власотинцу⁶ у ноћи између 16. и 17., и 21. и 22. септембра. Крајем септембра 8. српска бригада се вратила на терен Власотинца. Штаб 22. дивизије 26. септембра издао је наређење за напад на непријатељске снаге у Власотинцу. Напад је извршен од стране 2. и 4. батаљона 8. српске бригаде, док је 1. батаљон обезбеђивао пут Грделица – Власотинце, а 3. батаљон пут Лесковац – Власотинце. Упорним и херојским борбама упркос јаким непријатељским снагама батаљони 8. српске бригаде успели су да уђу у Власотинце иако су Немци били ојачани људством, оружјем и тенковима. Борба је трајала читаву ноћ, и поред упорне борбе нису успели да потпуно овладају тереном. Ујутру 28. септембра око шест сати повукли су се у оближње положаје. Међутим, наставили су борбу са немачким снагама, које су се повукле из Власотинца за Лесковац. На основу наређења Штаба истог дана 28. септембра напад је обновљен у 19 сати од стране 22. дивизије, 2. и 4. батаљон 8. српске бригаде и делова 12. бригаде. Уз напор и споро јединице су продирале непријатељска упоришта и улазила дубоко у град. Борба је трајала сву ноћ до 12 сати наредног дана. Овим борбама задат је велики ударац и угрожен је опстанак непријатељским снагама у Лесковцу и Нишу. Након неколико мирних дана 03.10.1944. године дошло је до сукоба јединица 22. дивизије и немачких снага. Истог дана је 8. српска бригада водила борбу са Немцима код села Липовице⁷.

Дана 04. октобра непријатељ је опет кренуо ка Власотинцу у две колоне, са пешадијским снагама и моторизацијом. Снажним притиском и артиљеријском ватром тукли су положаје батаљона. Први батаљон је евакуисао болницу из Власотинца у село Лопушке Механе. У току ноћи непријатељ се пробијао до села где је измештена болница, али уз помоћ 4. батаљона даљи продор непријатеља је заустављен. Борци

4 Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, Београд, 1949-1986. том I, књ. 11, док. бр. 178, (у даљем тексту Зборник докумената, том књ. док. стр.); М. Митровић, Врањски гласник, књ. II, стр. 134; Јован Манасијевић, Ослобођење Сурдулице 5. септембра 1944. године, Сурдулица у НОБ, сећања учесника, I књ, Сурдулица 1986, 369-370;

5 Зборник докумената, том I, књ. 11, бр. 175, (Операцијски дневник Главног штаба Србије).

6 Војни архив, НОВЈ, к. 1051, бр. 16-2, док. Извештај штаба 22. дивизије (Преглед борби које је водила 22. ударна дивизија са својим јединицама у 1944. години и резултат појединих борби).

7 Исто.

4. батаљона су напали непријатељске снаге код села Јастребац, али нису успели да их потисну са положаја иако су им нанели велике губитке. Трећи батаљон напао је 5.октобра⁸ у 20 сати непријатеља код села Дадинца(на котамa 561 и 589) и успео да га протера са положаја. Одлуком Штаба 8.српска бригада је напустила терен Власотинца и ишла ка левој обали Мораве код Лесковца где се придружила новоформираној 47. дивизији. У току 6.и 7. октобра разместила се, дошла у контакт са 15. бригадом и била на терену Вучје, Грабовица, Велико Трњане, Стојковце. Ту је остала до 8. октобра да би се 9.октобра по наређењу Штаба пребацила на други терен, где је са 1. батаљоном затварала комуникацију Дољевац-Прокупље, са 4. батаљоном путеве из Печењевца до Подринца и Душанова, а са 3.батаљоном путеве Брестовац-Врање.

Јединице 22. дивизије 10. октобра уз помоћ савезничке совјетске авијације и тенкова бугарског Отечественног фронта поново су ослободиле и успоставиле власт у Власотинцу⁹.

Ослобођењем Власотинца немачке снаге се повлаче из Лесковца према Нишу.

Осма српска бригада отишла је на терен у близини пута Лесковац-Ниш. Припадници 1. батаљона су у ноћи 10.октобра 1944. водили борбу са немачким снагама код Пуковца¹⁰.

Након ослобођења Власотинца и Лесковца предузета је офанзива ка Нишу. У 20 сати 11.октобра обновљен је напад над непријатељем у Давидовцу и над немачким снагама у Брестовцу и Пуковцу. Борба је настављена у току ноћи када је непријатељ напустио Брестовац и Пуковац. Дванаестог октобра 1944. године¹¹ 1. и 3. батаљон водили су упорне и тешке борбе са немачким снагама код села Кочана и Бадњевца. Трећи батаљон је успео да протера непријатељске снаге из Кочана уз помоћ бугарске артиљерије, док је 1. батаљон водио борбе код Бадњевца и успео да спречи покушај непријатеља да се пробије према Прокупљу. На основу Одлуке Штаба 47.дивизије, 8. српска бригада је извршила пребацивање на терен десне стране Јужне Мораве, чиме је вршена припрема за напад и ослобођење Ниша. Овом приликом 8.српска бригада је наишла на непријатељске

8 Зборник докумената, том I,књ.14, док.22,стр.41(извод из операцијског дневника Штаба 8.српске бригаде од 1. до 15. октобра 1944.)

9 М.Митровић, Врањски гласник,књ.II, Ослобођење Власотинца и Ниша, стр.146-151.

10 Војни архив,НОВЈ,кут.1053, бр.рег.2-5/5; П. Дамјанов, На прилазима Лесковцу, Осма српска НОУ бригада, Београд 1995,147.

11 Зборник докумената, том I, књ.14, док.191,стр.575; П. Дамјанов,Улазак у Ниш, Осма српска НОУ бригада, Београд 1995,148-151.

Мишшци у ослобођеном Нишу,14.октобар 1944. године

снаге у Селичевици(13.октобра), борба је трајала све до 16 сати, када је непријатељ побеђен и протеран. Осма српска бригада била је смештена у Клисури (2.батаљон), Малошишту (3. и 4. батаљон) и Васу (1.батаљон) код Ниша. Борбе за ослобођење Ниша почеле су 14.октобра 1944., у 6 сати ујутру, а преузете су од стране 22. дивизије НОВЈ са три бригаде бугарских дивизија Отечественног фронта. Осма српска бригада заузимала је средишњи положај у борбеном распореду дивизије. Десно од ње налазила се 10.бригада, а лево 12.бригада. Четврта бугарска дивизија је заостала на линији Марина Кутина - Копривница, 22.дивизија је била приморана да развуче свој фронт напада до

Лазарева Села да би на Кутинској реци дошла у додир са 6. бугарском дивизијом. Тако је, 22.дивизија преузела и одсек фронта 4.бугарске дивизије, што је 10.српску бригаду померило још више удесно, њен правац напада је био Бербатово-Вукманово-Габровац. Десета српска бригада је успела да се прва домогне југоисточног дела Ниша и да, у 13 часова, избије код војне болнице. Непријатељ је највећи отпор давао са Бубња и Горице, што је задржало у наступању 8.бригаду (која је прилазила Нишу правцем Малошиште -Чурлина- Горица), и 12.бригаду (Перутина-Пасипољана-Бубањ). До 16 часова 14.октобра¹², бригаде

12 Живојин Николић Брка, 22.српска дивизија, Београд 1972, 326-327; с напоменом да у операцијском дневнику Главног штаба Србије стоји да је Ниш ослобођен 14.октобра 1944. у 15 часова(Зборник докумената том I,књ. 13, док. 182,стр.459);у изводу из операцијског дневника штаба Осме српске бригаде да је она ушла у град у 17 часова(исто,

22. дивизије су овладале Нишом, у који су још продрле са севера 23. бригада 45. дивизије НОВЈ и делови 223. дивизије Црвене армије, а са истока јединице 6. бугарске пешадијске дивизије. Непријатељске снаге повлачиле су се према Прокупљу. Непријатељ је имао велики број погинулих и рањених. Након ослобођења Ниша 22. дивизија је смештена у јужном делу града где је остала до 8. новембра 1944. године, преузела је бригу о успостављању власти, завођењу реда и обезбеђењу јавних зграда и добара у Нишу. Према својој процени разместила је своје јединице 8. српска бригада у јужном делу Ниша, са штабом бригаде у тзв. згради армије, 10. српска у источном делу града, са штабом у згради Мушке гимназије, а крајем октобра се цела бригада сместила у коњичке касарне, 12. бригада у југозападном делу града, у тзв. Инжињеријским касарнама. У овом периоду извршена је реорганизација 22. дивизије,¹³ бригаде су расформиране и укључене су: 1. царибродска у 8. српску; 3. пиротска у 10. српску и 1. власотиначка у 12. српску. Поред ових расформиране су 5. пиротска и Бабишка бригада, а њихово људство такође распоређено у ове бригаде 22. дивизије, док је 4. пиротска преименована у допунски батаљон 22. дивизије. Крајем октобра 8. српска бригада је имала око 2600 људи, а 22. дивизија око 10000 војника.

Нишка операција представљала је круну вишемесечних борби за ослобођење југоисточне Србије. Њеним успешним завршетком отклоњена је свака могућност да према Београду буде извлачење немачких снага садржаних у групи армије „Е“ из Грчке и Македоније. Након пресецања долине Јужне Мораве није им преостало ништа друго него да потражи излаз на другој страни, преко Космета и Ибарске долине и одатле продужи према Босни следећим путним правцима на једној страни преко Новог Пазара, Сјенице, Пријепоља, а на другој другој страни, преко Краљева, Чачка, Ужица, Бајине Баште, Љубовије и Зворника. Даље борбе пренеле су се на Косово и Метохију, Санџак, долину Западне Мораве и око Дрине. Овим путем, кренула је и првих новембарских дана 1944. и 8. српска бригада.

књ.14, док.22, стр.15);а у операцијском дневнику штаба 1. батаљона Осме српске бригаде да је он стигао у Ниш у 16.30 часова). Војни архив, НОВЈ, кут.1053, бр. рег. 2-6/5; П. Дамјанов, Осма српска НОУ бригада, Београд 1995, 148-151.

13 М. Митровић, Ослобођење Власотинца и Ниша, Врањски гласник, књ. II, 146-151; уз напомену да Живојин Николић, 22. дивизија, Београд 1972, стр. 339-340, наводи да су све бригаде имале по 2400 бораца; Зборник, том I, књ. 14, док. бр. 13, Војни архив, НОВЈ, кут. 1052, фасц. 2, док. бр. 1-4, 5/3, 6-1/3, кут. 1051, фасц. 3, док. бр. 31/6 и кут. 1051, док. бр. 5/3.

Борбе на Косову и Метохији

Косовска операција спада у највеће битке НОР-а, по начину припремања, планирања, операцијско-стратегијских дејстава. Од снага НОВ и ПОЈ у Косовској операцији учествовале су 22, 24. и 46. српска дивизија (са око 18.000 бораца), Прва, Друга, Трећа, Четврта и Пета косовско-метохијска бригада (око 8000 бораца), Копаонички, Ибарски и Шаљски НОП одред (3000-4000 бораца), Црвена армија, Бугарска народна армија, и Народноослободилачка војска Албаније. Извлачење немачких снага из Грчке и Македоније преко Космета довело је до гомилања огромних непријатељских снага на овом терену, у овом повачењу имали су заштиту од балистичких снага обмањујући их на разне начине.

Маршал савезничке Црвене армије Толбухин издао је наређење 2. бугарској армији Отечественог фронта да у року 3 дана истера немачке снаге из Приштине, Вучитрна и Косовске Митровице. Офанзива армије почела је 16. новембра, где јој се придружила 8. српска бригада, са два батаљона чији је задатак био да иду у правцу Вучитрна, а друга два батаљона дејствовала су према Приштини. Осма српска бригада 16. новембра се преселила са терена Куршумлије на терен Матарово и село Мердаре. Одатле 17. новембра 1. и 3. батаљон заједно са јединицама 19. бугарског пешадијског пука били су у правцу Вучитрна. Успостављен је однос са бугарским снагама и у току ноћи је договорен нови напад у 7 сати наредног дана (18. новембра). Трећи батаљон је успео да потисне немачке снаге са положаја Градине изнад Попова Села, а 1. батаљон није успео да протера непријатеља са положаја.

Неангажованост бугарских снага¹⁴ искористиле су немачке снаге и тукле бочно јединице 8. српске бригаде, овим су сви планови пропали, јединице су морале да се повуку. Следећи напад био је у поподневним часовима, у 15,30 наше јединице заузеле су положаје, али у току ноћи 18. и 19. новембра због великог броја рањених и хладноће повукле 1. и 3. батаљон, а на њихове положаје дошао 2. батаљон, који је наставио борбу 19. новембра заузео положаје на Потоку, Кодра Голми и Чуки и избио на положај источно од Качандолске реке. Батаљон у колонама је ишао према Вучитрну, и ослободио га 20. новембра после подне (у 15 часова)¹⁵.

14 Зборник докумената, том I, књ. 15, док. 62, стр. 178 (извештај штаба Осме српске бригаде, од 24. новембра 1944., штабу 22. дивизије о борбама за ослобођење Вучитрна).

15 Зборник докумената, том I, књ. 15, док. 38, 62, 79 и 111, стр. 126, 179, 216 и 293-294; Живојин Николић, 22. дивизија, Београд 1972, стр. 361-362.

Штаб бригаде је 18. новембра упутио 4. батаљон на основу наређења 22. дивизије на терен Подујево-Приштина да заједно са бугарским снагама ослободи Приштину. Док су јединице НОВЈ и бугарске снаге водиле упорну борбу да овладају непријатељским снагама између Тенеш Дола и Доњег Љупча, Приштина је већ била ослобођена. Уласком у Приштину 20. новембра Батаљон је већ наишао на делове 47. дивизије и косовске јединице¹⁶. У међувремену, 12. српска бригада успела је да савлада отпор балиста на тешко проходном терену, са малим закашњењем иза бугарске Оклопне бригаде, ушла у Косовску Митровицу 22. новембра, а 10. српска бригада је заузела Тречу истог дана и са бугарским јединицама Звечан сутрадан, чиме је завршена Косовска операција. У рејону Тречу 10. српска бригада је запленила велике количине ратног материјала, поред осталог и 8 топова, важан је успех бригаде у спречавању непријатеља да поруши постројења у руднику, томе су допринели радници и рудари. У Косовској операцији 22. дивизија НОВЈ имала је преко 63 погинула и преко 30 рањена борца¹⁷.

„Наше јединице се одлично држе у борби, стоји у Извештају 22. дивизије од 19. новембра. Бораца има много босих, те отуда долази да нам се борци смрзну на положајима. Дешавало се и таквих случајева да су издвајани из јединица они који су боси но они неће да остану, већ кажу: *„Каг иду наши дугови, хоћемо и ми“*. Дезертерства није било, морал је код бораца на врло великом ступњу“¹⁸.

Немачке снаге након ослобођења Косовске Митровице повукле су се у правцу Рашка-Нови Пазар. Приоритет је била борба са немачким снагама. Иако је Главни штаб Србије, захтевао од 13. корпуса НОВЈ да 22. ударна дивизија одмах наступа, она је добила наређење за дејства 25. новембра, тако је 8. српска бригада добила заповест да крене на извршење задатка 27. новембра са простора Вучитрна-Косовска Митровица у правцу Рашка-Нови Пазар. Осма српска бригада је стигла у Рашку када је овај град већ био ослобођен од стране Ибарског партизанског одреда, а 12. бригада је кренула у наступање дан касније правцем Косовска Митровица-Рогозна-Нови Пазар. Сутрадан је 2. батаљон 8. српске бригаде ишао према Новом Пазару где је појачао напад Ибарском партизанском одреду, на самим прилазима вођене су борбе са немачким

балистичким снагама, преузели су рејон Пиларета и Постоња потискујући непријатеља. Касно увече (у 22 сата) борио се 2. батаљон 8. српске бригаде и Ибарски партизански одред, успели су да 29. новембра уђу у Нови Пазар¹⁹. Осма српска бригада је са својим 2. батаљоном 30. новембра водила борбу са немачким заштитним деловима на линији: Велико брдо-Побрђе-Варово-Шанац на путу за Сјеницу који су обезбеђивали извлачење 41. дивизије са планине Рогозне. У Нови Пазар је упућен и 3. батаљон 8. српске бригаде, савладајући отпор непријатеља на планини Рогозни и на прилазима Новом Пазару, у град се пробила 12. српска бригада, а са њом и јединице 9. бугарске дивизије.

Борба је вођена 30. новембра, 1. децембра, наставила се 8. децембра, да би се 10. децембра 8. српска бригада распоредила на терен Бачице (1. батаљон), Росно (2. батаљон), Точилово (3. батаљон), Делимеђа (4. батаљон) и Мелаје (штаб бригаде), док се 12. српска бригада, у исто време, кретала правцем Нови Пазар-Јасеновик-Осаоница. Осма српска бригада је ступила у везу са 3. санџачким одредом и 7. црногорском бригадом ради информисања о заузетим положајима и јачини непријатељских снага. На основу ових података 12. децембра Штаб 22. дивизије је донео одлуку за напад на Сјеницу и то са 8. и 12. бригадом у првом, а 10. бригадом у другом ешелону, такође је издао наређење 8. српској бригади да једним делом избије код села Карауле терен Сјеница-Пријепоље и тиме изврши одсецање непријатељских снага, а другим делом да потисне непријатеља код Рождагиња, Дубнице и Брезе и тиме изврши напад на Сјеницу. Први батаљон је имао покрет из села Брезе у правцу Карауле, 2. батаљон кретао се на путу за ослобођење Сјенице до села Шушуре, НОВЈ са својим јединицама избила је на подручје Јадовик планине. Немци 15. децембра су напали наше јединице на поменутој планини, у борби која је трајала 18 сати Немци нису имали успеха.

Напади су настављени 16. децембра, а одлучујуће борбе за пресецање комуникације Сјеница-Пријепоље биле су 17. децембра 1944. године. На основу наређења Штаба овог дана Бригада је ставила у покрет сва три батаљона. Први батаљон напао је непријатеља на положај Велики Битовик и након краће борбе овладао Караулом (у овој борби непријатељ је имао 6 мртвих војника и више рањених). Други батаљон пребацио се са две чете преко реке Увац и села Доње Гоње, одакле је извршио напад на непријатеља и протерао га до

16 Зборник докумената, том I, књ.15, док. 79, стр. 218.

17 Војни архив, НОВЈ, кут. 1054, фасц. 1, док. бр. 2-20.

18 Зборник докумената том I, књ.15, док. бр. Извештај штаба 22. дивизије од 19. новембра.

19 Зборник докумената, том I, књ.15, док. 78, 123, 124, 170.

саме комуникације Сјеница-Пријепоље. Трећи батаљон је бригадна резерва. У истом временском периоду 4. батаљон је извршио покрет до села Горње Гоље са задатком чишћења према планини Јадовник. Након успостављање веза са 1. и 2. батаљоном, заједничким дејством зазеле су међупростор, тако да је 1. батаљону омогућено да избијање до борбене линије и изврши притисак на непријатеља, који се утврдио на положајима Милошев До и напао немачке положаје код Молитвишта²⁰. Свим овим акцијама заузета је одступница немачким јединицама на комуникацији Сјеница-Пријепоље.

У периоду тешке ситуације на приштинском правцу, немачка војска у групи армије“Е“ морала је да се избори за коридор извлачења својих снага преко Косова, генерал Лер одредио је три групе: северна од Ужица према Вишеграду, средња Сјеница-Пријепоље-Прибој и јужна група из Црне Горе одступила је путем Матештево-Колашин-Шаховићи ка Пљевљима. Једна колона средње групе кренула је левом обалом Лима, планирајући да се споји са снагама које надиру од Колашина. Дана, 22.децембра 1944. године, батаљони 8. српске бригаде кренули су у акцију за поседовање обале Лима. Први и 3. батаљон имали су задатак да чисте терен до саме реке и протерају непријатеља на леву обалу Лима. Четврти батаљон извршио је покрет са простора села Тријebene до села Страњане, са задатком да непријатеља нападне на косама изнад Бродарева и ослободи га. Након избијања на реку Лим постављене су јаке заседе у циљу спречавања правилног саобраћаја дуж комуникације Бијело Поље-Бродарево-Пријепоље²¹. У том нападу, 23.децембра 2. батаљон 8. српске бригаде протерао је непријатеља и избио на положаје код села Тријebene, 1.батаљон од ушћа реке Бистрице до села Градине, 3.батаљон држао је положаје код села Врбнице и Тутића. Борба са непријатељем је почела у јутарњим часовима, који је одступао путем Бијело Поље-Пријепоље. Осма српска бригада дејством својих заседа близу комуникација, уништила је овог дана 4 камиона и убила 6 непријатељска војника, а тек тада је њен 4.батаљон стигао у село Горњи Страњани и предњим деловима посео брдо Клик и Поклиште изнад самог Бродарева, одакле су ватром из митраљеа успешно тукли комуникацију Бродарево-Пријепоље²². Док су се бригаде 22.дивизије кретале ка одређеним рејоним за дејство под врло тешким условима,

а њихови батаљони уз напрезања људи улазили у окршаје, штаб 22.дивизије уложио је напоре да од Главног штаба Србије добије одећу,обућу и храну. Смештај јединица је зависио од самог рејона за њихово дејство, на великим висинама нису имали ни храну, били су гладни и промрзли под ведрим небом. Штаб 22.дивизије НОВЈ и пуковник Смајевећ одлучили су 23.децембра да на Лиму оставе само 10.српску бригаду, а са осталима да се повуку у Нови Пазар и Рашку. Осма српска бригада је због борби које је тог дана водила, извшењу задатка приступила сутрадан (24.децембра), а 12.српска дан раније, крајње одредиште за 8.српску бригаду била је Рашка, а за 12.бригаду Нови Пазар²³. Десета српска бригада је након ослобођења Бијелог Поља и Бродарева прешла у села Делимеђе, Мелаји, Точилово, ради исхране и снабдевања, где је остала до 13. јануара. Овим распоредом бригаде су ушле у 1945. годину. Штаб 8.српске бригаде је 3. јануара издао заповест да изврши покрет према Ужицу.

Борбе на Дрини

Петнаестог јануара 1945. године 8. српска бригада је била на терен Ужица. Наређењем Штаба 22. дивизије 1. батаљон бригаде упутио се на сектор Вардишта, истражујући патролама положаје напријатељских снага. Бригада се 22. јануара сукобила на просторима код Белог Брда, Батковца, Оплаве и Столца. Први батаљон је успео у борби. Осма српска бригада је добила наређење да се пребаци на друге положаје, што је и урадила од 20. јануара 1945. године кренула је преко Пожеге, Чачка, Обреновца, Београда, Шапца и Ковиљаче да би крајем месеца стигла на положаје Дрине код Зворника. Након доласка стигло је обавештење Штаба 22.дивизије да се укопају на десну обалу Дрине и да бране прелаз преко реке, и ономогуће комуницирање непријатеља у пределу Дрињача-Зворник. Почетком фебруара јединице 8.српске бригаде имале су задатак да заузму десну обалу Дрине од села Цулине до Малог Зворника. На овом положају Бригада је стално ометала непријатеља нападима, исти су узвраћали артиљеријском ватром. Њихов покушај да не продру на десну обалу Дрине ометале су и јединице НОВЈ. Овај терен преузела је 10.српска бригада да би 8. српска прешла на даље положаје код Љубовије и заузела положаје на десну обалу Дрине од села Црнче до Доње Буковице. Након доласка на положаје

20 Војни архив,НОВЈ,к.1052,бр.2-10/2,док. Извод из оперативног дневника 22.ударне дивизије, период од 13.12. -31.12.1944.

21 Исто.

22 Исто.

23 Исто.

Бригада је прикупила податке о непријатељу који је био у Братунцу, Сребреници и Фаховићу. Два батаљона су ишли на леву обалу Дрине са циљем да протерају непријатеља из Братунца планирајући да избију на пут Нова Касаба-Дрињача. У ноћи 10. и 11. фебруара испод моста на Дрини код Љубовије био је 1. батаљон 8.бригаде, овај батаљон је напао Братунац и кренуо према Сребреници и Фаховића. Напад Батаљона подржала је тешка артиљерија 10.фебруара на десну овалу Дрине. Након ослобођења Братунца, на леву обалу Дрине пребацили су 4. батаљон са Сребрничким одредом. Наредног дана батаљони 8.српске бригаде и један батаљон Сребрничког одреда напали су непријатеља на потезу Нова Касаба-Дрињача, коју су и заузели. У току ноћи 15. и 16. фебруара 1. и 4. батаљон напали су непријатељске положаје код Зворника, место Млађевац-Марчић, а 3.батаљон се пребацио и сместио се на простору села Сопотник-Дрињача²⁴. Непријатељ је покушао да се пробије код Зворника према Бијељини и Тузли, био је пресечен и његов пробој осујећен, тако је остао између Зворника и Дрине. У току наредне ноћи Бригада је извршила поновни напад на непријатеља преко Марчића и Зворника на положаје Вратолома, нанели су им велике губитке. У том периоду 2.батаљон је држао положаје код Љубовије са задатком обезбеђења десне обале реке Дрине, не дозволивши пребацивање преко Дрине у Србију, 3. батаљон добио је задатак оправка моста на Дрињачи²⁵. Први и 4. батаљон 8. српске бригаде вршили су нападе у току ноћи 16/17. фебруар на непријатеља²⁶. У овој борби 4.батаљон имао је 6 рањених и једног мртвог војника²⁷. Након ових борби Бригада је заузела терен код Лешнице и Прњавора. Овде се задржала до 27. фебруара када је добила наређење од Штаба дивизије да се пребаци на терен Црнобарски Салаш-Црна Бара и запоседне положаје на десној обали реке Дрине од Окна-Лиманска Ада до ушћа реке Дрине заузела је положаје 16. македонске бригаде, 2. и 4. батаљон су извршили покрет са постојећих положаја и заузели просторе Радна Ада-Бела Гуска до ушћа реке Дрине, 1.батаљон је кренуо правцем Лешница-Ново Село-Бадовинци, 3.батаљон је смењен од 3.српске бригаде²⁸. Повлачење немачких снага са положаје Јање према Бијељини, требало је бити непримећено. Једна

24 Војни архив, НОВЈ, к.1052, бр. док. 2-17/2, Извод из оперативног дневника, раздобље од 13.02. до 28.02.1945. год.

25 Исто.

26 Исто.

27 Исто.

28 Исто.

чета 2. батаљона 8.српске бригаде ојачана са пратећим водом Штаба бригаде и обавештајним водом пребачена преко реке Дрине испитивала је терен код села Међани-селаТрњици, а касније се оријентисала ка села Дворови. Пребацила се преко реке Дрине и дошла је до сукоба са непријатељем код села Међаша²⁹. Након извршења задатка јединице су се вратиле на своје положаје. Наредни сукоб на левој обали Дрине догодио се 5. марта, 2. батаљон са три стрељачке чете напао је непријатељске војнике код села Дворови, борба је била успешна. У овој борби било је 12 мртвих и 17 рањених бораца³⁰. Наређењем Штаба дивизије 7. марта, 8.српска бригада је извршила покрет са простора Црнобарски Салаш-Црна Бара на простор Лешнице и смени јединице 3.бригаде 2.пролетерске дивизије³¹. Према наређењу Штаба 22. дивизија је 9. марта извршила покрет јединица 10. српске бригаде према Бањи Ковиљачи, а 12.српске према Лозници³². У циљу преношења директиве Врховног команданта маршала Тита, 12.српска бригада је 14. марта одржала конференцију у Штабу бригаде са командантима батаљона у Лозници. Батаљон везе и инжењерски батаљон извели су обуку по распореду³³. Јединице 8.српске бригаде од 28. до 29. марта изводиле су обуку, у међувремену су патролирале на леву обалу реке Дрине и враћале се, прикупљајући податке о непријатељу³⁴. Према наређењу 22.дивизије 30. марта, 8.српска бригада извршила је покрет правцем Лешница-Прњавор 2.батаљон, 3.батаљон се сместио правцем Ново Село-село Бадовинци, а 1.батаљон је сутрадан стигао у с.Бадовинци³⁵.

Учешће 8.српске бригаде на Сремском фронту

Наређењем Штаба 22. дивизија је 6. априла 1945. године извршила пребацивање јединица 10. и 12. српске бригаде³⁶, док су јединице 8.српске бригаде кренуле сутрадан³⁷ преко

29 Војни архив, НОВЈ, к.1052, бр. док. 2-19/2, Извод из оперативног дневника, раздобље од 28.02. до 15.03.1945.

30 Исто.

31 Исто.

32 Исто.

33 Исто.

34 Војни архив, НОВЈ, к.1052, бр. док. 2-21/2, Извод из оперативног дневника, раздобље од 15.03. до 06.04.1945.

35 Исто.

36 Исто.

37 Војни архив, НОВЈ, к.1052, бр. док. 2-24/2, Извод из оперативног дневника, раздобље од 07.04. до 18.04.1945.

Саве код Сремске Митровице у Срем, припремајући се за пробој Сремског фронта. Осма српска бригада је 8.априла прешла на терен код Батровца мењајући 10. српску бригаду, дању се смена није могла извршити, иста је извршена у току ноћи 8/9. април. Деветог априла 1. и 3. батаљон покривао је терен од Босута, Градина преко Батровца до положаје 10. српске бригаде, стално је одржавана веза са јединицама 42. македонске дивизије. У току вечери око 20 часова ове положаје је преузела 12. српска бригада, а батаљони 8.српске бригаде су остали на положај у Батровцу. Јединице Бригаде су покушале да пребаци обавештајну групу на леву обалу реке Босут, са задатком извиђања непријатељске положаје и прикупљања података о непријатељу, али су били нападнути митраљеском ватром. Лева страна реке Босута у целости је била запоседнута од стране непријатеља³⁸. Заповешћу 22. дивизије ОП.бр. 77/45 наређено је 12. и 8. српској бригади да изврши покрет у правцу села Моровић-Батровци, форсирале су реку Босут северозападно од села Батровци ноћу 9/10. април, прво 8. а онда и 12. бригада. Међутим, на прилазу села Батровци непријатељ је приметио 1. батаљон и осуо топовску ватру на њега, овом приликом рањена су 6 војника. Јединице су добиле наређење да се прелаз неће извршити³⁹. У току ноћи 10/11. априла извршене су припреме, распоређени су митраљеци, минобацачи, који су били укупани уз саму обалу реке Босут, пребачени понтони за форсирање реке. У међувремену непријатељ је тукао овај положај, али жртва није било⁴⁰. Штаб 22. дивизије обавестио је 8. српску бригаду 11. априла о њеном задатку да припреми прелаз преко реке Босут и протера непријатеља са положаја на левој обали. Први батаљон заузео је положај од цркве у селу Батровцу, ширећи се удесно, његов задатак је био да подрже јединице приликом пребацивања преко реке. Десно од њега заузео је положај 2.батаљон, који је имао задатак да потпомаже митраљеском и минобацачком ватром јединице батаљона. Лево од цркве заузео је положај један батаљон 12.српске бригаде који је имао задатак да штити прелаз наших трупа лево од цркве у селу Батровци. Након извршене припреме, 11. априла у 23 сата борци 1. батаљона и вод чете аутоматичара укрцали се у понтоне и покушали су да се пребаци, непријатељске снаге су отвориле јаку митраљеску ватру. Борци 1. батаљона извршили су јуриш на непријатељске

бункере, који су били уз саму обалу реке Босут, овладали су непријатељским бункерима, бацајући бомбе и ватром из аутомата. У том удару заробљено је 5 Немаца, убијено 22 и 6 скочило у воду. Први и 2. батаљон направили су мостобран, чиме су омогућили пребацивање других батаљона 8. српске бригаде на супротној страни реке. Први батаљон је напао непријатеља у селу Апшевци, 2. батаљон након пребацивања заузео је непријатељске положаје уз десну обалу реке и омогућио слободан пролаз, 3. батаљон је имао задатак да нападне непријатеља између 1. и 2. батаљона⁴¹. Дванаестог априла у четири наврата вршени су напади на непријатеља. Осма српска бригада створила је мостобран, ширећи га наилазила је на све већи отпор Немаца, који су стално убацивали нове снаге. На левој страни реке Босут била су три батаљона 8.српске бригаде, један батаљон 12. и Дисциплински батаљон дивизије. Напади су кренули 12. априла од самих јутарњих часова 4,45 ујутру до 11 часова вођена је борба са свих врста наоружања. Десета српска бригада извршила је форсирање реке Спаљаче до реке Босут, а 12.српска бригада борила се са непријатељем код села Липовца. Непријатељска минобацачка и артиљеријска ватра била је учестала и масовна на просторе мостобрана. Око 8 сати непријатељ је извршио неколико узастопних напада како би зауставио 8. српску бригаду и њено ширење. Након ових напада снаге 8.српске бригаде су попустиле, жртве су биле велике, 123 погинулих од тога 18 старешина, а рањених око 384 и 10 несталих војника, подофицира и официра, док су губици непријатеља били знатно мањи - 60 мртвих, а број рањених је непознат⁴². Непријатељ је овим нападима створио време за повлачење својих јединица на осталим деловима фронта. Штаб 22. дивизије је имао проблем извлачења рањених бораца, уз помоћ свог батаљона за везу сви рањени борци 8. српске бригаде су пребачени на десну обалу реке Босут. Непријатељ се брзо повлачио после 11 сати је почео да слаби притисак непријатељске пешадије. Осма српска бригада је 13. априла по наређењу Штаба 22. дивизије ујутру око 5 сати поново извршила форсирање реке Босут код Батровца и ишла даље правцем Апшевци-Подграђе-Нијемци и села Комплетинци и остала је на исте положаје током ноћи⁴³. Бригада није имала сукоб са непријатељем јер се после борбе 12. априла исти повукао са овог терена.

38 Исто.

39 Исто.

40 Исто.

41 Исто.

42 Исто.

43 Исто.

Крајем 13. априла 1945. године, 22. дивизија нашла се на линији Нијемци-Комплетинци-Оток⁴⁴. Сутрадан 14. априла бригада је ушла у Винковци⁴⁵ који су ослободиле јединице 21. и 48. дивизије. У периоду од 14. до 23. априла бригада је обезбеђивала град од упада непријатеља, патролирала и вршила претрес околних шума у циљу хватања немачких војника. Дана, 23. априла 8. српска бригада је кренула према Шиду, а 24. априла наставила правцем Шид-Сремска Митровица-Рума-Стара Пазова⁴⁶ и 28. априла стигла у Београд ради учешћа у дефилеу Првомајске параде народа Југославије у ослобођеном Београду⁴⁷.

Закључак

Осма српска бригада⁴⁸ НОВЈ формирана је 8. марта 1944. године, у селу Трговишту код Врања под називом Шеста јужноморavsка бригада. У Штаб бригаде именовани су: командант Живојин Николић-Брка, политички комесар Владимир Вујовић Вујо. Преименована је 7. маја 1944. године у Осму српску бригаду, 18. маја улази у састав Ударне групе Оперативног штаба за координацију дејства, а од осталих бораца формиран је Врањски партизански одред. Врањање батаљона из Ударне групе, бригада се прикључила саставу 22. дивизије НОВЈ. Осма српска бригада је одликована Орденом братства и јединства са златним венцем 1953. године. Народ југа Србије може бити поносан што је имао једну такву јединицу која је дала значајан допринос ослобођењу нашег народа. Борци ове Бригаде били су организовани, борбени, упорни и храбри, извршавали су своје задатаке. Током ослободилачког војевања бригада је имала око 77 значајних борби и сукоба са фашистичким окупатором и његовим помагачима.

Наредбом Врховног штаба НОВЈ и ПОЈ, 12. маја 1944. године, формирана је 22. дивизија⁴⁹, у чији састав су ушле: Осма, Десета (формиране од бораца врањског

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто

⁴⁶ Војни архив, НОВЈ ,к.1052,бр.док.2-28/2, Извод из оперативног дневника ,раздобље од 19.04. до 20.05.1945.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Александар Трајковић, Добривоје Јовановић, Формирање Шесте јужноморavsке (Осме српске) бригаде, Дубоке бразде – Врање у НОБ-у 1941 – 1945, Београд 1977, 123.

⁴⁹ Живојин Николић Брка, 22. српска дивизија, Народна књига, Београд 1972, 101-106.

Укрцавање бораца 8. српске бригаде у чамцу ради преласка реке Босну, април 1945.

Живојин Николић Брка, командант 22. дивизије

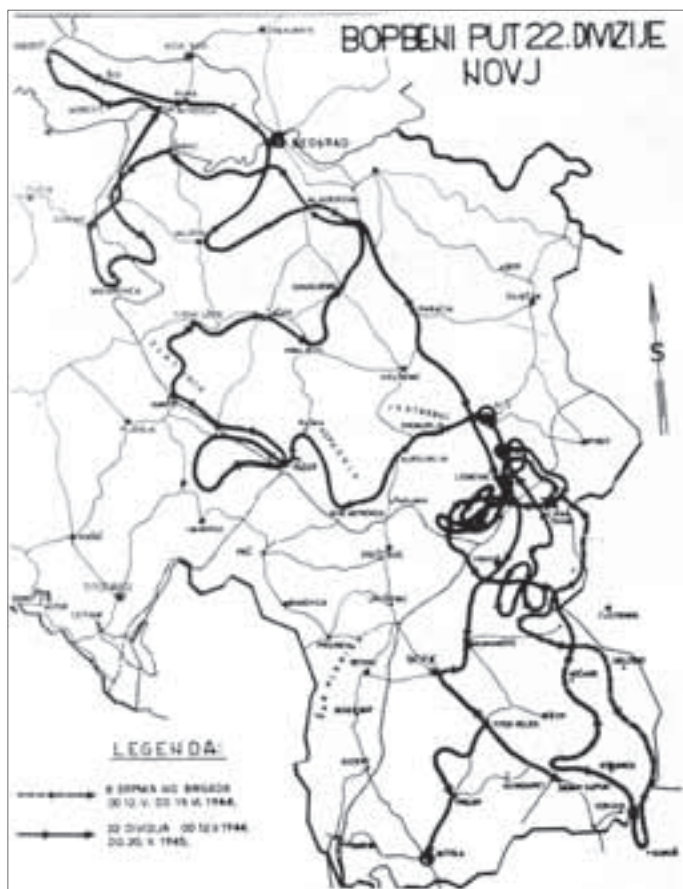

Никола Звицер, командант 8. српске ударне бригаде

подручја), и Дванаеста српска бригада (формирана од бораца црнотравског подручја). Командант 22. дивизије био је Живојин Николић-Брка, а за политичког комесара изабран је Василије Васа Смајевић.

Народноослободилачке борбе на Сремском фронту су оцењене од стране историчара као најтеже, најдуже, најупорне против окупатора а за ослобођење Југославије. Сремски фронт је формиран после ослобођења Београда, крајем октобра 1944. године и трајао је до 12. априла 1945. године. Постављен је од стране Немаца, са циљем обезбеђивања извлачења групе армије „Е“ из Грчке, Македоније и

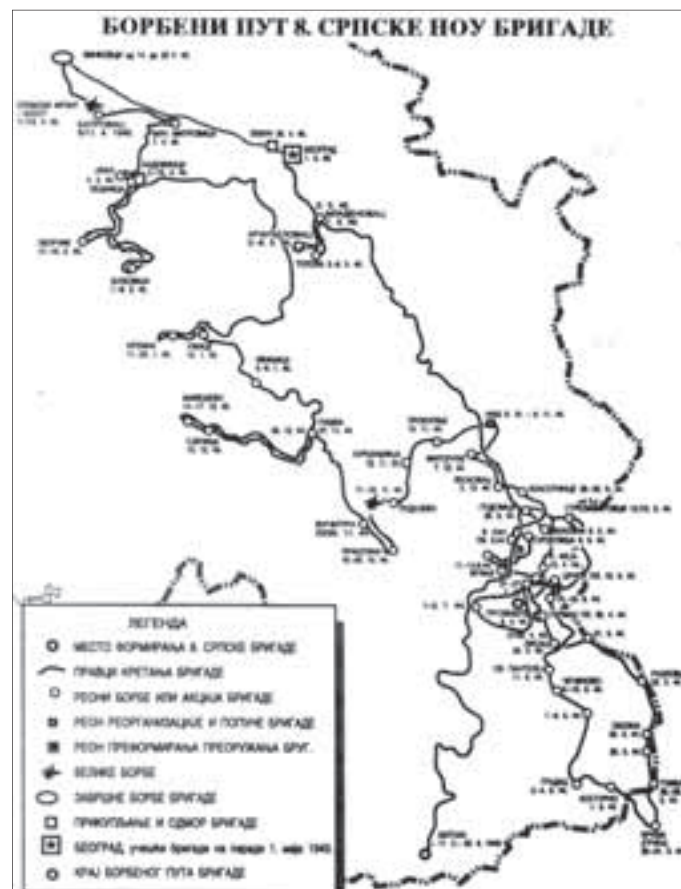

Борбени пут 8. српске ударне бригаде

Косова и Метохије упорно су бранили овај пут. Сремски фронт је за немачку војску имао велики значај. Војне снаге које су ангажоване, биле су бројне. Крајем 1944. и у зиму 1945. године извршене су две велике мобилизације, са младим борцима, одржавани су курсеви, обуке а онда су били распоређени у војне јединице. Ови млади људи ништа нису знали о начину противоклопне и рововске борбе, односно фронталног сукоба. На Сремском фронту су вођене јаке, тешке и упорне борбе. Све јединице које су се бориле на Сремском фронту имале су једног савезника, а то је био народ.

У знак сећања палих бораца постоји спомен обележје „Сремски фронт“ које се налази у Адашевцима код Шида, и представља споменичко-музејску целину насталу

Борбени пут 22. дивизије НОВЈ

осамдесетих година XX века (1988.г.). На зидовима су постављене бронзане плочице са именима страдалих у сремској равници, именовани су припадници Југословенске армије, као и совјетских, италијанских и бугарских јединица (око 15500 плочица). Број погинулих није коначан.

Фотографије које су представљене узете су из Збирке докумената Добривоја Јовановића, која се чува у Историјском архиву „31. јануар“ у Врању.

Јединице 8.српске бригаде у сусрету са тенковском јединицом у Сремској Митровици, април 1945. Борбени пути 22. дивизије НОВЈ

Прелаз преко реке Босун, април 1945.

Извори и литература:

1. Војни архив, Београд, фонд *Народноослободилачка војска Југославије, од 1941-1945.*
2. *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, Београд, 1949-1986.
3. Историјски архив „31. јануар“ Врање, Врање, *Збирка докумената Добривоја Јовановића* (ИАВР).
4. Живојин Николић Брка, *22. српска дивизија*, Народна књига, Београд, 1972.
5. Петар Дамјанов, *Осма српска НОУ бригада*, Београд, 1995.
6. Миодраг Митровић, *Борбена историја VI јужноморавске (VIII српске) бригаде; Оснивање, револуционарно-ослободилачка делатност и акције, Врањски гласник књ. II*, Врање, 1966.
7. Александар Трајковић, Добривоје Јовановић, *Дубоке бразде – Врање у НОБ-у 1941-1945*, Београд, 1977.
8. Јован Манасијевић, *Ослобођење Сурдулице 5. септембра 1944. године, Сурдулица у НОБ, сећања учесника, I књ.*, Сурдулица, 1986.
9. Иво Матовић, *Врањске претходнице*, Народна армија, Београд, 1974.
10. Миодраг Митровић, *26. српска бригада*, Институт за савремену историју, Београд, 1991.
11. Љубивоје Пајовић, Душан Узелац, Милован Целебџић, *Сремски фронт 1944-1945*, Београд, 1979.
12. Миладин Стевановић, *На Сремском фронту*, Београд, 1985.
13. Историјски архив Срем, Сремска Митровица, *Збирка ситара штампана, Лист Борба*, Београд, 1945.

Serbian 8th Brigade and its battling course-operation for liberating the country, from September 1944 till April 1945

APSTRACT: This work describes the combat path of the 8th Serbian Brigade from September 1944 until April 1945 to the Srem Front and the liberation of the country. The organization and combat activities of partisan units against the fascist occupier in the area of southern Serbia, from Vranje, Vlasticin Han, Vlasotince, Nis, Kosovo and Metohija, Sandzak, Drina to the Srem Front, were explained. The Eighth Serbian Brigade, which was composed of fighters from the Vranje region, together with the 10th and 12th Brigades, was part of the 22nd Division. She took part in the Toplica-Jablanica operation, in August 1944 she operated in Vlasina, in September 1944 she liberated Vranje (September 7), VI. Han and Bujanovac, Surdulica, at the end of September she was in the area of Vlasotince with the aim of final liberation by the beginning of October 1944. In October she fought in the Nis operation, at the end of October and in November in the Kosovo operation, during December in Sandzak, and in April 1945 in the breakthrough of the Srem Front on Bosut and Spacva. The Eighth Serbian Brigade was awarded the Order of Brotherhood and Unity with a golden wreath in 1953.

Keywords: 8th Serbian Brigade, movement, battle schedule, 22nd Division, Srem Front.

Претходно саопштење.

ПРИШТИНСКА БИБЛИОТЕКА „ПЕТАР БОГДАНИ“ КАО ПРИМЕР СТАВА АЛБАНСКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ О СРБИМА КАО ОКУПАТОРИМА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ²

Сажетак: У овом прилогу указаћемо на доминантан став албанске историографије о улози српског народа на Косову и Метохији кроз историју. Анализирани су наслови доступни у приштинској библиотеци „Петар Богдани“. У наставку прилажемо библиографију са преводом на српски језик.

Кључне речи: албанска историографија, библиотека „Петар Богдани“, библиографија, српско-албански односи.

Односи српског и албанског народа представљају један од знатнијих предмета истраживања српске историографије,³ премда се примећује да су поједине теме

остале недовољно или, најалост, нимало истражене. У том контексту прилично је неразумљиво, а са становишта националног интереса и поразно, да српска наука и култура

о Косову“, *Историја 20. века*, 2 (2004), стр. 179–188. Ми ћемо овом приликом указати на само један мањи део најбитнијих наслова у српској историографији (по азбучном реду), јер је о српско-албанским односима заиста доста писано. Александар Раствовић, *Велика Бриџанија и Косовски вилајет : 1877–1912. године*, Београд, 2015; Исти, „Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету“, *Мешовића траја*, 31 (2010), стр. 325–385; Atanasije Urošević, *Kosovo, Priština*, 1990; Божица Ж. Славковић, *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији : 1929–1941 : докторска дисертација*, Београд, 2014; Бојан Ђокић, *Српска јавност о међународним односима у Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово 1981–1989 : докторска дисертација*, Нови Сад, 2019; Василије Ђ. Крстић, Ђорђе Леквић, *Косово и Метохија током векова : зубља*, Приштина, 1995; Весна Зарковић, *Косово и Метохија у политици великих сила : 1896–1908*, Приштина-Лепосавић, 2019; Vladan Jovanović, *Slike jedne neuspеле интеграције : Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslaviја*, Београд, 2014; Владимир Стојанчевић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима у XIX веку : (1804–1878)*, Београд, 1994; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1986; Драги Маликовић, *Косово и Метохија : 1908–1912.*, Приштина, 2000; Душан Т. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима : ситуације и чланци*, Приштина-Горњи Милановац, 1991; Ђоко Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Минхен, 1978; Ђорђе Борозан, *Велика Албанија : историјско-идејно-пракса*, Београд, 1995; Ђорђе Микић, *Друшћивене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века : од чифчијства до банкарства*, Београд, 1988; Исти, „Османско и арбанашко насиље над Србима Косова и Метохије“, у: ур. Коста Михаиловић, *Косово и Метохија : прошлост, садашност, будућност : зборник радова с међународној научној скупној одржаној у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд, 2007, стр. 35–54; Јован Хаџи-Васиљевић, *Арбанаска лига – Арнаутска конигра и Српски народ у Турском царству : (1878–1882)*, Београд, 1909; Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци. Том 1*, Београд, 1998; Исти, *Југословенска држава и Албанци. Том 2*, Београд, 1999; Коста Михаиловић (ур.), *Косово и Метохија : прошлост, садашност,*

1 Аутор је мастер историчар и докторанд на Филозофском факултету Универзитета у Приштини; е-маил: urosmiketic@gmail.com

2 Рад је написан у оквиру пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (ев. бр. 47023), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 Момчило Павловић је запазио да ће у српској историографији питање Косова и Метохије (=Косова) изразито добити на значају након албанских демонстрација 1981. када су српска и југословенска јавност постале боље упознате са оним што се тамо дешавало. Вероватно под утиском независног положаја сопственог народа, српски историчари покушали су да одговоре на контроверзне тврдње и места у радовима албанских колега, као и њихових политичких истомишљеника из Загреба и Љубљане. Значајан тренутак за српску историографију по овом питању јесте оснивање посебног Међудодељенског одбора за проучавање Косова при САНУ 1983, односно штампање *Књиге о Косову* Димитрија Богдановића, књижевног историчара и првог човека одбора, кроз две године. Од средине осамдесетих српски историчари ће посебно пратити континуитет у страдању сопственог народа на Косову и Метохији и његовог исељавања, али ће у истом контексту запазити и јасан континуитет непријатељског деловања Албанаца према Србији и српском народу. У свом богатом опусу Момчило Павловић даје један скроман преглед одабране литературе о српско-албанским односима. Момчило Павловић, „Југословенско-српска историографија

нису досад препознале значај израде једне свеобухватне библиографије о Косову и Метохији. Нама познате библиографије третирају само неке од тема из историје Косова и Метохије као што је, примера ради, књижевност. Таквом једном волуминозном библиографијом српско право на ову

будућности : зборник радова с међународној научној скупи одржаној у Београду 16–18. марта 2006. године, Београд, 2007; Milovan Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu : (1918–1941)*, Priština, 1981; Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије : (1912–1915)*, Београд, 2013; Исти, *Српско-албански односи у Косовском вилајету : (1878–1912)*, Београд, 2009; Миомир Б. Гаталовић, *Југословенска државна политика на Косову и Метохији : 1958–1974 : докторска дисертација*, Београд, 2014; Михаило Војводић, „Плава књига“ о страдањима Срба у Старој Србији“, у: Михаило Војводић, *Изазови српске спољне политике : (1791–1918) : огледи и расправе*, Београд, 2007, стр. 265–274; Исти, „Прилике на Косову и Метохији и политика Србије 1881–1912. године“, *Историјски часопис : орган Историјског института САН*, 38 (1991), стр. 163–192; Исти, „Путовање Михаила Г. Ристића по Старој Србији“, у: Михаило Војводић, *Изазови српске спољне политике : (1791–1918) : огледи и расправе*, Београд, 2007, стр. 253–265; Исти, „Србија и албанско питање крајем XIX века“, у: ур. Владимир Стојанчевић, *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века : циклус предавања 10–25. новембар 1987.*, Београд, 1990, стр. 63–121; Исти, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до балканских ратова“, у: ур. Коста Михаиловић, *Косово и Метохија : прошлост, садашњост, будућност : зборник радова с међународној научној скупи одржаној у Београду 16–18. марта 2006. године*, Београд, 2007, стр. 85–94; Момчило Павловић и др., *Косово и Метохија : 1920–2010 : хронологија*, Београд 2011; Ненад М. Антонијевић, *Рашки злочини на Косову и Метохији : 1941–1945. године : докторска дисертација*, Београд, 2015; Нићифор Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Биоград, 1896; Перо Симић, *Расцеп Косово : документна о Косову и Метохији*, Београд, 2006; Петар Ристановић, *Косовско питање : 1974–1989*, Нови Сад-Београд, 2020; Радован Самарџић и др. (ур.), *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989; Radovan Samardžić, „Novija srpska historiografija о Kosovu i Metohiji (XV–XVIII v.)“, у: ур. Павле Ивић, *Зборник Округли стола о научном истраживању Косова, одржаног 26. и 27. фебруара 1985. године*, Београд, 1988, стр. 89–92; Славенко Терзић, „Аустроугарско обликовање албанског националног покрета : (1878–1912)“, у: ур. Бранимир Нешић, Срђан Петровић, *Satena timidi*, књ. 3, Београд, 2016, стр. 169–176; Исти, „Стара Србија у очима „милосрдног анђела“ - феномен историчарева деструктивности“, у: Милорад Екмечић и др., *Одговор на књигу Ноела Малколма Косово - крајња историја : научна расправа о књизи Ноела Малколма „Косово. Крајња историја“*, Београд, 2000, стр. 85–105; Исти, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације*, Београд, 2012; Славиша Недељковић, *Културно-просветна и национална политика Србије према Косову и Метохији : од 1856. до 1897. године : докторска дисертација*, Београд, 2008; Срђан Цветковић, Коста Николић, *Срби и Албанци на Косову и Метохији у 20. веку 1912–1990*, Београд, 2014; Tatimir Vukanović, *Srbi na Kosovu*, књ. 1–3, Vranje, 1986.

област додатно би се учврстило. Нажалост, то што српска историографија није препознала важност овог проблема само је један од проблема са којима се она данас среће.⁴

Српско-албански односи прожети су периодима неслагања и сукоба кроз историју. Тога је далеко више него примера коегзистенције или, још ређе, савезништва. Свака страна у овом историјском сукобу формирала је сопствено виђење догађаја. Разлике су таквог интензитета да два народа немају уопште ни исти назив за спорну област (код Срба Косово и Метохија, код Албанаца Косово). Оне се додатно повећавају када се пређе на тумачење порекла становништва ових крајева (етногенеза), па тако свака страна сматра да управо она има ексклузивно право на ове просторе јер је пре друге ту живела. Коначно, у најмању руку тешко је пронаћи макар један историјски догађај почев од Косовског боја 1389. до последњег рата 1999. које Срби и Албанци на сличан начин доживљавају и тумаче.⁵

Озбиљније српско интересовање за Албанце, њихову историју, културу и политички значај, тешко да можемо приметити пре XIX века. То би и требало разумети имајући у виду да је српски народ тек тада започео са васпостављањем своје државности, а најпре кроз стицање аутономије у оквиру Османског царства. У Србији се на албански народ гледало кроз призму евентуалног савезништва за остварење тог циља. Зато и не чуди да се овом народу даје место тек крајем прве половине века када Илија Гарашанин у *Начертанију* 1844. и Вук Стефановић Караџић у спису *Срби сви и свуда* 1849. наговештавају да би ваљало обратити пажњу на Албанце. Требало би посебно истаћи да је све до година Источне кризе (1875–1878) у српским интелектуалним круговима доминирало мишљење о албанском народу као патријархалном и јуначном уз преовлађујући став о њиховој сличности Црногорцима као најбољим Србима. Догађаји који су уследили променише овај наратив. Наиме, како

⁴ Зоран Ч. Вукадиновић, „Значај израде библиографија на Косову и Метохији“, *Башинина*, 20 (2006), стр. 215. Опширније о проблемима савремене историографије у Србији: Miroslav Jovanović, „Savremena srpska historiografija: karakteristike i trendovi“, *Istorija 20. veka : časopis Instituta za savremenu istoriju*, 1 (2010), str. 183–192.

⁵ Radmila Nakarada, „Glavne kontroverze u istorijskim naracijama Srba i kosovskih Albanaca“, у: ур. Goran Tešić и др., *Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenja u srpsko-albanskim odnosima*, Beograd, 2015, str. 21–46. Уп. Đorđe Borozan, Ljubodrag Dimić, „Falsifikati albanske historiografije“, *Gledišta : časopis Beogradskog univerziteta*, 3–4 (1999), стр. 98–101

се од 1878. и Берлинског конгреса ширење Србије могло једино очекивати ка југу и Османском царству, тако се и интересовање за те просторе у које спада Косово и Метохија повећавало. Српска јавност пажљиво је слушала сваку појединост о тешком положају Срба у Косовском вилајету и, уопште, Османском царству. Управо тих година будио се и албански национални покрет, а најпре кроз тежњу за обједињавањем територије коју насељава у Царству. За разлику од ранијих времена Албанце сада српска јавност првенствено доживљава кроз посебан национални „оквир“ као непријатеље - од тог јуначног народа сада су претворени у злостављаче преосталих Срба на просторима Косова и Метохије. Све до Првог светског рата формирана је слика о њима као дивљачном народу, а пре свега под утицајем истребљења српског народа на Косову и Метохији у којем су посебну улогу имали управо Албанци. У таквом ставу предњачила је српска штампа оног доба, изузев углавном социјалистичке. Од српских аутора један од ретких који је тада позитивно писао о Албанцима био је управо социјалиста Димитрије Туцовић 1914, заговарајући сарадњу и будућу балканску федерацију на социјалистичким принципима уз тезу о наводним злочинима српске војске над Албанцима у продирању ка југу (Први балкански рат).⁶

Како се историографија у Србији односила према српско-албанским односима можемо пратити и критичком анализом историјских извештаја. Наиме, до ослобођења Косова и Метохије 1912. Албанци су и овде приказивани као народ у функцији политике истребљења Срба. Такав наратив више није био потребан у међуратном периоду јер се сматрало да је питање Косова и Метохије решено повољно, па се и интересовање о њима знатно умањило. Међутим, извештаји у социјалистичкој Србији коренито су променили схватање српско-албанских односа. Оштрица критике била је сада на тобожњој експанзионистичкој политици Србије у Балканским ратовима и великосрпској хегемонији Србије у међуратном периоду, а за период Другог светског рата вештачки се потенцијала теза о доприносу албанског народа слому окупатора на Косову и Метохији која, признаћемо,

нема никакво историјско утемељење.⁷ Падом Берлинског зида српска историографија ревидирала је поједине раније ставове по питању односа са албанским народом. Поделе су и даље остале, а посебно их је продубио последњи трагични сукоб 1999.⁸ И он је, коначно, потпуно другачије приказан у званичним извештајима Србије у односу на оне које користе Албанци њене јужне покрајине - Косова и Метохије.⁹

Данашња удаљеност историографија српске и албанске провенијенције и не чуди имајући у виду тешко историјско наслеђе, а нарочито тешку последњу деценију XX века. Историографија албанске провенијенције управо инсистира на том периоду уз тезу да је Србија водила окрутну политику према албанском народу. Ради историјске ретроспективе даћемо следећи кратак преглед. Најпре су Албанци, као већина у скупштини САП Косова, усвојили 1990. Декларацију о стварању Републике Косово, због чега је Србија распустила скупштину. Септембра исте године исти албански посланици донели су Устав у Качанику, а следеће године је у њиховој режији одржан референдум за независност. Године 1992. одржани су, такође нелегитимни, избори за посланике у тзв. Скупштини Косова. Албанци су, такође, већином напустили државне институције због наводне репресије од стране Срба. Они су, сем тога, формирали паралелне институције које Србија није признала. Ствар се радикализовала стварањем војних организација за „ослобађање Косова“ ОВК (1993) и ФАРК (1997). Рат са ОВК избио је марта 1998. да би истог месеца наредне године Србија била бомбадована. Страдања оба народа била су велика. Контрола Србије над Косовом и Метохијом суспендована је јуна 1999. када су у покрајину ушле међународне снаге под вођством НАТО савеза. Покрајину је напустило најмање 250.000 неалбанаца, послератни прогон Срба продужен, а сукоб два народа о статусу Косова и Метохије настављен до данас.¹⁰

6 Aleksandar Pavlović, „Od junaka do divljaka: Albanci u srpskom herojskom i nacionalnom diskursu od sredine osamnaestog do početka dvadesetog veka“, u: ur. Aleksandar Pavlović i dr., *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, str. 15–32; Milan Miljković, „Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913“, u: ur. Aleksandar Pavlović i dr., *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, str. 55–73.

7 Aleksandra Ilić Rajković, „Albanci i srpsko-albanski odnosi u srpskim udžbenicima (1887–1987)“, u: ur. Aleksandar Pavlović i dr., *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, str. 177–195.

8 Marijana Stamoja, „Savremena istoriografija i albansko pitanje na Balkanu“, u: ur. Bojana Dimitrijević, *Хуманизација универзитетa : шемајски зборник радова*, Niš, 2013, str. 440–450.

9 Skeljzen Gaši, „Rat na Kosovu 1998–1999. u udžbenicima istorije na Kosovu i u Srbiji“, u: ur. Aleksandar Pavlović i dr., *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, Beograd, 2015, str. 229–239.

10 Бојан Д. Ђокић, „Злочин ОВК: гранатирање српске пијаце у селу Бресје“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*,

Чак ни данашња наша сазнања о албанској историографији нису обимна што сматрамо неопростиво великим промашајем српске историјске науке. Можда би, претпоставићемо, један од разлога том стању било недовољно познавање албанског језика или, пак, заокупљеност другим историјским, можда популарнијим, темама. У сваком случају сматрамо да ћемо овим прилогом макар и минимално помаћи наше познавање албанске историографије. Наш прилог не претендује да прикаже, наравно, целокупну историографску продукцију Албанаца Косова и Метохије и суседне Албаније, већ се ограничавамо на фонд приштинске библиотеке „Петар Богдани“ и оне публикације у којима се српски народ представља у контексту окупатора Косова и Метохије. У фонду приштинске библиотеке „Петар Богдани“ (алб. “Pjetër Bogdani”), некадашње Универзитетске библиотеке у Приштини, таквих је наслова најмање педесетак.

Међу том библиотечком грађом квантитативно доминирају студије (монографије) о најразличитијим питањима што указује на тенденцију албанских истраживача да целовитије прикажу одређене теме. Сасвим ретко се издваја и понеки рад за стицање научног звања или, пак, саопштење са научних скупова и симпозијумима.

У албанској историографији писало се о Србима као наводним окупаторима Косова и Метохије још почетком прошлог века у Букурешту (1905), где се тада налазио јак албански политички центар и упориште њихове миграције.¹¹ Кроз читав XX век албански аутори континуирано своде српско-албанске односе на Косову и Метохији на покушај српског народа да „геноцидом“ елиминира Албанце са ових простора. Посебно се о томе писало у годинама које су претходиле војној интервенцији НАТО савеза на СРЈ 1999. Да је реч о смишљеном плану да се интернационализује

46–2 (2016), стр. 344–346. О дешавањима деведесетих година прошлог века са посебним акцентом на деловање албанских војних формација важно сведочанство оставио је тадашњи функционер ресора Државне безбедности на Косову и Метохији Зоран Стијовић. Опширније: Зоран Стијовић, *Космет - моје сведочење*, Београд, 2007.

11 За време позне османске управе албанске колоније формиране су у Румунији, где је била њихова најранија и најзначајнија колонија. Већ крајем XIX и почетком XX века формирају се овдашња прва албанска друштва (алб. *Drita*, *Ditura* и *Shpresa* чијим спајањем 1906. настаје друштво *Bashkimi*), која су своју делатност усмерила ка националној еманципацији и „буђењу“ свог народа (енг. *awakening*). Овде су од 1888. на албанском, румунском и француском излазиле и албанске новине *Shqiptari*. Stavro Skendi, *The Albanian national awakening, 1878–1912*, Princeton, 1967, str. 145–152.

питање статуса Косова и Метохије сведочи и чињеница да је целокупну ствар иницирала и форсирала тзв. „Косовска академија наука и уметности“. И у суседној Албанији писало се, чак, и јуна 1999. о српском „геноциду“. Током новог миленијума историографију албанске провенијенције захватио је својеврсни талас истраживања српско-албанских односа на Косову и Метохији са старом поруком о геноцидности српског народа.

Анализирајући библиотечку грађу примећујемо да је Приштина представљала центар из којег су највише ширене овакве поруке. У њој се убедљиво највише објављивало о овој теми, што и не чуди имајући у виду да је представљала административни центар покрајине и, уједно, политичко упориште албанских сецесиониста. Борба да се прикаже српски народ као геноцидан мобилисала је неколико овдашњих репрезентативних институција као што су академија, архив, музеј, више института, а то траје све до данас. О овој теми писано је, мада ређе, и у Тирани која се на тај начин отворено солидарисала са својим сународницима на Косову и Метохији у њиховом перфидном плану.

Нама доступна библиотечка грађа писана је, махом, на албанском језику. Примећујемо и тежњу аутора да своја дела учине доступним преводима на енглески и друге језике. Превођени су, махом, наслови који форсирају тезу о о српском геноциду над Албанцима током историје (терор, протеривање, силовање жена, разарање споменика културе, злочини Владе у Београду, дејство српски екстремистичких организација и остало).

Какав је став историографије албанске провенијенције о историјској улози Србије на Косову и Метохији? Ови се субјекти оцењују као носиоци геноцидне политике над овдашњим Албанцима. Корени таквој политици проналазе се, чак, у идејама *Начертанија* Илије Гарашанина, а понегде се чини и такав нонсенс тезом да и српска колонизација ових простора креће те 1844. На другим местима граница отвореног насилног понашања Србије према Албанцима помере се на период од завршетка Источне кризе 1878.

Година 1912. - за Србе врло значајна имајући у виду Први балкански рат и његове последице - у албанској историографији доживљава се као почетак српске окупације Косова и Метохије. Наводе се и конкретни примери такве српске политике. Примећујемо, притом, да албанска историографија сасвим лако користи и најгрубље правне квалификације као што је термин геноцид.

И период југословенске монархије 1918–1945. окарактерисан је на сличан начин. Албански аутори као своје доказе наводе петицију Албаније Друштву народа 1930. о наводном лошем положају југословенских Албанаца), југословенско-турску Конвенцију 1938. о разматрању идеје слања Албанаца у турске области (за албанске ауторе „протеривање“) и српску (словенску) међуратну колонизацију ових простора. Понегде се, чак, за крајњу границу те колонизације узима 1995. и долазак српских избеглица захваћеним ратовима за југословенско наслеђе (из Крајине).

Нови југословенски режим - комунистички - окарактерисан је, такође, геноцидним („српско-комунистичка окупација“), иако су Албанци на Косову и Метохији управо у овом периоду доживели озбиљну еманципацију и афирмацију. Албански аутори томе не придају толики значај, макар у нашем случају, величајући отпор свог народа југословенској држави. У том контексту поменули бисмо балистичку побуну на Косову и Метохији (новембар 1944–фебруар 1945) и дешавања током педесетих година у којима је Косовом и Метохијом готово суверено управљала служба Александра Ранковића. Албански аутори посебно подвлаче његову чврсту руку у управљању Косовом и Метохијом кроз терор Албанаца.

Наравно, албанска наука највише се фокусира на период деведесетих година прошлог века и режим Слободана Милошевића, што је у најрадикалнијем делу албанске историографије представљено као период српског фашизма, неофашизма и „пакла“. Албански аутори сматрају да се српски геноцид манифестовао кроз неколико облика: тортура српских безбедносних / војних служби и паравојних формација, тајни планови Владе у Београду, страдање жена, деце, затвореника, маргинализовање албанског школства и просвете, рушење споменика албанске културе и слично. Општи закључак на основу те грађе је да је Србија једном читавом лепезом притисака настојала да умањи број Албанаца на овим просторима до демографске тачке када више не би представљао јачи фактор и претњу српском народу.

Коначно, злочиначки карактер албанских сецесиониста у XX веку (качаци, балисти, ОВК) није разматран, чиме се албанској историографији може изнова приговорити на мањку субјективности. Наравно, поједине акције војске и полиције током целог периода српске управе од 1912. носиле су за собом и одређене репресалије, али је немогуће тиме правдати тезу о геноцидности Срба на Косову и Метохији. Наиме, крајње је иронично да народ који је доживео готово

тотални егзодус са Косова и Метохије током XX века буде окарактерисан као „геноцидан“.

У наставку прилажемо наслове из приштинске библиотеке.¹²

Avdia, I.

Kosova nën genocidin sllavo-serb gjatë historisë / Ismet Avdia. -- Tiranë : “Natyra”, 2013.

Превод: *Словенско-српски геноцид на Косову кроз историју*

Azemi, H.

LNDSh-ja dhe sigurimi shtetëror serb. / Hysen Azemi. -- Prishtinë : Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, 2013.

Превод: *Албански национални демократски покрет и српска државна безбедност*

Bajrami, H.

Konventa Jugosllavo-Turke për shpërnguljen me dhunë të shqiptarëve në Anadoll, në vitin 1938 : (akt gjenocidi, që ishte në veprim në vitet 1918–1941) / Hakif Bajrami. -- Prishtinë : Radio Kosova e Lirë, 2013.

Превод: *Југословенско-турска конвенција о насилном размештању Албанаца у Анадолију 1938. године (геноцидни акт на снази 1918–1941)*¹³

Bajrami, H.

Naçertania program politik serb që shpie në shfarosjen e shqiptarëve 1844–1999 / Hakif Bajrami. -- Prishtinë : Shkrola, 2004.

Превод: *Начертаније као српска политичка платформа за истребљење Албанаца 1844–1999.*

Bajrami, H.

Peticioni që i shpëtoi shqiptarët në Shqipërinë kontinentale nga fashizmi serb : Gjon Bizaku, Shtjefën Kurti, Lulij Gashi : dokument 5 maj 1930 / Hakif Bajrami. -- Prishtinë : [s. n.], 2005.

Превод: *Спасоносна петиција за Албанце у континенталној Албанији од српског фашизма : Ђон Бизаку, Штејфен Курти, Лулиј Гашу : документи 5. мај 1930.*

Bajrami, H.

Politika dhe lufta e drejtë shqiptare përball neofashizmit serb 1989–1999 / Hakif Bajrami. -- Prishtinë : [s. n.], 2006.

Превод: *Политика и одбран албански рај са српским неофашизмом 1989–1999.*

¹² Аутори су поређани по албанској абецеди. Понегде приштинска библиотека није дала потпуне податке о месту издања и издавачу, те су такве информације остале непотпуне у овом раду. Подвлачимо да су рад и, уједно, библиографија засноване на подацима којима ова библиотека располаже.

¹³ Југословенска влада заиста је планирала деалбанизацију Косова и Метохије у договору са Турском која би примила то становништво у замену за одређену количину новца. Југославија због финансијског стања није била у могућности да план спроведе, а Ататуркова смрт и Други светски рат додатно су успорили и зауставили цео процес.

Bajrami, H.

Politika e shfarosjes së shqiptarëve dhe kolonizimi serb i Kosovës (1844–1995) / Hakif Bajrami. -- Prishtinë : “QIK”, 1995.

Превод: *Политика истребљена Албанца и српска колонизација Косова (1844–1995)*

Bajrami, H.

Si e okupoj Kosovën Jugosllavia federative 1944–1999 : shkaqet, rrjedhat dhe pasojat / Hakif Bajrami. -- Prishtinë : Shkrola, 2015.

Превод: *Окупација федеративне Југославије Косова 1944–1999 : узроци, дешавања и последице*

Bajrami, H.

Si e okupoj Serbia Kosovën më 1912 : doktrina politike..., strategjia ushtarake 1912..., fushata diplomatike 1913... / Hakif Bajrami. -- Prishtinë : “Shkrola”, 2003.

Превод: *Српска окупација Косова 1912 : политичка доктрина, војна стравеија 1912, дипломатска кампања 1913.*

Bardhi, N.

Politika serbe e spastrimit etnik në Anamoravë 1912–1915 / Nexhmedin Bardhi; mentor Emine Arifi - Bakalli. -- Prishtinë, 2014.

Превод: *Српска политика етничкој чишћења Источној Косова*

Bekolli, Z.

Dëshmi për krimin serb në Kosovë = Evidence of serbian crimes in Kosovo / Zeqir Bekolli. -- Prishtinë : “Ulpi”, 2014.

Превод: *Сведочанства о српским злочинима на Косову*

Bujupi, N.

101 [Njëqind e një] vjet gjenocid serb, pas luftërave / Naim Bujupi. -- Prishtinë : ZeroPrint, 2013.

Превод: *101 година српској геноцида, након ратова*

Butyçi, A. H.

Veprimet gjenocide të pushtetit serb mbi arsimin shqip në Komunën e Prizrenit; Konstituimi dhe veprimtaria e aktivitet të drejtorëve të shkollave filllore dhe të mesme të Komunës së Prizrenit në periudhën 1991–1995 / Agron H. Butyçi; përktheu në anglisht Muhamet Spahiu. -- Prishtinë : “Gutenberg”, 2005.

Превод: *Геноцидне акције српског режима над албанским образовањем у општини Призрен; оснивање и деловање активиа директора основних и средњих школа призренске општинe у периоду 1991–1995¹⁴*

Dibrani, F. B.

Arsimi shqip në Vushtrri përballë pushtuesit serb : (monografi) / Ferit B. Dibrani. -- Prishtinë : Autori, 2010.

Превод: *Албанско образовање у Вучитрну пред српским окупаторима : (монографија)*

Dibrani, F. B.

Gjenocidi serb ndaj shkollës shqipe në Vushtrri 1915–1999 : Monografi. / Ferit B. Dibrani. -- Prishtinë : Autori, 2005.

Превод: *Српски геноцид над албанским образовањем у Вучитрну 1915–1999 : монографија*

Dibrani, F. B.

Shqiptarë dhe shtëpi të djegur nga pushtuesi serb në Vushtrri e rrethinë. : (monografi) / Ferit B. Dibrani; përkthimi në gjuhën angleze Shaban Krasniqi. -- Vushtrri : Drejtoria Komunale për Kulturë, Rini dhe Sport në Vushtrri, 2013.

Превод: *Албанци и куће спаљене од српског окупатора у Вучитрну и околини : (монографија)*

Doçi, N.

Krimi dhe përdhunimi serb kundër femrës shqiptare në Kosovë : (1997–1999). / Naxhije Doçi. -- Prishtinë : Autorja, 2011.

Превод: *Српски злочин и силовање Албанки на Косову : (1997–1999)*

Doçi, N.

The Serbian crime and rape against albanian woman in Kosova (1997–1999) / Naxhije Doçi; translation Majlinda (Aleksandra) Shabani, Dritan D. Kardhashi. -- Prishtinë : “Faik Konica”, 2013.

Превод: *Српски злочин и силовање Албанки на Косову (1997–1999)*

Dodani, V. A.

Tringëllimi a serb' é zuzarevét : Perqurur, perndréqur édhé shtuar mé istorin' é çeshtjés dhé jéteshkrimen te Zuzarevét : Vjershe sartirike / Visar A. Dodani. -- Bukuresht : [s. n.], 1905.

Превод:¹⁵

Drançolli, F.

Monumentet e shkatërruara në Kosovë 1998 / 99 = Destroyed monuments in Kosova 1998/99. / Fejaz Drançolli. -- Prishtinë : Instituti për Hulumtimin e Krimeve të Luftës, 2015.

Превод: *Унишћени споменици на Косову 1998/1999.*

Dreshaj, S.

Lëvizja e përgjithshme e shqiptarëve në luftë për pavarësi në Kosovë : (UÇK-ja dhe lufta e saj heroike kundër regjimit pushtues serb sipas shtypit ditor dhe periodik dhe revistave të ndryshme në gjuhën shqipe dhe të huaj) / Sylë Dreshaj. -- Pejë : [s. n.], 2002.

Превод: *Општи албански покрет у ослободилачком рату на Косову : (херојски рат ОБК против репресивној српској режима у дневно-периодичној штампи и разним часописима на албанском и страним језицима)*

Gashi, S.

Serbian crimes in Kosovo 1998–1999 : appalling true stories of albanian women's suffering, told first-hand: those who survived, tell chilling

¹⁴ Албанци су тих година имали паралелни образовни систем на Косову и Метохији непризнат од стране Србије.

¹⁵ Ни наши албански стручни преводиоци нису били сигурни у вези овог превода.

tales of torture, rape, disappearance and brutal murder / Sanije Gashi; translated by Vjollca Krasniqi. -- Prishtinë : Teuta, 2015.

Превод: *Српски злочини на Косову 1998–1999 : ужасне иштините приче о страдању Албанки из прве руке: преживели о тежким искуствима шоршуре, силовања, несјанку и бруталном убиству*

Gjoshaj, M. (pr.)

Lufta e popullit shqiptar në Kosovë kundër pushtimit serbokomunist nëntor 1944–shkurt 1945 : ekspozitë / përgatiti Mehmet Gjoshaj; fotografit i punoi Dilaver Pepa. -- Prishtinë : Muzeu i Kosovës, 2002.

Превод: *Народни албански рати на Косову против српско-комунистичке окупације новембар 1944–февруар 1945. : изложба*

Haliti, Q.

Shtypi serb për çështjen e Kosovës 1912–1913 / Qani Haliti; mentor Emine Arifi-Bakalli. -- Prishtinë, 2009.

Превод: *Српска штампа о косовском иштању 1912–1913.*

Ibra, H.

Shkatërrimi i hapësirës së Republikës së Kosovës nga okupatori serb : (1989–1997) / Hysen Ibra. -- Prishtinë : Instituti Ekonomik, 1998.

Превод: *Уништавање простора Републике Косово од српској окупацији : (1989–1997)*

Ibrahimi, D.

Gjenocidi serb në Malësinë e Galabit (Gallakut) të Prishtinës : 1912–1999 : (të dhënat enciklopedike) / Dan Ibrahimi. -- Prishtinë : ProkultPress, 2015.

Превод: *Српски геноцид на џланини Гољак код Приштинине : 1912–1999. (енциклопедијски записи)*

Islami, H. (ur.)

Gjenocidi i pushtetit serb ndaj shqiptarëve në Kosovë gjatë viteve '90 : (sesion shkencor, Prishtinë, 29 qershor 2000) / redaktor përgjegjës Hivzi Islami. -- Prishtinë : Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, 2001.

Превод: *Геноцид српских власти над косовским Албанцима деведесетих година (научна сесија, Приштина, 29. јун 2000.)*

Koci, I.

Gjenocidi serb në Kosovë në prag të shekullit XXI / Koci Ibrahim. -- Prishtinë : [s. n.], 2014.

Превод: *Српски геноцид на Косову уочи XXI века*

Llogami, T. (pr.)

Gjenocidi serb në Kosovë : sesioni shkencor - qershor 1999 = Serbian genocide in Kosova : Scientific session - june 1999 / përgatiti për shtyp Tarik Llogami. -- Tiranë : АПТС, 1999.

Превод: *Српски геноцид на Косову : научна сесија – јун 1999.*

Maloku, E. (ur.)

Expulsions of Albanians and colonisation of Kosova / editor Enver Maloku. -- Prishtinë : QIK, 1997.

Превод: *Извацавање Албанца и колонизација Косова*

Meha, X.

Syri dhe mendja e qytetarit : përballë shërbimeve të mshefta serbe / Xhevat Meha. -- Prishtinë : Fishta, 2016.

Превод: *Око и ум грађана : сучавање са српским шајним службама*

Morina, H.

Gjenocidi serb në syrin e kamerës. / Hasan Morina. -- Prizren : [s. n.], 2018.

Превод: *Српски геноцид очима камере*

Osmani, J.

Kolonizimi serb i Kosovës / Jusuf Osmani. -- Prishtinë : Era, 2000.¹⁶

Превод: *Српска колонизација Косова*

Osmani, J.

Kolonizimi serb i Kosovës / Jusuf Osmani. -- Prishtinë : Autori, 2010.

Превод: *Српска колонизација Косова*

Osmani, J.

Krimet e Serbisë ndaj fëmijëve në Kosovë : 1998–1999 / Jusuf Osmani. -- Prishtinë : Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës, 2013.

Превод: *Српски злочини над косовском децом : 1998–1999.*

Osmani, J.

The Serb government's crimes in Kosova 1998–1999. / Jusuf Osmani. -- Prishtinë : State agency of Kosovo archive, 2016.

Превод: *Злочини српске владе на Косову 1998–1999.*

Pllana, N. (pr.)

The terror of Serbian occupier over albanians 1844–1999 = Terrori i Serbisë pushtuese mbi shqiptarët 1844–1999 = Invaderande Serbians terror mot albaner 1844–1999 / përgatiti Nusret Pllana; përkthyes Nehat Hoxha et al. -- Prishtinë : Arkivi Shtetëror i Kosovës, 2015.

Превод: *Терор српској окупацији над Албанцима 1844–1999.*

Radogoshi, K.

Nëpër rrathët e ferrit serb / Kadrush Radogoshi. -- Prishtinë : Brezi'81, 2005.

Превод: *У трошлу српској пакла*

Ramosaj, F.

Kundër harresës: gjenocidi i Serbisë në Kosovë 1998–1999 = Against forgetfulness genocide of Serbia in Kosova 1998–1999 / Fetnete Ramosaj. -- Prishtinë : Instituti për Hulumtimin e Krimeve të Luftës, 2017.

Превод: *Против заборава: геноцид Србије на Косову 1998–1999.*

Ramosaj, F.

Organizatat ekstremiste serbe në Kosovë / Fetnete Ramosaj. -- Prishtinë : Instituti për Studime Gjeopolitike dhe Siguri, 2013.

Превод: *Српске екстремистичке организације на Косову*

16 Овај аутор је мишљења да је Србија колонизацијом насилно мењала демографску структуру Косова и Метохије. Међутим, аутор не помиње чињеницу да су Албанци у садејству са Турцима кроз неколико векова далеко драстичнијим насилним методама умањили број Срба и свели их на мањину.

Ramosaj, F.

Organizatat ekstremiste serbe në Kosovë / Fetnete Ramosaj; për-
ktheu Gjon Boriçi, Adelina Ramosaj. -- Prishtinë : ISGJS, 2015.

Превод: *Српске екстремистичке организације на Косову*

Ramosaj, F.

Srbski ekstremistki organizatsii v Kosovo / Fetnete Ramosaj; prevo-
dač Anton Pavlev. -- Prishtinë : Instituti për Studime Gjeopolitike
dhe Siguri; Sofija : Sdruženie Balkanski Naucen Institut, 2017.

Превод: *Српске екстремистичке организације на Косову*

Rexha, S.

*Raportet shqiptaro-serbe në Kosovë : (zhvillimi historik dhe per-
spektiva)* / Sabri Rexha. -- Prishtinë : Instituti Albanologjik, 2011.

Превод: *Албанско-српски односи на Косову : (историјски развој
и перспектива)*

Rushiti, L. (ur.)

*Lufta e Ferizajt kundër pushtimit serb : (1912) : (përmbledhje
punimesh nga Simpoziumi shkencor kushtuar 100-vjetorit të
Pavarësisë së Shtetit Shqiptar)* / redaktor Liman Rushiti. --
Prishtinë : Intergraf, 2013.

Превод: *Рат у Урошевцу против српске окупације 1912. : саже-
так радова са научној симпозијума посвећеној 100. годишњици
независности албанске државе*

Terziu, H.

Gjenocidi serb 1912–1956 / Hysen Terziu. -- Prishtinë : Iliriku,
2005.

Превод: *Српски геноцид 1912–1956¹⁷*

Thaçi, U.

Masakra në burgun e Dubravës : (skenaret e masakrës) / Ukë Thaçi;
përkthyes në gjuhën angleze Fatmir Ramadani, Ilirian Bytyçi.
-- Prishtinë : Shoqata e të Burgosurve Politikë e Kosovës, 2011.

Превод: *Масакр у затвору Дубрава : (сценарији масакра)*

Zajmi, G. et al. (ur.)

*Gjenocidi dhe aktet gjenocidiale të pushtetit Serb ndaj Shqiptarëve
nga kriza lindore e këndeј (me vështrim të veçantë mbi burimet Serbe
të fakteve) = Gjenocide and acts of genocide of Serbian regime on
Albanians since Eastern crisis hitherto (with special observation
on Serbian sources of data) : Simpozium i mbajtur në Prishtinë më
20–21 janar 1994* / këshilli Organizues i Simpoziumit Gazmend

Zajmi et al. -- Prishtinë : Akademia e Shkencave dhe e Arteve
e Kosovës, 1995.

Превод: *Геноцид и геноцидни акти српских власти над
Албанцима од Источне кризе и даље (са специјалним освртом
на српске изворе података) : симпозијум одржан у Приштини
20–21. јануара 1994.*

PRISTINA LIBRARY “PETAR BOGDANI” AS AN EXAMPLE OF THE ATTITUDE OF ALBANIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT SERBS AS OCCUPIERS IN KOSOVO AND METOHİJA

SUMMARY. By analysing the material in the Pristina’s library “Peter Bogdani” we find out the position of Albanian historiography according to the Serbian role in Kosovo and Metohija through history. Albanian historiography did not, however, observe the positive effects of Serbian rule since 1912, attributing its genocidal character over Albanians even before 1912 and after, especially, in period of last decade of this century (physical elimination, torture, forced eviction, economic, cultural and educational genocide, etc). In the first part of this research we point out the conclusions of Albanian historiography, and in the second we attached bibliography. Also, we have translated Albanian titles.

Key words: Albanian historiography; library “Peter Bogdani”; bibliography; Serbian-Albanian relations.

17 Година 1912. као почетак Првог балканског рата, а 1956. као година Призренског процеса. Наиме, те године откривена је веза албанског политичког руководства Косова и Метохије са агентима тајне службе Сигурими из Албаније са великоалбанским циљем рушења уставног система Југославије. Најбитнији албански политички руководиоци нису сносили одговорност за сопствена дела, а касније се на овај процес гледало као на акт великосрпске политике Александра Ранковића.

ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ АРХИВСКИХ ИЗДАЊА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ, 2017-2021.

Сажетак: Циљ овог рада је употпуњавање постојеће библиографије архивских издања Историјског архива Пожаревац (1948 - 2016), чиме се ствара свеукупна слика о издавачкој делатности Историјског архива Пожаревац, од његовог оснивања као Архивског средишта 24. априла 1948. године до данашњих дана.² Прилог за библиографију који је пред уваженим читаоцима садржи попис тридесет и четири (34) архивска издања Историјског архива Пожаревац, објављених у оквиру постојећих едиција Архива³ - *Посебна издања, Зборници докумената, Изложбени каталози, Зборници научних радова, Научноинформативна средства о архивској грађи, Електронска издања и виртуелне изложбе, Културна баштина* и часопис *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, у периоду од јануара 2017. до 31. децембра 2021. године.

Кључне речи: Историјски архив Пожаревац, издавачка делатност, библиографија архивских издања, едиције Архива, 2017-2021. година.

Овој библиографији архивских издања Историјског архива Пожаревац претходила су два рада са истом тематиком.⁴ Циљ овог рада је употпуњавање постојеће библиографије архивских издања Историјског архива Пожаревац (1948 - 2016), чиме се ствара свеукупна слика о богатој издавачкој делатности Историјског архива Пожаревац, од његовог оснивања као Архивског средишта 24. априла 1948. године до данашњих дана.

Историјски архив Пожаревац је угледан реализатор научних и стручних пројеката и издавач научне и стручне литературе из области сопствене програмске оријентације, у којој преовлађују издања монографског карактера, изложбени каталози и зборници приређене архивске грађе.

Публиковањем архивске културне баштине пропагира се значај и развија одговарајући однос према овој врсти културних добара, као и према Архиву као институцији који та добра штити, чува, публикује и ствара услове за коришћење. Водећи издавачки пројекти Историјског архива Пожаревац, јесу едиције „Зборници докумената“ и „Научноинформативна средства о архивској грађи“. Према дугорочном плану и програму рада Архива, сваке године објављује се по један том у оквиру сваке ове едиције. Осим публиковања архивске грађе, Историјски архив Пожаревац објављује каталоге изложби, монографије, посебна издања, зборнике научних радова,

1 Ауторка је доктор етнологије и антропологије, архивски саветник, директорка Историјског архива Пожаревац; е-маил: jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs и info@arhivpozarevac.org.rs

2 Од оснивања Архива 1948. године до октобра 2003. објављено је 5 каталога изложби и 3 билтена; од 20. октобра 2003. до 31. децембра 2021. године објављено је 116 архивских издања;

3 Идејни творац, покретач, оснивач и први главни и одговорни уредник наведених едиција Историјског архива Пожаревац је др Јасмина Николић.

4 Прва библиографија архивских издања Историјског архива Пожаревац за период од 1948. до 2012. године, објављена је у: Јасмина Николић, *Издавачка делатност Историјског архива Пожаревац - библиографија архивских издања (1948-2012)*, часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, година I, број 1, Пожаревац, 2012, 197-201; затим, библиографија архивских издања је допуњена прилогом за период од јануара 2012. до децембра 2016. године – објављено у: Јасмина Николић, *Прилог за библиографију архивских издања Историјског архива Пожаревац, 2012-2016*, часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, година V, број 5, Пожаревац, 2016, 215-219;

студије, електронске публикације и виртуелне изложбе, часопис „Записи“, као и разгледнице, фотографије, писма, плакате... у оквиру едиције „Културна баштина“.

Када се обавештенији читалац данас сусретне са мноштвом публикација које је издао Историјски архив Пожаревац, тешко је отети се утиску да би наша знања, без тих књига о Пожаревцу, Браничевском крају и Србији, из многих области живота, била више него оскудна. Захваљујући издавачкој делатности пожаревачког Архива, попуњене су празнине у широком временском распону, из политичке, друштвене, привредне, у ширем смислу схваћене културне и војне историје. Дат је не само велики допринос неговању историје, већ и заштити и коришћењу архивског / културног наслеђа, промоцији архивске грађе као културног добра и унапређења архивске струке, али и подстицај за проучавање историје Србије, Браничевског и Пожаревачког краја.

У периоду који нас овде интересује, обogaћена је издавачка делатност Историјског архива Пожаревац објављивањем тридесет и четири (34) архивских издања у седам едиција – публиковане су три монографије, пет аналитичка инвентара са регистрима као научноинформативна средства о архивској грађи фонда *Начелство Среза Звишкoј Кучево 1839-1918*, шест изложбених каталога, шест зборника докумената – приређене архивске грађе, четири електронска издања / виртуелне изложбе, пет годишњака часописа „Записи“ и пет сетова архивских фотографија и докумената.

Библиографија архивских издања 2017-2021.

Едиција „Посебна издања“ (2004 -)

1. **Учитељска школа „Вељко Дугошевић“ Пожаревац – Летопис школе 1947-1974**, (приредила: Слободанка Цветковић), књига 14, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
2. **Освајање сфере јавног живота – улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем 19. и почетком 20. века**, (ауторка: др Драгана Милорадовић), књига 15, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
3. **Казнено-поправни заводи у Србији – пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945 – књига друга**, (Група аутора), књига 16, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Криминалистичко-полицијским универзитетом Београд, Пожаревац, 2020.

Едиција „Изложбени каталози“ (2003 -)

1. **Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа**, (аутори: Исидора Стојановић, др Јасмина Николић и Снежана Лазих), каталог 23, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Историјским архивом Београда, Пожаревац, 2017.
2. **Занатство Округа Пожаревачког 1850-1950**, (аутори: др Драгана Милорадовић и Јасмина Живковић, мсп), каталог 24, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
3. **Основно школство у Пожаревцу 1815-1882**, (ауторка: Наташа Милошевић Дулић), каталог 25, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
4. **Историјски архив Пожаревац своме Граду и Отаџбини – РЕТРОСПЕКТИВА – изложбе и издања 2003-2018**, (ауторке: др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић), каталог 26, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018.
5. **Мода у Пожаревцу 1880-1929 – сусрет Истока и Запада**, (ауторка: др Драгана Милорадовић), каталог 27, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
6. **Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945**, (аутори: др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић, др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић), каталог 28, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2020.

Едиција „Зборници докумената“ (2011 -)

1. **Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ Пожаревачки 1941-1942. година – том I**, (приредиле: др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић), зборник 4, Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Пожаревац - Београд, 2018.
2. **Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ Пожаревачки 1943-1944. година – том II**, (приредиле: др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић), зборник 5, Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Пожаревац - Београд, 2019.
3. **Деловање народноослободилачких јединица на територији Србије и Пожаревачког округа у Другом светском рату – одабрана документа** (поводом 75 година од победе над фашизмом у Другом светском рату), приредиле: др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић, зборник 6, Историјски архив Пожаревац и Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Пожаревац, 2020.

4. **Пожаревачки протопрезвитерат 1836-1888.** (поводом обележавања десет година протоколарне сарадње Историјског архива Пожаревац и Епархије браничевске СПЦ), приредила: Наташа Милошевић Дулић, зборник 7, Историјски архив Пожаревац у сарадњи са Епархијом браничевском СПЦ, Пожаревац, 2020.
5. **Записници са седница Комисије за утврђивање ратне добити Окружног народног одбора Пожаревац 1944-1947.** (приредила: др Јасмина Живковић), зборник 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2020.
6. **Павле Богдановић Душманић – одабрана документа,** (приредиле: Наташа Милошевић Дулић и др Драгана Милорадовић), зборник 9, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2021.

Едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“ (2009 -)

1. **Начелство среза Звишког Кучево 1839-1918, Аналитички инвентар 3 (1850-1855),** (приредили: Милан Станковић, мср. и Петар Винкић), свеска 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
2. **Начелство среза Звишког Кучево 1839-1918 – Аналитички инвентар 4 (1855-1858),** (приредио: Милан Станковић, мср), свеска 9, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018.
3. **Начелство среза Звишког Кучево 1839-1918 – Аналитички инвентар 5 (1859-1860),** (приредио: Милан Станковић, мср), свеска 10, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
4. **Начелство среза Звишког Кучево 1839-1918 – Аналитички инвентар 6 (1861-1863),** (приредио: Милан Станковић, мср), свеска 11, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2020.
5. **Начелство среза Звишког Кучево 1839-1918 – Аналитички инвентар 7 (1863-1864),** (приредио: Милан Станковић, мср), свеска 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2021.

Едиција „Електронска издања и виртуелне изложбе“ (2007 -)

1. **Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа,** (аутор е-издања: мр Драган Шалер), е-издање 15, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
2. **Занатство Округа Пожаревачког 1850-1950.** (аутор е-издања: мр Драган Шалер), е-издање 16, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.

3. **Основно школство у Пожаревцу 1815-1882.** (аутор е-издања: мр Драган Шалер), е-издање 17, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
4. **Фудбалски клуб „Млади радник“ Пожаревац** (аутор е-издања: мр Драган Шалер), е-издање 18, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2021.

Часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ (2012 -)

1. Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац (главни и одговорни уредник др Јасмина Николић), Година VI / број 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
2. Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац (главни и одговорни уредник др Јасмина Николић), Година VII / број 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018.
3. Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац (главни и одговорни уредник др Јасмина Николић), Година VIII / број 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.
4. Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац (главни и одговорни уредник др Јасмина Николић), Година IX / број 9, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2020.
5. Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац (главни и одговорни уредник др Јасмина Николић), Година X / број 10, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2021.

Едиција „Културна баштина“ (2004 -)

1. **Стопедесет година Казнено-поправног завода Забела у Пожаревцу 1865-2015,** сет архивских фотографија / разгледница 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
2. **Дан отворених врата архива – Путујте са нама кроз време – ми чувамо историју,** сет архивских фотографија / разгледница 14 (српски/енглески), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
3. **Занатство Округа Пожаревачког,** сет архивских фотографија / разгледница 15 (српски/енглески), Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
4. **Основно школство у Пожаревцу 1815-1882 – у част 285 година основног школства у Пожаревцу,** сет архивских фотографија / разгледница 16, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.
5. **Путујте са нама кроз време – ми чувамо историју – 70 година са Вама,** сет архивских фотографија / разгледница са календаром 17, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018.

Резиме

Вишегодишњи рад Историјског архива Пожаревац на прикупљању и обради архивске грађе резултирао је публиковањем значајне грађе за српску и завичајну историју, традицију и културу. Објављивањем архивске грађе омогућена је првенствено заштита оригиналних докумената, пружена могућност приближавања архивске грађе и другим читаоцима, а не само научним радницима и истраживачима, подстакнут је интерес за коришћење архивске грађе у научне, публицистичке, књижевне и друге сврхе, пропагиран је значај и развијен одговарајући однос према архивској грађи и Архиву као институцији који ту грађу чува, штити, обрађује, публикује и ствара друге услове за коришћење.

Историјски архив Пожаревац је угледан реализатор научних и стручних пројеката и издавач научне и стручне литературе из области сопствене програмске орјентације, у којој преовлађују издања монографског карактера, изложбени каталози и зборници приређене архивске грађе.

Сопствена издавачка и изложбена делатност, развијана у периоду од 2004. године до данашњих дана, омогућила је Историјском архиву Пожаревац да у великој мери прошири свој рад на поље музеја, библиотеке и издавачке куће, што је донело отварање према јавности и створило широку лепезу корисника архивске грађе, посетилаца изложби и промоција књига, чиме се Историјски архив Пожаревац на најбољи начин, као један од водећих архива на пољу издавачке и изложбене делатности, афирмисао као установа културе не само у Србији, већ и ван ње.

The addendum to The Historical Archive of Požarevac publication bibliography 2017-2021

The aim of this work is further completion of the existing bibliography of the Historical Archive of Požarevac (1948 - 2016) in order to make an overall picture of the Archive publication work from its foundation as an Archive centre, on 24th April 1948, till today. The readers can enjoy in 34 Historical Archive of Požarevac publications in this addendum. They were published in the special edition of the Archive: *Special editions, Document collections, Scientific work collections, Scientific and informative tools on archival data, Electronic publication and virtual exhibitions, Cultural heritage and magazine Zapisi-The Historical Archive of Požarevac Yearbook*, in the period from January 2017 till December 2021.

The Historical Archive of Požarevac has continuously been collecting and processing archival material for many years. As a result, there came the publishing of material which is vital for Serbian and native history, tradition and culture. This publishing primarily enabled protection of the original documents and the archive data is now accessible not only to scientific workers and researchers but to other readers as well. The interest to use archival material for scientific, literature and other purposes is encouraged but also the importance and treatment of the archive data and the Archive, the institution, the keeper, processor and obtainer of the archive material. The Historical Archive of Požarevac is a distinguished realizator of scientific and archival projects, as well as the publisher of scientific and archival literature. The monographbooks, exhibition catalogues and archival yearbooks prevail as published works of the Archive. The archive's publishing and exhibition work, developed from 2004 till today, has enabled the Historical Archive of Požarevac to broaden their field of museum work to greater extent. This all resulted in creating a wide range of archive material users, exhibition visitors, book promotions. Thus, the Historical Archive of Požarevac has established itself among the leading archives in the field of publishing and exhibition, as an institution of culture, in Serbia and abroad.

Key words: The Historical Archive of Požarevac, publishing, archive publication bibliography, Archive edition years 2017-2021.

Стручни рад.

ПРИЛОГ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ РАДОВА ОБЈАВЉЕНИХ У ЧАСОПИСУ “ЗАПИСИ – ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ“, 2017-2020.

Сажетак: У раду је дата ретроспектива рада и резултата часописа *Записи*, кроз библиографију чланака који су у њему објављени у периоду 2017-2020. година, заједно са објашњењима уз сваки рад. Овај чланак је наставак библиографије објављене у часопису *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* број 6 из 2017. године. За девет година колико часопис постоји, велики број научних радника, архивиста, историчара, етнолога, библиотекара, археолога, правника, и др. како из Србије, тако и из иностранства, узео је учешће у раду овог часописа и тиме допринео јачању и унапређивању своје струке. Кроз девет бројева, колико је до сада објављено, заступљен је 141 аутор из десет држава. Објављена су укупно 293 рада.

Кључне речи: Историјски архив Пожаревац, часописи, архиви, култура, историја, музеји, библиотеке.

Публиковање радова у међународним часописима јесте начин научне комуникације којим научни резултат постаје видљив и доступан јавности. Часописи су важни чиниоци у дељењу информација у овом времену и погодан су медиј за презентацију и афирмацију завичајне и историје уопште, традиције и културне баштине.

Поводом излагања десетог броја часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, припремљена је библиографија радова који су објављени у бројевима 6, 7, 8, и 9, као наставак библиографије радова објављених у првих 5 бројева часописа, а која је публикована у часопису *Записи* број 6.

¹ Ауторка је архивист у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

Идеја о покретању новог научног часописа јавила се 2012. године. Часопис националног значаја *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* покренут је одлуком директора Историјског архива Пожаревац мр Јасмине Николић 20. фебруара 2012. године. Овом одлуком су утврђена права и обавезе главног и одговорног уредника, уредника, као и редакције часописа из редова запослених у Историјском архиву Пожаревац. Након доношења одлуке о покретању часописа, даља разрада идеје и реализација поверена је првобитно петочланом тиму, кога су сачињавали директорка Историјског архива Пожаревац мр / др Јасмина Николић, главни и одговорни уредник и чланови колектива Историјског архива Пожаревац Драгана Милорадовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић и Наташа Милошевић Дулић, као чланови редакције. Намера је била да часопис буде отворен за најшири спектар истраживања из области архивистике, историје, како националне, тако и локалне, библиотекарства, историје уметности, историје књижевности, историје права, етнологије, антропологије. Издавач часописа је Историјски архив Пожаревац. Главни и одговорни уредник је др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац. Публиковање часописа омогућио је Град Пожаревац, који је препознао значај који може да има часопис ове врсте. Часопис је за релативно кратко време наишао на одличан пријем код стручне и шире јавности. Током периода постојања и редовног излагања часописа, подигнута је свест средине о значају и улози архива као институција и архивске грађе као културног добра, дат је допринос неговању националне, регионалне и градске културне традиције, као и допринос већој препознатљивости идентитета града, државе и

региона.² Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије је часопису *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, од 2015. године, доделило категорију М 53 - Национални научни часопис,³ а од 2018. године категорију М 52 – часопис националног значаја, што је од велике важности за евалуацију рада стручних и научних радника, који су и аутори прилога.

До сада су у часопису *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* своје радове објављивали историчари, архивисти, библиотекари и други научни и културни посленици из Србије, Словеније, Италије, Руске Федерације, Грчке, Републике Српске, Бугарске, Босне и Херцеговине, Хрватске, Црне Горе и Македоније. Часопис обрађује теме из архивистике, културологије, етнологије, антропологије, информатике, методологије, библиотекарства, историографије (локалне историје, историје српске православне цркве, војне историје, историје књижевности, историје књига и библиотека, историје ваздухопловства у Србији, Првог светског рата, Другог светског рата, друштвене историје, историје просвете, историје права). Такође, часопис објављује прилоге из рада архива и других институција у земљи и иностранству, приказе са међународних скупова и конференција, изложби, прилоге о новообјављеним публикацијама. Садржи шест тематских целина: Архивистика, Историографија, Из рада архива, Међународна архивска и културна сарадња, Расправе и прикази и Библиографија. Сви текстови су објављивани на писму језика на којим су их аутори написали, тако да је равноправно заступљена и ћирилица и латиница. Текстови у часопису писани су на језицима бивших југословенских република (српском, хрватском, босанском, македонском, црногорском, словеначком), затим на енглеском, италијанском, руском и бугарском језику. На крају сваког броја, стоје упутства сарадницима са правилима за навођење на ћирилицу, латиницу и на енглеском језику. Сви стручни и научни радови који су објављени у часопису су рецензирани⁴, редакцијски уређени, са додељеним међународним стандардним УДК бројем⁵. Сви до сада објављени бројеви

² <https://arhivpozarevac.org.rs/Index.html>

³ Категоризација домаћих научних часописа за хуманистичке науке - историја, археологија и етнологија.

⁴ Акт о уређивању научних часописа налази се у оквиру члана 23. става 2. и члана 24. става 2. Закона о државној управи („Службени гласник Републике Србије“, бр 79/05)

⁵ УДК број часописа (УДК - Универзална децимална класификација) означава област и научне дисциплине којима се бави часопис, а у

часописа могу се пронаћи и у електронском облику на сајту www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/casopisZapisi.

Овом приликом напомињемо да су у часопису *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* - број 7 публиковани радови који су представљени на међународној научној конференцији „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“. Наиме, у години обележавања 70 година постојања и рада, и седам година националног научног часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, Историјски архив Пожаревац је под покровитељством Града Пожареваца, 13. и 14. јуна 2018. године организовао међународну научну конференцију „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“. Ова Конференција је окупила велики број стручњака, представника архива из Србије и иностранства. За ову конференцију своје радове је послало 35 научних посленика из Србије, Словеније, Македоније, Босне и Херцеговине, Хрватске, Руске Федерације и Црне Горе. Међународна научна конференција је организована са циљем спровођења тежњи на унапређењу сарадње на пољу архивске науке и струке и научно-истраживачког рада, као и сарадње између архивских институција и самих научних и културних посленика.

Поводом десете годишњице излажења часописа *Записи*, урађена је библиографија чланака из 6, 7, 8 и 9. броја, као наставак библиографије радова из првих 5 бројева, објављене у часопису *Записи* број 6 из 2017. године, а са циљем да се уради ретроспектива и анализа свега оног што је до сада објављено.

Библиографија чланака часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* у периоду до 2017. до 2020. године:

ЛИСТА АУТОРА И ЧЛАНАКА, ЧАСОПИС „ЗАПИСИ“ 6/2017.

172. НИКОЛИЋ, Јасмина: Уз шести број / Јасмина Николић

У: Записи. - год. VI, бр. 6 (2017), стр. 7-12.

У тексту директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић описује досадашњи рад часописа и обраћа се читаоцима, колегама и сарадницима, са позивом

случају аналитичке обраде часописа, сваког појединачног чланка у часопису. УДК број додељује Народна библиотека Србије.

на сарадњу. Дат је преглед 6. броја часописа *Записи*. Текст је на ћириличном писму (стр. 7-8).

Исти текст је поновљен на латиничном писму (стр. 9-10) пружајући доступност већем броју читалаца.

Уводни чланак је преведен и на енглески језик (стр. 11-12). Његовим преводом је учињено да буде доступан још већем броју читалаца.

173. ЖИВКОВИЋ, Јасмина: Проблематика архивске грађе медицинске провенијенције код стваралаца у Браничевском округу/Јасмина Живковић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 13-19.

У раду се обрађује стање заштите архивске грађе и регистратурског материјала медицинских регистратура на територији Браничевског округа, које су у надлежности Историјског архива Пожаревац као установе заштите.

174. МИЛОРАДОВИЋ, Драгана: Изложбена делатност архива – искуства Историјског архива Пожаревац/Драгана Милорадовић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 35-54.

У раду је дат пресек активности и резултата изложбене делатности Историјског архива Пожаревац у периоду 2012-2017. година. Преглед је дат хронолошки по годинама, при чему је за сваку изложбену поставку наведен датум и време отварања изложбе, време трајања поставке и број посетилаца, као и пратећи асесоар-маркетиншки материјал који је пратио изложбену поставку.

175. ХЕЋБЕЛИ, Живана; КЕРЕКОВИЋ, Божидар: Државни архив у Загребу, 1907-2017. /Хећбели Живана, Керековић Божидар

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 55-66.

У раду се хронолошки и дескриптивно обрађује деловање Државног архива у Загребу кроз 110 година постојања, с посебним нагласком на раздобље од 1945. до 1960. године, у коме је Архив утемељен као модерна архивска установа.

176. ЂОРЂЕВИЋ, Миљана: Изазови и специфичности културно-просветне делатности / Миљана Ђорђевић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 67-70.

У раду је дат преглед културно-просветне делатности Историјског архива Ниш од оснивања Архива 1948. године.

177. АНДРУН, Марко: Развој парламентарног имунитета неодговорности кроз историју српске уставности/ Марко Андрун

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 73-79.

У првом делу чланка, аутор је објаснио узроке и суштину настанка и развоја парламентарног имунитета неодговорности у средњовековној Енглеској, САД и Француској, које су утицале на његов каснији настанак на подручју српске уставности. У другом делу чланка, аутор је анализирао прогресивни пут еволутивног развоја имунитета неодговорности народних посланика током историје српске уставности.

178. ДРАГОЈЕВИЋ, Предраг; МАРАШ ДРАГОЈЕВИЋ, Снежана: Из архиве обичне српске породице: сто година једне фотографије / Предраг Драгојевић, Снежана Мараш Драгојевић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 80-84.

Рад се бави једном фотографијом из 1917. године и накнадно писаном биографијом портретисанога која је делимично објашњава. Фотографија се описује по слојевима, почев од материјалног, преко предметног до стилског и значењског слоја. При томе се сагледава у одговарајућим контекстима и проверава датовање, оригиналност и вредност.

179. VUKOTIĆ, Vukota: TRAGOM DOKUMENATA - O učešću Crnogoraca u Srpskoj revoluciji 1848/49 godine / Vukota Vukotić

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 85-93.

Рад указује на један део догађаја и неколико личности које су оставиле траг у ратним дешавањима у Јужној Угарској током трајања Српске револуције. У раду је описана и политика тадашње Црне Горе према тим догађајима и уопште према Аустрији.

180. VOGIATZIS, Dimitris: Armed conflict and military technology in Greece (1864-1949)/ Dimitris Vogiatzis

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 94-112.

У раду се даје преглед оружаних сукоба и војне технологије у Грчкој у периоду 1864-1949. година. Рад је на енглеском језику.

181. ЂОКИЋ, Небојша; РАДОВАНОВИЋ, Радован: Стварање Ваздухопловства Краљевине СХС и формирање ратне доктрине / Небојша Ђокић, Радован Радовановић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.113-126.

У раду је дато стварање ваздухопловства Краљевине СХС и формирање доктрине његове употребе. Посебна пажња је посвећена развоју формације у том првом периоду. Укратко су обрађене и све постојеће ваздухопловне доктрине које су тада постојале у свету.

182. МИЛАДИНОВИЋ, Предраг: Ваздухопловство Војске Краљевине СХС у гушењу Арнаутске побуне и у борбама на албанском граничном фронту 1920/Предраг Миладиновић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.127-133.

Рад указује на учешће ваздухопловства Војске Краљевине СХС у гушењу Арнаутске побуне и у борбама на албанском граничном фронту 1920. године. У неколико месеци крајем 1920. године југословенско ваздухопловство је учествовало у гашењу ове побуне са новоформираним ратним ескадрилама.

183. ПЕТРОВИЋ, Огњан: Авио-такси Де Хевиленд Фокс Мот / Огњан Петровић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.134-149.

У раду је описано стварање, израда и употреба британског лаког транспортног авиона типа Фокс Мот са посебним нагласком на коришћење у Краљевини Југославији од 1932. до 1941. године.

184. ОГЊЕВИЋ, Александар: 31. ваздухопловна група 2. ловачког пука ваздухопловства војске Краљевине Југославије у Априлском рату 1941. године / Александар Огњевећ

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.150-168.

Рад се бави 31. ВГ, која је уочи самог почетка рата издвојена из састава 6. ЛП и деташирана у састав 2. ЛП. Њена ратна прича је трајала само три дана. У раду је дат преглед активности ове ваздухопловне групе од 6. до 15. априла 1941. године.

185. ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка: Истраживање неочекиваног – Списак осуђеника осуђених за време окупације у Пожаревачком казненом заводу (1941-1944) / Слободанка Цветковић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.169-185.

Предмет овог рада је препис списка осуђеника осуђених за време окупације у Пожаревачком казненом заводу. Списак је сачињен по захтеву Војног суда области централне Србије Пожаревац и чине га три документа и списак осуђеника у облику табеле.

186. МИНИЋ, Рената; ГЛИШИЋ ЖИВАНОВИЋ Драгана: Билтен Књижничар / Рената Минић, Драгана Глишић Живановић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.186-200.

Рад доноси библиографију свих чланака објављених у билтену Књижничар, који је штампан у периоду од 1952. до 1958. године, тромесечно у свескама од једног табака и бавио се питањима везаним за библиотекарску струку. Поменути часопис појавио се педесетих година прошлог века, када је библиотекарство, као наука, тек било у зачетку у старој Југославији, а био је посвећен унапређивању рада библиотекара.

187. МИНИЋ, Рената; СТОКИЋ, Миланка; ВУКСАНОВИЋ, Невена: Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац – библиографија радова и аутора / Рената Минић, Миланка Стокић, Невена Вуксановић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.201-225.

Овим радом је урађена ретроспектива досадашњег рада и резултата часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац* кроз библиографију чланака који су у њему објављени, заједно са објашњењима уз сваки рад.

188. ЖИВКОВИЋ, Јасмина: Школа архивистике – заштита архивске грађе установа културе у Браничевском округу / Јасмина Живковић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.229-232.

Чланак је о семинару Историјског архива Пожаревац под називом „Школа архивистике – заштита архивске грађе установа културе у Браничевском округу“ одржаном у сали за конференције Центра за културу у Пожаревцу 2. марта 2017. године. Семинару су присуствовали секретари установа културе, одговорна лица у писарницама, али и друга лица која су непосредно ангажована на пословима архивирања код ових регистратура. Текст даје увид у тематске целине семинара.

189. СТЕПАНОВИЋ, Мирјана: Животи оковани зидинама и бодљикавом жицом-Свечаност отварања изложбе „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казног завода 1853-1918“ / Мирјана Степановић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.233-239.

Чланак доноси програм свечаности отварања изложбе „Казнено-поправни заводи у Србији – пример Пожаревачког казног завода 1853-1918“, која је била постављена у Галерији савремене уметности у Пожаревцу и свечано отворена 23. марта 2017. године. Чланак доноси говоре са свечаности отварања изложбе, и то доц. др Иване Крстић Мистрицеловић, која се посетиоцима обратила у име тима сарадника са Криминалистичко-полицијске академије у Београду, Јасмине Живковић, мср, која се обратила у име аутора из Историјског архива Пожаревац и др Јасмине Николић, директорке Историјског архива Пожаревац.

190. НИКОЛИЋ, Јасмина: Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казног завода 1853-1918 – програм свечаности представљања монографије и изложбе / Јасмина Николић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр. 240-245.

У чланку је дат програм свечаности представљања монографије и изложбе „Казнено-поправни заводи у Србији

- пример Пожаревачког казног завода 1853-1918“, која је одржана у амфитеатру Арчибалд Рајс на Криминалистичко-полицијској академији у Београду, 19. маја 2017. године, са говорима учесника ове свечаности и то: доц. др Иване Крстић Мистрицеловић, проф. др Александра Бошковића, директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, проф. др Тање Кесић и проф. др Радомира Зекавице.

191. ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка: Дан отворених врата Архива 2017, Пожаревац, 9. јун 2017./ Слободанка Цветковић
У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.246-249.

Текст говори о манифестацији „Дан отворених врата архива 2017“ Историјског архива Пожаревац, организованој по пети пут, а поводом обележавања Међународног дана архива. Манифестација је организована под слоганом „Путујте са нама кроз време - ми чувамо историју“. Као и претходних година, акценат је стављен на комуникацију са најмлађима, тако да су посетиоци депоа Историјског архива Пожаревац била деца од предшколског до средњошколског узраста.

192.МАРИНКОВИЋ, Дарко: Посета делегације Војног архива Меморијалном центру „Јад Вашем“ у Јерусалиму/ Дарко Маринковић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.253-256.

Текст говори о посети представника Војног архива као делегације Министарства одбране Републике Србије Меморијалном центру за жртве и хероје Холокауста „Јад Вашем“ у Јерусалиму, новембра 2014. године, у склопу наставка вишегодишње сарадње, а у циљу усаглашавања детаља у вези са потписивањем Споразума о сарадњи ове две институције.

193.МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ, Наташа: Međunarodno savetovanje “Tehnički in vsebinski problem klasičnega in elektronskega arhiviranja”/ Nataša Milošević Dulić

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.257-259.

Tekst je posvećen Međunarodnom savetovanju “Tehnički in vsebinski problem klasičnega in elektronskega arhiviranja”, koje je održano u Radencima u Sloveniji, u periodu od 5. do 7. aprila 2017. godine. Tema savetovanja je bila “Digitalno i digitalizovano: arhivska građa juče, danas i sutra”.

194.ВИГЊЕВИЋ, Зоран: Учешће представника Војног архива Министарства одбране Републике Србије на „Међународном округлом столу за руске и европске архиве“, у Москви, од 13. до 14. јуна 2017. године/Зоран Вигњевић
У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.260-263.

Текст је посвећен учешћу представника Војног архива Министарства одбране Републике Србије на „Међународном округлом столу за руске и европске архиве“, које је у организацији Регионалне делегације Међународног комитета Црвеног крста за Русију, Белорусију и Молдавију одржано у Москви у периоду од 13. до 14. јуна 2017. године. Тема округлог стола била је архивска грађа која се тиче ратних заробљеника из Првог светског рата и повратника, проблеми чувања докумената, организација доступности и заштита предметне грађе, конзервација, заштита личних података и правни основ заштите личних података, доступност грађе за истраживаче и друштво и прављење јединствене базе података ратних заробљеника из периода Првог светског рата.

195.ЈАКШИЋ, Дејан: Зоран Кнежев, Нови Сад: приче из прошлости, Нови Сад, стр. 484./Дејан Јакшић
У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.267-269.

Текст је приказ књиге „Нови Сад: приче из прошлости“, аутора Зорана Кнежева, истраживача завичајне прошлости Новог Сада. Књига представља скуп његових текстова о прошлости новосадске урбане заједнице, писаних углавном за потребе веб-публицистике.

196.JANJETOVIĆ, Zoran: Srbija i Požarevac u Drugom svetskom ratu 1941-1944 – okupaciona uprava, izbeglice i prosveta, Požarevac (Istorijski arhiv Požarevac) 2015, 271 str./Zoran Janjetović

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.270-272

Tekst je prikaz monografije: “Srbija i Požarevac u Drugom svetskom ratu 1941-1944 – okupaciona uprava, izbeglice i prosveta” u izdanju Istorijskog arhiva Požarevac. Reč je o monografiji tri autorke koje obrađuju tri delimično odvojene teme koje se međusobno dopunjuju i na osnovu obimne arhivske građe i relevantne literature svestrano oslikavaju situaciju u okupiranoj Srbiji.

197.КЕСИЋ, Тања: Приказ монографије „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казног завода 1853-1918“/Тања Кесић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.273-275

Аутор текста даје приказ монографије „Казнено-поправни заводи у Србији - пример Пожаревачког казног завода 1853-1918 – књига прва“, у издању Историјског архива Пожаревац, аутора доц. др Иване Крстић Мистрицеловић, Јасмине Живковић, мср, Невенке Кнежевић Лукић, др Драгане Милорадовић, проф. др Радомира Зекавице и проф. др Радована Радовановића. Ова монографија свеобухватно

сагледава настанак и функционисање Казнено-поправног завода у Пожаревцу, успостављање казнене евиденције и осуђеничке статистике, почетке правног уређивања поступања према осуђеницама, као и развој казнене политике у Србији.

198. ТОДОРОВИЋ БИЛИЋ, Маријана: Народна скупштина Републике Српске (1991-2016) у Пожаревцу/Тодоровић Билић Маријана

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.276-279

У тексту је дат приказ гостовања изложбе Архива Републике Српске под називом: „Народна скупштина Републике Српске (1991-2016)“ у Пожаревцу у периоду од 24. априла до 4. маја 2017. године. Гостовање ове изложбе било је приређено поводом дана Историјског архива Пожареваца.

199. МИТИЋ, Горан: Скрајнута ремек-дела: Молба Тенгиза Абуладзеа откуцаји тишине или душини вечити захтеви/Горан Митић

У: Записи. - Год. VI, бр. 6 (2017), стр.280-283

Аутор у раду доноси критику грузијског филма, са посебним акцентом на филм *Молба*, који је заснован на мотивима из поезије изворног грузијског писца Важе Пшавеле.

ЛИСТА АУТОРА И ЧЛОНАКА, ЧАСОПИС „ЗАПИСИ“ 7/2018.

200. НИКОЛИЋ, Јасмина: Уз седми број 7/Јасмина Николић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 7-12

У тексту је директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић дала кратак осврт на одржану дводневну међународну научну конференцију „Архиви у трећем миленијуму - вечна исходишта историје“, коју је организовао Историјски архив Пожаревац, у оквиру обележавања своје седамдесетогодишњице рада и седмогодишњице постојања националног часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожареваца*, а затим је дала преглед 7. броја часописа *Записи*. Текст је на ћириличном писму (стр. 7-8).

Исти текст је поновљен на латиничном писму (стр. 9-10) пружајући доступност већем броју читалаца.

Уводни чланак је преведен и на енглески језик (стр. 11-12). Његовим преводом је учињено да буде доступан још већем броју читалаца.

201. LARIN Mikhail, SUROVTSEVA, Natalia: Normative and legal support for the application of electronic records in the Russian Federation/ Mikhail Larin, Natalia Surovtseva

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 13-22

Tema rada je normativno-pravna podrška primeni elektronskih zapisa u Ruskoj Federaciji. Tekst je na engleskom jeziku.

202. KLASINC, Peter Pavel: Arhivska znanost/»PER ASPERA AD ASTRAM« /skozi trnje do zvezd/ Peter Pavel Klasinc

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 23-27

Teks govori o razvoju studijskih programa: arhivistike - 1. stepen, arhivistike i dokumentologije - 2. stepen i arhivskih nauka - 3. stepen, na Alma Mater Europea - Evropskom centru Maribor. Tekst je na slovenačkom jeziku.

203. LEMIĆ, Vlatka: Arhivi i ljudi u digitalnom svijetu - interakcija, komplementarnost i sinergija/ Vlatka Lemić

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 28-36

У раду су приказана досадашња искуства и могућности на подручју информацијске инфраструктуре и културних садржаја на примеру савремених digitalnih portala, као што су *APE, Mapire* и платформе ICARUS-a.

204. ДИМИТРИЈЕВИЋ, Јована: Изазови у заштити културних добара/ Јована Димитријевић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 37-44

Текст говори о заштити културних добара и изазовима у овој области, од којих су највећи културни вандализам и крађа културних добара, ванредне ситуације, непостојање јединствене правне дефиниције појма културне баштине, као ширег аспекта културних добара и неизграђена свест о важности ове тематике за националну безбедност државе.

205. HEDBELI, Živana: Sanjaju li androidi električne ovce?/ Živana Hedbeli

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 45-53

Rad se bavi sređivanjem arhivske građe nastale radom Državnog arhiva u Zagrebu, od 1945. godine i nadalje.

206. ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка: Евиденције о архивској грађи у архиву - проблематика

вођења и ажурирања/ Слободанка Цветковић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 54-63

У чланку се сагледава проблематика евидентирања архивске грађе у архивској служби Србије, са посебним освртом на садашње стање. У раду се даје и преглед прописа који се односи на евиденције о архивској грађи које се воде у архиву од Другог светског рата до данас.

207. ВУКОТИЋ, Вукота: Издавачка дјелатност архива и процес објављивања архивске грађе/ Вукота Вукотић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 64-67

Рад се бави издавачком делатношћу у архивима. У том смислу препознате су две парадигме, стара и нова, које се у раду анализирају. Такође, рад описује положај архива и архивске струке у издавачкој делатности, као и однос науке и архивистике у процесу публиковања архивског материјала.

208. ПАВЛОВИЋ, Бојана: Архивирање аудио-визуелног садржаја: обрада и заштита документарних филмова у Србији/ Бојана Павловић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 68-73

Текст даје одговор на питања која третирају начине, методе и праксе архивирања филмске грађе, са посебним освртом на рад институција као што су Програмски архив телевизије Београд, Филмске новости Београд и Југословенска кинотека.

209. СЕРХАТЛИЋ АГАРЕВИЋ, Мерима; КЛЕПИЋ, Саша: Меша Селимовић у босанскохерцеговачком филмском стваралаштву – из грађе Архива Босне и Херцеговине/ Мерима Серхатлић Агаревић, Саша Клепић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 74-80

У раду се говори о мање познатој улози књижевника Меше Селимовића у стварању босанскохерцеговачког филма. Даје се осврт на његов рад у улози уметничког директора Босна филма, као и његово виђење историјских чињеница по којима су снимљени одређени филмови.

210. ГОГИЋ, Јована: Књиге у фондовима Архива Српске православне цркве, њихова структура и значај/ Јована Гогич

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 81-86

У раду чији је истраживачки фокус усмерен на проучавање структуре и значаја књига које се чувају у Архиву Српске православне цркве на самом почетку разматрају се захтеви који се постављају архивистима и аспекти одлучивања приликом обраде архивске грађе. Описан је начин на који се приступило обради књига у Архиву Српске православне цркве и наведени су закључци до којих се дошло.

211. ПИЛИПОВИЋ, Радован: „СИНЂЕЛИЈА“ као врста документа старе црквене администрације/ Радован Пилиповић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 87-93

У раду се говори о врсти докумената у црквеној администрацији која се зову „синђелија“ и која је била присутна на територији српских црквених области: Пећке патријаршије (18. век) и Карловачке митрополије (18-19 век).

212. ЖИВКОВИЋ, Јасмина: Архивска грађа у приватном власништву и њена заштита у Историјском архиву Пожаревац/ Јасмина Живковић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 94-105

У раду се приказује однос између прокламованог и стварног, нормативних, струковних захтева и реалних постигнућа, када је у питању досадашњи начин заштите архивске грађе у приватном власништву. У раду су дати и могући правци унапређења овог сегмента рада Историјског архива Пожаревац.

213. МИНИЋ, Рената; ВУКСАНОВИЋ, Невена; МИЛОВАНОВИЋ, Марија: Интернет у служби библиотекарства/ Рената Минић, Невена Вуксановић, Марија Миловановић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 106-117

У тексту се описује како су библиотекари од Интернета направили веома корисну алатку за своју струку.

214. МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ, Наташа: Дигитализација архивске грађе - искуства Историјског архива Пожаревац/ Наташа Милошевић Дулић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 118-127

Чланак је покушај сагледавања стања у области дигитализације архивске грађе са становишта Смерница за дигитализацију културног наслеђа у Републици Србији и приказ искустава Историјског архива Пожаревац у овој области.

215. DMITRUS, Željka: Bela IV. kroz zagrebačke povelje od zlatne bule do novoga vijeka/ Željka Dmitrus

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 131-134

Zlatna Bula Bele IV je najstariji dokument kojim je utemeljen grad Zagreb. Proučavajući sve dokumente koji potvrđuju određene delove Zlatne bule mogu se ustanoviti najčešći problemi srednjovekovnog i novovekovnog Zagreba.

216. МАНОЈЛОВИЋ, Мирољуб: Кнез Милош и Пожаревац/ Мирољуб Манојловић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 135-144

Рад обрађује везе и значај Кнеза Милоша Обреновића за Пожаревац. Он га је, као његов урбаниста, учинио градом, преображавајући га од некадашње турске касаве у лепу српску варош.

217. КРЧМАР, Филип: Велики Бечкерек и Уједињена омладина српска - Поводом 150 година од доношења омладинског Устава -/ Филип Крчмар

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 145-161

Рад представља покушај да се, на основу расположивих извора, реконструише деловање омладине у Великом Бечкереку и на тај начин обележи тачно век и по откако је у овом граду донет устав Уједињене омладине српске.

218.МИЛОРАДОВИЋ, Драгана: Антрополошко виђење жена са маргина друштва – осуђенице женског затвора у Пожаревачком казненом заводу у 19. веку/ Драгана Милорадовић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 162-174

Рад је покушај да се на основу истражене архивске грађе архивског фонда *Пожаревачки казнени завод (1853-1974)* склопи слика недогађајне историје кроз судбине осуђених жена, жртава породичног насиља или жртава трагичних судбина и наслеђа из криминогених примарних породица.

219.КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ, Ивана, РАДОЈИЧИЋ, Стефан: Скупштински избори у Пожаревачком округу у првом периоду важења Устава од 1888. године (1888-1894)/ Ивана Крстић Мистрицеловић, Стефан Радојичић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 175-187

У раду се анализирају скупштински избори у Пожаревачком округу, како ванредни, тако и редовни, вршени на основу Устава од 1888, Привременог изборног закона из 1889. и Закона о изборима народних посланика из 1890. године, као и анализа избора одржаних 1889, 1890. и у два наврата 1893. године.

220.КНЕЖЕВИЋ ЛУКИЋ, Невенка: Криминалитет у Пожаревачком округу (1905-1910)/ Невенка Кнежевић Лукић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 188-198

У раду се даје приказ кретања криминалитета у Пожаревачком округу у периоду 1905-1910. година, која је извршена према попису становништва Краљевине Србије и Пожаревачког округа.

221.ИСИЋ, Момчило: Материјално разарање основних школа у Пожаревачком округу за време Првог светског рата/ Момчило Исић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 199-207

Рад представља покушај да се, кроз материјално разарање и пустошење од стране бугарског окупатора, сагледа судбина основних школа у Пожаревачком округу за време Првог светског рата.

222.МАТИЈАШЕВИЋ, Мартин: Политички осуђеници у Забелу 1929-1931. – контекст једног времена/ Мартин Матијашевић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 208-214

У раду се анализирају правни, политички и безбедносни аспекти примене Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави и Закона о државном суду за заштиту државе у периоду Шестојануарске диктатуре 1929-1931.

године, кроз призму политичких осуђеника у Казнено-поправном заводу Пожаревац - Забела.

223.ПАПИЋ, Биљана: О занатлијама на подручју Барелића Среза пчињског Округа врањског од 1931. до 1940.г./ Биљана Папић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 215-220

Тема рада је рад Удружења занатлија за Срез пчињски, у Врању у периоду од 1931. до 1940. године.

224.МРАОВИЋ, Маријана, ВИГЊЕВИЋ, Зоран: Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској/ Маријана Мраовић, Зоран Вигњевић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 221-233

У раду су анализирани особености организације и аспекти пропаганде фашистичких и клерикалних власти НДХ, посебно у погледу оправдавања злочина над српским становништвом.

225.ВИДАНОВИЋ, Предраг: Антифашистичко деловање у Пироту до краја 1942. године/ Предраг Видановић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 234-244

У раду је обрађен антифашистички покрет у Пироту до краја 1942. године на основу архивске грађе Збирке „Пирот и околина у народноослободилачкој борби 1941-1945“ и Личног фонда „Христифора Живковића Цикана“.

226.ЂОКИЋ, Небојша, РАДОВАНОВИЋ, Радован: Набавка авиона из СССР за потребе југословенског РВ и ПВО у периоду 1962-1989. године/ Небојша Ђокић, Радован Радовановић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 245-268

У раду се најпре даје кратак преглед војне сарадње великих сила и малих држава, са акцентом на односе између Русије и Србије, а затим табеларни преглед бројног стања авиона по типовима које је СССР испоручио СФРЈ у периоду 1945-1957. година, и детаљна набавка авиона из СССР за потребе југословенског РВ и ПВО у периоду 1962-1989. године.

227.ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка: Дан отворених врата архива 2018./ Слободанка Цветковић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 271-274

Текст говори о манифестацији Историјског архива Пожаревац „Дан отворених врата архива 2018“, организованој по шести пут, а поводом обележавања Међународног дана архива. Манифестација је организована под слоганом „Путујте са нама кроз време - ми чувамо историју“ уз подсећање да је мото обележавања Међународног дана архива у 2018.

години „Архиви – управљање, памћење и баштина“. Као и претходних година акценат је стављен на комуникацију са најмлађима, тако да су посетиоци депоа Историјског архива Пожаревац била деца од предшколског до средњешколског узраста, али и грађани свих старосних и образовних група.

228. НИКОЛИЋ, Јасмина, ЖИВКОВИЋ, Јасмина, ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка: „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“ - Међународна научна конференција, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац/Србија, 13. и 14. јун 2018/Јасмина Николић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 277-283

Ауторке у тексту дају приказ Међународне научне конференције „Архиви у трећем миленијуму – вечна исходишта историје“, која је одржана у Пожаревцу у периоду 13-14. јун 2018. године, у организацији Историјског архива Пожаревац, а под покровитељством Града Пожаревац.

229. ЖИВКОВИЋ, Јасмина: Сарадња као могућност – Историјска документа, истраживање и друштво у дигиталној ери - Међународна конвенција/конференција у организацији ICARUS, Напуљ (Италија), 24-26. септембар 2018/ Јасмина Живковић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 284-286

У раду се даје приказ Међународне конвенције/конференције која је организована у Напуљу у Италији у организацији ICARUS-а под називом *Cooperation as Opportunity - Historical Documents, Research and Society in the Digital Era*, у периоду 24-26. септембар 2018. године.

230. ЖИВКОВИЋ, Јасмина, НИКОЛИЋ, Јасмина: „Архиви и Велики рат“ - Међународна конференција, Сента, 4. октобар 2018. године/ Јасмина Живковић, Јасмина Николић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 287-290

Ауторке у раду дају приказ Међународне конференције „Архиви и Велики рат“, која је одржана у Сенти 4. октобра 2018. године, у организацији Историјског архива у Сенти, а под покровитељством Владе Мађарске, Државног секретаријата за националну политику Кабинета Премијера Мађарске и Општине Сента.

231. MASLO, Amer: Prikaz knjige: Andrej Rodinis, Povratak povelje Kralja Dabiše: izvršenje arhivskih sporazuma i restitucija građe, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo, 2014/ Amer Maslo

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 293-295

Аутор даје приказ књиге Повратак повеље Краља Дабеше: извршење архивских споразума и реституција грађе аутора

Andreja Rodinisa, u kojoj autor, prateći povratnički put ove kraljeve povelje u Bosni i Hercegovini, daje i opširne informacije o problematici restitucije arhivske građe i rezultatima bosanskohercegovačke struke na tom planu.

232. БОГОСАВЉЕВИЋ, Мирјана: У сусрет обележавању стогодишњице уједињења Србије и Црне Горе - приказ књиге „Уједињење Црне Горе са Србијом“/Мирјана Богосављевић

У: Записи. - Год. VII, бр. 7 (2018), стр. 296-300

Рад представља приказ књиге објављене 1941. године под називом „Уједињење Црне Горе са Србијом“ Алексе Матановића, правника, адвоката и државног саветника у Краљевини Југославији.

ЛИСТА АУТОРА И ЧЛАНАКА, ЧАСОПИС „ЗАПИСИ“ 8/2019.

233. НИКОЛИЋ, Јасмина: Уз осми број / Јасмина Николић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 7-12

У тексту директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић описује досадашњи рад часописа и обраћа се читаоцима, колегама и сарадницима, са позивом на сарадњу. Изражава захвалност свим досадашњим ауторима и Граду Пожаревцу, који је пруживши материјалну подршку омогућио публиковање часописа и његово редовно излажење. Дат је преглед 8. броја часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*. Текст је на хириличном писму (стр. 7-9).

Исти текст је поновљен на латиничном писму (стр. 10-12) пружајући доступност већем броју читалаца.

234. ПИЛИПОВИЋ, Радован: „О архивском наслеђу српске карловачке митрополије (историја настајања документације и њеног чувања)“/ Радован Пилиповић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 15-20

У раду се даје историјски пресек настајања и развоја, као и значаја Карловачке митрополије у националној историји српског народа, са акцентом на стварање архивске грађе као облика формативног идентитетског културног наслеђа.

235. ЖИВКОВИЋ, Јасмина: „Јавни бележници у систему заштите архивске грађе и документарног материјала“/ Јасмина Живковић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 21-33.

У раду се разматра положај јавних бележника, њихов делокруг рада и надлежности, правна природа и значај јавнобележничке архиве, те права и обавезе јавних бележника у делу заштите архивске грађе и регистратурског/ документарног материјала које производе у току рада.

236.МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ, Наташа: „Учешће стручних радника (архивских посленика) Историјског архива Пожаревац на међународним и домаћим конференцијама, научним скуповима и саветовањима (2000-2019)“/ Наташа Милошевић Дулић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 34-59.

Рад даје преглед учешћа стручних радника Историјског архива Пожаревац на међународним и домаћим конференцијама, научним скуповима и саветовањима у периоду од 2000. до 2019. године.

237.ВЕЉКОВСКИ, Југослав, ЛАТИНОВИЋ, Јасмина: „Процедуре за управљање документима у великим пословним системима“/ Југослав Вељковски, Јасмина Латинковић
У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 60-72.

Рад се бави проблематиком неусклађености између процедура за управљање документима и решењима која су пружена у њима, а која су усклађена са најновијим светским стандардима и са постојећим Правилником о канцеларијском пословању.

238.БРУНЕЦ, Маја: „Primopredaja gradiva – jučer, danas, sutra“/ Маја Брунец

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 73-80.

Ovaj rad se bavi problematikom predaje arhivske građe stvaralaca nadležnom arhivu, razmatrajući je kao logičan i metodološki sled šireg procesa zaštite građe van arhiva.

239.БАКИЋ, Миле: „ARHIVSKA SLUŽBA SSSR – Razvrstavanje ustanova stvaralaca arhivske građe na grupe i arhivske građe na kategorije, zavisno od njihovog značaja za sovjetsko društvo, državu, politiku, ekonomiju, nauku, kulturu, i dr.“/ Миле Бакић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.81-86

У раду се анализира развој и садржина совјетске архивске службе разврставања установа стваралача архивске грађе на групе и архивске грађе на категорије, зависно од њиховог места, улоге, значаја за совјетско друштво, државу, политику, економију, науку, культуру и др.

240.БОГЕСКИ, Димитар: „За архивистиката, рекорд менаџментот и електронската граѓа“/ Димитар Богески
У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.87-91

Текст се односи на однос архивиста према електронским документима. Текст је на македонском језику.

241.ИСИЋ, Момчило: „Основне школе у Пожаревачком округу између два светска рата“/Момчило Исић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.95-112

Рад представља покушај да се прикаже развој основног школства у Пожаревачком округу у периоду између два

светска рата, са свим тешкоћама и проблемима изазваним израженом неписменошћу широких народних слојева, затим огромним разарањем школа и страдањем великог броја учитеља током Првог светског рата, као и додатним осиромашењем становништва, како услед материјалне катастрофе у рату, тако и због честих неродних година и снажног дејства економске кризе.

242.РАДИСАВЉЕВИЋ, Дејан: „Прилог изучавању црквених храмова у околини Кучева“/Дејан Радисављевић
У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 113-138

Рад се бави прошлошћу територије данашње општине Кучево и њеног окружења, са посебним освртом на сакралне споменике овог подручја, у раздобљу између 9. и 18. века.

243.ПЕЈЧИНОВИЋ, Милица: „Битка код Панчева 2. јануара 1849.“/ Милица Пејчиновић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 139-143

Рад се бави расветљавањем детаља битке код Панчева, која се одиграла 2. јануара 1849. године, а која је била велика и значајна за српску војску и добровољце и улогом коју су у победи имали Стеван Книћанин и Адам Косанић.

244.КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ, Ивана: „Скупштински избори у Пожаревачком округу у другом периоду важења Устава од 1888. године (1903-1914)“/ Ивана Крстић Мистрицеловић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 144-165

У раду се анализирају редовни и ванредни скупштински избори у Пожаревачком округу, извршени на основу Устава од 1888. године, односно анализа избора одржаних 1903, 1905, 1906, 1908. и 1912. године и припрема за изборе заказане за 1. август 1914. године.

245.ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка, БЕРЕЖНОВ, Александар: „Грађани Пожаревачког округа уписани у протоколима умрлих цркве у Краљеву у периоду 1912-1921. год. - Прилог проучавању страдања житеља некадашњег Пожаревачког округа у ослободилачким ратовима 1912-1918. године“/ Слободанка Цветковић, Александар Бережнов

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр. 166-180

У овом раду је на основу података из Протокола умрлих Цркве у Краљеву састављен списак лица из Пожаревачког округа који су током ослободилачких ратова услед рањавања и болести преминули и сахрањени у Краљеву и ближој околини.

246.МРАОВИЋ, Маријана: „Развој пропаганде у Првом светском рату и деловање Ратног пресбириа Врховне команде Војске Краљевине Србије 1914-1918. године“/ Маријана Мраовић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.181-187

У раду се разматра развој пропаганде у Првом светском рату и деловање Ратног пресбирео Врховне команде Војске Краљевине Србије.

247.СТЕВОВИЋ, Милан, **МАТИЈАШЕВИЋ**, Мартин: „Кривично-правно тумачење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави из 1929. године“/ Милан Стевовић, Мартин Матијашевић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.188-198

Аутори у раду дају у кривично-правном смислу анализу Закона о заштити јавне безбедности и дају тумачење овог закона.

248.ФРЕФУЛАНОВИЋ ШОМАЋИ, Драгана, **САВИЋ**, Милена: „Између модерног и гламурозног - модне илустрације Милене Павловић Барили“/ Драгана Фрефулановић Шомаћи, Милена Савић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.199-207

Рад даје преглед развоја модне илустрације, коју је Милена стварала у периоду свог школовања током треће деценије 20. века и анализу концепта обликовања илустрације као медија моде, али и пропагатора новог стила живота и измењене улоге жене.

249.ЂОКИЋ, Небојша, **РАДОВАНОВИЋ**, Радован: „Француски ловачки авиони у наоружању ваздухопловства Краљевине Југославије“/ Небојша Ђокић, Радован Радовановић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.208-222

У раду се даје преглед набавки ловачких авиона из Француске за потребе ваздухопловства Краљевине СХС / Југославије. Обрађена је и лиценцна производња ових авиона у домаћим фабрикама.

250.ПЕТРОВИЋ, Огњан: „Спортско-туристички авион Злин XII“/ Огњан М. Петровић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.223-233

У раду је описан развој, производња и употреба чехословачког спортског авиона типа Злин XII, с освртом на коришћење у Краљевини Југославији и периоду од 1938. до 1941. године.

251.БУРСАЋ, Александар: „Организациона структура Удружења подунавских Шваба у Бачкој од 1941. године“/ Александар Бурсаћ

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.234-240

У раду је анализирана организациона структура удружења Подунавских Шваба у Бачкој од 1941. године. Анализа је изведена на основу акта вође Обласног руководства

Фолксбунда за Бачку упућеног чланству након интеграције бачке обласне организације Културбунда у Фолксбунд.

252.ЛЕКИЋ, Богдан: „Поводом новог покушаја ширења Хрватске на рачун српског простора“/ Богдан Лекић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.241-265

У раду се износе историјске чињенице о претензијама Хрватске према српским територијама у циљу стварања „Велике Хрватске“.

253.БЕЛИ, Катарина, **ЗАРИЋ МИТРОВИЋ**, Вера: „Фонд књига штампаних у периоду Првог светског рата у власништву Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац“/ Катарина Бели, Вера Зарић Митровић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.266-274

Овај рад тематски се односи на издања монографских публикација, насталих у периоду Првог светског рата, а које су део фонда Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац.

254.НИКОЛИЋ, Јасмина: „Авантура у архиву - сликовница и бојанка“ - Пројекат Историјског архива Пожаревац 2017-2018“/ Јасмина Николић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.277-281

Текст даје приказ пројекта „Авантура у архиву - сликовница и бојанка“ Историјског архива Пожаревац, који је реализован у сарадњи са Предшколском установом „Љубица Вребалов“ из Пожареваца, у периоду 2017-2018. година, а којим се вршила едукација деце предшколског узраста о значају архивских докумената за историју града и традицију и културу српског народа, кроз бројне васпитно-образовне активности.

255.НИКОЛИЋ, Јасмина, **МИЛОРАДОВИЋ**, Драгана: „Потписивање Меморандума о сарадњи Историјског архива Пожаревац и Државног архива Републике Северне Македоније и реализација гостовања изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980“ Историјског архива Пожаревац у Скопљу, 3. јун 2019.“/ Јасмина Николић, Драгана Милорадовић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.282-285

Текст даје приказ потписивања Меморандума о сарадњи Историјског архива Пожаревац и Државног архива Републике Северне Македоније и гостовања изложбе „Филмови које смо волели 1947-1980“ Историјског архива Пожаревац у Скопљу, у Републици Северној Македонији, 3. јун 2019. године.

256.НИКОЛИЋ, Јасмина, **МРАОВИЋ**, Маријана, **МИЛОРАДОВИЋ**, Драгана: „ИЗЛОЖБА „СРБИЈА У ВЕЛИКОМ

РАТУ, 1914-1918“ Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја Министарства одбране Републике Србије, у Културном центру Србије у Паризу / Република Француска, 21. септембар – 19. октобар 2019./ Јасмина Николић, Маријана Мраовић, Драгана Милорадовић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.286-291

Текст је посвећен гостовању изложбе Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја Министарства одбране Републике Србије „Србија у Великом рату, 1914-1918“, у Културном центру Србије у Паризу / Република Француска, у периоду 21. септембар – 19. октобар 2019. године, под покровитељством Министарства културе и информисања Републике Србије.

257.НИКОЛИЋ, Јасмина, **МИЛОРАДОВИЋ**, Драгана, **МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ**, Наташа: „Миленијалци“ у архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива” -Пројекат Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву 2“ -

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.292-295

Текст даје приказ пројекта Историјског архива Пожаревац „Авантура у Архиву 2“ - „Миленијалци“ у архиву – снимање видеоклипова коришћењем архивске грађе и архива“, који је реализован током 2019. године, у сарадњи Историјског архива Пожаревац и ОШ „Краљ Александар I“ Пожаревац.

258.МИЛОРАДОВИЋ, Драгана, **МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ**, Наташа: „Интерактивни архиви: изазови дигитализације и сарадња преко мрежа, 23. Међународна архивска конференција у организацији ICARUS, Пула / Република Хрватска, 27 – 29. март 2019.“

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.299-302

Текст доноси приказ 23. Међународне архивске конференције на тему „Интерактивни архиви: изазови дигитализације и сарадња преко мрежа“, која је у организацији ICARUS-а одржана у Пули у Хрватској, у периоду 27 – 29. март 2019. године.

259.НИКОЛИЋ, Јасмина, **МРАОВИЋ**, Маријана: „ТРЕЋА МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА КОНФЕРЕНЦИЈА „Хуманитарни проблеми у периоду између два светска рата: документарно наслеђе“ Москва / Руска федерација; 9-11. април 2019.“

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.303-308

Текст доноси приказ треће Међународне архивске конференције „Хуманитарни проблеми у периоду између два светска рата: документарно наслеђе“, која је одржана

у Москви у Руској федерацији, у периоду 9-11. април 2019. године, у организацији Регионалне делегације Међународног комитета Црвеног крста за Русију, Белорусију и Молдавију.

260.МИКЕТИЋ, Урош: Тенденције албанске историографије у проучавању ослободилачке војске Косова (ОВК) према насловима у приштинској библиотеци „Петар Богдани“ (Biblioteka Kombëtare e Kosovës)/ Урош Микетић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.311-315

Чланак указује на основне тенденције албанске историографије о ОВК на основу доступних наслова у приштинској библиотеци „Петар Богдани“.

261.СТОКИЋ, Миланка: „Благојевић камен – отргнимо од заборавља“ / Миланка Стокић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.316-323

Рад даје приказ експлоатације злата у руднику „Благојевић камен“ од отварања рудника, па до његове ликвидације.

262.МИЛОВАНОВИЋ, Душан: „Приказ књиге Миховила Томандла „Панчево у Првом светском рату“ / Душан Милованић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.324-325

Текст доноси приказ књиге Миховила Томандла „Панчево у Првом светском рату“, која приказује низ тема из свакодневног живота у Панчеву за време Првог светског рата.

263.СТОЈАНОВИЋ, Александар: „Приказ зборника Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ пожаревачки, 1941-1942. године“ - Тематски зборник докумената, приредиле др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић, Пожаревац 2018/ Александар Стојановић

У: Записи. - Год. VIII, бр. 8 (2019), стр.326-328

Текст доноси приказ тематског зборника докумената „Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ пожаревачки, 1941-1942. године“, који су приредиле др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић.

264.ŠAROVIĆ, Dragoljub: „Nada Drašković, Bio-bibliografija dr.sc. Mila Bakića, Podgorica, 2018. godine“

Tekst daje prikaz bio-bibliografije dr.sc. Mila Bakića, poznatog naučnog radnika i stvaraoца, koji se više decenija bavi arhivskom naukom.

ЛИСТА АУТОРА И ЧЛАНАКА, ЧАСОПИС „ЗАПИСИ“ 9/2020.

265.НИКОЛИЋ, Јасмина: Уз девети број/Јасмина Николић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.7-15

У тексту директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић описује досадашњи рад часописа и обраћа се читаоцима, колегама и сарадницима, са позивом на сарадњу. Дат је преглед 9. броја часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*. Текст је на ћириличном писму (стр. 7-9). Исти текст је поновљен на латиничном писму (стр. 10-12) пружајући доступност већем броју читалаца.

Уводни чланак је преведен и на енглески језик (стр. 13-15). Његовим преводом је учињено да буде доступан још већем броју читалаца.

266. СТАНКОВИЋ, Милан: Канцеларијско пословање у Србији XIX века на примеру архивског фонда Начелство Среза Звишког Кучево (1839-1918), за период 1839-1862. године/Милан Станковић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.19-27

Пратећи архивска документа архивског фонда *Начелство Среза Звишког Кучево (1839-1918)*, за период 1839-1862. године, у времену формирања првих државних институција могу се пратити кораци у области доношења законских прописа, уредби, прописа у вези пасоша, праћења ситуације на границама, али и устројству канцеларијског пословања, за које се на основу добро сачуване грађе овог фонда може закључити да се одвијало према тада важећим прописима.

267. ЈОВАНОВИЋ, Драгана: Правила Аеро-клуба Краљевине Југославије „Наша крила“ - из грађе Историјског архива Пожаревац/Драгана Јовановић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.28-47.

Убрзо по оснивању Аероклуба Краљевине Југославије „Наша крила“ почело се са оснивањем обласних и месних аероклубова. У Пожаревац су радила три аероклуба: Месни одбор Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила“, Академски аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац и Подмладак Аеро-клуба „Наша крила“. Правила Аероклуба Краљевине Југославије „Наша крила“ су правила по којима су вршили рад и пожаревачки аеро-клубови и који је у овом раду објављен у целини.

268. HEĐBELI, Živana: Arhivski fond Viši disciplinski sud Socijalističke Republike Hrvatske, 1947-1995/Živana Heđbeli

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.48-55.

Viši disciplinski sud Socijalističke Republike Hrvatske је јединствено судско тело које је делovalo у периоду од 1947. до 1995. године. У овом суду се судило за кршење радне discipline, немарно и несавесно обављање дужности, lopovluk,

bezobrazluk, alkoholizam. У раду је приказана историја Суда и рад на сређивању архивске граде овог фонда.

269. НИКОЛОВА, Маја: Приватни архиви – дневничке белешке Цветка Рајовића/Маја Николова

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.56-61.

Рад се бави проблемима приватних архива и архивске грађе у приватном власништву на примеру оригиналног рукописа у коме су наведени најважнији догађаји из живота Цветка Рајовића, који сведоче о бурној историји Србије средином 19. века, а који је приватно власништво Павла Рајевића.

270. ЖИВКОВИЋ, Јасмина: Заштита архивске грађе и документарног материјала код стваралаца у пракси Историјског архива Пожаревац - 15 година иза нас/Јасмина Живковић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.62-81.

У раду су приказани домети заштите архивске грађе код стваралаца на територијалној надлежности Историјског архива Пожаревац, у периоду од 2005. до 2020. године.

271. МИТИЋ, Горан: Архивистика као животни фатум/Горан Митић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.82-89.

У овом тексту се указује на неке од кључних проблема са којима се савремена архивистика у Србији сусреће, а посебно на однос према регистратурском материјалу и неопходности боље заштите архивске грађе. Потом се истичу и инспиративни, привлачни и подстицајни аспекти архивистичког посла.

272. МИНИЋ, Рената: Ауторско право и право на поштовање интелектуалних слобода/Рената Минић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.90-94

Рад се бави Ауторским правом и правом на поштовање интелектуалних слобода. Анализира се Закон о ауторским правима који се примењује у нашој земљи, усклађеност овог закона са законима из ове области који су на снази у државама Европске уније и његови недостаци.

273. СТЕПАНОВИЋ, Мирјана: Библиотека Историјског архива Пожаревац „моћан културно-информациони центар“/Мирјана Степановић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.95-99.

У чланку је анализиран рад специјализованих архивских библиотека на примеру специјализоване архивске библиотеке Историјског архива Пожаревац.

274. МРАОВИЋ, Маријана, НИКОЛИЋ, Јасмина, ПЕТРОВИЋ, Горан: Страдање цивилног становништва, избегличко питање и судбина ратних заробљеника у немачким војним

логорима/Маријана Мраовић, Јасмина Николић, Горан Петровић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.103-118

Предмет рада је страдање цивилног становништва, из-бегличко питање и судбина ратних заробљеника у немачким војним логорима, као најмасовнијим логорима за војнике и офицере сила Антанте и њених савезника.

275.АНЂЕЛКОВИЋ, Горан: Допринос архитектке Данице Дане Милосављевић савременој пожаревачкој архитектури/Горан Анђелковић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.119-129

Тема рада је допринос архитектке Данице Дане Милосављевић укупном стваралаштву послератне српске архитектуре, с посебним акцентом на допринос пожаревачкој архитектури, јер посебно место међу изведеним делима заузимају дечији вртићи у Пожаревцу.

276.МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ, Наташа: Јеврејска заједница у Пожаревцу кроз фондове и збирке Историјског архива Пожаревац/Наташа Милошевић Дулић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.130-146

У раду је дат приказ живота јеврејске заједнице у Пожаревцу и списак јеврејских породица које су живеље у Пожаревцу у периоду пре Другог светског рата, а који је сачињен на основу регистара становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства.

277.АРСИЋ, Никола: Политичка филозофија Владимира Јовановића/Никола Арсић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.147-153

Рад даје научно разматрање политичке филозофије Владимира Јовановића. У раду се представљају његови погледи на политичку заједницу, друштво, порекло и карактер државне власти, облик државног уређења, начело народности и национализма који су повезани са правом народа на слободу, самосталност и уједињење, а све то са становишта либералних идеја и слободе.

278.МАТИЈАШВИЋ, Мартин, ЂУЈИЋ, Кристијан: Заједничка држава Јужних Словена – стварање, друштвена структура и државноправне одлике/Матрин Матијашевић, Кристијан Ђујић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.154-163

Аутори у раду анализирају стварање, друштвену структуру и државноправне одлике прве заједничке државе Јужних Словена, са посебним акцентом на казнене систем.

279.РАДОВАНОВИЋ, Радован, БОКИЋ, Небојша: Набавке француских ловачких авиона за потребе наоружавања

ваздухопловства Војске Краљевине Југославије/Радован Радовановић, Небојша Ђокић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.164-177

У раду су представљене набавке ловачких авиона из Француске за потребе војног ваздухопловства Краљевине Југославије током тридесетих година 20. века. Обухваћена је у одређеном обиму и лиценца производња ових авиона у домаћим фабрикама.

280.МРАОВИЋ, Мирјана: Организација и рад Одељења државне пропаганде Недићеве владе у окупираној Србији 1941-1944. године/Маријана Мраовић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.178-190

У раду су анализирани различити сегменти пропаганде колаборационистичке Недићеве владе: формирање и деловање Одељења државне пропаганде и његова повезаност са немачким пропагандним апаратом, удео председника и чланова „Владе народног спаса“ у пропагандним активностима, ангажовање носилаца пропагандне активности, као и специфичности пропагандних садржаја презентованих јавности окупиране Србије.

281.ПЕТРОВИЋ, Огњан: Путнички авион Кодрон Ц,449 у флоти „Аеропута“/Огњан Петровић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.191-205

У раду је описан развој, производња и употреба француског путничког авиона Кодрон Гоелан са посебним освртом на коришћење тог типа авиона у Краљевини Југославији.

282.ПАВЛОВИЋ, Бојана, БЕУК, Сергеј: Изложбено-информативни центар реформације у Осијеку: историја протестантизма у Славонији и Барањи кроз богослужбену и катихетску литерарну грађу/Бојана Павловић, Сергеј Беук

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.209-215

Рад је посвећен проучавању утицаја историје протестантизма у Славонији и Барањи, чији се значај огледа путем богослужбене и катихетске литерарне грађе коју баштини и промовише Изложбено-информативни центар реформације у Осијеку, као артефакте од културног, историјског и религиозног карактера.

283.КРЧМАР, Филип: Друштво за истраживање 18. века: Оснивање и прве године рада (2016-2020)/Филип Крчмар

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.216-225

У раду су представљени формирање и почетак рада Друштва за истраживање 18. века у Југоисточној Европи из Граца. Рад доноси превод његовог Статута, преглед најзначајнијих резултата у првим годинама постојања и на крају, српски допринос његовом досадашњем раду.

284.НИКОЛИЋ, Јасмина: „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожареваца и Браничевског округа“, Изложба Историјског архива Пожаревац и Историјског архива Београда, 2017./Јасмина Николић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.226-236

У раду је представљен садржај изложбе архивских докумената и фотографија о заточеницима из Пожареваца и Браничевског округа у концентрационом логору Београд –Бањица, у периоду од 1941. до 1944. године, као сведочанство страдања заточеника и злочина њихових тамничара. Такође, дат је преглед гостовања изложбе током 2017. и 2018. године.

285.ВУКСАНОВИЋ, Невена: Улична библиотека у Гани – пример добре праксе/Невена Вуксановић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.237-240.

Рад приказује на који начин идеја једног човека може да заживи у целој земљи на примеру уличне библиотеке у Гани.

286.ИСИЋ, Момчило: „Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина“/Момчило Исић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.243-244

У раду је приказана Међународна научна конференција „Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина“ одржане 19. и 20. априла 2019. године у Београду, у организацији Института за новију историју Србије, Института за словенске студије РАН, Историјског института, Центра за руске и источноевропске студије „Милан Јовановић“, Филозофског факултета у Београду и Информатике АД.

287.МИЛОРАДОВИЋ, Драгана: 24. Medunarodna konvencija ICARUS-a “Arhivi i arhivska istraživanja u digitalnom okruženju”, Beograd, 23 - 25. septembar 2019./Dragana Miloradović

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.245-247.

У раду је дат приказ 24. Medunarodne konvencije ICARUS-a “Arhivi i arhivska istraživanja u digitalnom okruženju”, која је одржана у Београду, у периоду 23 - 25. septembar 2019. године, у организацији Internacionalnog centra za arhivska istraživanja ICARUS (Austrija), Univerziteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta i Istorijskog arhiva Beograda.

288.ИСИЋ, Ђурђина: Типови стварности у путујућем позоришту Шопаловић Љубомира Симовића/Ђурђина Исић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.251-262.

Рад је покушај да се прикаже потпунија слика типова стварности у драми *Путујуће позориште Шопаловић Љубомира Симовића*.

289.КНЕЖЕВИЋ ЛУКИЋ, Невенка: Приказ изабраних дела Родолфа Арчибалда Рајса (1875-1929)/Невенка Кнежевић Лукић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.263-265

Рад је приказ пет књига објављених под називом *Изабрана дела Родолфа Арчибалда Рајса*, у којима су сублимирани најважнији радови истакнутог научника, криминалисте светског гласа, саборца српских војника и пријатеља српског народа.

290.РАСТОВИЋ, Александар: Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ Пожаревачки 1941-1944 – том 1 и 2“, Тематски зборник докумената I и II, приредиле др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић, Пожаревац, 2018-2019./Александар Растовић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.266-269

Рад је говор проф. др Александра Растовића на свечаности представљања двотомног тематског зборника докумената „Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ Пожаревачки 1941-1944“, на Универзитету одбране Министарства одбране Републике Србије, које је одржано у Београду 18. децембра 2019. године.

291.МИТИЋ, Горан: Трећа Међународна колонија филмске критике у Нишу – Културна раскршћа/Горан Митић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.270-273

Рад је приказ Треће Међународне колоније филмске критике у Нишу – „Културна раскршћа“, која је одржана у периоду од 8. до 11. октобра 2019. године

292.ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка: Архивска грађа у теорији и пракси, Зборник радова са Међународног архивистичког саветовања, бр. 2, Београд 2018, стр. 448/Слободанка Цветковић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.274-276

Рад је приказ Зборника радова „Архивска грађа у теорији и пракси“ са Међународног архивистичког саветовања, које је одржано у периоду од 10. до 12 октобра 2018. године.

293.БАКИЋ, Миле: Интернација становништва Црне Горе 1916-1918, Зборник докумената, приредио Вукота Вукотић, Цетиње, 2017./Миле Бакић

У: Записи. - Год. IX, бр. 9 (2020), стр.277-279

Рад је приказ Зборника докумената „Интернација становништва Црне Горе 1916-1918“, приређивача Вукоте Вукотића.

ЗАКЉУЧАК

Јубилеји су прилика да се погледа уназад и сагледа постигнуто у претходном периоду. Овим радом је урађена ретроспектива часописа *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, у периоду 2016-2019. година, кроз библиографију чланака који су у том периоду објављени, заједно са описима садржине чланака. Евидентан је уложени труд уредника, чланова редакције, рецензента и аутора од самог покретања часописа, па до десетог јубиларног броја, на одржавању квалитета и континуитета у излажењу часописа, тако да се може рећи да је часопис испунио своју мисију. О томе сведочи велики број аутора, њих 141, који су слањем својих радова указали на то да су препознали квалитет часописа. Надамо се да ће ова библиографија омогућити научним и стручним радницима лакше и брже истраживање.

Именски регистар⁶

1. АВАКУМОВИЋ, Загорка 115, 165
2. АНГЕЛОВСКИ, Ацо 43
3. АНДРИЋ, Бранимир 70
4. АНДРУН, Марко 177
5. АНЂЕЛКОВИЋ, Горан 275
6. АНТОНИЈЕВИЋ, Живислав 52
7. АРСИЋ, Никола 277
8. АТАНАСОВ, Димитар 5, 38
9. БАКИЋ, Миле 111, 138, 145, 239, 293
10. БАШИЋ, Весна 2, 74, 75, 105
11. БЕЛИ, Катарина 95, 293
12. БЕРЕЖНОВ, Александар 245
13. БЕУК, Сергеј 282
14. БЈЕЛАЈАЦ, Миле 73
15. БЛАГОЈЕВИЋ, Божидар 122
16. БОГДАНОВИЋ, Александра 50, 96
17. БОГЕСКИ, Дмитар 25, 44, 240
18. БОГОСАВЉЕВИЋ, Мирјана 154, 232
19. БРУНЕЦ, Маја 238
20. БУЛАЈИЋ, Владимир 103

21. БУРСАЋ, Александар 251
22. ВЕЉАНОВИЋ, Зоран 6, 77
23. ВЕЉКОВСКИ, Југослав 76, 237
24. ВИГЊЕВИЋ, Зоран 194, 224
25. ВИДАНОВИЋ, Предраг 225
26. ВОГИАГЗИС, Димитрис 180
27. ВРАНИЋ, Марија 92
28. ВУКЕЛИЋ, Зоран 10, 58
29. ВУКОТИЋ, Вукота 179, 207
30. ВУКСАНОВИЋ, Невена 187, 213, 285
31. ГАШИЋ, Милена
32. ГЛИШИЋ ЖИВАНОВИЋ, Драгана 186
33. ГОГИЋ, Јована 210
34. ГОСТЕНЧНИК, Нина 69
35. ГУШИЋ, Сејдалија 61, 164
36. ДИМИТРИЈЕВИЋ, Јована 204
37. ДМИТРУС, Жељка 170, 215
38. ДОБРИВОЈЕВИЋ, Ивана 166
39. ДРАГОЈЕВИЋ, Предраг 119, 178
40. ДУМИЋ, Оливера 117
41. БОКИЋ, Небојша 13, 16, 90, 117, 126, 149, 181, 226, 249, 279
42. БОРЂЕВИЋ, Миљана 15, 176
43. БУЈИЋ, Кристијан 278
44. БУРАН, Горан 12, 54, 104
45. ЖИВКОВИЋ, Јасмина 7, 33, 47, 66, 72, 88, 99, 101, 121, 133, 143, 173, 188, 212, 228, 229, 230, 235, 270
46. ЖИВКОВИЋ, Татјана 63
47. ЗАРИЋ МИТРОВИЋ, Вера 136, 147, 253
48. ЗДРАВКОВИЋ, Бранко 64
49. ИЛИЋ, Саша 21, 93
50. ИСИЋ, Ђурђина 288
51. ИСИЋ, Момчило 221, 241, 286
52. ИСИЋ, Селма 137
53. ЈАКШИЋ, Дејан 78, 107, 115, 146, 195
54. ЈАЊЕТОВИЋ, Зоран 167, 196
55. ЈЕЛИЋ, Милутин 64
56. ЈОВАНОВИЋ, Драгана 267
57. ЈОВАНОВИЋ НЕГОИЦИЋ, Татјана 136, 147
58. ЈОКСИМОВИЋ, Велиша 14, 56
59. КЕРЕКОВИЋ, Божидар 175
60. КЛАСИЊИЋ, Петер Павел 3, 40, 81, 112, 142, 202
61. КЕСИЋ, Тања 197
62. КЛЕПИЋ, Саша 209

⁶ Дат је регистар аутора чији су радови објављени у свих 9 бројева часописа. Бројеви поред презимена и имена аутора су бројеви под којим су уписани у Библиографији радова објављених у часопису *Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац*.

63. КНЕЖЕВИЋ ЛУКИЋ, Невенка 220, 289
 64. КОЛАЈ, Ирена 11, 86
 65. КОСТОВИЋ, Тихомир 94
 66. КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ, Ивана 37, 57, 123, 132, 219, 244
 67. КРЧМАР, Филип 217, 283
 68. ЛАРИН, Михаил В. 41, 80, 201
 69. ЛАТИНОВИЋ, Јасмина 237
 70. ЛЕКИЋ, Богдан 252
 71. ЛЕМИЋ, Влатка 203
 72. ЉУБЉАНАЦ, Светлана 60, 94, 125
 73. МАЈДАНАЦ, Боро 20
 74. МАКСИМОВИЋ, Андријана 62
 75. МАНОЈЛОВИЋ, Миролуб 216
 76. МАРАШ ДРАГОЈЕВИЋ, Снежана 178
 77. МАРИНКОВИЋ, Дарко 192
 78. МАРИЧИЋ, Тајјана 135
 79. МАСЛО, Амер 231
 80. МАТИЈАШЕВИЋ, Мартин 222, 247, 278
 81. МИКЕТИЋ, Урош 260
 82. МИЛАДИНОВИЋ, Предраг 17, 171, 182
 83. МИЛИВОЈЕВИЋ, Зденка 135
 84. МИЛОВАНОВИЋ, Душан 262
 85. МИЛОВАНОВИЋ, МАРИЈА 213
 86. МИЛОРАДОВИЋ, Драгана 28, 49, 114, 144, 162, 174, 218, 255, 256, 257, 258, 287
 87. МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ, Наташа 29, 30, 32, 97, 116, 159, 193, 214, 236, 257, 258, 276
 88. МИНИЋ, Рената 95, 118, 129, 158, 186, 187, 213, 272
 89. МИТИЋ, Горан 199, 271, 291
 90. МИТРАШИНОВИЋ, Драгана 86
 91. МИШИЋ, Драгана 153
 92. МРАОВИЋ, Маријана 19, 59, 84, 100, 127, 155, 224, 246, 256, 259, 274, 280
 93. НЕДЕЉКОВИЋ, Зоран 26
 94. НИКОЛИЋ, Јасмина 1, 27, 34, 36, 39, 79, 106, 110, 124, 131, 132, 139, 140, 141, 152, 161, 172, 190, 200, 228, 230, 233, 254, 255, 256, 257, 259, 265
 95. НИКОЛОВА, Маја 18, 87, 269
 96. НОВАК, Мирослав 24
 97. ОГЊЕВИЋ, Александар 184
 98. ОГЊЕНОВИЋ, Александар 184
 99. ПАВЛОВИЋ, Бојана 208, 282
 100. ПАЈОВИЋ, Миливоје 22, 55
 101. ПАПИЋ, Биљана 223
 102. ПАУНОВИЋ ПФАФ, Јелена 64
 103. ПЕЈЧИНОВИЋ, Милица 243
 104. ПЕТРОВИЋ, Александар 65
 105. ПЕТРОВИЋ, Горан 274
 106. ПЕТРОВИЋ, Огњан М. 151, 183, 250, 281
 107. ПЕТРОВИЋ, Смиља 113
 108. ПИЛИПОВИЋ, Радован 211, 234
 109. ПОПОВИЋ, Јован П. 83, 108, 109, 148
 110. ПРЕДОЈЕВИЋ, Ненад 168, 169
 111. ПРОДАНОСКИ, Дејан 160
 112. РАДИСАВЉЕВИЋ, Дејан 242
 113. РАДОВАНОВИЋ, Бориша 91
 114. РАДОВАНОВИЋ, Радован 16, 90, 126, 149, 181, 226, 249, 279
 115. РАДОЈЧИЋ, Милорад 150
 116. РАДОЈЧИЋ, Стефан 219
 117. РАСТОВИЋ, Александар 290
 118. РУБЧИЋ, Дарко 5, 46
 119. САВИЋ, Милена 248
 120. СЕКУЛИЋ, Милорад 100
 121. СЕРХАТЛИЋ АГАРЕВИЋ, Мерима 209
 122. СТАНКОВИЋ, Беба 71
 123. СТАНКОВИЋ, Милан 266
 124. СТЕВАНОВИЋ, Зоран 51, 82
 125. СТЕВОВИЋ, Милан 247
 126. СТЕПАНОВИЋ, Мирјана 102, 130, 147, 189, 273
 127. СТОЈАНОВИЋ, Александар 263
 128. СТОКИЋ, Миланка 118, 158, 187, 261
 129. СТОКИЋ, Оливер 136
 130. СУРОВТСЕВА, Наталија 201
 131. ТАТО, Grazia 9
 132. ТОДОРОВИЋ БИЛИЋ, Маријана 198
 133. ТУРАЈЛИЋ, Адријана 157
 134. БУПУРДИЈА, Бранко 53
 135. ФРФУЛАНОВИЋ ШОМАЋИ, Драгана 248
 136. ХЕЋБЕЛИ, Живана 42, 175, 205, 268
 137. ЦВЕЛФАР, Бојан 4
 138. ЦВЕТКОВИЋ, Слободанка 8, 35, 48, 67, 72, 85, 98, 101, 128, 134, 156, 163, 185, 191, 206, 227, 228, 245, 292
 139. ШАБОТИЋ, Изет 23, 45
 140. ШАЛЕР, Драган 89, 120
 141. ШАРОВИЋ, Драгољуб 264

The addendum of the bibliography to works published in the magazine *Zapisi*-the Historical Archive of Požarevac Yearbook 2017-2020.

This article is a retrospective of the work and the results of magazine *Zapisi*, through the bibliography of works-articles published in the period 2017 till 2020, each work having an explication.

This article is a continuation of the bibliography published in magazine *Zapisi*, number 6, 2017. During the period of nine years, great many scientists, archivists, historians, ethnologists, librarians, archaeologists from Serbia and from abroad, participated in creating this magazine and gave contribution to their own profession. Nine editions have been published so far, 141 authors from nine countries. 293 articles in total.

Key words: The Historical Archive of Požarevac, magazines, culture, history, museums, libraries

из рада архива

iz rada arhiva

from the archives of

from the archives of
iz rada arhiva
из рада архива

„РАТНА СЛИКА СРБИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1941-1945“, ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПОЖАРЕВАЦ, ВОЈНИ АРХИВ, ВОЈНИ МУЗЕЈ И МЕДИЈА ЦЕНТАР „ОДБРАНА“ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ, 2020.

**-Изложба архивских докумената и фотографија, музејских
и уметничких предмета, каталог изложбе и виртуелна изложба-**

Сажетак: Изложба „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“ Историјског архива Пожаревац, Војног архива, Војног музеја и Медија центра „Одбрана“, реализована је поводом обележавања седамдесет и пет година од победе над фашизмом у Другом светском рату, под покровитељством Града Пожареваца и Министарства одбране Републике Србије. У раду је представљен садржај изложбе архивских докумената, фотографија, музејских и уметничких предмета, виртуелне изложбе и каталога, као и кратак преглед реализованих поставки изложбе у Београду, Пожаревацу, Крагујевцу, Нишу и Краљеву, у временском периоду од 15. октобра 2020. године до 15. новембра 2021. године.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, 1941-1945, НОВЈ, Црвена армија, изложба, поштовка Београд, Пожаревац, Крагујевац, Ниш, Краљево.

У години обележавања седамдесет и пет година од победе над фашизмом и нацизмом у Другом светском рату (2020), група аутора из Историјског архива Пожаревац, Војног архива, Војног музеја и Медија центра „Одбрана“, под покровитељством Града Пожареваца и Министарства одбране Републике Србије, приредила је изложбу под називом „Ратна слика Србије у Другом светском рату, 1941-1945“, са намером да се учествовањем у обележавању овог историјског догађаја историчарима који се боре против

ревизије историје Другог светског рата, понуде докази који могу допринети заустављању кривотворења чињеница, али ода и поштовање доприносу савезничке Црвене армије победи антихитлеровске коалиције.²

Презентована историјска грађа сведочи и подсећа на време када је Свет био под ланцима нечовечности, нехуманности, понижења и деструкције – на време Другог светског рата. Небројене жртве фашизма, нацизма и квислинштва опомињу нас да их поменемо, подсећају нас да истражујемо чињенице о времену које не сме да се заборави да се не би поновило, разуларило, ојачало, попримило још јачу насилност и крвожедност, опомињу нас да очувамо свест о страдању и Другом светском рату.

Изложба и студијски каталог „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“ настали су као резултат вишегодишњег истраживања архивске грађе као примарног историјског извора, првенствено у фондovima и збиркама Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја. Архивска документа и фотографије фактографски осликавају деловање југословенских партизана и борбе за ослобођење земље, успостављање односа југословенске народноослободилачке војске и Црвене армије и њихову заједничку улогу у ослобађању окупираних територија Србије, али са друге стране, осликавају и окупацију земље, судбину избеглица и ратних заробљеника у немачким војним

1 Ауторка је доктор етнологије и антропологије, архивски саветник, директорка Историјског архива Пожаревац; е-маил: jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs и info@arhivpozarevac.org.rs

2 Др Јасмина Николић, *Ратна слика Србије у Другом светском рату – изложба и каталог*, у: др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић, др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић, *Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945*, Изложбени каталози, каталог 28, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2020, 5.

логорима, страдање цивилног становништва – мирних грађана који никада нису угрозили, а били су хапшени, преваспитавани, мучени, убијани...³

Ауторке ове изложбе и каталога др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић, др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић, примениле су методологију научне историографије и на систематизован начин у циљу разумевања обрађених тематских односно изложбених целина и продубљивања историографских анализа датих сегмената, одабрале и презентовале на изложби и у студијском каталогу, 240 архивских фотографија и докумената, из 30 фондова и збирки који се чувају у 13 културних институција из 7 градова Републике Србије: Историјском архиву Пожаревац, Војном архиву, Архиву Југословенске кинотеке у Београду, Историјским архивима града Београда, Новог Сада, Ниша и Врања, затим у Војном музеју, Музеју историје Југославије, Музеју жртава геноцида у Београду и у Народним музејима у Нишу, Крагујевцу и Краљеву.⁴

Приликом писања уводне научне студије др Маријане Мраовић, као и каталога у целини, коришћена је необјављена и објављена архивска грађа, која се односи на анализиране тематске / изложбене целине у периоду од 1941. до 1945. године и пажљиво одабрана релевантна историографска литература.⁵ На тим темељима и уз помоћ историјског приступа, уз квалитетну обраду архивске грађе и опрезно формулисане закључке, настала је веома добра изложба и студијски каталог. У том смислу, ауторке посматрају изложбу и студијски каталог архивских докумената и фотографија као визуелизацију свог научноистраживачког рада.

У методолошком смислу, изложбу и каталог чине две главне тематске целине: „*Ратна слика Србије у Другом светском рату – окупација*“ и „*Борба за ослобођење Србије 1941-1945. године и сарадња НОВЈ са Црвеном армијом*“.

У оквиру прве главне изложбене и каталожке целине „*Ратна слика Србије у Другом светском рату - окупација*“ заокружене су три подцелине: „*Окупација Србије и организовање немачкој управној и војној администрацији у Србији*“, „*Страдање цивилног становништва у одмаздама и у логорима на територији окупираних Србије*“ (у оквиру које је

³ Исто.

⁴ Попис коришћене архивске грађе (историјски извори) дат је у каталогу „*Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945*“ на стр. 205.

⁵ Попис коришћене литературе дат је у каталогу „*Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945*“ на стр. 206-208.

Изложба „Ратна слика Србије у Другом светском рату“, Дом Војске Србије, Београд, 15. октобар – 15. новембар 2020.

посебно анализирана одмазда над становништвом у Краљеву, Крагујевцу и Новом Саду, као и систем концентрационих логора у окупираној Србији - у Нишу и Београду (Бањица, Сајмиште, Јајинци)), и „*Судбина ратних заробљеника у немачким логорима*“ у оквиру које је анализиран статус ратних заробљеника Војске Краљевине Југославије, положај српских официра у немачком заробљеништву од 1941. до 1944. године и ослобађање ратних заробљеника из немачких логора у пролеће 1945. године.

У оквиру друге главне изложбене и каталожке целине „*Борба за ослобођење Србије 1941-1945. године и сарадња НОВЈ са Црвеном армијом*“ заокружено је шест подцелина: „*Односи Краљевине Југославије и СССР, КПЈ и Коминтерне 1940-1941. године*“, „*Народноослободилачка војска Југославије у 1942. и 1943. години и борба КПЈ за револуционарно освајање власти*“, „*1944 – година искушења за Народноослободилачку војску Југославије*“, „*Продор Народноослободилачке војске Југославије у Србију и завршне операције за ослобођење земље у 1944. и 1945. години*“, „*Учешће совјетске и југословенске војске у борбама за Београд*“ и „*Пробој Сремској фронти и завршне операције у 1945. години*“.

Дакле, централни део изложбе и студијског каталога чине две главне тематске целине са девет подцелина, у оквиру којих је презентован архивски материјал (160 фотографија и 80 докумената, карти, плаката, новина и др), који осликава ратне прилике и догађаје у Србији у периоду

од 1941. до 1945. године.⁶ Избор и попис документарног материјала приредиле су ауторке изложбе и каталога др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић, др Јасмина Николић и др Драгана Милорадовић, архивски посленици из Историјског архива Пожаревац и Војног архива.

Изложбу и студијски каталог употпуњује 65 предмета из фондуса Војног музеја у Београду - 7 одликовања за ратне заслуге установљено указом Врховног команданта НОВ и ПОЈ Јосипа Броза Тита од 15. августа 1943. године, 4 совјетска одликовања додељена Оксани Кардас Асијевни, припадници снага Црвене армије, једно одликовање немачке нацистичке оружане силе; затим, 15 ратних застава јединица Народноослободилачке војске Југославије, 21 примерак војног наоружања (пиштољи, пушке, митраљези, бајонети) и 17 експоната - делова ратних униформи, опреме и одеће. Избор и попис музејских експоната у каталогу изложбе приредио је Вук Обрадовић, кустос Војног музеја у Београду.

Додатак изложби и каталога чини део под називом „Проглањена уметност и деценијама после рата“ и попис 13 експоната – уметничких слика и вајарских дела из уметничке збирке Дома Војске Србије у Београду, са кратким биографијама уметника, који је приредила виши кустос Јелена Кнежевић, начелник Галерије Дома Војске Србије. Реч је о тематски ангажованим радовима уметника који су стварали у нашој земљи после Другог светског рата: Ђорђе Андрејевић Кун, Ангелина Гаталица, Душан Гаковић, Нандор Глид, Стеван Дукић, Ото Лого, Мира Сандић, Сава Сандић, Милан Четник и Аранка Мојак.

Каталог изложбе „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“ сачињен по идејном решењу директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, обима 238 страна, штампан је у штампарији NEWPRESS у Смедереву и објављен је, као каталог бр. 28 у оквиру едиције „Изложбени каталози“ Историјског архива Пожаревац.

Поред пописа 240 изложених архивских докумената и фотографија, каталог чини и попис 20 фотографија на PES платну,⁷ попис 6 фотографија на MESH платну,⁸ попис 65 музејских предмета, затим прилози - 123 илустрација архивских докумената и фотографија, 59 илустрација музејских

предмета, 13 илустрација уметничких предмета, попис скраћеница и попис коришћених извора и релевантне литературе. Такође, публикован студијски каталог употпуњују и две репрезентативне рецензије – генерал-потпуковника доц. др Горана Радовановића, ректора Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије и проф. др Александра Растовића, директора Историјског института САНУ у Београду.

Дизајн изложбе, сачињен по идеји директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, у штампарији *Ситтиграф* у Пожаревцу, био је основ за дизајнирање постера, рекламно-пропагандних флајера изложбе, билборда за спољашњи део зграде, билборда за унутрашњи галеријски простор, застава и мешева за прозоре, као и за каталог изложбе у којем су представљени документи и фотографије, музејски и уметнички предмети приказани на самој изложби.

На крају, треба поменути и то да је део ове изложбе и електронска/виртуелна презентација архивских фотографија, докумената, музејских предмета и уметничких изложбених експоната, коју је приредио проф. мр Драган Шалер, сарадник Историјског архива Пожаревац.

Сасвим на крају, темељи савременог европског друштва и идентитета изграђени су захваљујући победи антифашистичке коалиције у Другом светском рату, чија се идеологија темељила на веровању у прогрес који доноси примена разума, науке, образовања, успостављање власти народа, борба против неједнакости људи и залагање за друштво које радије гледа у будућност него у прошлост. Седамдесет и пет година после победе над фашизмом много тога је заборављено и започети су негативни процеси измене културе сећања и памћења, нестала је цела једна генерација сведока која памти најтеже злочине на подручју Србије из периода Другог светског рата. Човечанство се сећа само онога што комуникацијом може да смести у оквир колективног памћења. Ова изложба и пратећи каталог као својеврсни облици комуникације имају такав концепт, да историјским документима и фотографијама допринесу култури сећања и памћења.

* * *

У даљем тексту, дајемо кратак преглед реализованих поставки изложбе „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“ у Београду, Пожаревцу, Крагујевцу, Нишу и Краљеву.

⁶ Изложен на 92 изложбена постер-паноа и 26 застава – попис докумената дат је у каталогу „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“ на стр.107-169.

⁷ PES платно димензија 1м x 1.40 м

⁸ MESH платно димензија 214 цм x 276 цм

ПРЕМИЈЕРА ИЗЛОЖБЕ ДОМ ВОЈСКЕ СРБИЈЕ, БЕОГРАД 15. ОКТОБАР – 15. НОВЕМБАР 2020.

На свечаности отварања ове репрезентативне изложбе у Дому Војске Србије у Београду, 15. октобра 2020. године (на Дан ослобођења града Пожаревца у Другом светском рату), у специфичним условима одређеним пандемијом корона вируса, испред аутора, сарадника и институција који су приредили изложбу, каталог и пратећи промотивни материјал, јавности су се обратили ректор Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије генерал-потпуковник доц. др Горан Радовановић, заменик градоначелника Града Пожаревца Славиша Алексић и директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић.

Отварајући изложбу „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“, државни секретар у Министарству одбране Александар Живковић је рекао да *„Без обзира на то о ком ослободилачком рату наше оштрабине је реч, ратна слика Србије увек је иста – мала храбра земља, увучена у рат мимо своје воље, сипала је усипавно пред силницима, не да би освајала туђе, већ како би одбранила своје, по нашој древној слободарској традицији. И увек је из тих ратова излазила као победник. Зато је ратна слика Србије увек победничка. Те прве искре борбе прерасиле су у буру отпора једној слободарској народа, који не пристаје да буде побеђен и поробљен. Наша улога се не своди само на памћење, већ и на стално израживање историјских истина, чији је крајњи циљ припрема за одговор на све изазове који нас чекају у временима која долазе. Овом изложбом поручујемо да нећемо дозволити да сећања на прошлост и ране из прошлости изгледе. Све док траје наше памћење и памћење наших покољења, догађаји забележени и на овде изложеним фототрафијама, сведочанствима четворогодишње толоше нашег народа, неће бити заборављени и оштаће део нашег националног бића. Нећемо и не можемо да заборавимо невине жртве београдских логора и групних стрељаништа на територији Србије и бивше Југославије“.*

У току трајања изложбе у Дому Војске Србије у Београду, изложбу су 20. октобра 2020. године (на Дан ослобођења Београда у Другом светском рату) обишли страни војни представници акредитовани у Србији – из Немачке, Италије, Турске, Швајцарске, Чешке, Румуније, Индонезије, Алжира, Велике Британије и Европске Уније - уз стручно вођење и

*Делегације у разгледању изложбе
у Дому Војске Србије у Београду,
15.10.2020.*

предавање аутора изложбе др Јасмине Николић, др Маријане Мраовић, Наташе Милошевић Дулић и Јелене Кнежевић.

Изложба је била део манифестације „Музеји за десет“ на тему *„Музеји за једнакост: разноликост и инклузија“*, под координацијом Националног комитета ICOM Србија, одржане у периоду од 9. до 15. новембра 2020. године. Радио Телевизија Србије је 10. новембра 2020. снимила репортажу о изложби за емисију *„Дозволише...“* за РТС 2, а саговорници су били наведени аутори изложбе.

Потпредседник Владе Србије и министар одбране др Небојша Стефановић посетио је 14. новембра 2020. ову изложбу. Указујући на неке од најзначајнијих догађаја из

Страни војни представници акредитовани у Србији у разгледану изложбе у Дому Војске Србије у Београду, 20.10.2020.

ослободилачке борбе у Србији током Другог светског рата, министру Стефановићу изложбenu поставку у Великој и Малој галерији Дома Војске Србије у Београду представила је др Маријана Мраовић из Војног архива, уз подршку Вука Обрадовића из Војног музеја и Јелене Кнежевић из Медија центра „Одбрана“.

Укупан број од 2.000 посетилаца током 25 дана трајања изложбе у Дому Војске Србије у Београду говори о великом интересовању јавности, што је само једна од потврда посебног значаја ове изузетно садржајне и оригиналне изложбене поставке архивских докумената, фотографија, музејских и уметничких предмета.

ГАЛЕРИЈА САВРЕМЕНЕ УМЕТНОСТИ, ПОЖАРЕВАЦ, 15. НОВЕМБАР – 25. ДЕЦЕМБАР 2020.

После премијере у Београду, део изложбе „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“ („Борба за ослобођење Србије 1941-1945. године и сарадња НОВЈ са Црвеном армијом“), употпуњен предметима (делови опреме и наоружања) из историјске збирке Народног музеја Пожаревац, постављен је у Галерији савремене уметности у Пожаревцу.

У периоду трајања изложбе од 15. новембра до 25. децембра 2020, у оквиру цивилно-војне сарадње организована је колективна посета изложби за припаднике Центра за обуку копнене војске у Пожаревцу. Пожаревачки гимназијалци друштвено-језичког смера су, такође, организовано посетили изложбу. Указујући на најзначајније догађаје из ослободилачке борбе у Србији, овим посетиоцима је изложбenu поставку представила коауторка Наташа Милошевић Дулић.

Регионална телевизија „САТ ТВ“ из Пожареваца је снимила репортажу о изложби, а саговорнице су биле коауторке др Јасмина Николић и Наташа Милошевић Дулић.

Изложба у Галерији савремене уметности у Пожаревцу, 15. новембар - 25. децембар 2020.

ГОСТОВАЊЕ ИЗЛОЖБЕ МУЗЕЈ „21. ОКТОБАР“ - СПОМЕН ПАРК „КРАГУЈЕВАЧКИ ОКТОБАР“, КРАГУЈЕВАЦ, 15. ФЕБРУАР – 15. МАРТ 2021.

Поводом Дана државности Републике Србије и 45 година крагујевачког Меморијалног музеја “21. октобар”, у тој установи културе 15. фебруара 2021. отворена је изложба “Ратна слика Србије у Другом светском рату, 1941–1945”. Изложбу групе аутора из Историјског архива Пожаревац, Војног архива, Војног музеја и Медија центра “Одбрана”, реализовану под покровитељством Града Пожареваца и Министарства одбране Републике Србије, свечано је отворила Катарина Томашевић, помоћница министра одбране за људске ресурсе.

Отварајући изложбу она је присутнима честитала Дан државности и пренела им поздраве потпредседника Владе и министра одбране др Небојше Стефановића, истичући да је *„Реч о репрезентативној изложби која, кроз велики број музејских експоната и архивских докумената, приказује страдање и патњу, али и посвојани пркос и борбени дух нашег народа у шоку Другој светској рати. Србија је током Другој светској рати поднела немерљиве жртве, али је упркос томе, народ у најтежим тренуцима остао доследан очувању своје слободе, вере и традиције. Окупатор и његова нацистичка идеологија никада нису имали подршку нашег народа, а жељу за ослобођењем нису могле пољубити никакве прешње, терор, масовни злочини па чак ни почињени геноцид. Ослобођење није дошло на врховима шућих бајонета, већ као резултат непоколебљиве борбе српског народа за слободу, рекла је Катарина Томашевић и додала да је изложба успела да прикаже једну целивиту слику о борби српског народа који је увек на уму имао само једно, слободу.“*

На отварању изложбе говорили су и председници скупштина градова Пожареваца и Крагујевца Предраг Мијатовић и Мирослав Петрашиновић, директорка Спомен-парка „Крагујевачки октобар” Маријана Станковић и в.д. директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић. Кроз изложбу “Ратна слика Србије у Другом светском рату, 1941–1945” посетиоце су водиле ауторке др Јасмина Николић, др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић, др Драгана Милорадовић, као и аутори музеолошке и уметничке поставке Вук Обрадовић и Јелена Кнежевић.

*Изложба и посетиоци
у Музеју „21.октобар“ у Крагујевцу,
15. фебруар 2021.*

ГОСТОВАЊЕ ИЗЛОЖБЕ ГАЛЕРИЈА СИНАГОГА – НАРОДНИ МУЗЕЈ, НИШ, 25. МАРТ – 5. МАЈ 2021.

Поводом обележавања осамдесет година од почетка Другог светског рата и уласка окупатора у Ниш 8. априла 1941. године, али и осамдесетосам година од оснивања Народног музеја Ниш, у галерији „Синагога“ у Нишу, 25. марта 2021. отворена је изложба “Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945”. Изложбу је свечано отворио председник Скупштине Града Пожареваца Предраг Мијатовић. Говорећи о њеној теми, он је истакао да је *„Једна*

*Изложба и посетиоци у Галерији „Синајота“
– Народни музеј Ниш, Ниш,
25. мај – 5. мај 2021.*

од најболнијих за наш народ, па није случајно да је и Ниш „сјаница“ за њу поставку. Не само Дрући свешки рај, већ и дрући рајови нису штедели Ниш и његове сјановнике, који су симбол сјрадања али и њркоса, па је тај њрад, као један од сјубова Србије, још од средњега века, својим ослобађањима давао друћима подстрек да учине исто. Реч је о догађајима који су прешходили највећем сјрадању у 20. веку, па је поставка веома значајна, јер шаље поруку да треба учинити све да се трајичне историјске епизоде не понове“.

На отварању изложбе говорили су Ненад Спасић, директор Народног музеја Ниш, Адриана Анастасов, члан Градског већа Града Ниша и вд. директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић. Свечаности отварања изложбе присуствовали су представници Министарства одбране и Војске Србије, директори културних институција из Ниша, Прокупља и Књажевца и многи медији, које су кроз

изложбу провели аутори др Драгана Милорадовић, Наташа Милошевић Дулић, Вук Обрадовић и Јелена Кнежевић. Телевизија Kopernikus TV К:СН је, на дан отварања изложбе, снимила десетоминутну репортажу о темама из Другог светског рата које доноси ова изложба, а саговорници су били др Јасмина Николић и Предраг Мијатовић.

Изложбу су организовано посетили представници Српско-руског хуманитарног центра Ниш.

ГОСТОВАЊЕ ИЗЛОЖБЕ ГАЛЕРИЈА НАРОДНОГ МУЗЕЈА, КРАЉЕВО, 13. ОКТОБАР – 13. НОВЕМБАР 2021.

Поводом обележавања осамдесет година од почетка Другог светског рата и масовног стрељања талаца у Краљеву у октобру 1941. године, у галерији Народног музеја у Краљеву, 13. октобра 2021. отворена је изложба „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“. Изложбу групе аутора из Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Војног музеја, употпуњену предметима из историјске збирке Народног музеја Пожаревац, реализовану под покровитељством Града Пожареваца и Града Краљева, свечано је отворио директор Историјског института САНУ у Београду проф. др Александар Растовић.

Отварајући изложбу, проф. др Александар Растовић је рекао: „Храбросћ, ентузијазам и ујорност коју су показивали учесници у главном млади људи, током четири године народноослободилачке и антифашистичке борбе прошив далеко надмоћније непријатеља и окупатора ушли су у анале Дрући свешкој раја. Од релативно мале и слабо наоружане народне војске на почетку раја са осамдесет хиљада бораца, југословенска војска је на крају раја израсла у једну од највећих армија у Европи. Посебно њризнање Народноослободилачком и ѡријизанском ѡкретју сјило је децембра 1943. из Техерана од сјране шројнице лидера антихитлеровске коалиције Сјалбина, Черчила и Рузвелта, када су ѡријизани ѡризнали као леђишмни предсјавници југословенских народа, шито доказује далековидост одлуке од 4. и 7. јула 1941. Наравно у тој борби Давида и Голмијата, српски народ дао је и огромне жртве. Процењује се да је током четири године настрадало преко милион и седамстотих хиљада људи од тога преко милион и четиристотих хиљада су били цивилне жртве раја. Иако је поднео изузетно велике жртве, Срби су још једном као и многи ѡиша раније ѡказали

Отварање изложбе у Народном музеју у Краљеву,
13. октобар 2021.

своје слободарство, јер су успели да ослободе своју земљу од стране војне чизме и стасу своју националну част. Зато ће чињенице нико не би смео да омаловажи нити да сакрије“.

„Нажалост, распадам СССР и крајем биополарне поделе света, почео је да се ваља снажан ревизионистички шалас који је заљуснуо Европу, а нарочито плодно тле је нашао у нашој земљи. То је омогућило да се у домаћој политичкој, али и стручној јавности јаве снажни покушаји фалсификовања историјских чињеница. Пре свега, то се односило на покушај минимизирања антифашистичке борбе српског народа, величања колаборационистичких снага, и намере да се изврши својеврсни опроштај зла које су нанели домаћи квинслинзи према свом народу. Нажалост из сфере

политике ово порицање позитивне и антифашистичког карактера партизанског покрета и народноослободилачке борбе пренео се и у сферу науке. Многи експерти за то време и долађају у циљу својеврсне духовне катарзе напустили су своје дошатакне научне поставке. Бојаштво фототрафија, плаката, војних карата, докумената, извештаја, зајављивања, нацрта, новина, спискова стрељаних, објава, упућивања, пројеката, наредби, писама, билтена, указа које су аутори ове изложбе пажљиво одабрали говоре о свој трајници рата, разарањима, злочинима окупиатора (хапшења, убиства, покољи, стрељања), току ратних дејстава, храбрости, али и људском страху, солидарности, пријатељству и војној сарадњи између српског и руског народа и војника, као и о слободарству српског народа и његовој чврстој жељи и одлучности да живи у слободи и да буде свој господар на својој земљи. Изложба и хронолошки и тематски представља верну реконструкцију четворогодишње тешке, али славне епопеје српског народа за поновним стицањем слободе“.

На отварању изложбе говорили су Милош Милишић, помоћник градоначелника Града Краљева задужен за културне манифестације, Дарко Гучанин, директор Народог музеја Краљево и др Јасмина Николић директорка Историјског архива Пожаревац. Свечаности отварања изложбе присуствовали су представници Министарства одбране и Војске Србије, Епархије Жичке СПЦ, представници културних институција из Краљева и медији, које су кроз изложбу провели аутори др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић и Драган Јацановић.

Уочи отварања изложбе у Краљеву, Регионална телевизија „Мелос“ је снимила тв-прилог о изложби, а саговорнице су биле коауторке др Јасмина Николић и Наташа Милошевић Дулић.

Изложбу су на Дан сећања на српске жртве у Другом светском рату 21. октобра 2021. године, организовано посетили чланови Удружења писаца „Седмица“ из Франкфурта и представници Матичне библиотеке „Љубомир Ненадовић“ из Ваљева. Такође, изложбу су организовано посетили и представници Војске Босне и Херцеговине. У простору изложбе је Музеј жртава геноцида из Београда, 20. октобра 2021, представио јавности своје издање „Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941“ историчарке Силвије Крејаковић, а 29. октобра 2021. године, проф. др Дарко Танасковић, Бранко Вукомановић и Велимир Ивановић представили су роман „Дурбин грофа Саве Владиславића“.

* * *

Велики број посетилаца из земље и иностранства, током 145 дана трајања изложбе у Београду, Пожаревцу, Крагујевцу, Нишу и Краљеву, говори о изузетном интересовању стручне и шире јавности за изложбу „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“, на којој су *„представљени сви важни моменти из народноослободилачке борбе партизанској покрету у Србији, те југословенско-совјетске сарадње у завршним операцијама за ослобођење Србије, која ће постати база за самосталне операције НОВЈ за ослобођење читаве југословенске територије.“*⁹

Стога изложба и истоимени каталог представљају *„значајан допринос оживљавању и половању сећања на борбу народноослободилачкој покрету из тог периода, они су један од начина да се одужимо борицима НОВЈ за све жртве које су поднели за нашу слободу и сачувамо сећање на њихову борбу и погледе на свет.“*¹⁰

Историјски архив Пожаревац, Војни архив, Војни музеј и Медија центар „Одбрана“ Министарства одбране Републике Србије су установе које посвећено чувају и вреднују традицију и успомене на људе и догађаје из наше историје прожете патњом, тугом и болом, али и храброшћу, поносом и чашћу. Изложба и каталог стога дају велики допринос култури сећања и памћења.

Фотографије: Историјски архив Пожаревац и Министарство одбране Републике Србије

“WAR PHOTOGRAPHY IN SERBIA DURING THE WORLD WAR 2, 1941-1945” HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC, MILITARY ARCHIVE, MILITARY MUSEUM AND MEDIA CENTRE “ODBRANA”-MINISTRY OF DEFENCE REPUBLIC OF SERBIA, 2020 - The exhibition of archive documents and photographs, museum and art artifacts, the exhibition catalogue and virtual exhibition.

The exhibition “War photography in Serbia during the World War 2, 1941-1945” was organized by Historical Archive of Požarevac, Military Archive, Military museum and Media centre “Odbrana” to honour 75th year of victory over fascism in World War 2, under the auspices of Požarevac town and Ministry of Defence Republic of Serbia.

This work represents the picture of Yugoslav Partizan fight and the fight for country’s liberation through the archive documents and photographs exhibition, as well as the museum and art artifacts. It is also a testimonial of the relations between Yugoslav liberating army and the Red Army, and their role in setting free the occupied territory of Serbia. It also shows the occupation, the refugees’ and war prisoners’ destiny in German camps, the suffering of the civilian population. The addendum shows the content of the exhibition, virtual exhibition and catalogue and the exhibition set in Belgrade, Požarevac, Kragujevac, Niš, Kraljevo, period from 15th October 2020 till November 13th 2021.

Key words: Serbia, World War 2, 1941-1945, PLA (People’s Liberating Army of Yugoslavia-in Serbian NOVJ), Red Army, exhibition, exhibition set Belgrade, Požarevac, Kragujevac, Niš, Kraljevo

9 Ректор Универзитета одбране генерал-потпуковник доц. др Горан Радовановић, *Рецензија изложбе „Ратна слика Србије у Другом светском рату“*, у: др Маријана Мраовић, Наташа Милошевић Дулић, др Јасмина Николић, др Драгана Милорадовић, *Ратна слика Србије у Другом светском рату, 1941-1945*, Изложбени каталози, каталог 28, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2020, 233.

10 Ректор Универзитета одбране генерал-потпуковник доц. др Горан Радовановић, *Исто*.

Проф. др Александар Растовић¹
Историјски институт САНУ Београд
Република Србија

UDK: 343.81(497.11)"1918/1945"(091)(082)(042)
343.85(497.11)"1918/1945"(082)(042)
343.82(497.11)"1918/1945"(082)(042)
94(497.11)"1918/1945"(082)(042)

РЕЧ НА ПРОМОЦИЈИ КЊИГЕ „КАЗНЕНО-ПОПРАВНИ ЗАВОДИ У СРБИЈИ - ПРИМЕР КАЗНЕНО-ПОПРАВНОГ ЗАВОДА ПОЖАРЕВАЦ, ЗАБЕЛА 1918–1945, КЊИГА ДРУГА“

Криминалистичко-полицијски универзитет,
Београд, 8. јул 2021. године

Припала ми је велика част да данас, у просторијама Криминалистичко–полицијског универзитета који баштини идеје чувеног швајцарског криминолога и великог пријатеља српског народа др Арчибалда Рајса, као један од рецензента изнесем своје утиске о студији *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945, књига друга*, колективном делу више аутора, чији је издавач Историјски архив Пожаревац, а Криминалистичко–полицијски универзитет, партнер и покровитељ овог амбициозно замишљеног и драгоценог пројекта.¹

Монографија коју данас промовишемо само је једна у низу студија Историјског архива Пожаревац који је препознатљив не само по свом изворном архивистичком раду, већ све више и по интензивној научно-истраживачкој и публицистичкој делатности, што је заслуга како запослених архивиста тако и др Јасмине Николић, директорке Архива. Прегалаштво и упорност сарадника у Историјском архиву Пожаревац су доказ да и градски и окружни архиви као непресушни извори српске прошлости могу и те како квалитетно и свестрано да допринесу, као и архивистичке и научно истраживачке институције у престоници, очувању националног, културног и државног идентитета српског народа, односно да професионалношћу својих кадрова буду равноправан и поуздан партнер у решавању бројних

недоумица или неистражених историјских тема из ближе или даље прошлости српског народа.

Други том књиге *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918–1945*, природно се наставља на први том ове студије у којој је дат исцрпан преглед настанка и развоја казног система и казних завода у Кнежевини односно Краљевини Србији од 1853. године до завршетка Првог светског рата, са посебним освртом на Казнено-поправни завод у Забели од његовог оснивања 1865. године до завршетка Великог рата. Подсећам да су у овом заводу затворске казне служили, поред небројено анонимних затвореника, и познате личности из политичког, научног и културног живота Кнежевине и Краљевине Србије и Краљевине Југославије попут Светозара Марковића, Васе Пелагића, Драгише Станојевића, Ђуре Јакшића, Бранислава Нушића, Николе Пашића, Косте Таушановића, Пере Тодоровића, Стојана Протића, Ђорђа Генчића, Миленка Веснића, Ленке Книћанин, Јелене Илке Марковић, Филипа Филиповића, Владимира Чопића, Ђуре Салаја, Пунише Рачића.

Ова књига написана на 275 страница текста представља колективно дело осам аутора различитих научно стручних профила из три институције (Историјски архив Пожаревац, Криминалистичко–полицијски универзитет и Министарство правде) и садржи осам тематских глава–целина у којима се разматра стање и положај осуђеника у Казнено-поправном заводу Забела током постојања прве југословенске државе, прецизније од њеног настанка 1918. године до завршетка Другог светског рата 1945. Тематски оквири студије су веома разуђени, широко постављени и целовито и систематично обрађују бројне аспекте казно-безбедоносне политике Краљевине Југославије почев од питања кривичног права,

¹ Аутор је доктор историјских наука, научни саветник, професор на Филозофском факултету у Нишу, председник Управног одбора Државног архива Србије и директор Историјског института САНУ Београд, е-маил: istorinst@iib.ac.rs и aleksandarrastovic69@gmail.com

организације казних завода, казнене политике и заштите јавне безбедности у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Краљевини Југославији, прегледа наоружања чувара у Казнено-поправним заводима на простору Кнежевине и Краљевине Србије и Краљевине Југославије, преко просторних и безбедоносних услова за служење затворских казни у Казнено-поправном заводу Пожаревац до почетка Другог светског рата, положаја осуђеница у затвору у Пожаревцу у међуратном периоду, свакодневног живота политичких, војних, велеиздајничких и малолетних осуђеника у истом затвору, до ситуације у Казнено-поправном заводу Забела током трајања немачке војне окупације Србије 1941–1945. године.

Краљевина Југославија је била држава великих супротности и противречности (политичка разноликост, економски неуравнотежен развој покрајина и области, верска, национална, културна разноврсност, различита регионално правна регулатива), што је изазивало бројне политичке потресе и несугласице између главних политичких партија, а пре свега два најбројнија народа Срба и Хрвата. Њихови различити погледи на политичко и државно уређење земље и непрестана жеља главних хрватских политичких лидера Радића и Мачека и најмоћније хрватске политичке странке ХРСС/ХСС да Хрвати у складу са Старчевићевском теоријом хрватског државног права треба да добију своју посебну, националну државу од тренутка формирања Краљевине Југославије до априлског рата 1941. године представљали су основни узрок политичке и сваке друге нестабилности југословенске државе што се преливало и на безбедоносну компоненту, али и на питање кривичног права и санкција за константно непоштовање уставног правног уређења земље. Управо ова осетљива проблематика разматрана је на страницама ове студије са посебним освртом на Казнено-поправни завод у Пожаревцу.

Колегиница проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић из Криминалистичко–полицијског универзитета приредила је два поглавља књиге у којима је исцрпно приказала садржај и функционисање кривичног права и кривичне регулативе на простору Краљевине Југославије и анализирала организацију њених казних завода између два светска рата којих је у то време било укупно дванаест, при чему је истакла специфичност затвора у Забели односно Пожаревцу који је био један од ретких затвора у земљи у коме су казне служили и мушкарци и жене, као и малолетници. Такође, констатовала

Промоџери монографије, КПУ, Београд, 8.7.2021.

је да су основне бољке предратних југословенских затвора биле препуњеност капацитета и нехумани услови живота.

О казненој политици и заштити јавне безбедности на подручју Краљевине Југославије писао је др Мартин Матијашевић из Министарства правде, који је издвојио неколико безбедоносно неуралгичних тачака у првој југословенској држави, а у којима су се најдрастичније преламале све супротности и дилеме уставноправног уређења земље. На првом месту, најнебезбедније подручје Краљевине Југославије је био простор јужне Србије (Косово и Метохија и Македонија) где су отворено деловале антисрпске и антијугословенске, терористичке бугарске и македонске организације, на пример (ВМРО) и војне јединице тзв. комите које су вршале у Македонији, а упаде вршиле са територије суседне Бугарске. Из Албаније су на простор Косова и Метохије упадале албанске терористичке групе (качаџи). И док су бугарски терористи захтевали издвајање Македоније из Југославије и прикључење Бугарској, албански качаџи су тражили одвајање Косова и Метохије од Југославије и формирање великоалбанске државе на начелима Призренске лиге из 1878. године. Аутор је такође, дао драгоцене податке о томе да је између 1919. и 1934. године ВМРО извршио 467 комитских упада, атентата, заседа, отмица, при чему је биланс жртава био 185 погинулих војника и припадника жандармерије и 253 цивилне жртве.

Друга, небезбедна зона Краљевине Југославије је била Хрватска где је отворено деловала добро организована хрватска, усташка, терористичка организација која је своје базе за обуку и припрему терористичких активности имала у Италији и на подручју Мађарске (Јанка Пуста и Нађкањижа). Циљ усташа који су највећу подршку имали у Хрватској странци права је био стварање независне хрватске државе. Аутор истиче да су терористичке методе борбе примењивали и представници Комунистичке партије Југославије на чијем удару су се налазили носиоци државне и управне власти.

О безбедоносним и просторним условима за издржавање затворских казни у Пожаревачком затвору у међуратном периоду говори се у поглављу које је приредила др Невенка Кнежевић Лукић са Криминалистичко-полицијског универзитета. Ауторка је констатовала да су казнени заводи у новоформираној држави основани још пре уједињења и да се од 1929. године у њима примењивао ирски систем, то јест степенати систем издржавања казни где је осуђеник пролазио кроз више фаза током одслужења робије (прво самица, затим је прелазио у колектив осуђеника, након тога је добијао статус осуђеника слободњака, да би на крају постојала могућност условног отпуста). Занимљив је податак да се из државног буџета за функционисање Пожаревачког казног завода издвајало 13 процената средстава предодређених за све казнене заводе у држави при чему је најмање издвојено 1920. године само 2,25 %, а највише 1930. и 1934. године 17,96 %. Драгоцени су и изнети подаци о броју осуђеника који су своје затворске казне издржавали у Пожаревачком казамату. Године 1920. њихов број је износио 423, а већ 1921. и 1923. тај број се попео на 1.285 затвореника што је овај затвор сврставао међу највеће затворе у Краљевини Југославији. Највећи број осуђеника у Пожаревачком казненом заводу забележен је 1932. године и износио је 1.398 затвореника. Такође, варирао је и број запослених службеника у затвору и он је 1937. године достигао цифру од 128 лица.

У заједничком раду мр Небојше Ђокића и проф. др Радована Радовановића са Криминалистичко-полицијског универзитета, изнети су занимљиви подаци о наоружању чувара казнених завода на територији Кнежевине и Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Тако, током постојања Кнежевине и Краљевине Србије чувари у српским затворима су користили пушке типа Мини-Франкот-Петровић, Пибоди, Бердан, као и пушке Маузер-Миловановић, српску пушку

Званице на промоцији монографије, КПУ, Београд, 8.7.2021.

острагушу, у Краљевини Југославији основно оружје југословенских чувара су биле пушка Маузер 7,9 мм виса ви 24.

Из дискурса женског питања др Драгана Милорадовић из Историјског архива Пожаревац је приредила драгоцен рад о осуђеницама које су казне служиле у Пожаревачком казамату. Током 1932. године њихов број је био 165, а дијапазон престапа веома широк. Жене су у Пожаревачки затвор најчешће слате због убиства супружника, крађа, проституције, чедоморства, али и због политичко-опозиционог деловања при чему је највећи проценат политичких осуђеница припадао Комунистичкој партији Југославије. Најпознатије тамошње комунистичке активисткиње-затворенице биле су Анка Берус, Спасенија Цана Бабовић и Лидија Шентјурц.

О политичким затвореницима као и оним осуђеницима који су кажњавани због војних престапа, велеиздаје, али и малолетним заточеницима говори се у тексту др Јасмине Живковић из Историјског архива Пожаревац. И ова ауторка констатује да је највећи број политичких осуђеника припадао Комунистичкој партији Југославије који су осуђени за политички рад против уставно-правног поретка државе, а на основу одредаба *Обзанае* и *Закона о заштити државе*, при чему су први комунистички затвореници у Пожаревачки затвор доспели одмах након доношења ових законских решења. Најпознатији комунисти осуђеници у Казнено-поправном заводу Пожаревац у међуратном периоду, поред наведеног Филипа Филиповића и Ђуре Салаја, били су и Иван Милутиновић, Отокар Кершовани, Едвард Кардељ,

Светислав Стефановић Ђећа, др Владимир Бакарић, др Младен Ивековић и Михаило Швабић. Међу осуђеницима се налазио и један број особа које су учествовале и у Првом светском рату и у пробоју Солунског фронта 1918. године. Спецификум Пожаревачког затвора био је што је у његовом саставу деловао и посебан Завод за поправку млађих малолетника у Дубравици.

Коначно, о раду Казненог завода Забела у периоду окупације користан прилог је приредила Слободанка Цветковић из Историјског архива Пожаревац, која је, између осталог, навела податке о броју заточеника у затвору (он је почетком јануара 1943. године износио 728 особа) при чему је број политичких осуђеника био око 120 људи.

Методолошки посматрано студија је веома оригинално постављена и аутори су на велике истраживачке изазове одговорили стручно и савесно, при чему са посебним задовољством истичем да је коришћена најрелевантнија историјска грађа, како она необјављена тако и објављена, и адекватна старија и новија литература. Поменућу да су аутори користили драгоцене фондове Архива Србије и Архива Југославије попут Фонда Политичког одељења и Министарства правде, као и Управе казниона у Сремској Митровици, Пожаревцу и Марибору, Недићеву архиву која је похрањена у Војном архиву, као и драгоцене фондове Историјских архива у Пожаревцу и Крагујевцу. Поглавља су поткрепљена и објављеном законском регулативом између два светска рата која је регулисала казнено-безбедоносну

проблематику. Тако су коришћени Кривични закон за Краљевину СХС, Закон о судском кривичном поступку, Закон о извршењу казни лишења слободе, Закон о државном суду за заштиту државе, Закон о штампи, Закон о уређењу редовних судова за Краљевину Југославију, као и многи други законски прописи. Такође, аутори су користили стручне часописе који су излазили између два светска рата (*Политија, Правосуђе*), као и оновремену штампу (*Политијка, Правда, Службене новине, Београдске општинске новине*).

Језик и стил монографије су јасни, прецизни и разумљиви како стручној јавности тако и широј читалачкој публици. У сваком случају, ова књига биће користан и незаобилазан приручник свима онима који су заинтересовани за даље проучавање важне кривично-правне проблематике прве југословенске државе.

Монографија *Казнено-поправни заводи у Србији - пример Казнено-поправног завода Пожаревац, Забела 1918-1945*, представља важан допринос проучавању како правно-кривичне и безбедоносне политике устројене и примењиване током постојања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Југославије, тако и друштвене историје, али и историје државних институција. Не треба сметнути са ума да она верно осликава и микроисторију Пожареваца и Браничева у бурној, међуратној прошлости“.

Фотографије: Историјски архив Пожаревац и Криминалистичко-полицијски универзитет Београд

БИБЛИОТЕКА У КОСТОЛЦУ, ОГРНАК НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ „ИЛИЈА М. ПЕТРОВИЋ“ ПОЖАРЕВАЦ – МЕСТО ДРУШТВЕНОГ И ЛИЧНОГ РАЗВОЈА

Сажетак: Библиотеке су храмови културе и науке, чувари културне традиције народа, али и информациони центри који иду у корак са развојем савремене технологије и савременим начинима долажења до информација. Данас, у већини библиотека, у развијеним земљама, библиотечке услуге су прилагођене савременим захтевима корисника: електронско учлањивање, претраживање каталога, прегледање дигиталне колекције, резервација публикација, задуживања, достављање публикација - све то преко Интернет захтева. Библиотеке се морају уклопити у савремене трендове у погледу доступности информација и у складу с тим креирати и своју пословну политику и ресурсе за њихову реализацију. Библиотекари више нису само пуки чувари знања, већ су се преобразили у врхунске претраживаче и организаторе информација, који се не устручавају да користе све предности Интернета - друштвене мреже, форуме, You Tube, Wiki странице, блогове - како би могли својим корисницима да обезбеде што бржу и веродостојнију информацију. Уз све то, посебна улога библиотека данас је, у поплави информација које се пласирају путем телевизије и Интернета, поготову у мањим срединама, да путем радионица, предавања и књижевних вечери, нуди што разноврснији садржај и врши културно-едукативни утицај на своје суграђане. Овај рад приказује примере добре праксе рада Библиотеке у Костолцу, огранка Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац, која се, и у времену пандемијске кризе, труди да својим корисницима буде место друштвеног и личног развоја.

Кључне речи: Библиотеке, Библиотекари, Друштвени развој, Лични развој, Интернет, Радионице, Књижевне вечери, Предавања, Пандемија.

Библиотека у Костолцу основана је 1953. године као Градска читаоница и библиотека. Постојала је као самостална установа све до децембра 1962. године, када је припојена Радничком универзитету у Костолцу. Преласком у нове просторије, 1972. године, Библиотека почиње да се доказује као установа која има незаменљиво место у богаћењу културног живота Костолца.² Оснивањем Центра за културу у Пожаревцу, Библиотека у Костолцу улази у његов састав као одељење Народне библиотеке у Пожаревцу, једне од најстаријих установа културе у Србији³. У саставу пожаревачке Библиотеке остаје и након њеног осамостаљења од Центра за културу Пожаревац, 1994. године. Као огранак пожаревачке Библиотеке, Библиотека у Костолцу наставља са својим радом на ширењу културе, како богаћењем свог фонда, тако и организовањем културно-уметничких и едукативних догађаја. У годинама које следе, у времену наглог развоја дигиталних технологија, она осавременује свој рад и приступа новом маркетиншком пословању. У 21. веку, библиотекари немају више ту привилегију да буду само пасивни чувари књига, већ морају да буду активни и веома информисани претраживачи и добављачи информација. Традиционалне методе ширења информација допуњене су електронским начинима комуникације. Информације

1 Ауторка је дипл.библиотекар саветник, Библиотека Костолац – Огранак Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац; e-маил: renataminic@gmail.com

2 У току свог постојања, Библиотека је у више наврата мењала свој статус и била сељена из једне зграде у другу, да би данас била стационарирана на Тргу братства и јединства 9, и на том месту налази се од 14.10.1972. године.

3 Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац основана је 1847. године.

корисницима и комуникација са колегама, књижевницима, научним радницима, обављају се путем мејлова и друштвених мрежа. Уз информације добијене из књига, придружују се и информације добијене путем претраге Интернета и разноразних база података. Корисницима се омогућавају виртуелне туре кроз светске и домаће библиотеке, музеје, галерије, археолошка налазишта. Семинари, књижевне вечери, предавања и конференције прате се преко онлајн платформи. Библиотека није само сервис за позајмљивање књига, већ је место друштвеног и личног развоја својих суграђана.

Поред добро опремљеног књижног фонда који чине: белетристика, дечија и стручна литература, збирка периодике и старе књиге, преко матичне Библиотеке у Пожаревцу, косточачка Библиотека је укључена и у систем узајамне каталогизације COBISS.SR⁴ тако да је преглед њеног фонда преко интернета доступан свима.

Библиотека је током последњих неколико деценија била домаћин бројних културно-уметничких догађаја и покретач неколико манифестација. Своја врата отворила је бројним писцима, професорима, уметницима и академицима. Прилика да представе своја дела и узму учешће у бројним културно-уметничким активностима Библиотеке, пружена је и завичајним писцима и осталим заљубљеницима у културу и у писану реч.

Библиотека је изузетно поносна на свој афирмативни рад са младима. Полазећи од чињенице да деца треба да заволе библиотеку од раног детињства и да она треба да им остане блиска кроз читав живот, велика пажња се поклања раду са најмлађим читаоцима. Сарадња са Вртићем „Мајски цвет“ Костолац постоји већ дужи низ година, али од почетка 2017. године, направљен је договор да деца са васпитачицама долазе групно у Библиотеку, у договореним терминима, да позајме књиге и уживају у читању прича и саветима о лепом понашању и очувању своје средине. Такође, започето је и са праксом да библиотекарски одлазе у посету Вртићу на заједничко читање бајки.

4 COBISS (кооперативни онлајн библиографски систем и сервис) је организациони модел повезивања библиотека у национални библиотечко-информациони систем са узајамном каталогизацијом, узајамном библиографско-каталожком базом података COBISS и локалним базама података библиотека учесница, базом података о библиотекама COLIB, нормативном базом података CONOR, а такође с бројним другим функцијама. Користи се у Словенији, Србији, Македонији, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Бугарској и Албанији.

Током претходних година, Библиотека је била покретач и организатор бројних креативних и едукативних радионица на којима и млади, а и они старији корисници могу да негују свој таленат и стичу нова знања из њима занимљивих области. Свој рад на овом пољу, Библиотека је започела са драмским и ликовним радионицама, радионицом *Читамо вам причу* и радионицом плетења, да би наставила са библиотекарском, кројачком, декупаж, калиграфском, посластичарском, радионицом *Лепо понашање*, керамичарском, мађионичарском, психолошком, радионицом француског језика, *Чајанком са књигом*, *Причаоницама за децу*, радионицом *Љубитељи фантастике* и информатичким описмењавањем старијих и незапослених лица „*Упознајте се са виртуелним светом рачунара*“.

Поводом Светског дана књиге и ауторских права⁵ у Библиотеци у Костоцу се већ годинама, организује ликовни и литерарни конкурс и такмичење рецитатора ученика Основне школе „Јован Цвијић“ Костолац (са школама у Селу Костолац, Петки, Кленовнику и Острову) и ученика Техничке школе са домом ученика „Никола Тесла“ Костолац. Сваке године је све веће интересовање за овај конкурс и такмичење, јер омладина Градске општине Костолац добија прилику да исказе свој таленат и креативност и да за то буде награђена.

Одличну сарадњу Библиотека остварује са свим културно-просветним организацијама у Костоцу, попут Центра за културу Костолац, Основне и Техничке школе, као и са културно-уметничким удружењима, синдикатима и невладиним организацијама. Заједно са њима чини стуб културе Градске општине Костолац.

Једна од специфичности ове библиотеке је и да једина у Србији окупља љубитеље фантастике и промовише овај све популарнији жанр у књижевности и кинематографији. Радионица „Љубитељи фантастике“ намењена је креативном изражавању, виђењу фантастике и митологије из личног угла, креирању сопственог фиктивног света, као и истраживању односа између ликова из књига, стрипова, серија и филмова

5 Светски дан књиге и ауторских права обележава се 23. априла сваке године, на годишњицу смрти три великана књижевности: Мигела де Сервантеса (29. септембар 1547 - 23. април 1616.), Вилема Шекспира (26. априла 1564 - 23. априла 1616.) и Инке Гарсиласе де ла Вега (12. април 1539 - 23. април 1616.) - обележава Светски дан књиге и ауторских права. Одлука о обележавању Светског дана књиге и ауторских права донета је на Генералној конференцији УНЕСКО-а одржаној у Паризу 1995. године.

из те области. Циљ је да се окупе истомишљеници, без обзира на старост, који ће моћи да размењују своја искуства из области фантастике. Костолчани привлаче пажњу све већег броја заљубљеника у фантастику из целе Србије, али и велико интересовање и поштовање писаца фантастике. Успостављена је сарадња са удружењима љубитеља фантастике из Београда и Ниша. У оквиру ове радионице, састанци су били посвећени и креативном писању, тако да су неке веома лепе приче угледале светло дана и биле објављиване у зборницима, часописима и на интернет порталима.

Библиотека у Костолцу позната је и по томе што већ више од четири године има веома необичног „библиотекара“ – мачку Цецу. У свету је пре више година започето увођење паса или мачака у библиотеке и болнице јер се сматрају терапеутским животињама. Претпоставља се да је добро за децу да од малена имају додир са животињама и да сам контакт са животињом лечи. Присуство маце библиотекарке је добродошло од стране корисника и гостију који су одушевљени њеним присуством у Библиотеци. Библиотека у Костолцу је једна од три Библиотеке у Србији које држе мачку у Библиотеци.

Од тренутка када је у марту 2020. године проглашена пандемија COVID-19 вируса, читав свет је претрпео велики ударац. Пандемија се негативно одразила на сваки сегмент друштва. Установе културе су такође погођене и трпе велике последице. Већина библиотека је морала да коригује своје пословање, али је убрзо успела да прилагоди свој рад и своје програме. Културни и едукативни програми су се наставили, само што су прешли у виртуелни простор. У Библиотеци у Костолцу, током тог периода, када је услед препоручених мера превенције и заштите здравља рад са корисницима био редукован и слободан приступ фонду био онемогућен, библиотекарски су наставили да буду на услузи својим корисницима путем телефона, мејлова и друштвених мрежа. Библиотекари су предавања, семинаре и конференције пратили путем интернет платформи, снимали су приказе књига, организовали виртуелно читање бајки за најмлађе кориснике библиотеке под називом „Причаоница“, приредили виртуелна дружења са писцима, промоције књига и виртуелне радионице које су делили са својим корисницима путем сајта, друштвених мрежа и YouTube канала Библиотеке. У виртуелне разговоре са књижевницима укључили су се са својим питањима и чланови новинарске секције Основне школе „Јован Цвијић“ Костолац. Видео садржај је дељен са

корисницима путем сајта, YouTube канала и Фејсбук странице Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац:

<http://www.nbpo.rs/>

<https://www.youtube.com/channel/UCQ9uwBubLNxNPrPrehUOomw>

<https://www.facebook.com/biblitekapozarevac>

Руководиоци Библиотеке у Костолцу од оснивања:

- Милица Јарошевић, први управник и књижничар Библиотеке у Костолцу од 1953. до 1962. године;
- Рада Павловић, књижничар, руководилац од 1962. до 1968. године;
- Милан Стевић, први директор Радничког универзитета у Костолцу и књижничар, руководилац од 1968. до 1973. године;
- Душица Шегрт, виши књижничар, руководилац од септембра 1973. до 1987. године;
- Златија Манојловић, књижничар, руководилац од 1987. до 1993. године;
- Славица Пејовић, дипломирани библиотекар, руководилац од 1993. до 2009. године;
- Мр Бранка Пражић, дипломирани библиотекар саветник, руководилац од 2009. до 2016. године;
- Рената Минић МА, дипломирани библиотекар саветник, актуелни руководилац од 2016. године.

Директорка Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац од 2017. године је Вера Зарић Митровић, дипломирани библиотекар саветник.

ПРЕГЛЕД ДЕШАВАЊА У ПЕРИОДУ ОД 2016. ДО 2021. ГОДИНЕ

2016. година

10-12. фебруар 2016. – Ликовна радионица поводом *Дана заљубљених*.

14. фебруар 2016. – Изложба ликовних радова са радионице поводом Дана заљубљених.

5. и 7. март 2016. – Ликовна радионица поводом *Дана жена*

8. март 2016. – Изложба ликовних радова са радионице поводом 8. марта.

26. март 2016. – Књижевно вече посвећено књизи поезије *Време је*, песникиње Биљане Стојићевић. О књизи су говорили: Милисав Миленковић, Славица Пејовић и Зоран Стојићевић.

31. март 2016. – Књижевно вече посвећено књизи поезије *Осмех у ојанку* Александре Обрадовић. О књизи су говориле Зорка Стојановић и Живојка Милић.

6. април 2016. – Изложба ликовних радова деце из вртића „Мајски цвет“ Костолац поводом *Међународној дана дечије књије*.

12. април 2016. – Професионална оријентација – ученици ОШ „Јован Цвијић“ из Костолаца заједно са педагогом били су у посети Библиотеци у Костолцу да се упознају са занимањем библиотекара.

21. април 2016. – Такмичење рецитатора – ученици ОШ „Јован Цвијић“ из Костолаца и Техничке школе „Никола Тесла“ из Костолаца и додела награда ученицима који су победили на ликовном и литерарном конкурс који је Библиотека у Костолцу организовала поводом *Светској дана књије и ауторских права*. Теме за ликовни конкурс: 1. Моја библиотека; 2. Библиотека будућности. Теме за литерарни конкурс: 1. Волим да читам (за основце); 2. Нисам недруштвен/а – ја само више волим да читам; 3. Шта зрачиш – то привлачиш.

22. април 2016. – Књижевно вече посвећено књизи песама *Исис и сирин*, књижевнице Славице Пејовић. О књизи су поред ауторке говорили: Миљурко Вукадиновић, Милисав Миленковић, Славица Јовановић и Љиљана Црнић.

Мај 2016. – Почетак бесплатних радионица за децу и старије: ликовна, библиотекарска, кројачка и Љубитељи фантастике.

5. мај 2016. – Књижевно вече посвећено роману *Милена и змај*, ауторке Матилде Вељковић. О књизи су говорили поред ауторке: Младен Милосављевић, етнолог и уредник часописа *Омаја* и Жељко Цвијановић, новинар.

13. мај 2016. – Први састанак радионице Љубитељи фантастике. Тема: *Симболика пешка 13*. После овог састанка радионице су наставиле да се одржавају сваког петка од 18:30 сати. На сваком састанку се обрађује различита тема. Неке од обрађених тема су: Историја филмова фантастике; Урбане легенде; Апокалипса у књигама, филмовима и серијама; Виле кроз различите митологије; Магијски обреди различитих народа; Зомбији у књигама, филмовима и серијама; Роботи кроз књиге, серије и филмове фантастике; Упоредивање популарне књиге Р. Р. Мартина „Игра престола“ и истоимене серије; Историја тајних друштава; Нестале цивилизације Инка, Маја, Винче, Атлантиде, као и многе друге теме. На састанцима се размењују информације о прочитаним и најављеним књигама, одгледаним и најављеним филмовима и серијама, фестивалима...

17. и 24. мај 2016. – Одржане две ликовне радионице у сарадњи са Удружењем ликовних стваралаца „Бура Јакшић“ из Пожаревца. Сликарке Снежана Милошевић и Виолета Кевро су деци давале поуке из сликања акрилним бојама на платну и на дрвеним дашчицама. Тема: Природа око нас.

18. мај 2016. – Одржан први састанак Библиотекарске радионице. Деца су упозната са радом библиотеке и библиотекара, са фондом и са УДК системом смештаја књига. Од овог датума, па све до половине јула, сваке среде од 19 сати, одржавале су се састанци Библиотекарске радионице. На сваком састанку обрађивала се друга тема. Деца су учила како се физички обрађују књиге, имала су прилику да чују занимљиве текстове из историје књига и библиотека, затим о најстаријим библиотекама света, о највећим и најлепшим библиотекама света

19. мај 2016. – Одржан први час Кројачке радионице. На Кројачкој радионици у Библиотеци у Костолцу, деца су се упознала са различитим материјалима и кројачким прибором и учила су како да савладају основне технике шивења, да би касније почела сама да осмишљавају, кроје, шију, украшавају разне текстилне предмете, креирају моделе, бирају одговарајуће материјале, узимају меру, ручно шију и нашивају украсе. Кројачице које су учествовале у раду радионице су: Ружица Живковић, Елизабета Вефић и библиотекарка у пензији Милица Исаковић. Деца су упозната са кројачким прибором и тканинама и учила су да ушивају дугмад, чарапе, да кроје и шију јастуке, торбице, кецеље, одела за луткице... Радионице су се одржавале у континуитету све до средине јула.

6. јун 2016. – Посета италијанских песника и дружење са писцима из Костолца у Библиотеци у Костолцу. Дружење организовано у сарадњи са клубом љубитеља књиге Мајдан.

28. јун 2016. – Ликовна радионица поводом Видовдана. Тема: Бој на Косову. Изложба ликовних радова приређена након радионице.

27. јул 2016. – Књижевно вече посвећено промоцији романа књижевнице Миљене Миње Дрндар (Вага за нетачно мерење и Два и два су пет).

30. август 2016. – Радионица цртања за младе коју је водио познати илустратор Срђан Стаменковић Српе из Крагујевца. Тема: Како нацртати ванземаљца.

30. септембар 2016. – Креативна радионица *Дизајн за слеје* у сарадњи са невладиним удружењем Art District из Пожаревца. Радионицу рада са гипсом и глином за ученике средњих школа водила је Јулија Башић, дипломирани историчар уметности.

4. и 11. октобар 2016. – Одржане две ликовне радионице које је водио сликар Владан Делетић. Тема: Како нацртати портрет.

14. октобар 2016. – Одржано књижевно вече посвећено промоцији романа писца Милоша Петковића из Ниша.

15. октобар 2016. – Писац Милош Петковић водио један састанак Љубитеља фантастике.

21. октобар 2016. – Књижевница Милица Барјактаревић из Сремске Митровице, одржала промоцију својих књига (Само ти пиши, Писање са ветром, Само се ти смеј).

24. октобар 2016. – Радионица декупажа коју је водила слободна уметница Славица Демић.

15. децембар 2016. – Поводом Међународног дана књиге који се обележава на тај дан у свету, у Библиотеци је одржано литерарно дружење завичајних писаца и читање песама и прича о чају. Приказан је и филм о историјату чаја и у холу Библиотеке је представљена изложба Старе и ретке библиотечке грађе.

16. децембар 2016. – Ликовна новогодишња колонија у Библиотеци у сарадњи са сликарима ликовног удружења Спектар из Костолца. Техника: акрилне боје на платну. Тема: Зимски мотиви.

21-22. децембар 2016. – Радионица *Аутопортрет, селфи* у сарадњи са невладином организацијом Art District из Пожаревца. Историчарке уметности: Јулија Башић и Јована Кљајић, увеле су ученике од 1. до 4. разреда основне школе у свет аутопортрета кроз историју уметности. Деца су уз

помоћ огледалца правила своје аутопортрете са тканином и колаж папиром.

29. децембар 2016. – Радионица Љубитеља фантастике – испраћај 2016. године уз богату трпезу и приче о Деда Мразу кроз различита веровања и културе.

2017. година

18. јануар 2017. – Вече посвећено Ђорђу Вајферту. Гости: Саша Илић, Соња Јерковић и Владимир Булајић, историчари и архивисти из Народне банке Србије. О животу Вајферта говорио је глумац Дејан Милошевић.

25. јануар 2017. – Аутопортрет, селфи или самосликање, предавање историчара уметности Јулије Башић о историјату аутопортрета.

11. фебруар 2017. – Радионица Калиграфија - калиграфкиња из Београда Силвана Ручнов водила две радионице о историји писма и употреби алатки за писање, трске и мастила.

21. фебруар 2017. – Књижевно вече посвећено књизи Пушкин и Срби. О књизи говориле ауторка Марина Васић и књижевница Биљана Миловановић Живак.

28. фебруар 2017. – Књижевно вече посвећено књизи Верославе Малешевић „Кликери и друге приче“. О књизи су поред ауторке, говорили и: Милисав Миленковић, књижевник и Александар Михаиловић, протојереј. Делове из књиге читала је глумица Гордана Митић. Музички програм: Слободан Јанковић, Марија Стојићевић и Драган Николић.

17. март 2017. – Књижевно вече посвећено трилогији књига *Последњи траг*, писца Небојше Петковића. О књигама су говорили аутор и Ненад Шакота, председник удружења Фантастикус из Београда. Писац је након књижевне вечери одржао радионицу са Љубитељима фантастике.

22. март 2017. – Улога и значај ликовне уметности у свакодневном животу – предавање ликовног уметника и педагога Горана Стевића, у сарадњи са Удружењем ликовних уметника Спектар из Костолца

6. априла 2017. – Књижевно вече посвећено књигама познатог писца и преводиоца Александра Тешића. Љубитељи фантастике су писца повели у обилазак Костолца и Виминацијума. После књижевне вечери, писац је одржао радионицу са Љубитељима фантастике

26. априла 2017. – Уручене награде награђеним ученицима Основне и Техничке школе из Костолца за ликовне и литерарне радове на конкурс организованом у Библиотеци у Костолцу поводом Светског дана књиге и ауторских права.

Одржано је и такмичење рецитатора ученика Основне и Техничке школе у Костоцу. Тема за ликовни конкурс: „Лик из омиљене књиге“. Теме за литерарни конкурс: „Е, баш нећу!“ и „Није важно у каквом свету живиш, важно је какав је свет у теби!“.

25. маја 2017. – Археолошка радионица „Упознајте Виминацијум“ за ученике Основне школе „Јован Цвијић“ Костолац. Радионицу водио професор Миомир Кораћ, директор Археолошког парка Виминацијум.

26. маја 2017. – Археолошка радионица „Упознајте Виминацијум“ за ученике Техничке школе са домом ученика „Никола Тесла“ Костолац и ученике Пожаревачке гимназије. Радионицу водио професор Миомир Кораћ, директор Археолошког парка Виминацијум.

28. маја 2017. – У Београду је одржан фестивал Толкинове фантастике под називом **Толкиндан** у организацији удружења „Валинор“ и „Аутостоперског водича кроз фантастику“ у циљу промовисања Толкинових дела. Целокупни догађај обogaћен је разноврсним програмом – радионицама, предавањима, продајним изложбама и на крају Cosplay такмичењем за најбољи костим фантастике. Организован је ликовни и литерарни конкурс за децу и одрасле. Љубитељи фантастике из Костоца одазвали су се на позив организатора и били део ове манифестације и као гости, а неки и као чланови жирија на конкурс.

14. јуна 2017. – Књижевно вече посвећено књигама нашег познатог писца, професора Филолошког факултета др Зорана Живковића. О књигама и школи креативног писања говорили су аутор и Димитрије Јаничић, писац, преводилац и књижевни критичар.

19. јула 2017. – Предавање Александра Вујичића, вероучитеља из Техничке школе са домом ученика „Никола Тесла“ Костолац на тему: „Монотеизам, религија нашег времена и нови религијски покрети“.

30. август 2017. – Мирјана Стојадиновић, лиценцирани животни тренер из Београда одржала је предавање из популарне психологије на тему „Како завољети себе? или Како стећи самопоуздање?“.

22. септембар 2017. – Представљање романа „Видарка“ књижевнице Матилде Вељковић.

28. септембар 2017. – Представљање књига Јелице Грегновић, књижевнице издавачке куће „Лагуна“.

5. октобар 2017. – Театар истине – поетско вече са писцем Стефаном Симићем. Музичка пратња на гитари – Милан Цековић.

11. октобар 2017. – Представљање књиге о Кини „Духови забрањеног града: демистификација пада кинеског царства“ писца Горана Стефановића.

18. октобар 2017. – Оливера Хајровић, специјалиста медицинске психологије одржала предавање из психологије „Адолесценција: изазови одрастања“.

1. новембар 2017. – Представљање књига: „Српски витешки код“ и „Марко Краљевић“ археолога и писца Марка Алексића (Лагуна).

10. новембар 2017. – Нишки писац Милош Петковић представио свој нови роман „Вештица из Сташилова“.

15.11.2017. – Професор др Сретен Петровић одржао је предавање из етнологије „Српска митологија у веровању, обичајима и ритуалима“. Поред професора, на ову тему је говорио и књижевник Александар Тешић.

22.11.2017. – Књижевник Душан Стојановић представио своју поезију и свој нови роман о Зорану Радмиловићу „Живот иза завесе“.

30.11.2017. – Завичајни писац Синиша Радиновић представио је своју књигу „Костолац, једна прича“.

Од почетка децембра 2017. – Радионица француског језика за ђаке петак са циљем да се помогне ученицима приликом учења овог језика. Радионицу водили библиотекари.

15. децембар 2017. – Одржано је литерарно дружење завичајних писаца под називом „Чајанка са књигом“. Тема Чајанке била је: Из Париза с љубављу. Приказан је и кратак филм о Паризу, граду културе, уметности и љубави.

26. децембар 2017. – Одржана је радионица декупажа за децу и одрасле, коју су водиле Славица Демић, слободна уметница из Пожаревца и библиотекарке. Тема: новогодишњи украси.

2018. година

19. јануар 2018. – Представљање књиге „Дневник чуда Дуде Алапаче“ књижевнице и новинарке Даниеле Бакић (Лагуна).

Током јануара и фебруара 2018. – Радионица француског језика за ђаке петак.

1. фебруар 2018. – Шећерна радионица: уметност прављења кинеских лизалица за децу. Радионицу водила ликовна уметница Виолета Кевро.

13. март 2018. – Радионица керамике. Предавач Саша Матић, грнчар, предавач на Факултету примењених уметности (Удружење креативних стваралаца Булевар уметности, Београд).

23. март 2018. – Гостовао *Караван фантастике* са циљем промовисања овог жанра у књижевности. Гости су били писци: Срђан Томић, Немања Јованов и Душко Благојевић.

30. март 2018. – Представљање књиге „Облоге од мастила“, аутора Богдана Стефановића, писца издавачке куће Вулкан и блогера познатог под именом Блогдан

4. април 2018. – Представљање књиге „Породична преписка кнеза Милоша Обреновића“. Гости: др Татјана Брзуловић Станисављевић и историчар Дејан Ристић

10. април 2018. – Ликовна радионица за децу од 10 до 15 година у сарадњи са Удружењем ликовних стваралаца „Спектар“ из Костолаца. Учествовали су сликари: Снежана Милошевић и Горан Васић. Техника: акрил на платну.

15. април 2018. – Љубитељи фантастике на Фестивалу ТолкиНиш у Нишу имали су трибину на којој су представили свој рад и своју библиотеку. Добили су повељу „Нишког реда Змаја“ за изузетан допринос фантастици.

17. април 2018. – Представљање књиге песама Славице Пејовић „Плес тишине“. О књизи су говорили: Милисав Миленковић и Славица Јовановић

24. април 2018. – Радионица „Причаоница - акција читања прича у Библиотеци у Костољцу – у гостима су биле две групе из вртића „Мајски цвет“ из Костолаца

4. мај 2018. године – Иван Драјзл, писац из Ниша, професор српског језика и књижевности, представио је свој серијал романа под називом „Винча“ (Порталибрис).

26. април 2018. године – Такмичење рецитатора ученика Основне школе „Јован Цвијић“ из Костолаца и ученика

Техничке школе са домом ученика „Никола Тесла“ Костолац. Додељене су и награде победницима ликовног конкурса који је расписан у марту месецу за сликаре Браничевског округа. Чланови жирија за ликовни конкурс били су: Вера Зарић Митровић, директорка Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац и дипломирани историчар уметности, Селман Тртовац, управник библиотеке Гете института у Београду и академски сликар и Невена Славковић, дипломирани примењени уметник. Награђени ликовни радови: Владета Делетић, сликар из Костолаца (прво место), Виолета Марковић, сликарка из Пожаревца (друго место), Ђорђе Думитру, сликар из Костолаца (треће место), Давид Морина, ученик Техничке школе у Костољцу (треће место).

4. мај 2018. - Радионица „Причаоница - акција читања прича у Библиотеци у Костољцу – у гостима су биле две групе из вртића „Мајски цвет“ из Костолаца.

16. мај 2018. - Књижевница за децу Јасминка Петровић представила је своје књиге ученицима од 5. до 8. разреда Основне школе у Костољцу.

17. мај 2018. – Ликовна радионица у сарадњи са Удружењем „Друштво Ром“ Костолац. Учесници: деца ромске националности од 4 до 10 година и представници ромске канцеларије у Костољцу.

17. мај 2018. – Отварање изложбе завичајне ликовне уметнице Снежане Милошевић, председнице Удружења ликовних стваралаца „Спектар“ из Костолаца. Вече употпунили: Александра Вујчић (рецитовање), Марија Стојићевић и Слободан Јанковић (музички уметници).

30. мај 2018. – Вече поезије. Представљање књиге „Ослобађање од тескобе“ завичајних писаца: Зорка Стојановић, Биљана Мешковић Јанковић и Драган Т. Јовић.

О књизи су, поред аутора, говорили и Татјана Живковић, дипломирани библиотекар саветник, а вече су употпунили вокални солисти: Слободанка Милић, Марија Стојићевић и Слободан Јанковић.

4. јун 2018. – Отварање изложбе слика завичајног ликовног уметника Владете Делетића. Гости: Јулија Башић (дипл. историчарка уметности), Александра Вујичић (песникиња).

5. јун 2018. – Почела бесплатна обука за пензионере и незапослена лица „Упознајте се са виртуелним светом рачунара – информатичко описмењавање“. Обука информатичког описмењавања за пензионере и незапослена лица спроводила се током претходних три године заредом у Библиотеци у Пожаревцу, али је ово први пут да се спроводила у њеном Одељењу у Костоцу.

6. јун 2018. – Предавање „Разумети пораз – увод у победу“. Гости: Иван Зорановић Киза, музичар и чланови Удружења грађана „100ИГ-ПОДСТРЕК“ и „Разговаралиште“;

15. јун 2018. – Верослава Малешевић представила своју нову књигу песама „Име ти остављам“. О књизи је говорила Славица Јовановић, професорка српског језика и књижевности.

21. јуна 2018. – Отварање изложбе слика завичајне ликовне уметнице Виолете Кевро

25. јун 2018. – Предавање „Теслини миленијумски дарови“. Гости: Спасоје Влајић и Слободан Влајић.

17. јул 2018. – Отварање изложбе слика Данијеле Миланове Божичковић Радуловић. Говориле су: Зорка Стојановић, Александра Димитријевић (професорка српског језика и књижевности) и Антилета Живковић.

24. август 2018. – Предавање свештеника Дејана Лазарова на тему „Изазови православља у савременом свету“

30. август 2018. – Предавање на тему „Јесмо ли сами у космосу?“ и представљање нових књига: др Милан М. Ђирковић „Велика тишина“ и професор Зоран Живковић „Први контакт и путовање кроз време“.

14. септембар 2018. – Отварање изложбе калиграфских радова Виолете Марковић. Говорила је Биљана Милосављевић Пићурић, дипломирана историчарка уметности.

25. септембар 2018. – Отварање изложбе слика Горана Стевића. Говориле су: Снежана Милошевић, председница ЛУ „Спектар“, Слађана Миловановић, председница ЛУ „Милена Павловић Барили“ и Биљана Милосављевић Пићурић, дипломирана историчарка уметности..

5. октобар 2018. – Предавање Весне Радивојевић „Говор тела и скривена значења овог облика подсвесне комуникације“.

9. октобар 2018. – Радионица „Причаоница - читање прича у Библиотеци у Костоцу – у гостима су биле две групе из вртића „Мајски цвет“ из Костоца.

16. октобар 2018. – Отварање изложбе слика са ликовне колоније „Осмех Костоца“ одружаној у јуну месецу у организацији ЛУ „Кевро“.

16. октобар 2018. – Промоција новог романа писца Александра Тешића „Горолом“.

23. октобар 2018. – Радионица „Причаоница - акција читања прича у Библиотеци у Костоцу – у гостима су биле две групе из вртића „Мајски цвет“ из Костоца.

31. октобар 2018. – Промоција књиге прича Магдалене Рецовић „Азбучница од ситница“. О књизи је поред ауторке говорила и Данијела Божичковић. Вече је употпунила својим песмама вокална група „Другарство плус“ из Пожаревца.

1. новембар 2018. – Ликовна радионица са ученицима ромске националности ОШ „Јован Цвијић“ из Костоца, од 5. до 8. разреда: Културом против стигме и изолације Рома. Техника: платно и акрилне боје. Радионицу спровело Удружење ликовних стваралаца „Бура Јакшић“ из Пожаревца.

14. новембар 2018. – Радионица „Причаоница - акција читања прича у Библиотеци у Костоцу – у гостима су биле две групе из вртића „Мајски цвет“ из Костоца.

15. новембар 2018. – Друштво љубитеља фантастике Ordo DracoNiš из Ниша и Нишки културни центар представили су дела својих аутора. У програму су учествовали: Милош Петковић, Младен Ђорђевић, Бобан Вучковић, Младен Станисављевић – писци и Игор Крстић, илустратор.

15. новембар 2018. године - Отворена изложба слика „Кевро и пријатељи“. Представљене су слике следећих уметника: Виолета Кевро (Костолац), Драгослав Божовић (Зубин Поток), Туман Зумбајев (Русија), Горан Поповић (Београд), Марица Милосављевић (Пожаревац), Никола Кевро (Костолац), Мирољуб Алексић (Алексинац), Марко Кевро (Костолац), Милан Лазаревић (Црна Гора), Тања Глигоријевић (Панчево), Жарко Ђукић (Пивнице), Ивана Хорватић (Пожаревац), Јелена Мишић (Пожаревац), Жељан Павић (Хрватска), Славољуб Радивојевић (Београд), Тамара Шарих Косановић (Београд), Звонко Шиндић (Београд), Владета Делетић (Костолац), Ђорђе Станић (Ужице), Думитру Балица (Румунија), Кирил Димитров (Македонија), Живојин Велимировић (Београд), Владан Мицић (Београд), Јанко Пиљак (Београд), Ратко Тодосијевић (Крушевац), Љубица Буба Наумовић (Београд), Душко Бојанић (Бања Лука),

Валентин Русу (Молдавија), Горан Шпановић (Београд), Светлана Миладић (Бачка Паланка), Драган Тасић (Ужице), Предраг Пеђа Миловановић (Бања Лука), Љиљана Недељков (Нови Сад) и Клеменс Беунгкунг (Јужна Кореја).

20. новембар 2018. – предавање на тему: Озонски омотач: оштећење и мере заштите. Предавање из области заштите животне средине одржао је дипломирани хемичар Драган Стојановић.

30. новембар 2018. – Књижевница из Ужица Лела Мило-сављевић представила своје две књиге прича: *Трајкови босих сивојала* и *Плес међу свицима*.

18. децембар 2018. – Предавање на тему: “Да ли си ти нормалан? Откријмо како се приближити идеалима менталног здравља?”. Гости: Милица Новков, сертификовани психотерапеут из Новог Сада, Удружење грађана “100ИЋ-ПОДСТРЕК” и Разговаралиште.

21. децембар 2018. – Чајанка са књигом: литерарно дружење завичајних писаца. Тема Чајанке: *Опијени љубављу*. Поезија и проза на тему љубави. Учесници овогодишње Чајанке били су завичајни писци и винарија „Живковић“ из Кличевца.

25. децембар 2018. – под покровитељством Министарства омладине и спорта, уз подршку Јазас-а из Пожаревца и Народне библиотеке у Пожаревцу, Удружење „Арт Дистрикт“ спровело је пројекат „ИТ обука Мурал.пдф“ у оквиру кога је Рената Минић, руководиоца Огранка библиотеке у Костолцу, одржала два предавања ученицима средњих школа на тему „Интернет у служби библиотекарства“.

26. децембар 2018. – Радионица „Новогодишња прича-оница“ у сарадњи са вртићем „Мајски цвет“ из Костолца. Радионица је културно-едукативног карактера са циљем да се код деце предшколског узраста развије машта, љубав према књигама и потреба да користе фонд Библиотеке. На основу приче „Спасавање Деда Мраза“ коју су написали Љубитељи фантастике из Костолца, написан је сценарио за кратку позоришну представу. Представа је била интерактивног карактера, јер су се деца из Вртића активно укључивала у причу, кроз пропитивање и анализу ликова. У реализацији радионице учествовали су: глумци из позоришта „Кастелум“, ученици Основне школе „Јован Цвијић“ из Костолца, чланови Љубитеља фантастике из Костолца, васпитачице и деца из Вртића “Мајски цвет”, као и библиотекари Рената Минић и Невена Вуксановић.

2019. година

1. фебруар 2019. – Вече трилера. Гости: Иван Бранковић, Небојша Петковић – писци издавачке куће Порталибрис и Наташа Илић Рокселана, новинарка и блогерка.

21. фебруар 2019. – Гостовао музичар и писац Марко Шелић Марчело, музичар и писац издавачке куће Лагуна. Представљен је његов нови роман „Малтерего“.

28. фебруар 2019. – Књижевно вече под називом „Мајдан и пријатељи“. Гости: Славица Пејовић, др Јован Јањић, Видак Масловарић, Љиљана Црнић, Миљасав Миленковић, Верослава Малешевић, Зоран Стојићевић Рикардо, Војкан Ивковић, Драган Журжевић, Биљана Јанковић, Милан Цековић, Магдалена Рецовић, Слободан Јанковић, Марина Стевић.

12. март 2019. – Вече посвећено књигама Војкана Ивковића под називом „Звезде по сокаку сејала“. У програму

су учествовали: Војкан Ивковић, Драган Стојићевић Стојке, Велинка Арсенијевић, Драган Журжевић, Зорка Стојановић, Златан Пејкић, Љубиша Сарафимовић и Слободан Јанковић.

29. март 2019. – Представљање романа „Кал Југа“ писца и етнолога Младена Милосављевића (издавачка кућа Страхор).

10. април 2019. – Предавање „Од Светог Саве до Светог Павла Српског: осамсто година аутокефалије и осам векова непрекинуте молитве“. Предавач: Дејан Ристић, историчар

15. април 2019. – Представљање књиге „Са друге стране облога“ (издавачка кућа Вулкан). Гост: Богдан Стефановић Блогдан, писац и блогер.

23. априла 2019. – Одржано је такмичење рецитатора ученика Основне школе „Јован Цвијић“ из Костолаца и ученика Техничке школе са домом ученика „Никола Тесла“ Костолаца.

7. мај 2019. – Психолошка радионица „Причајмо о... Самопоштовању“. Радионицу водила Оливера Хајровић, специјалиста клиничке психологије.

15. мај 2019. – Предавање „Римски легионари у Виминацијуму“. Предавач: др Немања Мрђић, археолог, научни сарадник у Археолошком парку „Виминацијум“.

24. мај 2019. – Одржана је радионица „Причаоница“ за предшколце из Старог Костолаца који су дошли у пратњи својих васпитачица. Читане су деци бајке и водио се разговор о њима.

12. јун 2019. – Мађионичарска радионица: свет илузија и трикова. У току ове јединствене радионице полазници су имали прилику да сазнају како функционише мађионичарски занат и да науче понеки трик, који ће моћи и сами да изводе. Радионицу је водио мађионичар Сале Вегас.

24. јун 2019. – Психолошка радионица „Причајмо о... Стресу“. Радионицу водила Оливера Хајровић, специјалиста клиничке психологије.

Почетком октобра 2019. у оквиру „Дечије недеље“ у посети Библиотеци били су предшколци из вртића „Мајски цвет“ у Костоцу и прваци из Основне школе „Јован Цвијић“ Костолац, као и деца из сеоских одељења (Стари Костолац, Петка, Острово, Кленовник). Деца су упозната са радом библиотеке, уручене су им чланске карте Библиотеке и одржане су са њима радионице „Причаоница“ на којима су деци читане приче и након тога вођени разговори о прочитаним књигама.

7. октобар 2019. – У току дана одржане су две ликовне радионице за предшколце у сарадњи са Градском општинском Костолац, Центром за културу Костолац и Друштвом

„Ром“ из Костолаца. Тема: У свету књига. Радионицу водиле: Рената Минић и Невена Вуксановић.

9. октобар 2019. – Књижевно вече са Љиљаном Хабјановић Ђуровић под називом „Две деценије најчитанији српски писац и књиге које волите“.

10. октобар 2019. – Одржана је ликовна радионица у сарадњи са Основном школом „Јован Цвијић“ Костолац. Радионицу водио: Драган Павловић, професор ликовне културе. Тема: *У свету књига*.

25. октобар 2019. – Отворена је изложба радова са ликовне радионице за ученике Основне школе „Јован Цвијић“ Костолац одржане поводом Дечије недеље у октобру.

15. новембар 2019. – Књижевно вече са Ацом Селтиком и Милошем Петковићем на коме је представљена књига „Уснули змајеви“ (Лагуна).

20. новембар 2019. – Књижевно вече са Вањом Булићем на коме је представљен његов нови роман „Теодорин прстен“ (Лагуна). Организација у Центром за културу Костолац.

30. децембар 2019. – Чајанка са књигом: литерарно дружење завичајних писаца. Тема Чајанке: Костолац у песми и причи. Учесници овогодишње Чајанке били су: Магдалена Рецовић, Гордана Славковић, Љубисав Грујић Груја, Синиша Радиновић, Слободан Јанковић, Драган Журжевић, Војкан Ивковић, Зоран Стојићевић Рикардо, Верослава Малешевић, Оливер Стокић, Марија Дражић. Музичка пратња: Слободан Јанковић, вокални солисти и Драган Николић, музичар (хармоника). Чајанку су подржали: Градска општина Костолац, Центар за културу Костолац, Културно-уметничко друштво Костолац и „Винарија Живковић“ из Кличевца.

30. децембар 2019. – Отворена је изложба слика са ликовне колоније „Осмех Костолаца“ која је одржана у току лета у организацији Ликовног удружења „Кевро“ и Градске општине Костолац.

Љубитељи фантастике су се у току 2019. године састајали сваког месеца.

2020/2021. година

16. јул 2020. – Постављена изложба романа на енглеском језику.

26. новембар 2020. – Виртуелна промоција књига познате књижевнице за децу Јасминке Петровић.

27. новембра 2020. – Виртуелна Радионица керамике коју је водио Саша Матић, грнчар и оснивач Удружења грнчара „Бардак“ из Београда.

28. новембар 2020. - Виртуелна промоција књига књижевника Александра Тешића.

10. децембар 2020. - Виртуелни пут око света са познатим путописцем и књижевником Виктором Лазићем, под називом „Од немила до недрага“.

16. децембар 2020. - Виртуелна промоција романа „Бас и контрабас“ добитника НИН-ове награде Саше Илића.

17. децембар 2020. - Виртуелно дружење са писцем и стендап комичаром Иваном Драјзлом.

Мај 2021. – У холу Библиотеке постављена изложба слика са ликовне колоније слика „Осмех Костолаца“ одржане током лета 2020. године у Костоцу, у организацији ЛУ Кевро.

14. мај 2021. - Виртуелна промоција књига Мирјане Митровић, књижевнице (Лагуна).

25. мај 2021. - Виртуелна промоција књиге „Странци ‘гастарбајтери’: стручна радна снага у привреди Југославије, 1945–1950“, историчара из Архива Народне банке Србије, др Саше Илића.

4. јун 2021. – Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорила Рената Минић, дипломирани библиотекар саветник.

8. јун 2021. година - Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему одговорио Добросав Боб Живковић, илустратор из Београда.

11. јун 2021. година - Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорио Небојша Петковић, писац из Београда.

18. јун 2021. година - Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорио Немања Јованов, писац из Београда.

25. јун 2021. година – Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорио Урош Петровић, писац за децу из Београда.

2. јул 2021. година - Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорио Ненад Јефтић Шоне, писац из Соко Бање, администратор сајта Удружења „Аутостоперски водич кроз фантастику“ из Београда (АВКФ).

2. јул 2021. година - Књижевно вече са Гораном Скробоњом, писцем и преводиоцем из Београда. Писац је и узео учешће у серијалу кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“.

9. јул 2021. година - Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорила Невена Вуксановић, дипломирани библиотекар (Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац, Огранак Костолац).

15. јул 2021. година – Представљање романа „Кристал и сузе“ новинарке и књижевнице Леле Ликар.

16. јул 2021. година - Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорила Ивана Букејловић, дипломирани виши библиотекар (Народна библиотека Добој).

22. јул 2021. година – Представљање књига професора Новице Марјановића Кефала, дипломираног историчара.

23. јул 2021. година - Серијал кратких прича на тему: „Зашто волим фантастику“. На тему говорио Нешо Поповић Шонери, блогер и писац из Београда.

Закључак

Много година је протекло од оснивања прве читаонице у Костолцу и од племените тежње ентузијаста и заљубљеника у писану реч да књига постане саставни део живота суграђана. Та тежња траје и данас, јер и у новим условима које доноси убрзани технолошки развој, као и пандемија вируса, оно што остаје као вечно је љубав према књизи и знању уопштено. Током претходних година Библиотека у Костолцу, као Огранак Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац, обављала је, поред својих примарних делатности, које подразумевају прикупљање, обраду, заштиту, чување, представљање и давање на коришћење библиотечко-информационе грађе и извора, учествовање у изради заједничких каталога и база, библиографија и других информационих извора, услуживање корисника и помагање при избору и коришћењу библиотечко-информационе грађе, вођење документације и статистике о библиотечко-информационој грађи, изворима и корисницима, обављање међубиблиотечке позајмице; такође је спроводила и разноврстан културно-едукативни програм. Само у периоду од 2016. до 2021. године, у Библиотеци је одржано 50 књижевних промоција, 54 радионица, 17 предавања, 16 изложби, 5 ликовних и литерарних конкурса, 16 виртуелних промоција и 1 курс информатичког описмењавања за старија лица. Све до сада описано у тексту је показатељ да Библиотека у Костолцу успева да се избори са свим изазовима данашњице, и да након седам деценија постојања, наставља да буде на услузи својим корисницима и својим радом буде одличан пример свим осталим библиотекама, као место друштвеног и личног развоја.

LIBRARY IN KOSTOLAC, BRANCH OF THE NATIONAL LIBRARY “ILIJ A M. PETROVIĆ” POŽAREVAC-THE PLACE OF SOCIAL AND PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract: Many years have passed since the founding of the first Library in Kostolac and the noble pursuance of enthusiasts and lovers of the written word for the book to become an integral part of the lives of fellow citizens. This aspiration continues even today, because even in the new

conditions that accelerated technological development brings, as well as the virus pandemic, that is, what is left as love, for the book and knowledge completely. The Library in Kostolac continues to be at the service of its readers and its work will be an excellent example for all other libraries, as a place of social and personal development.

Summary: Libraries are temples of culture and science, guardians of the cultural tradition of the people, but also information centers that keep pace with the development of modern technology and modern ways of accessing information. Today, in most libraries, in developed countries, library services are adapting to modern user requirements: from electronic membership, catalog search, digital collection browsing, publication reservations, borrowing, publication delivery - all via Internet requirements. Libraries must fit into modern trends in terms of information availability and accordingly create their own business policy and resources for their implementation. Librarians are no longer just mere keepers of knowledge, but have transformed themselves into top search engines and information organizers, who do not hesitate to use all the benefits of the Internet - social networks, forums, You Tube, Wiki pages, blogs - to provide their users with what they can - faster and more reliable information. In addition, the special role of libraries today, in the flood of information that is broadcasted on television and on the Internet, especially in smaller communities, is to offer as diverse content as possible through workshops, lectures and literary evenings and exert cultural and educational influence on their fellow citizens. This paper presents examples of good practice in the work of the Library in Kostolac, Branch of the Public Library “Ilija M. Petrovic” Pozarevac, which, even during the pandemic crisis, is trying to be a place of social and personal development for its users.

Keywords: Libraries, Librarians, Social Development, Personal Development, Internet, Workshops, Literary Evenings, Lectures, Pandemic.

Стручни рад.

СИСТЕМ КВАЛИТЕТА РАДА БИБЛИОТЕКА

Сажетак: Библиотеке су једно од обележја цивилизације. Њихов садржај мора да подстиче ум, да изазове оригинално размишљање и да предочава нове начине гледања на свет. У савременом друштву, библиотеке су под неком врстом претње. Свет је изграђен на информацијама и знању које се тренутно преносе, са било ког места било где, али и библиотекама је остављена важна улога. Постоје идеје и ресурси који библиотеке могу издвојити и учинити конкурентним, али и поред тога што оне имају да понуде, врло лако могу остати у запећку.

Информационе и комуникационе технологије мењају целокупну природу публикавања, преношења и коришћења информација. Услед одушевљења сајбер простором, лако се из вида губи чињеница да физичка места и даље остају важна и да у њима људи живе своје животе. Технолошки развој остаје вест број један, али људи и даље живе на стварним местима и користе стварне предмете.

Библиотекарство је данас усмерено ка преиспитивању и проналажењу свог професионалног и друштвеног смисла и оправдања, као и ка утемељењу новог теоријског и практичног обрасца, прилагођеног потребама и захтевима информатичког доба, уз истовремено очување свог хуманистичког језгра и изворне просветитељске мисије.

Технолошки оптимизам је показао своја ограничења – гушење у свакаким информацијама и публикацијама и глад за истинским знањем. Како у новом информационом мору пронаћи истиниту, праву информацију или публикацију? Ово питање даје нову сврху библиотекарско – информатичкој професији. Брзина и спремност библиотека да своје циљеве прилагоде технолошким и друштвеним променама, представљаће меру њихове виталности и друштвеног статуса и утицаја.

Кључне речи: Библиотека, Библиотекари, Информације, Технологија, Системи, Библиотечке услуге, Информатичко доба

За последњих неколико година свет је еволуирао, па ни библиотеке нису избегле промене. Околности у библиотекама измењене су услед многих догађаја који су имали утицаја на област међуљудских односа и на организацију библиотека и документационих служби. Интернет технологије су промениле организацију посла, појам прилива и похрањивања информација, локализацију података и успостављање мреже различитих складишта информација.

Библиотеке у целом свету суочене су са бројним, некад и драматичним изазовима. У тренутку када је информациона експлозија на врхунцу, појављују се тезе о економској и организационој превазиђености, па чак и крају библиотека, које ће Интернет и нове комуникационе технологије учинити сувишним и у најбољем случају претворити их у музеје књига. Међутим, овај технолошки оптимизам је показао и своја ограничења – гушење у свакаким информацијама и публикацијама и глад за истинским знањем. Како у новом информационом мору пронаћи истиниту, праву информацију или публикацију? Ово питање даје нову сврху библиотекарско – информатичкој професији. Брзина и спремност библиотека да своје циљеве прилагоде технолошким и друштвеним променама, представљаће меру њихове виталности и друштвеног статуса и утицаја. Због свега наведеног, систем квалитета рада библиотека се фокусира на:

- усвајање процеса који својим квалитетом задовољавају потребе, очекивања и захтеве корисника;
- постизање уверениости и поверења у постојеће способности организације да у погледу квалитета задовољи своје кориснике.

¹ Ауторка је дипломирани библиотекар, Библиотека у Костолцу – оградна Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ Пожаревац; е-маил: vuksanovic_n@yahoo.com

У оквиру планирања квалитета се утврђују циљеви, захтеви и потребе корисника. Затим се ти захтеви и потребе преводе у решења. Решења се пројектују у процес реализације, управљања и побољшања квалитета.

Термин „систем“ може бити свеобухватан, јер има дугу историју у теорији менаџмента и организације и помаже у дефинисању библиотека. То је веома важно, јер се библиотеке баве процесима у посебном контексту информација и њиховог коришћења.

Суштина системског приступа је у виђењу библиотеке као организације која ради у спољашњем окружењу, а узајамно деловање се обавља преко улаза и излаза. Сама организација бави се обрадом улаза ради стварања излаза. У најужем смислу, системски приступ може резултирати замућеном представом о библиотеци – иако излази (број издатих књига) имају крајњи исход (попут начитаних студената), јер корисници могу пронаћи и друге начине да задовоље своје читалачке потребе и потребе за информацијама. Једноставан системски модел овде није прикладан.

О библиотекама је боље мислити као о отвореним системима, где се утицај система на окружење и окружења на систем подједнако узимају у обзир. У неком смислу, то је питање опстанка. Да би преживела, организација мора обезбедити ресурсе које контролишу различите спољашње групе. Због тога је ефикасна организација она која одговара на захтеве окружења у складу са степеном своје зависности од различитих делова окружења у вези с ресурсима.²

Квалитет се не мора односити само на делотворност и продуктивност процеса и на садашње излазе и крајње исходе, већ и на прилагодљивост библиотеке и њену осетљивост на окружење. Успешност рада библиотека треба процењивати узимајући у обзир следеће области:

- **интеграција:** степен интеграције између мисије, дугорочних и краткорочних циљева институције и мисије циљева библиотеке (стратегијска повезаност, механизми финансирања, процеси планирања, веза између служби за пружање услуга и корисника, механизми вредновања и финансијског надзора);
- **задовољеност корисника:** укупна задовољеност корисника, информационе службе, капацитети за учење, програм за стицање вештина коришћења информацијама;

- **достизање стандарда услуга:** да ли су достигнути зацртани циљеви и да ли је обим услуга задовољавајући (број обављених истраживања ради пружања одговора кориснику у односу на пуно радно време, обучавање у коришћењу информација у односу на пуно радно време);
- **делотворност:** резултати у односу на уложене ресурсе (број обрађених јединица у односу на радно време, укупни библиотечки трошкови по обрађеној јединици, трошкови према броју сати које су корисници провели учећи у библиотеци);
- **економија:** трошкови по јединици (укупни библиотечки послови у односу на пуно радно време, трошкови библиотечког особља и оперативни трошкови у односу на радно време, простор, трошкови набавке, број радних сати стручног библиотечког особља).

Многи од ових показатеља односе на унутрашње управљање, али важно је истаћи да се под задовољавање корисника важним сматрају: информационе услуге, капацитети за учење, и програми за стицање вештине коришћења информација.

Затим, постоје и разни показатељи успешности. Неки од њих су:

- локације библиотека и њихова физичка доступност
- радно време с корисницима
- примена нових информационих и комуникационих технологија
- издавање и резервисање књига
- коришћење услуга библиотеке
- задовољство корисника библиотечким услугама и особљем
- књиге и други материјал
- локална примена (надлежни би требало да на основу стандарда израде локална решења за мерење нивоа услуга институција у својој надлежности).

Приход библиотеке не зависи од обима захтева. Смањена потражња, не наноси штету библиотеци као што би наносила комерцијалном пословању. Зато библиотеке морају да се боре за сваког корисника и да буду отворене, да имају разне програме како би привукле све категорије.

Основна мотивација у раду библиотеке треба да буде најбоље могуће задовољавање потреба корисника. Менаџмент квалитета је заснован на квалитету услуге. У формалном смислу, квалитет је дефинисан као спремност

² CHILDERS, T. and Van House, N.A.:The grail of goodness: the effective public library, *Library Journal*, 114 (16), 1989, 44-49

на испуњење основне намене или потврдни одговор на захтеве. Менаџмент свеукупног квалитета као основне вредности наглашава гледиште корисника и непрекидно побољшавање.

Даља важност менаџмента квалитета за садашње потребе – то јест да побољша разумевање чему библиотеке служе и коју улогу могу играти у будућности – јесте у дефиницији самог квалитета. Шта је оно што библиотечке услуге чини привлачним корисницима и потенцијалним корисницима?

Одлике – то су главне функционалне одлике услуге – шта би сваки корисник очекивао да услуга има. То могу бити: каталози фонда, логично организован фонд, читаоница, особље са одговарајућим знањем.

Догађајна својства – пропратне оперативне одлике, које као додатак услузи, у очима корисника целу услугу чине много привлачнијом. Нека од тих својстава су на пример лично обавештавање о новим публикацијама. Одсуство додатних својстава се не примети, будући да их корисник и не очекује, али када постоје корисник је изненађен и тада изражава своје задовољство услугом.

Усклађивање – услуге треба да задовољавају стандарде, подједнако националне и међународне, као и локално утврђене стандарде услуга.

Поузданост – корисници цене ако могу да се поуздају у услугу. Поузданост се најбоље дефинише као коректна услуга, на пример исправни одговори на упите или исправне веб странице.

Актуелност – ово је веома важно за кориснике библиотеке, актуелност датих информација, последња издања књига, последњи бројеви часописа, данашње новине доступне када се библиотека отвори.

Услужност – када ствари крену наопако, колико је потребно да би се оне исправиле? Дакле, важна је љубазност особља као и прихватање жалби и предлога.

Естетика – ово јесте субјективно подручје, али може да буде од велике важности за корисника. Обично су први утисци основица за корисников избор услуга.

Доживљени квалитет – ово је једна од најзанимљивијих одлика. Корисници ће веома брзо дати суд о одређеној услузи, заснован на претходно створеном мишљењу са свог корисничког становишта и на угледу који нека служба ужива међу њиховим колегама и познаницима. Библиотека је одлична – особље је заиста услужно и ништа

није проблематично. Или библиотека је губљење времена – никада немају књигу коју желиш и запослени увек остављају утисак да им досађујеш.

Доступност – приступачност фонда и услуга за просечног корисника.

Вредновање библиотечких услуга иде у прилог томе да је суштина библиотеке да се нађе у средишту између информација и употребе, између онога ко пружа информације и ко их користи. Библиотека је успешна ако управља својим службама тако да максимално повећа добробит свих који су с њом у вези, пре свега крајњег корисника. Задовољавање потреба корисника остаје суштина библиотечких услуга, штагод оне друго радиле. Овај модел система квалитета се може применити на све библиотеке, без обзира на њихову врсту, величину и број корисника.

ЗАКЉУЧАК. Библиотеке одувек чине књиге и људи, публикације и информације као и библиотекари и корисници. Зато је свака расправа о циљевима и функцијама библиотека хуманистички подухват. Стављајући људима на располагање дела која изражавају различите ставове и вредности, библиотеке омогућују да им се изграде сопствена мишљења и уверења и да сачувају критички и конструктивни дух који је претпоставка интелектуалне и сваке друге слободе. Друштвене промене се морају пратити, али то не значи да се смеју срушити вредне и корисне институције какве су библиотеке. Не сме се одрећи начела и вредности на којима су створене библиотеке. То су заједничке вредности друштва и библиотечке професије које ће обликовати будући свет више него све технологије.

Постоје многе, веома цењене улоге које библиотеке могу обављати у XXI веку, али најмоћнија ће бити улога „информационог посредника унутар заједнице“, тела које разуме и уме да се поистовети са заједницом својих корисника, добро познаје универзум информација и његову организацију, а истовремено активно развија и побољшава механизме који повезују та два света.

ЛИТЕРАТУРА

1. БРОФИ, Питер, *БИБЛИОТЕКА У ДВАДЕСЕТ ПРВОМ ВЕКУ*, Београд : Clío, 2005.
2. МИЛЕР, Жоел, *МЕНАЏМЕНТ БИБЛИОТЕКА*, Београд : Clío : Народна библиотека Србије, 2005. <http://www.nbpo.rs/>

THE QUALITY OF LIBRARY WORK SYSTEM

The libraries have always been made of books and people, publications and information, librarians and users. Therefore, every argument on the goals and functions represents a humanistic endeavour. By giving people books with divergent attitudes and values at their disposal, libraries are enabling them to maintain the critical and constructive spirit which is the premise of an intellectual and any other freedom. Social changes must be respected, nevertheless libraries are too valuable and useful to be ruined. The principles and values on which libraries were created must not be renounced.

These mutual values of society and librarian profession are going to mould the new world more than all the technologies. There are numerous, highly respected roles which libraries can undertake in 21st century. However, the most powerful would be “the informational moderator within the community“, the entity which could understand and relate to the users community, the entity which is well acquainted with the universe of information and its organization, and at the same time, developing and improving actively the mechanisms that connect these two worlds.

Key works: Library, Librarians, information, technology, systems, library services, informatics era

међународна
архивска
и културна
сарадња

medunarodna
arhivska
i kulturna saradnja
international
archival and cultural
cooperation

international
archival and
cooperation

међународна
архивска
и културна
сарадња

cultural
medunarodna
arhivska
i kulturna
saradnja

Др Александар Стојановић¹
 Институт за новију историју Србије, Београд
 Република Србија

НАУЧНИ СКУП: 80 ГОДИНА ОД ИЗБИЈАЊА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА НА ПРОСТОРУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СТРАДАЊА ГРАДА КРАГУЈЕВЦА: НОВИ ПОМАЦИ ИЛИ РЕВИЗИЈЕ ИСТОРИЈЕ? КРАГУЈЕВАЦ, 25. МАЈ 2021. ГОДИНЕ

Поводом осамдесете годишњице од почетка Другог светског рата у Југославији и великог страдања Крагујевца, Центар за научноистраживачки рад САНУ, Универзитет у Крагујевцу и Институт за новију историју Србије (ИНИС) организовали су научну конференцију посвећену овим догађајима. На конференцији су своје реферате изложили еминентни историчари из Србије, сарадници ИНИС-а, Института за савремену историју (ИСИ), Института за стратегијска истраживања и Војног архива, професори Филозофског факултета у Београду као и један број колега запослених у крагујевачким установама културе.

Након свечаног отварања конференције и пригодног уметничког програма одржана је прва сесија скупа, посвећена феномену историјског ревизионизма. Миле Бјелајац, научни саветник и директор ИНИС, у свом реферату „Тенденције ревизије узрока и тока Другог светског рата“ детаљно је анализирао изворишта ревизионистичких тумачења везаних за узроке и ток Другог светског рата, чинећи, при том, и неопходна поређења са процесом ревизије везаним за Велики рат. У којој мери су историографски наративи о рату 1941–1945. године подложни ревизији и политичким и идеолошким утицајима показала је проф. Дубравка Стојановић на примеру уџбеника из историје, са посебним освртом на лекцију у којој је представљено стрељање у Крагујевцу октобра 1941. године. Проф. Стојановић указала је да су се, међу одговорнима за стрељање, у зависности од актуелног тренутка настанка уџбеника, поред немачке окупационе силе налазили и четници и припадници СДК (Љотићевци). Она је истакла да се ревизија уочава и у смањеном обиму садржаја посвећеном овом догађају, посебно похваливши

Проф. др Миле Бјелајац, Крагујевац, 25. мај 2021

уџбеник проф. Мире Радојевић, који је обимом, садржајем и контекстуализацијом лекције о стрељању у Крагујевцу на најисправнији начин представио овај догађај ученицима.

Панел о историјском ревизионизму завршен је излагањем Бојана Димитријевића, научног саветника ИСИ. Његов реферат „Србија 1941. – нека проблемска питања?“ био је посвећен оцртавању историографских контроверзи и тумачења одређених историјских догађаја и процеса везаних за прву годину Другог светског рата у Србији. Између осталог, Димитријевић је отворио питање моралне осуде Милана Недића и колаборационистичке управе, указујући да је и КПЈ радила у интересу стране силе (СССР).

¹ Аутор је доктор историјских наука, виши научни сарадник Института за новију историју Србије у Београду; е-маил: acas109@gmail.com

Друга сесија конференције била је посвећена геноциду и култури сећања. На њој је изложено шест реферата. Давор Стипић, истраживач сарадник ИНИС, своје излагање посветио је представљању Холокауста и ратних злочина у музејима социјалистичке Југославије. Виктор Бејатовић, антрополог из Крагујевца, у свом реферату бавио се мултидисциплинарним приступом утврђивању броја жртава и обима ратног злочина почињеног у Крагујевцу октобра 1941. године. Овим догађајем бавио се и Ненад Карамидалковић, у чијем се средишту пажње нашло Старо војничко гробље у Шумарицама. Он се у свом реферату дотакао и ревизије, односно идеолошких и политичких злоупотреба стрељања у Крагујевцу, као и комплексном односу које су различите власти у Југославији и Србији имале према Старом војничком гробљу. Низ реферата везаних за немачке репресалије и ратне злочине у Србији 1941. године наставио је Александар Марушић, из Музеја рудничко-таковског краја. Његово излагање било је посвећено немачком спаљивању Горњег Милановца 1941. године, учињеној штети као и догађајима који су претходили овом злочину. Последња два реферата у другој сесији конференције била су посвећена историјским изворима. Немања Девић, научни сарадник ИСИ, анализирао је партизанску мемоаристику и оно што је у њој речено и прећутано о револуционарним дешавањима 1944. године. Маријана Мраовић, архивски саветник, свој реферат посветила је прегледу фондова Војног архива, у којима се налазе документи који сведоче о злочинима у НДХ и односу католичког клера према српском становништву.

Трећа сесија конференције била је посвећена животу под окупацијом. Раде Ристановић, научни сарадник ИСИ, бавио се у свом реферату анализом продукције западноевропске историографије на теме везане за отпор окупаторима у Другом светском рату. Александар Стојановић, виши научни сарадник ИНИС, у свом реферату изложио је резултате

истраживања о улози Страхине Јањића и организације Српски Гестапо у безбедносним структурама и животу у окупираној Србији. Милана Живановић, научни сарадник ИНИС, свој реферат посветила је улози руске емиграције у Априлском рату.

Током последње, четврте сесије конференције, изложена су три реферата чији је заједнички именитељ сагледавање ратних дешавања у Србији у међународном контексту. Зоран Јањетовић, научни саветник ИНИС, анализирао је ситуацију везану за националне мањине у Југославији и њихову пропагандну употребу у циљу оправдавања немачке агресије у априлу 1941. године. Александар Ракоњац, истраживач сарадник ИНИС, бавио се у свом излагању стратешким значајем југословенских рудника метала за немачку ратну привреду током Другог светског рата. Миљан Милкић, виши научни сарадник Института за стратегијска истраживања, свој реферат посветио је Девинском споразуму из 1945. године и његовом значају за југословенско-италијанске односе, али и односе Југославије са западним савезницима из Другог светског рата уопште.

Након изложених реферата уследила је плодносна академска дискусија, а затим и формално затварање конференције. Учесници конференције потом су заједно обишли Спомен парк Крагујевачки октобар у Шумарицама.

Конференција посвећена осамдесетој годишњици Другог светског рата на простору Југославије и страдању града Крагујевца донела је бројна нова сазнања и резултате истраживања, као и нова сагледавања феномена историјског ревизионизма. Они ће, несумњиво, бити драгоцене полазиште у даљим истраживањима и вредновањима постојеће историографске продукције. Организатори конференције планирају објављивање зборника радова до краја 2021. године, чиме ће на најбољи начин бити заокружена целокупна активност везана за обележавање једне значајне годишњице.

Prethodno saopštenje.

O STVARALAČKOJ LIČNOSTI I DJELU PROF.DR.SC. JOSIPA KOLANOVIĆA

Da li se arhivska nauka i arhivska djelatnost (praksa) više razvijala i postigla veće rezultate u jugoslovenskim zemaljama u doba socijalizma i zajedničke države ili kada su se razdružile i započele samostalni državni život? U vodećim naučnim krugovima ovih zemalja, što je bilo za očekivati, o ovom su nastala različita, suprotstavljena mišljenja. Jedni ističu veće arhivske domete socijalističkog perioda, kada je bilo mnogo teško ni iz čega stvoriti arhive i arhivsku službu, arhivski stručni kadar, arhivsko zakonodavstvo i dr., koji su bili valjanom osnovom za dalji arhivski razvoj, dok drugi zagovaraju stanovište da tadašnji arhivski rezultati, iako početni, pionirski, priznajući ima istorijski značaj, nijesu bili posve zadovoljavajući, malo se radilo na njihovoj debojševizaciji, depolitizaciji, departijnosti i dr. i time na stvaranju uslova za veću naučnost i profesionalizam arhiva.

Pošto pripadam starijoj generaciji arhivista i arhivskih znastvenika, nijesam sklon priklanjati se jednoj ili drugoj strani, a ko je u pravu „neka sudi pokolenje“ (Njegoš), hoću reći potrebna je „određena vremenska distanca“ (Sartr). Kada je riječ o ovoj problematici, zaista zdušno tvrdim da je socijalistički period u jugoslovenskim zemljama iznjedrio mnoga poznata arhivska imena i autoritete i arhivska stručna i naučna arhivska djela (literaturu), koji će se u njima u skorije vrijeme teško ponoviti i prevazići. Podvlačim, više ih je od Slovenije do Makedonije, koji su dostojno u arhivskoj oblasti reprezentovali bivšu Jugoslaviju i približili vodećim arhivskim zemljama u svijetu. Čini mi se, poslijesocijalistički period ovih zemalja toga nema. Malo je to čudno, u socijalističkoj Jugoslaviji u odnosu

na savremeno doba uopšte nauka je bila na nižem nivou, kao i ekonomija: nacionalni dohodak, bruto društveni proizvod i dr., pa su ta izdvajanja za arhivske namjene bila mala.

Kada je riječ o velikanima arhivske nauke jugoslovenskog perioda, vrlo istaknuto mjesto među njima pripada hrvatskom arhivskom znastveniku prof.dr. sc. Josipu Kolanoviću, predavaču arhivistike na Filozofskom fakultetu na Sveučilištu u Zagrebu i direktoru Hrvatskog državnog arhiva, autoru brojnih arhivskih publikacija, studija, zbornika dokumenata, arhivskih članaka i priloga u periodici i dr.

Prof dr. sc. Josip Kolanović je rođen u Zadru 1938.godine, gdje je završio 1956.godine klasičnu gimnaziju. Na Bogoslovskom fakultetu u Zagrebu 1964.godine završio je teologiju. Na Filozofskom fakultetu u Zadru, 1971.godine diplomirao je istoriju i filozofiju, na kojem je 1977.godine magistrirao u oblasti pomoćnih istorijskih nauka i doktorirao na području istorijskih nauka 1990.godine. Bio je direktor Hrvatskog arhiva od 1991.godine do 2003.godine, profesor na diplomatskim i poslijediplomskim studijama iz arhivistike na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Profesora dr.sc. Josipa Kolanovića sam imao veliku čast i privilegiju lično poznavati, bio je mentor na izradi moje doktorske teze iz arhivistike koju sam odbranio na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2004.godine. Imao sam sa njim ovim povodom divnu saradnju, mnogo razgovora i na druge važne arhivističke teme, mnogi njegovi naučni stavovi i mišljenja su obogatili moju naučnu ličnost i potpomogli naučno sazrijevanje i trajno se urezali u moje sjećanje. U izradi moje doktorske disertacije njegova metodološka, naučna pomoć je bila izuzetna na čemu mu dugujem izuzetnu i doživotnu zahvalnost. Čak, šta više bez znalačke voditeljske uloge prof. dr.sc. Josipa Kolanovića, velikog naučnika i arhiviste, bojim se da bih teško svoj doktorski rad priveo kvalitetu koji je ostvaren: tema je složena, kompleksna, obuhvata period od gotovo

¹ Autor je dipl. politikolog, magistar i doktor informacijskih znanosti – smer arhivistika; bio je direktor Državnog arhiva Crne Gore (1991 - 1996. godine); glavni i odgovorni urednik časopisa „Arhivski zapisi“ (1994-1996. godine); od 1997. godine u JU Službeni list Crne Gore je odgovorni urednik izdavačke djelatnosti i izdanja „Službeni list Crne Gore-Međunarodni ugovori“;

jednog milenijuma: „Razvoj arhivske službe u Crnoj Gori“. Da budem iskren prijatno sam se iznenadio koliko dobro prof. dr.sc. Josip Kolanović poznaje arhivsku istoriju jugoslovenskih naroda, u okviru njih: Duklje, Zete, odnosno Crne Gore. U strukturi doktorskog rada ključno je njegovo stanovište da periodizaciju razvoja arhivske službe u Crnoj Gori temeljim na njenoj istorijskoj periodizaciji i da u posebnom njegovom poglavlju obuhvatim arhivsku službu, djelatnost Crne Gore za vrijeme stranih vladavina: Venecije, Francuske, Njemačke, i dr. koji je njen organski, neizostavan dio.

Svo vrijeme sam prof.dr.sc. Josipa Kolanovića doživljavao kao velikog čovjeka i humanistu, koji je dobrotom i plemenitošću plijenio, koji mi je pomogao pored korisnih naučnih savjeta i u literaturi, koju dijelom nijesam mogao nikako nabaviti u Crnoj Gori. Kasnije on je pratio moj naučni rad i radovao se mojim arhivskim studijama, udžbenicima i dr., koje sam objavljivao, a najviše priznanje koje sam ikada doživio za neku od njih su njegove riječi povodom moje knjige „Valorizacija arhivske građe“: „knjiga dostojna svakog poštovanja“. To je najveća pohvala koju nikad veću neću doživjeti, najvećeg velikana, barda arhivistike, uvaženog prof. dr. sc. Josipa Kolanovića.

Smrću prof.dr.sc. Josipa Kolanovića je mnogo izgubila hrvatska nauka, arhivistika kao teorija i operativna nauka, koju je on takvom osmišljavao i razvijao, kao i arhivistika na prostoru bivše Jugoslavije, iza kojeg je ostao veliki, raznovrsan stvaralački opus, djela od neprocjenjive naučne vrijednosti, koja će nadahnjivati i biti putokaz mnogim generacijama što stasavaju se baviti arhivskom naukom.

Svestrano, raznovrsno i brojno je naučno djelo prof. dr. sc. Josipa Kolanovića, čovjeka smirenog, skromnog, koji je tiho, nenametljivo i kontinuirano cijelog svog života stvarao arhivska djela za svoju zemlju i svoj narod. Sklon sam ustvrditi za to je bio predodređen od Boga, a on kao vrstan teolog je to pravovremeno i na pravi način razumio i otjelotvorio. Njegoš o tome u „Gorskom vijencu“ kaže „nebesko vlijanije“.

Objavljivao je više svezaka izvora iz vatikanskih arhiva iz istorije Katoličke ckrve u Hrvatskoj; radi na objavljivanju arhivske građe centralnih vlasti iz feudalne istorije Hrvatske: Zaključci Hrvatskih kraljevskih konferencija (pet svezaka), Zaključci Hrvatskog državnog sabora 1848. (četiri svezka), te učestvuje kao urednik, priređivač, saradnik na pripremi i izdavanju za istoriju Hrvatske važne arhivske građe: statuti srednjovjekovnih gradova: Zadar, Dubrovnik i Varaždin, Zapisnici Poglavarstva slobodnog i kraljevskog grada Varaždina

(devet svezaka), dodatak u dva svezka Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.

Ovo su samo neka izdanja arhivske građe u kojima se očitavala stvaralačka ličnost prof.dr.sc. Josipa Kolanovića. Istakao bih i njegov izuzetno značajan rad na pregledima arhivskih fondova i zbirki u Hrvatskoj, važnim arhivskim naučno-informativnim sredstvom arhiva. Prvi od njih „Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odjeljenjima“ u SR Hrvatskoj izdat 1984.godine pod uredništvom prof. dr.sc. Josipa Kolanovića i vrlo opsežnom naučno fundiranom njegovom uvodnom bilješkom, bio je primjer za nas mlade arhiviste na koji smo se ugledali u bivšoj Jugoslaviji, kako i na koji način trebamo takve publiakcije raditi u svojim republikama i pokrajinama. „Pregled arhivskih fondova i zbirki u Republici Hrvatskoj“, 2006.godine u dva sveska objavljen takode pod uredništvom sa uvodnom bilješkom prof. dr. sc. Josipa Kolanovića. Pored, pripreme, uređivanja u objavljivanju kapitalnih naučno-informativnih sredstava za arhivske fondove i zbirke u Hrvatskoj, istraživanja arhivske građe u inostranim arhivima, izrade veoma važnih zbornika arhivske građe i dr., prof.dr.sc. Josip Kolanović kao glavni urednik časopisa „Arhivski zapisi“ unio je dosta novog i originalnog u njegovoj uređivačkoj koncepciji, nastojeći da časopis što više zastupa i afirmiše arhivistiku i čini sponu hrvatske arhivske službe sa modernom arhivskom službom u svijetu u čemu je i uspio. Neumorni stvaralački duh ovog kolosalnog intelektualca i stvaratelja nije se na ovom zastavio, nego je osjetio potrebu za osnivanjem jednog, novog arhivističkog časopisa: „Fontes: izvori za hrvatsku povijest“, čiji je bio urednik do kraja života, a njegova zadaća je bila objavljivanje arhivske građe.

Prof.dr.sc. Josip Kolanović kao poznati arhivski stručnjak obavljao je i veoma značajne i odgovorne arhivske, državne dužnosti koje mu je Hrvatska povjerila. Zналаčki i predano je manicom iskusnog diplomate radio i imao velikog uspjeha na povraćaju hrvatske arhivske građe iz Italije i Austrije po osnovu međunarodnih ugovora sklopljenim sa ovim zemljama. Takode, njegove su velike naučne i državne zasluge po pitanju sukcesije arhivske građe na saveznom jugoslovenskom nivou nakon raspada bivše Jugoslavije. Hrvatska je u ličnosti prof. dr.sc. Josipa Kolanovića imala izvanrednog državnog i naučnog zastupnika u obavljanju ovih poslova, koji je valjano i na pravi način mnogo doprinio da se hrvatski, državni, arhivski interesi u ovom dijelu uspješno ostvare, odnosno sačuva hrvatsko arhivsko nasljeđe – primjenom principa kojeg je

zdušno zagovarao, i za koji se cijelim svojim bićem borio, da savezni jugoslovenski arhivi i arhivska građa saveznih ustanova, institucija i dr. u njima ostaju tamo gdje su sjedištem osnovani, između država članica (republika) jugoslovenske federacije se ne smiju dijeliti i rasparčavati, a svaka od njih će imati pravo ovu arhivsku građu za svoje potrebe da koristi na način i po postupku koji one međusobne dogovore.

Rijedak je, po mojem mišljenju, arhivski znastvenik da je toliko stvorio u oblasti arhivistike i djelatnosti arhiva (arhivske prakse) za svoju zemlju poput profesora Kolanovića, za što je trebalo mnogo vremena, truda i znanja iz arhivske nauke i struke, koje je nesebično, znalački utkao u arhivskom djelu kojeg je cijelog svog profesionalnog života stvarao, tiho, posve skromno, nenametljivo. Uvaženi profesor Kolanović volio je svoju zemlju, njenu istoriju, arhive i arhivistiku i ljude bez obzira na vjeru, nacionalnost i dr. i nesebično im u arhivskoj nauci i djelu pomagao. Arhivi, arhivistika ne poznaje nacionalne, religijske i dr. granice, kako je to pokazao profesor

Kolanović, a na nama njegovim učenicima i saradnicima je da ove njegove ideje čuvamo, primjenjujemo.

Dr.sc. Jasmina Nikolić veoma je cijenjeno naučno ime i autoritet u Srbiji i na prostorima bivše Jugoslavije, u prestižnom časopisu „Zapisi“, čiji je izdavač Istorijski arhiv u Požarevcu, koja je njegov glavni i odgovorni urednik i uspješna direktorica ovog arhiva, ovaj časopis uređivački i sadržajem temelji na multinacionalnosti, multikulturalnosti i dr., savremenim naučnim, i demokratskim idejama, što potvrđuje dovoljno i činjenica da su članovi redakcije iz različitih evropskih zemalja i zemalja bivše Jugoslavije, kao i njegovi recenzenti.

Računam da ovaj moj skromni rad je mali doprinos osvjetljavanju naučnog lika i djela prof.dr. sc. Josipa Kolanovića velikog barda, velikanima arhivske nauke Hrvatske, i jugoslovenskim zemljama i skromna podrška kolegici dr.sc. Jasmini Nikolić za građansku odvažnost i hrabrost u provođenju ovog koncepta u uredničkom vođenju i koncepciji časopisa, na čemu želim da i dalje nastavi i istraje.

прикази и расправе
prikazi i rasprave
views
and discussions

views
and discussions
prikazi i rasprave
приказы и расправе

Вук Обрадовић¹
Војни музеј Министарства одбране Републике Србије, Београд
Република Србија

ПРИКАЗ ИЗЛОЖБЕ АПРИЛ '41 – 80 ГОДИНА ОД АПРИЛСКОГ РАТА

Изложба Април '41 посвећена је 80тој годишњици од почетка Другог светског рата у Југославији. Изложбу је 6. априла 2021. године у Галерији Дома Војске у Београду, отворио министар одбране др Небојша Стефановић уз присуство великог броја званица.¹

Израду концепта те реализацију изложбе и каталога извршили су Војни музеј (аутори виши кустос Вук Обрадовић, кустос др Бојана Илић), Музеј ваздухопловства (аутори: виши кустос Мирјана Новаковић Мунишевић, кустос Дарко Младеновић), Војни Архив (аутори: архивски саветник др Маријана Мраовић, архивиста Снежана Ђуровић) уз сарадњу Дома Војске Србије у Београду и Медија центра Одбрана. Изузетно успело графичко и експозиционо решење као и читав визуелни идентитет изложбе осмислили су и реализовали Никола Радојчић, Ненад Радојчић, Исидора Томић и сценограф Ана Милић.

Ауторски тим покушао је приказати једну комплетну слику дешавања и ратних збивања из априла 1941. неизостављајући догађаје који су му предходили и били суштински узрок каснијим дешавањима. Развој предратног друштва, војске, економије са освртом на спољну политику Краљевине приказују нам праве узроке рата као и његову неминовност. Концепција изложбе која је од аутора одабрана као основна, подразумевала је опште сагледавање ратних збивања на простору Југославије али кроз вешто одабране музејске предмете, односно музејски предмети послужили су ауторима као основа на којој се гради читава нарација изложбе. Циљ и основно средство комуникације сваке музејске изложбе мора бити управо музејски предмет стављен у контекст друштвених, политичких или ратних дешавања које илуструје.

Изложба Април '41 настоји да се ратним дешавањима тог периода прида одговарајући значај те да се Априлски рат као

део историје постави на одговарајуће место у колективној свести нашег народа. Након Другог светског рата, дешавањима која су предходила окупацији и каснијем устанку посвећивано је мало пажње. Тек 80тих година обележавају се успеси и херојски подвизи југословенских ваздухопловаца и морнара док су жртве и јунаштво копнене војске и даље били готово табу тема. Главни узрок овој чињеници можемо пронаћи у послератној искључивости комунистичке идеологије и новопрокламованом циљу изградње „братства и јединства“. Разматрајући борбе копнене војске јасно се уочава да су најжешћи отпор надмоћном непријатељу пружили управо Срби док други народи заједничке државе нису исказали исти полет у одбрани Отаџбине. Најупорнији отпор пружали су борци на делу фронта запоседнутог од јединице Треће армијске области под командом армијског ђенерала Милана Недића. Послератној историографији било је немогуће поставити ђенерала Недића у било какав позитиван контекст те су због тога занемаривана и прећуткивана херојска дела ових јединица и бораца. На северном фронту пак, отпор су пружале јединице у којима су, након масовног дезертирања припадника других народа, остали готово искључиво официри и војници Срби што никако није било прихватљиво са аспекта послератне изградње „братства и јединства“. Наведене чињенице објашњавају зашто данас посматрамо Априлски рат кроз искуства ваздухопловаца и морнара чија имена и дела су заслужено остала сачувана али истовремено не знамо чак ни име оног подофицира који је сам, борећи се до последњег даха, задржавао немачку колону бранећи мост на Вардару у Скопљу. Према тим људима учињена је велика неправда. Документа о њиховим подвизима и жртвама нису сачувана ако су и постојала, сећања очевидаца и сведока нису забележена, а материјални докази су временом исчезли. Једна од мисија ауторског тима био је управо да покуша одати заслужену почаст и овим херојима који нису жалили да положе свој живот на олтар Отаџбине.

¹ Аутор је дипломирани историчар, виши кустос Војног музеја; е-маил: vojnimuzej@mod.gov.rs

Пажљивим разматрањем музејских предмета који илуструју херојска дела припадника копнене војске јасно се стиче представа да је херојски чин у Априлском рату имао сасвим другу природу од свих осталих таквих дела у предходним али и потољим ратовима. Увек, осим априла 1941. године, суштину херојског чина представљала је непоколебљива вера у коначну победу без обзира на тренутну ситуацију на фронтovima или надмоћност непријатељских снага. Априла 1941 било је другачије. Припреме за одбрану биле су недовољне и неблаговремене. Војска као и читаво друштво биле су прожете дефетизмом, а чин издаје сматрао се исправним

моделом понашања. Свесни општег расула војске и државе те окружени масовном и некажњеном издајом само су највернији, најчвршћи и најплеменитији могли изнаћи снаге и храбрости да одбране барем част Отаџбине и своју личну част кад већ не могу народ и територију. Жртвовали су своје животе свесни да не могу победити и да је пораз неминован. Без обзира на пораз и потоње запостављање у историографији, часни борци Југословенске војске немају чега да се стиде, а онима који су изазивали хаос и вршили издају пресуду ће неминовно донети историја чему је свакако допринела и ова Изложба.

Милан Вуковић, мср.¹
Музеј науке и технике, Београд
Република Србија

ПРИКАЗ ИЗЛОЖБЕ „ФОРЕНЗИКА ВИШЕ ОД ВЕКА“

У Галерији 51 Музеја науке и технике је од 25. маја до 4. јула 2021. године била представљена изложба *Форензика више од века*. Аутори ове изложбе су Срђан Василијевић, кустос Музеја науке и технике и др Ивана Крстић Мистрицеловић, професорка на Криминалистичко-полицијском универзитету у Београду, уједно и аутори каталога као публикације која прати изложбу. Дизајн поставке и графички дизајн каталога дело је Милоша Јанковића.

Изложбу су реализовали Музеј науке и технике и Криминалистичко-полицијски универзитет у Београду у сарадњи са Институтом за судску медицину Медицинског факултета Универзитета у Београду, катедром за Токсикологију и Музејом за историју фармације Фармацеутског факултета Универзитета у Београду и Музејом МУП-а у оснивању.

За потребе изложбе аутори су истраживали фондове Државног архива Србије, Архива и фототеке Библиотеке Српске академије наука и уметности, Историјског архива Београда, Библиотеке Криминалистичко-полицијског универзитета и фотоархиве новинске куће Политика.

Аутори изложбе су остварили једну пре свега интересантну и за публику примамљиву изложбу, којом је истакнут значај форензике од решавања *Случаја златне круне* од стране Архимеда у 3. веку пре нове ере па све до употребе информационих технологија у овој науци у 21. веку. Посебан акценат је стављен на развој форензике у Србији, чији почеци се везују за оснивање Државне хемијске лабораторије 1859. године којој је претходило успешно решавање мистерије утинућа коња кнеза Милоша Обреновића.

На поставци су помоћу изложбених паноа и докумената приказане науке чијим је напретком у 19. веку омогућен развој форензике попут медицине, биологије, хемије, физике и других, као и предмети који сведоче о развоју

форензике у Србији. Између осталих, посетиоци су могли да виде полиграфе коришћени у истрагама, метак извађен из краљице Драге Обреновић, збирку узорака крви разних животиња, лабораторијски прибор, литературу која је коришћена у Србији за стицање знања о форензици, исечену кожу са тетоважом цара Фрање Јосифа и тетоважом грба Аустроугарске монархије са истог тела из 1925. године и многе друге занимљиве експонате.

У току изложбе одржано је 17 предавања од којих би се по посећености могла издвојити: Историјски развој и значај форензике (предавачи аутори изложбе), Дигитална форензика (предавач Мирко Вељовић, МУП – Одељење за електронска и информатичка форензичка вештачења) и Форензичка балистика (предавач Стојан Костић, МУП – Одељење за трасолошка и дактилоскопска вештачења). Изложба је била медијски добро пропраћена, а највише интересовања показао је портал *Нова с*, који је објавио више текстова о њој на сајту www.nova.rs

¹ Аутор је дипл.историчар - мастер, кустос Музеја науке и технике Београд; e-mail: milan.vukovic@muzejnt.rs

Аутори су на стручан, а уједно и за ширу публику занимљив начин указали на значај форензике и у каталогу, који обилује битним информацијама о развоју форензике у свету и у Србији.

Форензичка наука се бави доказима од значаја за кривичне или грађанске парнице. За форензику се може рећи

да је најстарија наука у служби правде. Правда је идеал и она никада не може бити у потпуности достигнута, али њој треба тежити. Управо о форензици као средству за остварење те урођене тежње човека за правдом говори изложба *Форензика више од века*.

Проф. др Александар Растовић¹
Историјски институт САНУ Београд
Република Србија

МОНОГРАФИЈА „ПРОФЕСОРИ И УЧЕНИЦИ ГИМНАЗИЈЕ У ПОЖАРЕВЦУ PRIMUS INTER PARES“, 2021.

Монографија *Професори и ученици гимназије у Пожаревцу primus inter pares*, колективни је рад три аутора: Радмиле Миловић, Зорана Глигоријевића и Славице Дуруз, бивших и садашњих професора Пожаревачке гимназије. Ово несвакидашње, волуминозно дело недавно објављено, својеврсна је лексикографска студија написана на 311 страница и представља други том велике трилогије о историјату Пожаревачке гимназије. Први том овог амбициозно замишљеног истраживачког подухвата објављен 2017. године под називом *Хроника Пожаревачке гимназије 1862-2003. године*, настало је из пера двоје аутора Радмиле и Милана Миловића.

Пожаревачка гимназија је од свог оснивања 1862. године до данас била и остала препознатљив знак града Пожаревца и Браничевског округа, и имала је важну улогу у политичкој, друштвеној, културној историји овог краја, али и шире. Својом просветитељском и васпитном мисијом изнедрила је неке од најзначајнијих представника српске интелектуалне и политичке елите који су својим радом оставили неизбрисиви траг у веома динамичној историји Србије и српског народа како у другој половини 19. века, тако и током 20. и на почетку 21. столећа.

Импресиван је број од 310 биографија знаменитих ученика и професора Пожаревачке гимназије које су аутори марљиво, брижљиво и дуго истраживали и приређивали. Није мали број личности које су до појаве ове монографије биле скоро потпуно заборављене, и зато је вредност ове студије између осталог и у томе што су отргнути од заборава и представљени макар и после дуго времена јавности како Пожаревца, али и Србије, с обзиром да скоро нико од

личности чији животописи чине ову књигу нису својим радом, делом и животом задужили само Пожаревац већ су напротив ударили дубок печат у богатој политичкој и културној баштини нашег народа и државе. На овај начин аутори су исправили део неправде која је учињена тим знаменитим личностима града Пожаревца и наше земље.

Дијапазон обрађених биографија личности је веома широк. Аутори су у одабиру личности које су приказали пошли од хронолошког и тематског стручног принципа. Хронолошки посматрано први је обрађен животопис Димитрија Тодоровића, рођеног 1822. године, који је између осталог био уредник, преводилац, професор гимназије у Крагујевцу, директор полугимназије у Шапцу и у Зајечару, и директор Пожаревачке гимназије између 1864. и 1878. године, то јест у периоду када је она настајала, док су последње представљене биографије Николе Пековића, европског првака у одбојци, и Саше Шинковића, доктора молекуларне биологије и наставника биохемије и молекуларне биологије на Универзитету у Кембриџу. Иначе, обојица су рођени 1990. године.

Што се тиче занимања и професија ученика гимназије и друштвеног утицаја који су њени професори остварили у политичком, и друштвеном миљеу Пожаревца, Кнежевине и Краљевине Србије, у првој и другој Југославији, и коначно у Републици Србији је такође је за свако дивљење. Ретко која установа оваквог типа у Србији се може похвалити да је у скоро један и по век свога постојања изнедрила толики број академика, професора Универзитета, највиших црквених великодостојника, државника, политичара, посланика, дипломата, генерала, књижевника, сликара, вајара, глумаца, спортиста. Куриозитет Пожаревачке гимназије је и да су његови ученици били касније између осталих и председник Србије и СРЈ (Слободан Милошевић), први српски патријарх (Димитрије), и председник САНУ (академик Павле Савић),

¹ Аутор је доктор историјских наука, научни саветник, директор Историјског института САНУ Београд, професор на Филозофском факултету у Нишу и председник Управног одбора Државног архива Србије, е-маил: istorinst@iib.ac.rs и aleksandarrastovic69@gmail.com

Без намере да било кога изоставимо овом приликом набројаћемо само неке од наугледнијих и најпрепознатљивијих имена то јест професора и ученика Пожаревачке гиманзије чија дела и слава су далеко надмашили границе Пожаревца, али и Србије. Један број ђака и професора Пожаревачке гимназије су касније постали истакнути чланови ДСС, СУД, СКА, и САНУ. Тако је на пример Димитрије Нешић, први директор Пожаревачке гимназије био члан Друштва Српске словесности. Ова занимљива и потпуно заборављена личност је у себи спајала различита интересовања и особине. Био је професор словенске граматике и јестаствене историје, али и француског језика. Остао је упамћен и као ватрени присталица Вукове језичке реформе.

Професор српског и француског језика у Пожаревачкој гимназији, додуше по казни између 1864. и 1868. године је био и Алимпије Васиљевић, знаменити професор филозофије на Великој школи и њен ректор. Васиљевић је био члан ДСС, СУД, и почасни члан СКА, али је такође остао упамћен и као угледан члан Либералне странке и пријатељ и сарадник Уједињене омладине српске. Занимљиво је да је у четири наврата обављао и дужност министра просвете и црквених дела, српског посланика у Петрограду и члана Државног савета.

Два разреда Пожаревачке гиманзије је завршио и Милан Богдановић један од најзначајнијих српских писаца и књижевних критичара, управник Народног позоришта у Београду, и Српског народног позоришта у Новом Саду, редовни члан САНУ. Љубомир Јовановић, угледни српски историчар, професор Велике школе, члан СКА, али и министар просвете, унутрашњих послова, председник Народне скупштине Краљевине СХС, био је и професор гимназије у Пожаревцу између 1894. и 1895. године.

Академик Михало Динић, такође је био ученик Пожаревачке гимназије. Овај врсни познавалац српског средњег века, али и историје средњевијевне Босне био је професор Филозофског факултета у Београду на катедри за средњевијевну историју, а остао је упамћен и као аутор неких од капиталних студија из средњевијевне историје српског народа попут монографије *О Хумско-шребинској властели, О Државном сабору средњевијевне Босне, О средњевијевном рударству Србије и Босне*.

Пожаревачку гимназију између два светска рата је похађао и академик Павле Савић, један од наугледнијих српских физичара, професора Природно-математичког

факултета и Медицинског факултета у Београду, оснивача и сарадника нуклеарног института у Винчи. Светску славу стекао је када је заједно са научницом Иреном Жолио Кири у Паризу пронашао процес фисије. Академик Савић је између 1971. и 1981. године био председник САНУ. Један од напоузнатијих српских правника и социолога академик Радомир Лукић био је матурант Пожаревачке гимназије 1932-1933. године. Остао је упамћен као бриљантан студент и професор Правног факултета у Београду чији је био продекан и декан. Такође, био је редовни члан САНУ, њен потпредседник и секретар.

Димитрије Павловић, епископ нишки и шабачки и први српски патријарх од 1920. године је завршио управо у Пожаревачкој полугимназији четврти разред школске 1862-1863. године то јест био је прва генерација тада новоосноване полугимназије. Поред њега њега исту гимназију је похађао и браничевски епископ Хризостом (световно име Љубисав Војиновић). Занимљиво је да је Војиновић у предвечерје избијања Другог светског рата похађао социолошки одсек Католичког института у Паризу где је имао прилику да слуша предавања једног од највећих светских византолога Шарла Дила, али и руског филозофа Николаја Берђајева.

Ученици Пожаревачке гимназије су били и познати српски политичари као на пример Илија Душманић, иначе преводилац, народни посланик и министар привреде, веома близак сарадик Николе Пашића и члан Радикалне странке, али и револуционари Радомир Вујовић, левичар који је настрадао тридесетих година двадесетог века у Стаљиновим чисткама у СССР, Вељко Влаховић, један од најзначајнијих југословенских комуниста и истакнути функционер друге Југославије. Коначно, ученик гимназије у Пожаревцу је био и Слободан Милошевић, дугогодишњи председник Србије и СРЈ и председник СПС.

Свакако треба истаћи и угледне српске дипломате попут Владимира Карића и мало познатог Николе Јовановића Американца. Карић је између 1873. и 1879. године био професор Пожаревачке полугимназије. Ипак, остао је препознатљив као врсни српски географ и писац веома добрих уџбеника из географије и као дипломата. Као српски конзул у Скопљу дао је немерљив допринос ширењу српске националнополитичке пропаганде у Османском царству, а у заслугу му се приписује и отварање српских школа, изградња црква и манастира, помагање српских учитеља и отварање српских књижара у европским деловима Турске.

Никола Јовановић Американац је био један од најнеобичнијих личности српске дипломатије и јавности. Студирао је у Америци тачније у Чикагу и на Колумбија универзитету. Био је добровољац у српско-турском рату 1876. Одлично је знао енглески језик, бавио се новинарством и преводилаштвом. Био је један од ретких Срба тога времена који је одлично говорио енглески језик. Био је припадник Либералне странке, секретар Београдске општине, новинар бројних српских листова, а у дипломатској каријери је обављао бројне дужности, од генералног конзула у Лондону, Вашингтону и Каиру, преко трговачког конзула у Лондону.

Коначно, велика група ученика Пожаревачке гимназије каснији су постали неки од најпознатијих српских уметника (књижевници, песници, сликари, вајари, глумци). Поменућемо такође неке од њих: песници Ђура Јакшић и

Војислав Илић млађи, глумац Миливоје Живановић, првак Народног позоришта у Београду и Југословенско драмског позоришта, др Бојана Радојковић, директорка Музеја примењене уметности у Београду, један од најугледнијих српских вајара и чланова СКА Ђорђе Јовановић, виолиниста Властимир Павловић Царевац, певач Ђорђе Марјановић,

Ова монографија је препознатљива и по својој научној утемељености јер садржи неопходан научни апарат и обиље извора (необјављене и објављене грађе) и литературе (мемоари, дневници, историографско-педагошке студије, укупно стопедесет библиографских јединица), а заступљени су и релеватни часописи и локална штампа.

Ова студија представља драгоцен прилог изучавању историје педагошко образовних установа у Пожаревцу и Србији, али и друштвеној, културној и локалној историји Пожаревачког краја.

Пуковник др Миљан Милкић¹
 Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране
 Министарства одбране Републике Србије, Београд
 Република Србија

**ЗБОРНИК ОДАБРАНИХ ДОКУМЕНАТА
 „ЗЛОЧИНИ НЕЗАВИСНЕ ДРЖАВЕ ХРВАТСКЕ 1941-1942. ГОДИНЕ“,
 КЊИГА 1 (1941-1942)**

**приредили др Маријана Мраовић и мр Петар Ђурђевић,
 Историјски архив града Новог Сада, Војни архив,
 Нови Сад, 2020, 449 страна**

У оквиру едиције „Злочини Независне државе Хрватске“ Историјски архив града Новог Сада и Војни архив из Београда објавили су зборник одабраних докумената „Злочини Независне Државе Хрватске 1941-1942. године“. Штампање зборника финансијски је подржао Град Нови Сад. Зборник се састоји од преговора (стр. 5-10), уводне студије (стр. 11-43) и изабраних докумената из Војног архива у Београду, распоређених по годинама настанка: 58 докумената из 1941. године (стр. 47-202) и 42 документа из 1942. године (стр. 205-443). Коришћење зборника знатно олакшавају попис места, попис имена и попис докумената који се налазе на крају књиге. Приређивачи Зборника су др Маријана Т. Мраовић, научни сарадник, из Војног архива Министарства одбране Републике Србије и мр Петар Ђурђевић, директор Историјског архива града Новог Сада. Рецензију књиге потписују пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије и др Јасмина Николић, етнолог-антрополог, архивски саветник и директорка Историјског архива Пожаревац.

У Предговору приређивачи указују на велики број историографских радова, монографија, синтеза и чланака, објављених у последњих двадесет година, а који за тему имају историјат постојања и начин организације Независне државе Хрватске, као и истраживање злочина почињених

над Србима, Јеврејима и Ромима на територији НДХ током Другог светског рата. Из предговора сазнајемо да се највећи део докумената насталих током постојања НДХ-а, као и докумената у вези са НДХ-а, налази управо у Војном архиву у Београду. Уз напомену да је архивистички сређено и обрађено 555 кутија архивске грађе, односно, укупно 60 дужних метара, сазнајемо и то да ова архивска грађа прати структуру војних и цивилних органа власти, почевши од Министарства хрватског домобранства (Главног стожера оружаних снага, Оперативног одјела, Одјела за ратну повјест), Главног стожера војсковође (заповједништво војсковође, Главног стана поглавника), затим документа Председништва владе, Министарства оружаних снага, Особни одјел, Врховно оружничко заповедништво, Одјела за јавни ред и сигурност, Министарства унутарњих послова, Министарства народне просвјете, Министарства вањских послова. Приређивачи посебно указују на архивску грађу Министарства правосуђа и богоштовља који садржи: наредбе, окружнице, законске одредбе у вези са покрштавањем православаца, о надлежности преких и других судова, одмазди због напада и саботажа о хрватском одружничтву, подржављењу јеврејске имовине, устав хрватске православне цркве, разна документа у вези отпуштања из службе наставника Срба и Јевреја. Архивска грађа садржи тематски пописник основних докумената усташко домобранских јединица и установа, реферате и извештаје о логорима, затворима, стрељањима, депортовању, ту су затим спискови логора, планови логора Јасеновац, пописи заточеника и жртава, записници анкетне

¹ Аутор је доктор историјских наука, виши научни сарадник Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије; e-mail: miljan.milkić@mod.gov.rs

комисије, фотографије, обдукционе протоколе, записнике са саслушања заточеника из логора Стара Градишка и Јасеновац. Наведена група фондова Недићеве архиве значајна је у контексту истраживања усташких злочина због тога што садржи податке о раду Комесаријата за избеглице и пресељенике, Комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, спискове лица у логорима, затворима, податке о депортацијама и стрељањима.

Уводна студија зборника одабраних докумената „Злочини Независне Државе Хрватске 1941-1942. године“, како по свом обиму, тако и на основу изнетих података и изведених закључака, представља историографско дело које завређује да буде публикувано као посебна студија. Уводна студија написана је уз коришћење докумената из Војног архива (архива војске Краљевине Југославије, Недићева архива, Немачка архива, архива НДХ, фонд НОВЈ, персонални подаци припадника војске Краљевине Југославије, микрофилмови из Националног архива у Вашингтону), докумената из Архива Југославије (фонд Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), докумената из Историјског архива Београда (фонд Заповедник полиције безбедности и службе безбедности), 11 зборника објављених докумената, четири мемоарска извора, десет наслова штампе и службених новина из периода Краљевине Југославије и током Другог светског рата, ту је затим импресиван број од 51 монографије, као и девет научних чланака. Чињеница да једна оваква историографска анализа догађаја, почев од националних и политичких проблема са којима се суочавала Краљевина Југославија, до анализе деловања колаборационистичке Недићеве владе на спасавању српског становништва у НДХ, представља интегрални део зборника публикуване грађе, даје посебан квалитет зборнику „Злочини Независне Државе Хрватске 1941-1942. године“.

У оквиру уводне студије издваја се седам посебних целина: Оснивање и развој усташког покрета у сенци интегралног југословенства; Усташки покрет; Немачка политика и пропагандне представе о српском и хрватском народу креиране након демонстрација 27. марта 1941. године; Увод у рат и формирање НДХ; Унутрашња организација; Политика власти НДХ: асимилација, протеривање и физичко уништавање српског становништва на територији НДХ; Политичко-пропагандни рад колаборационистичке Недићеве владе на спасавању страдалог српског становништва у НДХ.

Посебан квалитет Зборнику представља део уводне студије у коме приређивачи анализирају унутрашњу организацију НДХ и указују на политику коју усташке власти планирају и спроводе на пољу асимилације, протеривања и физичког уништавање српског становништва у оквирима граница НДХ-а. На овај начин омогућено је историчарима, као и истраживачима других области, али и широј читалачкој публици да без даљих истраживања и без потребе да консултују ширу литературу, могу да разумеју објављена документа и да анализирају њихов садржај.

Документа у зборнику „Злочини Независне Државе Хрватске 1941-1942. године“ поређана су хронолошки и обухватају период од 10. априла 1941. до октобра 1942. године. Већина докумената је из групе фондова НДХ и мањим делом (девет докумената) из групе фондова Недићева архива. У складу са хронолошко-тематском поделом, први документ у Зборнику јесте саопштења Главног Усташког стана од 10. априла 1941. године да се све усташе на територији НДХ организују у усташке јединице, преузму месну власт, осигурају имовину, разоружају српске војнике и друге непријатеље и повежу се са најближим усташким војним заповедником. Последњи документ у 1941. години јесте документ који је настао радом Равнатељства Усташког редарства и представља извештај Повереништву Усташке надзорне службе у Бања Луци о транспорту православаца и Јевреја у Јасеновац, који је извршен 12. децембра 1941. године. Документ којим почиње анализа 1942. године јесте Предмет Велике жупе Лашва и Глаж у Травнику датиран са датумом 23. јун 1942. године и односи се на отварање хрватских православних цркава. Последњи документ у Зборнику јесте записник са саслушања Химлије Бернеровић о покољу Срба у Глини.

Документа која нам приређивачи др Маријана Мравовић и мр Петар Бурђев стављају на увид тематски обухватају: два записника (о борбама са четницима и партизанима, и са саслушања Химлије Бернеровић о покољу Срба у Глини), једно наређење од 13. маја 1941. године о отпуштању из службе свих Срба и Црногораца, шест докумената која директно документују убиства 3.520 Срба у НДХ у периоду од успостављања ове усташке творевине до 10. фебруара 1942. године, као и један збирни извештај од 15. септембра 1942. године који указује да је број убијених Срба у НДХ-а до тог тренутка износио преко 700.000. Највећи број докумената јесу извештаји и има их укупно 66. Нека од ових

докумената које треба поменути јесу извештај о убијању и масакрирању 25 мушких особа на месту „Крченик“ од стране усташа, извештај са подацима о злочинима усташа и Немаца код Санског моста, извештај о одређивању квоте за мере одмазде у Санцаку, извештај о сукобима на територији Санцака и о убиству 250 четника, извештај о хапшењу и стрељању Срба у Требињу, о бацању Срба у јаме у близини фрањевачког самостана на Хумцу, о злочинима над сељацима у котару Билеће, о злочинима почињеним над Србима у Бубњу, Дољанима и Доњем Лапцу. Значајно је напоменути да, иако је Зборник посвећен злочинима, у њему су објављена и два документа значајна за међународне односе НДХ-а. То су телеграм Адолфа Хитлера од 15. априла 1941. године упућен Анти Павелићу, којим му захваљује за његов и телеграм генерала Кватерника и признаје НДХ од стране немачког Рајха, и други документ, јесте концепт телеграма Анте Павелића од истог датума припремљен за слање Адолфу Хитлеру којим Павелић потврђује пријем телеграма о признавању НДХ, захваљује на указаном поверењу и исказује безграничну љубав и дивљење хрватског народа за вођу немачког Рајха.

Документа из групе фондова Недићева архива обухватају документа: први меморандум Синода СПЦ упућен немачком

војном заповеднику у Србији о односу усташких власти према Српској православној цркви; други део меморандума СПЦ о неделима хрватске власти према свештенству и народу, према подацима од 20. јула 1941; два документа о убијеним православним свештеницима; Меморандум о прогону Срба у НДХ; попис жена и деце српске народности у концентрационом логору у Лобор граду; два документа вишег чиновника Богдана М. Рашковића о спасавању Срба из логора и затвора у НДХ, и један записник са саслушања о покољу Срба у Глини.

Кроз изабрана документа објављена у оквиру зборника „Злочини Независне Државе Хрватске 1941-1942. године“, приређивачи др Маријана Мраовић и мр Петар Ђурђев уводе читаоца у анализу историјских догађаја сагледану из угла преданих посленика историјске науке и искусних архивиста. Иако је основна намена зборника одабраних докумената потреба да се, пре свега стручњацима, олакша истраживање одређене теме, приређивачи овог зборника учинили су и више од тога. Објављивањем зборника „Злочини Независне Државе Хрватске 1941-1942. године“ српска историографија добила је квалитетан одабир докумената за даља истраживања, а шира јавност квалитетно и лепо написано дело.

САША ИЛИЋ, СТРАНЦИ „ГАСТАРБАЈТЕРИ“. СТРАНА СТРУЧНА РАДНА СНАГА У ПРИВРЕДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ, 1945-1950, БЕОГРАД 2020, 611.

Други светски рат је завршен. Клаус Хајне се вратио кући. Гледа разрешену зграду и стан у коме је до скоро живео. Његовог града готово да нема. Жена је у потрази за храном, свакодневно. Сићушна и бледа деца посматрају их гладним очима. Он тражи посао. Било какав. Пре рата био је инжењер, конструисао је машине. Како преживети? Са породицом се укрцава у камион са поцепаном церадом. Разореним путевима прелази неколико граница доскорашњих ратних зона на којима њихова документа прегледају сумњичави војници. Путује у Југославију, обећали су му посао. Тамо су сад комунисти. Клаус је био на Источном фронту, чуо је за комунисте. Хитлер је такве хапсио и стрељао. После готово две недеље путовања кроз градове и села од којих су остале само рушевине стиже у исто такав Београд. Црвене петокраке су свуда. Осећа као да је поново на Источном фронту. Гледа гладну, уморну и уплашену децу, гледа жену. Транспортују их у рудник Бор. Тамо ће радити као инжењер. Улази у додељени стан, више бараку. Она је празна, нема кревета, стола. У наредним данима покушава да добије нешто од намештаја. Опрезно, не зна да ли ће разљутити своје послодавце. Околина гледа с подозрењем њега и његову плавокосу жену и децу. Дошаптавају се када пролазе. Клаус добија прву плату, прво следовање хране, додуше, пола од обећаног, али је задовољан, имаће шта да једу....

Ово је само једна од мноштва слика које се „развијају“ пред очима читаоца обимне монографије аутора Саше Илића *Странци „гастарбајтери“*. *Страна стручна радна снага у привреди Југославије, 1945-1950*. Кроз књигу која броји укупно 611 страница, током пет послератних година (1945-1950), колега Илић прати судбине око 16.000 људи (тачан број није било могуће утврдити због непотпуно сачуване архивске грађе), странаца, углавном Немаца (али и других) који су по уговору, својевољно, дошли на рад у

послератну Југославију. Од тог броја њих око 5.000 су ратни заробљеници које је крај рата затекао на тлу Југославије, а који су радним ангажовањем стекли слободу (ослобођеници). Они су, заједно са домаћом радном снагом дали значајан допринос послератној индустријализацији Југославије.

У години која ће свакако остати забележена као „историјска“ и као прекретница, години светске пандемије, др Саша Илић објавио је резултат својих дугогодишњих истраживања у издању Архива Југославије и уз подршку Министарства културе и информисања Републике Србије. Рецензију књиге потписују проф. др Драгана Њатовић, научни саветник и редовни професор Универзитета у Крагујевцу Факултета за хотелијерство и туризам из Врњачке Бање, др Ранка Гашић, научни саветник Института за савремену историју у Београду и др Ивана Добривојевић, виши научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

Саша Илић је рођен 1968. године у Пожаревцу. У Београду је завршио гимназију и дипломирао на Филозофском факултету у Београду на Групи за историју, где је завршио постдипломске и докторске студије (2018). Аутор је и коаутор бројних чланака у водећим српским научним часописима из историје Србије 19. и 20. века. Посебно истичемо обимну и богато илустровану монографију посвећену Ђорђу Вајферту, чији је један од аутора (2010). Пажњу на његову радну биографију скрећемо због чињенице да аутор књиге не долази из научне установе, већ из Архива Народне банке Србије у коме је запослен (од 2005. до данас). Пре тога, провео је готово деценију у Архиву Југославије (1996-2005.) где је стицао архивско знање и звање, те је данас у звању архивског саветника и научног сарадника. Историја и архивистика су за њега неодојиве, те је свој радни век и посветио овим двама дисциплинама.

Монографија која је пред читалачком публиком, настала је као резултат обимног истраживања објављених и необјављених архивских извора и литературе. Илустрације ради навешћемо да је аутор користио архивску грађу 48 фондова из Архива Југославије, 2 из архива Србије, по 1 из архива у Нишу и Београду, 2 из Архива Народне банке Србије, затим, 46 објављених извора, домаћих и страних, 21 штампане новине и службена гласила, 18 објављених мемоара, говора, интервјуа, изваштаја и чланака, 153 монографије и студије, 14 зборника радова, 11 енциклопедија, хронологија, лексикона, статистичких публикација, 114 појединачних чланака, затим филмове, књижевна дела, каталоге, интернет изворе и базе података.

Добро постављене основе истраживања уочљиве су кроз садржај и концепт књиге. Књигу чине *Предговор*, и поглавља *Увод*, *Стање у Југославији и правни оквир за ангажовање странаца*, *Подобни и „домаћи“ страни стручњаци*, *Страници „ластарбајетери“*, *Свакодневни живот: пословно окружење, социјални услови, приватност и међусобне перцепције*, фото галерија, закључак (под насловом „Биланс боравка“), затим попис извора и литературе, списак скраћеница и именски и географски регистар, биографија аутора и извод из рецензија.

Саша Илић у својој монографији кроз релативно кратак период, 1945-1950. године, сагледава по вертикали и хоризонтално процесе и збивања у привреди, политици, друштву Европе и ФНР Југославије и њихове утицаје на обичне људске животе. У свом истраживању применио је методе историјске науке, али и социологије, психологије, антропологије, статистике, друштвене, привредне и историје свакодневнице, микро и макро историје.

На готово 559 страница основног текста (са преко 1200 фуснота!) аутор нам скицира слике послератне Европе и послератне Југославије, чиме прави добро полазиште за сагледавање размера уништења током Другог светског рата. Као добар историчар, сагледавајући вертикалу историјских процеса подсећа читаоца на основне одлике међуратног периода, не губећи из вида главну нит – странце и њихов утицај на привреду Југославије. Тако, не може да промакне податак који аутор износи да је у међуратној Југославији боравило око 90.000 странаца који су битно утицали на привреду Краљевине Југославије. Аутор нам скицира и размере пустошења читаве Европе по државама, посебно правећи осврт на Југославију. Она је по проценама имала

штету између 46 и 60 милијарди долара, губитак између 1,7 и 2 милиона људи, од чега око 90 хиљада стручних радника и 40 хиљада интелектуалаца.

Колега Илић не заборавља да помене и промене у привреди које је донела национализација имовине предратних индустријалаца и привредника и последице које је узроковала. Истичући потребу до тада руралне и индустријски неразвијене Краљевине Југославије за новим социјалистичким и комунистичким концептом индустријског развоја, наводи колико је била велика потреба за стручном радном снагом која је недостајала послератној Југославији. Незаобилазна је и анализа помоћи и утицаја стручне радне снаге СССР-а која се кроз архивску грађу своди на минималну, односно далеко мању него што су била очекивања југословенског руководства. Са Резолуцијом Имформбироа и та помоћ се претворила у саботирање, што је условило „окретање“ ка Западу.

Страна стручна радна снага регрутовала се из два извора: од ратних заробљеника који су се затекли на територији Југославије по завршетку рата и који су у замену за рад стекли слободу (њих око 5000) и на ону регрутовану из европских земаља (Немачке, Чехословачке, Мађарске, Италије и Бугарске) који су добровољно долазили у потрази за послом преко југословенских регрутних центара (Војних мисија) у овим земљама.

Посебну пажњу аутор придаје правном оквиру за ангажовање странаца у Југославији, начину њиховог регрутовања, уговарању међусобних обавеза и њиховом поштовању и непоштовању, свакодневном животу странаца у Југославији, односу са локалним становништвом, оскудици и привилегијама, проблемима и награђивању, сујети југословенских шефова у предузећима, неиспуњеним обећањима, приватном и друштвеном животу, надзору, идеологији и индоктринацији, међусобном разумевању и/или неразумевању, одласку из земље. Кроз студије случаја којима приказује судбине најеминентнијих страних стручњака у ФНРЈ Хајнриха Кафке (стручњак за електрична постројења), Адолфа Лудина (стручњак за хидроенергетику), јаснија је слика стања и у пораженој Немачкој и у перспективној Југославији. Ангажовање Адолфа Лудина говори да ни нацистичка прошлост није била препрека за долазак и рад у земљи социјализма. Слично је и у случају Франца Нојхаузена који је после само две године робије *почео да ради по гедињским кабинетима*, у рудницима у Бору и у Трепчи. О огромним потребама

државне привреде за страним стручњацима илустративно говори податак који аутор наводи да је у Србији 1947. године било свега 15 домаћих рударских инжењера. Домаћих стручњака није било, а у оно мало преосталих, држава није имала поверења, посебно ако су били власници национализованих предузећа.

Страни стручњаци су имали велики значај и у оспособљавању домаћег стручног кадра, а неки су остали касније да раде на југословенским факултетима. Пажњу нам је привукао податак који аутор износи да је у послератној групи студената која је добила стипендије за школовање у иностранству (од њих 102) половина уписала хуманистичке факултете, а не техничке, иако је то била првенствена намера државне интервенције у овој области.

На основу расположивих и сачуваних архивских извора Илић даје и педантну статистику заробљеника ослобођеника и ангажованих странаца према стручној спреми, годинама живота, квалификацијама. Наводи и проблеме скопчане са ангажовањем страних стручњака, посебно са одливом девиза из земље који је требало свести на минимум. Зато се прибегавало довођењу породица стручњака у земљу и у вези с тим уложен је труд на обезбеђивању адекватног смештаја, запослења за супруге, школовања деце и слично. Циљ је био да се на све могуће начине, легалне и мање легалне спречи одлив девиза из земље. Због бирократских препрека, са скривеним разлогом одлива девиза из земље, многи нису успели да повуку своје зараде, што је изазивало спорове, па су тражени мање болни начини за државу за њихово намирење. Велике проблеме изазивала је и пословична неажурност југословенског бирократског апарата, неспоразуми и шумови на вези између теренаца у иностранству који су врбовали стране стручњаке и министарстава у Југославији. Често се дешавало да су у Југославију долазили непотребни радници са којима се није знало шта чинити. Долазило је и до судских поступака због неиспуњења уговорних обавеза, до враћања стручњака и „стручњака“ у

матичну земљу, како оних који су незадовољни третманом или накнадно мењаним уговорним обавезама, тако и оних који нису били то за шта су се представљали, то јест нису имали потребне квалификације за радни ангажман.

Аутор показује изузетну вештину да кроз бројне податке и мноштво информација дочара живот тих људи током пет година југословенске и европске послератне историје, да кроз шуму докумената, кроз бирократску преписку и „папирологију“ уочи човека и његову судбину у ратом разрушеној Европи. Успева да ненаметљиво прикаже разорне последице рата како за државе које су нападнуте, тако и за државу која је покренула ратни вихор. Илић је својом књигом успео да избегне писање историје само кроз презентовање докумената, већ је пише и представља кроз вишеслојно читање докумената и њихово разумевање, са својеврсном емпатијом која није ни у једном моменту нарушила истраживачку објективност. Он се није бавио само реконструкцијом историјских збивања већ испитавањем структура и процеса. Његово писање историје је уравнотежен спој дескрипције, у мери довољној да уочимо стварни живот и његово преплитање са историјским бурама и политичким одликама, и прецизности статистичке анализе. Потребно је зато одати признање аутору на огромном труду да овакву количину података (обратити посебну пажњу на садржај напомена које су „месо“ читаве књиге) смислено обради, употреби и организује и направи штито интересно за читање.

Ова тема би без дела колеге Илића остала сигурно занемарена и за историју потпуно небитна. Поглед на продукте времена за које смо веровали (или учени) да смо их сами сопственим и надљудским снагама изградили, понешто од тога и данас видимо (путеве, хидроцентrale) и велики део онога чега више нема (фабрике, рудници, индустријски гиганти) после читања ове књиге више није исти. Поглед на улогу СССР у развоју социјалистичке Југославије на Балкану такође више није исти. Два велика стереотипа која су нам усађена образовањем су разбијена заслугом аутора ове књиге.

Марија В. Запутил, мср¹
 Пожаревачка гимназија, Пожаревац
 ШОСМО „Стеван Мокрањац“, Пожаревац
 Република Србија

ПРИКАЗ ФОТО-МОНОГРАФИЈЕ ПОЖАРЕВАЧКЕ МУЗИЧКЕ ШКОЛЕ (Зоран Марић, Ана Гајић (2019). Фото-монографија Школе за основно и средње музичко образовање „Стеван Мокрањац“ Пожаревац – Поводом 70 година Музичке школе, Пожаревац: ШОСМО „Стеван Мокрањац“, 239 страна)

Поводом великог јубилеја Школе за основно и средње музичко образовање „Стеван Мокрањац“ – 70 година Школе, године 2019. светлост дана угледала је *Фото-монографија Школе за основно и средње музичко образовање „Стеван Мокрањац“ Пожаревац – Поводом 70 година Музичке школе*, чији су аутори директор школе Зоран Марић² и библиотекарка Ана Гајић³. Намера аутора у писању ове фото-монографије била је да се културни, односно музички живот једне школе, сачува од заборављања и представља својеврстан допринос, сажетак и синтезу школског живота у последњих 10 година. Наиме, ово је трећа монографија школе, али прва фото-монографија, која, читајући и разгледајући бројне фотографије, говори и о претходним

двема монографијама и може се стећи упечатљив утисак о школи од њеног оснивања.

Фото-монографија Школе за основно и средње музичко образовање „Стеван Мокрањац“ – Поводом 70 година школе намењена је свима нама – запосленима, ученицима, родитељима и свима онима који с љубављу желе да се упознају са животом и радом школе. Фото-монографија сачињена је од 32 поглавља: *Уводни део – осврт на претходне две монографије* (5–6), *Обележавање претходног јубилеја школе (60 година)* (6–11), *Одељења школе* (11–18), *Концертна активност* (18–27), *Наступи ученика и наставника 2010–2019*, (27–104), *Интерна делатност* (104–105), *Гостијујући уметници – великани музичке сцене* (105–113), *Екстерно вредновање – Највиша оцена у школству у Србији* (113–115), *Мајуранти* (115–124), *Баци генерације* (124–133), *О ученицима* (133–135), *Ученички парламенти* (135–136), *Ансамбли* (136–144), *Штампани материјали школе* (144–148), *Семинари, предавања, предсјаве, књижевне вечери* (148–154), *Активности ученика и наставника* (154–161), *Библиотека* (161–164), *Разне активности* (164–166), *Сарадња са медијима* (166–167), *ЛАНАМ и Царевчеви дани* (167–169), *О одсецима* (169–171), *Награде* (171–195), *Сарадња са друштвеном заједницом* (195–202), *Поклони школи* (202–205), *Такмичења у организацији школе* (205–218), *Дан клавира од школске 2008/09. године* (218–222), *Зајослени* (222–229), *Сарадња са Српском православном црквом* (229–232), *Школски одбор* (232–234), *Савешни родитеља* (234–236), *Из другог угла* (236–238), *Биографије аутора* (238–239). Аутори и редакцијски одбор – Периша Станојевић, Катарина Јанићевић, Оливера Младеновић, Снежана Живковић и Јелена Никић – потрудили су се да најверније, најречитије и најсликовитије опишу и прикажу шта све једна школа може, ради и ствара, а уз нарочиту

1 Ауторка је дипломирани филолог српског језика и књижевности – мастер и педагошки саветник, ради у Пожаревачкој гимназији и Музичкој школи „Стеван Мокрањац“ у Пожаревцу; технички секретар Друштва за српски језик и књижевност Србије, Београд; е-маил: marija.zaputil@gmail.com

2 Зоран Марић је дугогодишњи директор школе који већ 25 година, тј. ¼ века, зналачки и смерно руководи школом, остављајући неизбрисив траг у историји музичке школе и града Пожаревца. У прилог овим атрибутима говоре чињенице из биографије школе и биографије самог директора: многобројне дипломе и захвалнице на име школе или лично име (Златна значка Културно-просветне заједнице Србије, Повеља града Пожаревца за резултате у области васпитања и образовања, Повеља културе града Пожаревца, Награда Удружења музичких и балетских педагога Србије, Октобарска награда Града Пожаревца, Светосавска награда Министарства просвете, науке и технолошког развоја, Повеља „Благодарје“ Удружења књижевника Србије), чланство и руководство у многобројним институцијама и активима.

3 Ана Гајић, библиотекарка школе, коауторка је приручника *Тим и добра пракса* и добитница је градске награде поводом Дана радника у образовању. Својим радом и ентузијазмом допринела је томе да библиотека постане централно место школе, место где се окуљају и запослени и ученици и одакле се шире бројне активности школе.

помоћ и професионалност фотографа школе, Милоша Марјановића, који је фотографисао највећи број догађаја.

Фото-монографија почиње освртом на претходне две монографије и освртом на обележавање претходног јубилеја школе. Прва је објављена поводом 50 година школе 2000. године, аутори Љубиша Обрадовић и Мирољуб Манојловић, и друга поводом 60 година школе, 2010. године, аутори, исти као и ове треће, Ана Гајић и Зоран Марић. Обе монографије осветлиле су рад школе с циљем да се читаоци подсети најважнијих тренутака и најважнијих активности у школи.

Поглавља *Концертна активност* и *Наступи ученика и наставника 2010–2019*. представљају срж ове фото-монографије, јер, управо ове активности представљају главну активност сваке музичке школе. Огромна посвећеност и стручност наставника допринела је томе да ова поглавља заузимају трећину ове књиге. Аутори наводе да наставници и ученици скоро свакодневно имају прилику да наступају поводом различитих дешавања у школи, граду или држави: полугодишњи концерти, годишњи концерти, матурски концерти, новогодишњи концерти, ускршњи концерти, концерти на различитим такмичењима, интерни часови, концерти за децу Предшколске установе „Љубица Вребалов”, наступи поводом многобројних књижевних вечери, наступи поводом обележавања годишњица од НАТО бомбардовања, наступи поводом пријема награђених ученика код градоначелника, и многи, многи други. Град Пожаревац има привилегију да увек и за сваку активност може да се ослони на школу. Невероватан је податак да, када се погледа интерна делатност школе, а то су два интерна часа током недеље по ученику, на интерним часовима годишње наступи око 1600 ученика.

Госпујући уметници – великани музичке сцене јесте поглавље које говори о великим домаћим и светским уметницима који су се могли чути у Концертној сали школе: Владимир Милошевић, Љубиша Јовановић, Александар Сердар, Дарко Карајић, Зоран Крајишник, Милош Михајловић, Огњен Поповић, Вера Огризовић, Невена Поповић, Весна Кршић, Уки Оваскаинен, Вељко Кленковски, Вера Ковач Виткаи, Зоран Марковић, Лаура Леваи, Александар Шандоров, Јанош Балинт, Владимир Мурза, Дејан Гаврић, Љубомир Димитријевић, Ђулијано Молино, Данило Милојковић, Катарина Марић, Оливера Живковић, Срђан Вукашиновић, Ката Стојановић, Лазар Николић, Борис Ленко, Рајмонд Какони, Илија Маринковић – многи и по

неколико пута. Солистичке концерте имали су Војислав Перућица, Марта Благојевић и Зоран Марић – запослени у школи. Све ово говори о томе да су врата ове школе срдечно и увек отворена свима који желе да звуке свога гласа и инструмента поделе са другима.

Оно нашта је школа и те како поносна – свакако је екстерно вредновање. Поглавље о екстерном вредновању говори о највишој оцени четири и испуњености свих стандарда квалитета. Аутори фото-монографије доносе цео извештај екстерне комисије, а оно што оставља упечатљив утисак јесу речи Драшка Грујића, просветног саветника: „...У односу на наш уобичајени образовни систем, ово што смо видели у вашој школи је потпуно другачија димензија образовања. То што сте постигли и што је део ваше свакодневице и редовних активности је недосањани сан српске просвете. Заиста, морате бити поносни, јер можете бити узор и модел, не само успеха, већ целокупног функционисања школе. Пример сте да уметност оплемењује што се види и у амбијенту и у невероватно хармоничном односу свих, заједништву, осећају припадности школи који је изражено присутан. Знам колико сте учили и радили, колико сте се усавршавали и у областима које нису примарно ваше. Сада сте достигли ниво да можете подучавати друге. Сви ви.” (113).

Фото-монографија даље доноси статистичке податке, пре свега број ученика у припремном разреду, основној и средњој музичкој школи од школске 2010/11. до 2019/20. Дате су биографије свих ђака генерација које одликује велика љубав према музици, многобројни наступи, велики број награда на школским, републичким, и међудржавним такмичењима, а пре свега, то су добра деца, отвореног срца.

Аутори посебно истичу важност и рад ансамбала. У раду ансамбала истиче се велико име школе, Илија Рајковић, који је, као уметник, школи, граду и шире, пружио једну нову димензију музичког стваралаштва и образовања. Илија Рајковић интерпретирао је многе композиције у које је уткао српску традицију, комбинујући традиционалне, класичне и модерне начине стварања музике. С поносом, његова дела изводе многи музички ансамбли у земљи. У последњој деценији био је основан Велики школски ансамбл, оснивачи Илија Рајковић и Младен Ничић, диригент, велика и енергична, Снежана Миловановић. Мора се навести чињеница да је Велики ансамбл наступао на централној Светосавској академији одржаној у Сава центру 2010. године на позив тадашњег министра просвете др Жарка

Обрадовића. Овај значајан и велики наступ представља и прекретницу у нашој школи, јер позиви за наступе широм земље стизали су са свих страна. После тога израста и ансамбл „Мозаик”, оснивачи Илија Рајковић и Младен Ничић, а данас њиме руководе Марија Обретковић, Младен Ничић и Игор Сарајлић.

Школа свој простор уступа за многобројне семинаре, предавања, представе, књижевне вечери, трибине и слично. У фото-монографији побројане су све овакве активности, а у многима од њих учествовали су наставници и ученици школе, као нпр: Изложба слика поводом отварања Хорске сале, Предавање „Лист, пијанистички гром”, Предавање за ученике и наставнике „Србија у доба Немањића”, Округли сто „Сусрет прошлости, садашњости и будућности у клавирским делима Мориса Равела”, Презентација семинара „Инклузивна настава – идентификација и рад са даровитом децом”, Клавирска радионица „Рад на клавирском тону у делима виртуозног карактера”, Обележавање Дана планете Земље, Радионица на тему „Људска права”, Светосавски час за ученике СМШ, Радионица „Асертивна комуникација – ненасилно решавање конфликта”, Изложба фотографија са 14. Такмичења младих солфеџиста, Изложба фотографија са 13. Такмичења дрвених дувача, Дан здраве хране у оквиру Дечје недеље, Изложба фотографија историјске секције школе поводом ослобођења града у Првом и Другом светском рату, Презентација школе у оквиру Каравана „Дух младости”, Акција „Читај гласно” поводом Дана матерњег језика у организацији Друштва школских библиотекара Србије... – практично, велики је број оваквих активности, овде наведено само неколико, и готово да нема ученика или наставника који нису учествовали или испратили неке од ових догађаја.

Аутори истичу и сарадњу са медијима наводећи податак да се за ових 10 година име школе у различитим медијама спомињало 863 пута, а многи од ових чланака били су посећени искључиво школи. Успешну сарадњу школа остварује и са Царевчевим фестивалом у виду традиционалног концерта „Мокрањац Царевцу”, а годинама уназад ученици и наставници дају допринос и Летњој академији народне музике. Када се излиста списак уручених награда школи и појединцима (треба издвојити и напоменути Светосавску награду Министарства просвете, науке и технолошког развоја, која је уручена директору 2015. године, као и Награду за животно дело коју је Град Пожаревац доделио колеги

Периши Станојевићу), када се излиста да су ученици од школске 2010/11. до 2018/19. године на различитим такмичењима у земљи и иностранству освојили 1709 награда, што је просечно годишње 190 награда – онда је јасно колико је ШОСМО „Стеван Мокрањац” важно културно и образовно стратиште.

Школа има сарадњу и са другим школама у граду, а највише са Пожаревачком гимназијом, Пољопривредном школом са домом ученика „Соња Маринковић” и Политехничком школом. Сарадња се остварује и са другим институцијама: Балетски студио Амадеус, Друштво потомака ратника 1912–1920; значајна је и сарадња са Српском православном црквом, али и са пријатељским школама из иностранства: „Карол Пахор” из Птуја у Словенији, „Владо Милошевић” из Бања Луке, Република Српска, а управо свим овим сарадњама и доприносима Школа је добила и мноштво захвалница и поклона, нарочито у виду књига и инструмената.

Школа је организатор три велика такмичења: Такмичење дрвених дувача, Такмичење младих солфеџиста и Школско такмичење ученика гитаре „Меморијал Милош Ђорђевић”. Ово треће такмичење је школске 2016/17. године престало да се одржава. Аутори наводе речи мр Весне Кршић Секулић, професорке на Факултету музичке уметности у Београду, која је за Такмичење младих солфеџиста рекла: „Већ традиционално, прве вечери је и ове године одржан концерт на коме су учествовали ученици свих узраста из матичне школе и истурених одељења. Ученике су припремили сви наставници солфеџа и осталих одсека. Поједини наставници су учествовали у извођењу тачака заједно са ученицима. То је леп пример заједничког музицирања и уживања у музици. Програм је састављен од дела популарног репертоара. Тиме је на најбољи начин доказано како музика може васпитно да делује на све ученике, а такође и како настава може и треба да се прилагоди интересовањима омладине не одступајући од естетског и професионалног нивоа, негујући добар укус и висок критеријум као циљ.” (215). Овакви искази и искази других уважених професора довољни су да осветле ова престижна такмичења. Фото-монографија доноси запис о свим такмичењима, о свим победницима, истакнути су лауерати, ту су сви чланови жирија и опис такмичења.

Крај ове фото-монографије доноси списак запослених, истакнути су досадашњи помоћници директора: Татјана Босић, Марија Обретковић, Драгана Станковић, Весна Богдановић,

Марија Најдановић, Драгана Костић Милутиновић, Оливера Младеновић, Данијела Предић, Виолета Милошевић Прифти, Катарина Јанићевић. Наведени су секретари школе, педагози и психолог, као и чланови Школског одбора и Савета родитеља и њихове делатности. Ту су и биографије аутора.

На самом крају је поглавље „Из другог угла”. Ту је краћи текст колеге Перише Станојевића, који је за ову прилику дао свој осврт на школу, као неко ко је познаје више од 50 година. Драгоцен је савет искусног колеге: „...Сви који раде у нашој школи не смеју је гледати као „посао”, већ као другу кућу и тако се понашати, а ученике као своју децу и онда ће све бити лакше а напредак загарантован. Још две поруке младим наставницима који стално треба да имају на уму: *Никада не тражили од ученика да знају оно што их нисте научили и Не постоје лоша деца, већ само лоши родитељи и наставници.*” (236). Своје виђење школе дао је и директор, који закључује: „...У колективу је и много младих људи које саветујем да школу не третирају као установу из које се нешто узима, него да у њу треба улагати, пре свега радног елана, љубави према послу којим се баве, све већој подршци ученицима...” (237).

Фото-монографију Школе за основно и средње музичко образовање „Стеван Мокрањац” прати огроман број фотографија које верно и сликовито дочаравају наведене

активности. Као радник ове школе, свесна сам да ова фото-монографија која говори о последњих 10 година рада и живота школе може да броји и хиљаде страна. Школа је ограничена средствима, а аутори су веома објективно сумирали резултате и постигнућа. Као неко ко је прочитао и претходне две монографије, и као неко ко није музичар, већ наставник српског језика и књижевности, закључујем да школа напредује у свим сегментима сваке године, да су постигнућа и резултати на завидном нивоу, да би свака школа могла да учи од нас, баш онако како је рекао и Драшко Грујић – достигли смо ниво да можемо подучавати друге. То је велики комплимент и велика одговорност свих нас.

Ова монографија инспирисаће, позива на даља и будућа истраживања, јер скоро свако поглавље ове фото-монографије може да буде једна нова монографија. Треба оставити простора за многобројне друге ученике и колеге који свакако заслужују своје стране у будућим монографијама. Музичка школа обилује драгоценим резултатима, те је јасно да све то треба бити забележено и сачувано од заборавља. Јасан, разумљив, прецизан и складан стил, осећај за суштинским – атрибути су који описују овај значајни подухват, те је ова књига вредна пажње сваког наставника, сваког ђака и свакога ко жели да на једном месту има ризницу Музичке школе „Стеван Мокрањац”.

УПУТСТВО
САРАДНИЦИМА
uputstvo
saradnicima
instructions
to authors

УПУТСТВО
САРАДНИЦИМА
uputstvo
saradnicima
instructions
to authors

УПУТСТВО АУТОРИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац *Записи*, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs најкасније до 1. јуна текуће године у којој ће бити штампан.

Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање, као и Изјаву о додели ауторских права својих радова Издавачу, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, др Воје Дулића 10, за часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“.

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са три до шест кључних речи (највише до 10 речи), у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графико-ни, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:

- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–6 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:

- текст процесор Word;
- стил Normal;
- формат стране А4;
- маргине (цм): горе –2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Пристигле радове уредништво прослеђује рецензентима на уређивање и оцену. Ако рецензенти утврде да рукопис треба модификовати или допунити, шаље се извештај аутору са захтевом да унесе потребне измене или допуне текста или пружи аргументовано објашњење свог неслагања са предложеним примедбама рецензената.

Коначну одлуку о прихватању чланка за објављивање доноси главни уредник.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публикавање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају ауторима.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., р., pp., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првој устанка*, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008²).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, *Прејед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Президијални списи, бр. 1964 (АВ, СВТБ).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа, новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, *Трансформације идеје о аутономији Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Зборник Филозофског факултета, Књ. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, *Нови Сад, његов мајстарај и културна преишућа новосадских Срба*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золган Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав. дело* (за српски језик) или скраћеница *op. cit.* (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердужељи, *Историја Новога Сага*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердужељи, *нав. дело*, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердужељи, *Историја Новога Сага*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској; Асимилациони ујеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, *Помађаривање*, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новога Сага*, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, *passim*.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака *eds.* пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака *ed.*, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком *Hrsg.*). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са знакомом *ур.* пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмушевић, Балкан и Панонија кроз историју* (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception of Homer, A Companion to Classical Reception* (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, *Прва сређивања трађе новосадској маџистраџи*, <http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html>, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

ПРОПРАТНО ПИСМО (SUBMISSION LETTER). Уз рукопис обавезно приложити образац који су потписали сви аутори, а који садржи: 1) изјаву да рад претходно није публикован и да није истовремено поднет за објављивање у неком другом часопису, 2) изјаву да су рукопис прочитали и одобрили сви аутори који испуњавају мерила ауторства, и 3) контакт податке свих аутора у раду (адресе, имејл адресе, телефоне итд.). Бланко образац треба преузети са интернет-странице часописа.

Такође је потребно доставити копије свих дозвола за: репродуковање претходно објављеног материјала, употребу илустрација и објављивање информација о познатим људима или именовање људи који су допринели изради рада.

НАПОМЕНА. Рад који не испуњава услове овог упутства не може бити упућен на рецензију и биће враћен ауторима да га допуне и исправе. Придржавањем упутства за припрему рада знатно ће се скратити време целокупног процеса до објављивања рада у часопису, што ће позитивно утицати на квалитет чланака и редовност излажења часописа.

За све додатне информације, молимо да се обратите на:

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ

**ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република
Србија**

Телефон +381 12 223 082

Email: info@arhivpozarevac.org.rs

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac *Zapisi*, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuđen nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za *Godišnjak* IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštene): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:

- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:

- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore – 2,5, dole – 7,2, levo – 2, desno – 6,3, gutter – 0;

- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVOĐENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008²).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRAĐA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) građa se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijalni spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto

izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, *Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćunica pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapestom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Dere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Madara*, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćunica *nav. delo* (za srpski jezik) ili skraćunica *op. cit.* (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, *nav. delo*, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, *Pomadarivanje u bivšoj Ugarskoj; Asimilacioni uspesi Madara u Bačkoj, Banatu i Baranji*, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, *Pomadarivanje*, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč *passim*.

Primer: Vasa Stajić, *Grada za političku istoriju Novog Saa*, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, *Grada za političku istoriju, passim*.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka *eds.* pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka *ed.*, odnosno odgovarajuća skraćunica u drugom jeziku (npr. u nemačkom *Hrsg.*). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom *ur.* pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, *O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević, Balkan i Panonija kroz istoriju* (ur. Slavko Gavrilović), Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception of Homer, A Companion to Classical Reception* (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italikom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, *Prva sređivanja grada novosadskog magistrata*, <http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html>, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelje (Richelieu).

PROPRATNO PISMO (SUBMISSION LETTER). Uz rukopis obavezno priložiti obrazac koji su potpisali svi autori, a koji sadrži: 1) izjavu da rad prethodno nije publikovan i da nije istovremeno podnet za objavljivanje u nekom drugom časopisu, 2) izjavu da su rukopis pročitali i odobrili svi autori koji ispunjavaju merila autorstva, i 3) kontakt podatke svih autora u radu (adrese, imejl adrese, telefone itd.). Blanko obrazac treba preuzeti sa internet-stranice časopisa.

Takođe je potrebno dostaviti kopije svih dozvola za: re-produkovanje prethodno objavljenog materijala, upotrebu ilustracija i objavljivanje informacija o poznatim ljudima ili imenovanje ljudi koji su doprineli izradi rada.

NAPOMENA. Rad koji ne ispunjava uslove ovog uputstva ne može biti upućen na recenziju i biće vraćen autorima da ga dopune i isprave. Pridržavanjem uputstva za pripremu rada znatno će se skratiti vreme celokupnog procesa do objavljivanja rada u časopisu, što će pozitivno uticati na kvalitet članaka i redovnost izlaženja časopisa.

Za sve dodatne informacije, molimo da se obratite na:

ADRESA REDAKCIJE

**ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република
Србија**

Телефон +381 12 223 082

Email: info@arhivpozarevac.org.rs

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - *Zapisi*, should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Požarevac, 12000 Požarevac, Voje Dulića 10, Serbia - for Godišnjak HAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1,5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachments to the work/manuscript (photos, charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- title;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text processor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margins (cm): up –2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, gutter – 0;
- font Times New Roman, 20pt title, 16pt subtitle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p, pp, ff, dd etc.** After the place of publication please put a comma (,).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated – full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets ( ) the abbreviation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, *British Government Publications in Education during the Nineteenth Century* (1971)

J Vaughan, *Board of education Circulars: A Finding List and Index* (1972)

J M McCarthy, *An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965–69* (1973)

D W Thomas, *The History of Technical Education in London 1904–40* (1976)

S M Parkes, *Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801–1920* (1978)

V F Gilbert and C Holmes, *Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900–1976* (1976)

M Argles and J E Vaughan, *British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century* (1982)

J S Hurt, *Education and the Working-Class from the Eighteenth Century to the Twentieth Century* (1985)

R Szreter, *The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984* (1986)

A R Allan, *University Bodies: a Survey of inter- and supra- University Bodies and Their Records* (Liverpool c1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), *Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989* (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, *Colleges of Education: A Checklist of Archives* (History of Education Society c1981).

C R Chapman, *The Growth of British Education and its Records*, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, *A Bibliography of Scottish Education before 1872* (University of London Press 1970).

D Crook 'Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adrich (eds) *History of Education for the Twenty-first Century* (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, 'Documents relating to the History of Education,' in *Durham Research Review*, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, *Archives and the Historian of Education* (1975).

A Morton, *Education and the State 1833-1966* (PRO 1997).

T A O'Donoghue, 'Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in *HES Bulletin*, (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, *Guide to Educational Records* (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

SUBMISSION LETTER.

With the manuscript be sure to attach a form signed by all authors, and which contains: 1) a statement that the paper has not been previously published and that it has not submitted at the same time for publication in another journal, 2) a statement that the manuscript has been read and approved by all authors who meet the criteria for authorship, and 3) contact information of all authors in work (addresses, email addresses, telephones, etc.). Blank form should be downloaded from the magazine's website.

Copies of all licenses for: reproduction must also be provided previously published material, use illustration and publication of information about famous people or naming the people who contributed to the work.

NOTE. Work that does not meet the requirements of this manual cannot be submitted for review and will be returned to the authors to additions and documents. By following the instructions for preparing the paper it will significantly shorten the time of the entire process until publication

work in the journal, which will positively affect the quality of articles and regularity of publishing magazines.

For any additional information, please contact:

EDITORIAL OFFICE ADDRESS

ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC
YEARBOOK

Dr Voje Dulic 10, Pozarevac, 12000, Republic of Serbia

Fone/fax +381 12 223 082

E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац
= Zapisi : The Historical Archives of Požarevac Yearbook /
главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1,
бр. 1 (2012)– . – Пожаревац : Историјски архив, 2012–
(Београд : Службени гласник). - 23 x 23 cm

Годишње. – Текст на више светских језика.
ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)
COBISS.SR-ID 196053772

